

ספר קוסוב

(גליציה המזרחית)

הוצא לאור ע"י:

ארגון יוצאי קוסוב והסביבה בישראל

בעריכת:

ג. קרסל, עברית

ל. אליצקי, יידיש

הוצאת "המנורה", תל-אביב

תשכ"ד — 1964

YIZKOR BOOK OF KEHILAT KOSOW
(KOSOW HUCULSKI)

הוצאת „המנורה“, תל-אביב, רח' זנגוויל 24
„Hamenora“ Publishing House
Tel-Aviv, Zangwill st. 24, Israel

נדפס בישראל תשכ"ד
Printed in Israel, 1964

ב. לונקה — אל מלא רחמים

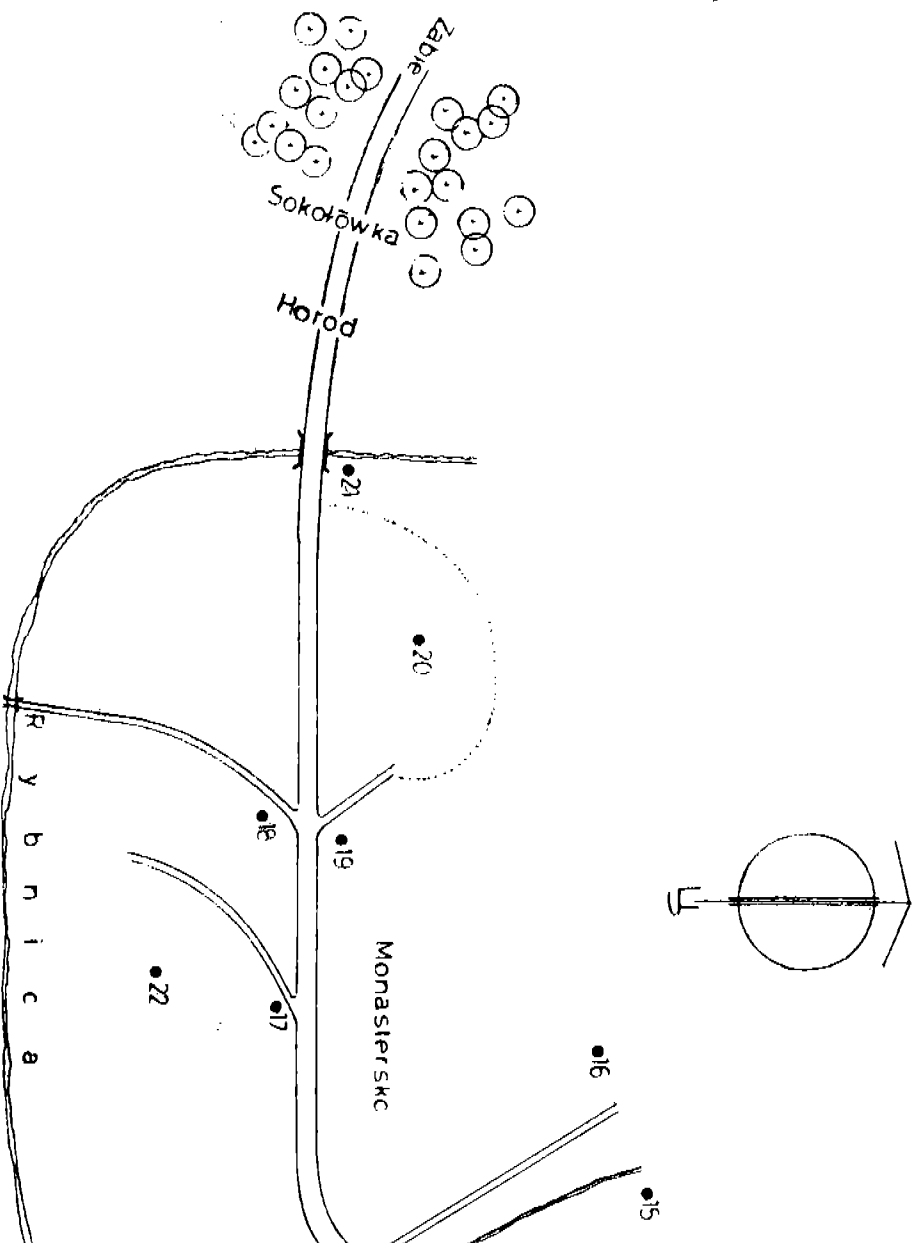
— העיטו וראו, אם יש מנאנב במנאנבי, אשר עוללו לי —
 טוט א קוק און זעט, צי איז דא אונז ווייטיק, וואס איז מיר
 אונגעטאן געווארן

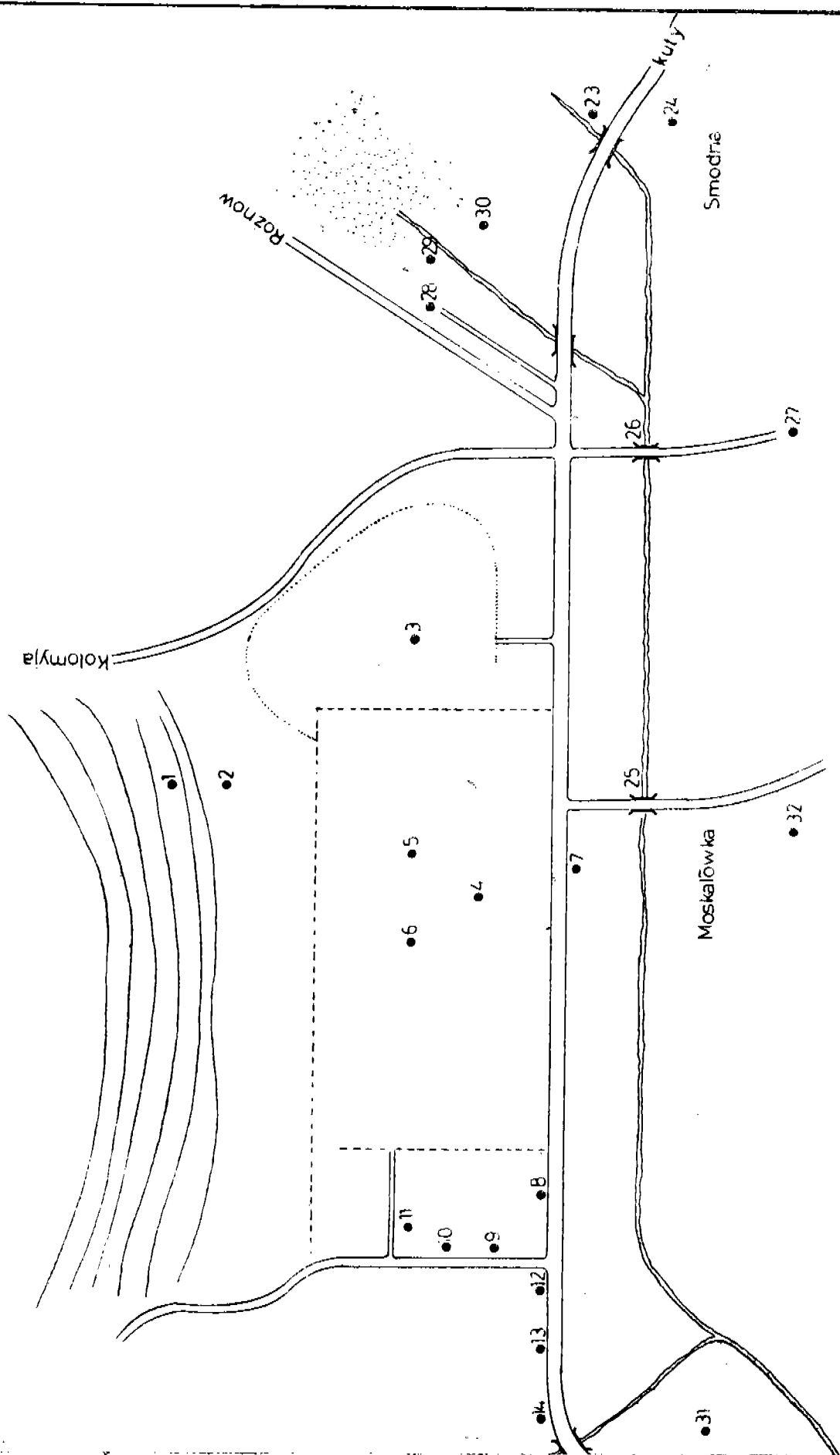
(מגילת איכה)

מפת המנזר

מפת

- 1 המנזר
- 2 המנזר
- 3 המנזר
- 4 המנזר
- 5 המנזר
- 6 המנזר
- 7 המנזר
- 8 המנזר
- 9 המנזר
- 10 המנזר
- 11 המנזר
- 12 המנזר
- 13 המנזר
- 14 המנזר
- 15 המנזר
- 16 המנזר
- 17 המנזר
- 18 המנזר
- 19 המנזר
- 20 המנזר
- 21 המנזר
- 22 המנזר
- 23 המנזר
- 24 המנזר
- 25 המנזר
- 26 המנזר
- 27 המנזר
- 28 המנזר
- 29 המנזר
- 30 המנזר
- 31 המנזר
- 32 המנזר

תוכן — אינה אלט

ג. קרסל — עם הספר על קהילת קוסוב 7
 ד. אליצקי — יידיש קאסעוו (ליד) 11
 ה. צ. שטיין — הקדמה 12

פרקי עבר — זכרונות און שילדערונגען

אברהם צבי שטין — קוסוב קהילתנו 19
ד"ר משולם שמחה — קאסעו אין איר לעבנסציט 51
ישעיה איש הורוויץ — ראשיתה של התנועה הציונית בקוסוב . . . 103
ד"ר יוסף מאיר — זכרונות ורשמים 126
הרב מ. ח. אפרים בלוך — קוסוב ואדמו"ריה 142
יצחק טננבוים — קוסוב הציונית 158
פנינה שטין — בית־הספר וגן־הילדים העבריים 159
מלכה ראט — איידעלע געשטאלטן 165
אהרן אפלבוים — על בעלי־מלאכה ועל אבי ז"ל 167
זלמן מוילער — בלעטלעך פון דער פֿאַרגאַנגענהייט 170
מענדל מייערן־לאָזער — דאָס יידישע שטעטעלע קאסעוו 173
ד"ר יהודה פליקס — על קוסוב עירי 176
יוסף ווינטר — זכרונות 182
שלמה קלמן — בני קוסוב בקיבוץ 188
יעקב (בוזיע) רייכער — קאסעווער געבערג־סוחרים 193
יוסף ווינטער און ברוך ענגלער — די פֿאַרטיי „פועל־ציון צ. ס.“ . . . 196
ד"ר משולם שמחה — עס וויינט דאָס האַרץ נאָך אונדזער שטעטל . . . 202
וויקטאָריע מאַנדעל — קאסעוו—קיטעוו 210
ד"ר ג. רביץ — זכרונות מעיר מולדתי 211
מוניע פוקס — טיפן און בילדלעך 212

דמויות — געשטאלטן

אברהם צבי שטין — ר' שמואל אברהם היילר 223
 " " " — אברהם קרייזל 229
 " " " — תולדות המנין המזרחי בקיסוב, (מתוך קונטרס מאת אברהם קרייזל) 237

242	אברהם צבי שטין — ממאמריו של אברהם קרייזל בעתונות העברית .
250	" " " — ד"ר יוסף מאיר .
254	" " " — ד"ר יעקב גרטנר .
257	יששכר שפיגל — הצילו יהודים. נפש לר' הרש"לה פייאר .
267	רבקה קסר — אבי אליהו פינסטר וסבי פיוני הייזלר .
270	ברוך ענגלער — חיה שרה בארטפעלד .

חורבן ושואה — חורבן און אומקום

275	ד"ר משולם שמחה — דער אומקום פון קאסעוו .
313	" " " — השואה בעירנו והסביבה .
332	ד. שפוטהיים — על קהילת ז'אביה .
334	בוזייע אודעלסמאן־קליך — כ'בין געשפרונגען פון טייטן־וואַגאַן .
339	ברוך ענגלער — קאסעוו „יודענריין“ .
372	" " — קוסוב בלי יהודים .
391	יזכור .
392	לזכר־עולם .
393	רשימת הקדושים והטהורים .

עם הספר על קהילת קוסוב

לשרשרת ספרי „יזכור“ לקהילות ישראל בערים ובעיירות של אירופה המזרחית, שנכחדו על ידי הנאצים ועוזריהם הנאמנים האוקראינים ימח שםם וזכרם, מצטרף עתה ספר לקהילת-ישראל שרשית בקוסוב. אני מודה ומתוודה שמעט מזעיר מהכרה בלתי אמצעית של העיר נותר בי, בן העיירה הסמוכה והקשורה בקוסוב בקשרי-ירידים מזה וקשרי-משפחות מזה. בסך הכל ביקרתי בקוסוב פעמיים, פעם בימי נעורי ופעם בסיוור בן-יום עם ביקורי בגליציה לאחר עשייתי בארץ. בשני הביקורים, ועתה מותר לגלות זאת, נתעוררו בי יצרים, שקשה לי להגדירם, אולם לא היו כמותם לעורר בי תהיות על הכיסופים שבי מילדותי לארץ ישראל.

הפעם הראשונה היינו קבוצת נערים ונערות שערכה טיול לקוסוב באחד מימי הקיץ. לפני עיני היתה ארץ ישראל זו שבדמיון ובחזון וזו שנשתקפה מהמכתבים מהארץ של אחותי, החלוצה הראשונה מעירי ומראשונות העליה השלישית. ריחפה לפני ארץ ישראל כפרית-חקלאית שעברית הייתה ועברית יסודה. יום תמים עשינו בקוסוב ובמשובת נעורים צהלנו ואף השתוללנו בחוצות העיר ובנופה ההררי שבסביבה. הקבלתי את שראיתי לפני עיני עם זה הנוף, האנושי והטבעי, הרומז לי משם. ויום קיץ בקוסוב — אי העט שיתאר את קסמיו וביחוד לבני טיפש-עשרה כמותנו. יום תמים נאבקתי בהקבלות ובהשוואות של מציאות ודמיון ובלבי החלטתי — ודאי שבארץ ישראל הכל נאה והדור וביחוד שביחוד, שכמקום ה„גויים“-האכרים מהלכים בה אכרים-חלוצים משלנו ועברית לשונם ולשון תרבותם. ועברית היתה לשכמותי מעין „משוגעת“, שמכוחה הכריע הכל לזכות „שם“.

כעשר שנים לאחר מכן ביקרתי, ואף עתה עם קבוצת בני נוער מעירי, בקוסוב — והפעם מפתח תקוה. מאספקלריה אחרת בתכלית נראה לי עתה העיר קוסוב בכלל וקהילתה היהודית בפרט. אי-שם שמורה אצלי תמונה מאותו ביקור בקוסוב (ב-1936) ובה קבוצת אנשים (בין היתר נטע פליקס, שכן ביתנו בזאבלוטוב), שרועה על

דשא באחד המדרונות שבחורוד. באתי בעיצומו של קיץ ושבויעים לפני כן עדיין חשתי על בשרי את יום העבודה בפרדס בפתח תקוה בתקופת תמוז, שבה כל חתימת ירק היא בגדר של נס ופלא. הירק ומדרוני ההרים השופעים עצים ויערות — ואלה השתרעו לפני בממדים אינסופיים עד לאכזריות — דחקו בי את ההשוואה לנוף הצחיח שלנו כאן ולבי נתמלא קנאה לאין סוף, ממש כמות הנוף שלפני.

הרהרתי לרגע קט: הנה יושבים כאן יהודים ומוצאים איכשהו את פרנסתם ומצויים גם כאלה, ובאחרונים מבני משפחתי בקוסוב, שהגיעו ליד אמידות יתירה. אכן ציונים הם אלה ואף וותק רב להם בפעולה ציונית וגם בתחומי התרבות והספחות העברית. ואף על פי כן אין הם זזים. נסיוני הקט בשידול בני משפחתי לעליה נכשל כשלון חרוץ לעומת המציאות הזוהרת. כביכול. ודוק, גם אנו הארצישראלים לא שיערנו, עם כל שלילת הגולה שלנו, את ממדי-השואה האיומים העתידים ליפול כחתף על בית ישראל במזרח ובקוסוב. ואת הטאי אני מזכיר: שם נצנץ מתוך מעמקי הנפש איזה הרהור של הצדקת, וכי עצמי היה הרהור זה איתן ביותר למראה עיני מסביב, שעד רגעי אחרונים לא אשכחהו. הירק והנוף מסביב לא היו כמותם לשכר את העין. הצמאה לכגון דא.

חזרתי לפתח-תקוה ומלכי לא משה זו התמונה: קוסוב של כר הדשא. והרי נוף זה לא רק הדר טבע בו. עדיין האזנת עד ימינו אלה בין התוצולים רישום הווייתו של הבעש"ט בסביבה ועדיין שפעו אגדות, בין יהודים ולא יהודים כאחד, על תקופת עשייתו בסביבה נאה זו, רקע כה טבעי לצמיחתו. ומבית הספר עדיין מהדהדים עד היום השירים על ה"פולונינעס" — הם כרי המרעה הנרחבים, על התוצולים — הנוף האנושי המיוחד לסביבה זו. והנה באה השואה והצמיחה כל זכר לחיים יהודיים שם וממילא קשה לך עתה להעלות על זכרוןך סביבה זו בלא לצרף לה קללה, שעל כן אירע שם האיום ביותר בדמיון אנוש.

וקוסוב הזינה את הסביבה ובכללה גם את עיירתי, אם באדמו"רים בני בית האגר ואם במורים עברים, החל בפינסטר עד למורי ורבותי שפס, נח הייזלר, השען בן קוסוב ושכננו בזאבלוטוב, שאצלו מצאתי את „כל אגדות ישראל" של לבנר וממנו קיבלתי ראשית הדרכה בקריאה בעברית.

בין המיית לב לקוסוב העיר לבין הקללה על כך שבאכזריות רצה כזו נצמחה אוכלוסייתה היהודית, השרשית ורבת המסורת, נקלעים לבתייהם של כל אלה, בין אם הם בני העיר ובין אם אורחים- לשעה היו בקוסוב. בני העיר העלו משהו שבמשהו מרישום הייהם בעיר — איש איש ופינת היים משלו, אם רחבת ידיעה ואם אך זווית מיוחדת. כאן וכאן תהן המיוחד של חיים יהודיים שרשיים, אף שרובם של אלה המשתתפים בקובץ יצאו את העיר כשעמדה עדיין על תל הייה היהודיים.

קוסוב היהודית הייה עדיין בזכרונם של רבים — ואלה בני הדור האחרון שבת. הדורות הבאים, לרבות צאצאי צאצאיהם של בני העיר לא יוכלו לעולם לחוש במלוא הכרתם ותודעתם אותו הוי יהודי אפייני ומיוחד שלעיר הזאת. אף למדנו לדעת שכל חכמת סופרים ואמנותם דלות ביותר לעומת מיצוי של שפע זה בתוך עיירה דלה ואף נידחת. את זאת ישימו אל לבם אלה המעיינים בספר. אין להם אלא להוסיף מדמיונם וכל הפלגה לא תשווה לאותה מציאות, עכורה לכאורה, אולם רווייה וספוגה הוד ויופי יהודי.

ייריש קאסעוו

(ביים רעדאגירן דעם "יזכור-בוך")

איך האב דרך, ייריש קאסעוו, נישט געקענט,
דיין נאמען זעלטן ווען געהערט אפילו.
ערשט נאך דיין אומקום זע איך דרך פארבלענדט,
און ס'מורמלט שטיל מיין ליפ א קדיש-תפילה.

דו האסט געראנגלט זיך דוראויס, דוראין
פאר עקזיסטענץ, פאר בלייבן — ייריש קאסעוו
און צו דערהויבנקייט, דורך לייד און פיין,
געטראגן, ווי א שבת-כוס, דיין "כוסף" *.

דיין יוגנט, וועלכע האט מיט גלי און ברען
צו היימלאנד, פרייהייט זיך געצויגן,
האט אומגעריכט דעם טייוול-טויט דערזען,
ווי שמשון נאכן אנווערן די אויגן.

דער תליין האט פארפירט און תם געשפילט,
ס'האט אויך אוועקגעקוקט דער אל-נקמות,
און ס'איז — ווען ס'האט דער טויט אין הארץ געצילט —
שוין שפעט געווען צו זאגן שמשונם: "תמות..." **

אצינדער ברענט דיין נאמען ווי א ווונד
אין מיין געמיט, באפעלט מיר קדיש זאגן;
ווי ב'וואלט געשלאסן היינט מיט דיר א בונד:
דיין כוס מיט אש ביי מיר אין הארצן טראגן...

גבעתיים, נאוועמבער, 1962

* באגער, לעכצונג.

** תמות נפשי עס-הפלשתים.

הקדמה לספר קוסוב

עם הידיעות הראשונות על השואה חשך העולם בעדנו... האמנם לא נותרו יותר יהודים בקוסוב? אחינו ואחיותינו, הורינו וידידינו אינם; כולם ניספו ואינם, עד אחד? והעולם כמנהגו נוהג? ואנחנו פה חיים, חיים כתיקנם, טורחים בצרכי יום ויום שלנו, הייתכן? האפשר? הכל כפי שהיה מאז ומעולם — השוחט שחט והמשמיד השמיד ולא כלום! וזה בעיצומה של המאה העשרים, המאה המתפארת בהישגיה הגדולים במדע ובטכניקה, הגאה על מוסדותיה הסוציאליים המתקדמים, שידוד מערכות ושינוי ערכין בחינוך, במושגים חברתיים ופילוסופיים! וכל זה אחרי עשרות שנים של סוציאליזם וערובות בינלאומיות לזכויות האדם! לאחר שדומה היה והנה, הנה אנו הולכים לקראת גאולתנו אנו וגאולת האנושות כולה!...

אכן קרה הדבר המחריד והמועזע, שאין לו ביטוי ואין לו תיאור ואף אין לנו תפיסה בו כלל. הושמדו כל קהילות ישראל ברוב ארצות הגולה שבאירופה ובכללן גם קהילת קוסוב. וטרם נדע, אם נשאר מישהו שיספר לנו על הטרגדיה הגדולה, שהתחוללה בעירנו. והנה הגיעתנו הידיעה על כתבי־יד בחתימת י. ג. הוא בן עירנו יהושע גרטנר, המתאר את מאורעות השואה בקוסוב. לאחר מכן הגיעתנו ידיעה על שארית פליטה, על אודים מוצלים מהגיהנום הגרמני־אוקראיני־פולני, על חברים יקרים, מעטים — לצערנו מעטים מאד — שנשארו בחיים. אמרנו אז, צריך להתלקט, להתלכד ולהתארגן לשם כתובת מסוימת, למען ידעו הבאים לאן לפנות. בפגישה הראשונה, בראשית שנת 1944, ושבה השתתפו הד"ר יוסף מאיר ז"ל ויבדלו לחיים א. צ. קרן, י. גרטנר, מ. מילבאואר, ז. טוי וא. צ. שטיין, הוחלט על יסוד ארגון יוצאי קוסוב והסביבה שבראשו יעמוד ועד זמני, מורכב מן החברים שנוכחו בפגישה. ד"ר מאיר ז"ל התרצה, לא בלי היסוסים, לעמוד בראש הוועד ובתור שכזה נשאר עד סוף ימיו, א. צ. שטיין נתמנה מזכיר. בכ"ד תשרי תש"ה (אוקטובר 1944), נערכה האזכרה הראשונה, שהיתה רבת רושם ורוויית דמעות. השתתפו בה כמעט כל יוצאי קוסוב וסביבתה שהיו אז

בארץ. באסיפה שהתקיימה אחרי האזכרה, אושר הועד בהרכבו הנ"ל. מאוחר יותר בזמנים שונים הורחב הועד וסופחו אליו החברים ד"ר מ. שמחה שנבחר, יו"ר הועד אחרי פטירתו של הד"ר יוסף מאיר ז"ל, ד"ר י. ברטלר, חנה רוזנבאום, ש. דרזנר, ב. אנגלר, מ. היזלר וי. שפיגל ובמאוחר יותר נתווספו עוד אחרים. הוחלט לא לגבות מס חבר ולא לעסוק בשום ענין אחר מלבד ענינים הקשורים בשואה בעירנו ונשאר הארגון נאמן להחלטות אלה עד ניסן תשכ"א. באסיפה שהתקיימה אז, הוחלט, לרגל הצרכים הגדלים במרוצת השנים לגבות מס חבר. באותה אסיפה הורחב הועד ונתווספו החברים: א. אודלסמן, י. וינטר, מ. זמורה, מ. מילבויאר, מ. קויפמן, ש. קלמן, א. קריזל-סדומי וי. ריכר. ההוצאות השוטפות של הארגון כוסו עד אז לרוב ממותר ההכנסה מן האזכרות. כשהיה צורך בסכום כסף, כדי לעזור לחבר, נערכה מגבית בין חברים. יש לציין, שהפניות לארגון בענייני עזרה היו מיעוטן כספיות ורובן מאופי השתדלותי. במקרים כאלה נעזרנו בעיקר ע"י היו"ר ד"ר מאיר יוסף ז"ל שנודעה לו השפעה במוסדות שונים של הישוב.

יוצאי קוסוב בישראל, לרגל גילוי הלוט מעל לוח הזכרון לקדושי עירנו,
על הר ציון בירושלים.
קאסעווער שארית-הפליטה ביים אַנטהילן דעם געדענקטאָול לזכר קדושי עירנו,
אויפן הר ציון אין ירושלים.

הארגון לא הפליא לעשות. כושר פעולתו היה מוגבל. אך עם זאת חובה לציין ללא כל חשש של הגזמה, שהארגון לא איכזב ומילא תפקידו שלשמו נוצר, בנאמנות וביעילות.

בפגישות הראשונות, עוד בטרם ידובר בארץ על הנצחת זכר השואה ובטרם ייוסד "יד ושם", הועלו שתי הצעות: האחת — להוציא ספר דמויות. אמרנו, בעירנו חיו אנשים מצויינים, שהקדישו חלק מחייהם לענייני הציבור. האם לא יישאר להם זכר? השניה — רישום הקדושים ורכושם, כי אמרנו, בוודאי יקום מוסד, שידרוש מן המרצחים להשיב את הגזלה. הודפסו שאלונים לרישום הקדושים ומשפחותיהם על רכושם. אך שתי ההצעות לא זכו משום מה לתשומת לב הדרושה ולא היו להן תוצאות ממשיות. בינתיים צצו עלו בארגוני-קהילות אחרים הצעות שונות על הנצחת זכר החורבן, ע"י הקמת מפעלים תרבותיים, בתי כנסת, כתיבת ספרי תורה וכו'. כך נקרא בית כנסת בכפר סבא ע"ש האדמו"ר ר' חיים מקוסוב זצ"ל.

בינתיים צץ הרעיון מטעם הקרן הקימת על נטיעת "יער הקדושים".

לוח קדושיקוסוב ב"יער הקדושים" על הר ירושלים.
געדענקטאול אין "יער הקדושים" אויף די בערג פון ירושלים.

אנחנו, שרידי קהילת קוסוב, שהקהק"ל קדושה היתה לנו מיום היווסדה, הצטרפנו למפעלי הנצחה זה בכל להט נפשנו. הצלחנו לאסוף תרומות בקרב אנשינו בארץ כדי נטיעת חורשה, 1100 עצים בערך, בה השתתפו יוצאי עירנו ("הלאַנדסמאַנשאַפֿט") באמריקה ב־20 אחוז בערך.

ובדרך בואכה לירושלים בין צרעה ובין אשתאול, אם תטה, קורא יקר, מן הדרך ותסור ל"יער הקדושים", תמצא בין שאר קהילות ישראל שהונצחו בדרך זו, גם את שם קהילתנו: "קהילה קדושה קוסוב" חרות על לוח שיש.

שם קהילתנו חרות גם על לוח זכרון במרתף השואה על הר ציון. עם זאת לא הזנחנו גם את רעיון הספר, אם גם לא כפי שעלה במחשבה תחילה. הרעיון המקורי של הנצחת אישים בודדים התפתח למפעל מקיף יותר, להנצחת זכר כל הקהילה ע"י ספר, על הקודש והחול שבה. פנינו בחוזרים לכל החברים יוצאי קוסוב וביקשנו להמציא לנו חומר לספר כזה. לדאבוננו לא הצלחנו לדובב את חברינו מחוץ למיעוט קטן. גם בעלי התריסין המעטים שבנו, כלומר בעלי הכושר להחזיק בעט סופר, לא נענו לקריאה חוזרת ונשנית עד שחברנו הדגול הר' ישעיהו הורוויץ ז"ל נכנס בעבי הקורה, הוא עצמו העלה דברי זכרונות ובעקבותיו גם אחרים, עד שיכולנו לגשת להוצאת הספר.

אין אנו משלים את עצמנו שהספר ממלא את כל הדרישות, שספר מסוגו צריך למלא. יודעים אנחנו יפה, שרחוקים אנו מהמטרה שיש לספר כזה ושאנחנו בעצמנו קבענו לו, שהרי צריך הוא להיות בבואה נאמנה של חיי הקהילה, על כל הליבוטים החמריים והרוחניים, עוניה ועושרה, על האישים שפעלו בה, כוח היצירה שהיה גנוז בה בכלכלה ובתרבות וכו' וכו', אם לא בכל התקופות של קיום הקהילה היהודית לפחות בתקופות האחרונות. לא השגנו את המטרה בשלמותה, אך עשינו כמיטב יכולתנו. כל שיקרא בספר, יראה אפס קיצה של קהילה יהודית, תוססת חיים יהודיים, נאבקת קשה על קיומה היום-יומי, לוקחת חלק פעיל בתנועות התחייה של האומה, תורמת חלקה בקיום העם בגולה ושוקעת יחד עמו. וכל זאת למה? כדי שיזכרו הדורות הבאים מה שאבד לנו וכדי שלא יישכח זכרה של קהילתנו מלבנו ומלב זרענו וזרע זרענו. יתנוסס הספר הזה בארון הספרים בבתינו ובבית הבאים אחרינו יקראו בו לעת מצוא וידעו ויזכרו מה שעוללו לנו.

מכאן החשיבות הגדולה של ספר הנצחה זה וכל מפעלי הנצחה אחרים, העוזרים לזכור ומונעים לשכוח.

על כן יש לשמור לאורך ימים על עריכת האזכרות מידי שנה בשנה. על הביקורים ב"יער הקדושים" ובמרתף השואה על הר ציון. חובה עלינו להזכיר פה עבודה גדולה וחשובה ביותר, שעשוה שני החברים יהושע גרטנר וברוך אנגלר, במלאם "דפי עד" ב"יד ושם" בשמות של כמעט כל קדושי עירנו. גם רשימת הקדושים שבחלק ה"יזכור" בסוף הספר הוא מעשה ידי החברים הללו. אף ייזכרו לטובה כל אלה, שעזרו בהוצאת הספר הזה אם בחומר ואם ברוח ויבואו נא כולם על הברכה.

בשם הועד אברהם צבי שטין

ספריח ע"ש הרמב"ם
תל אביב

פרקי עבר

זכרונות און
שילדערונגען

קוסוב-קהילתנו

עיירתנו קוסוב, היושבת לרגלי הקרפטים, בחבל פוקוצ'יה, בגליציה המזרחית, היתה קהילה עתיקה, כבת 500 שנה, מפוארת ומצויינת ברבניה, חסידיה, תלמידי חכמיה ופשוטי-העם, העמלים. לבם היה פתוח לכל רעיון נשגב, לכל אידיאה נאה, שכולם שגו באמונה בגאולה השלמה. לשברון לבנו לא זכו לה והיו טרף לחיה הגרמנית ולשכנים האוקראינים והפולנים, שעזרו באופן פעיל להשמידם.

והרי מסיפור חייה של הקהילה בתקופה מסויימת, בערך מסוף המאה הקודמת עד קיץ 1915 — שעת הבריחה מקוסוב מפני קלגסי הצאר — וקצת עד 1925, שנת עלייתנו ארצה ישראל.

החינוך היהודי בקוסוב

קוסוב היתה עיר מעורבת אוכלוסין. גרו בה יהודים, אוקראינים ופולנים. יהודים היו בה 80 אחוז בערך והשאר אוקראינים וקצת פולנים. ואף על פי כן היו שם תמיד: ראש-עיר פולני, שר-מחוז פולני וכן היו פולנים רוב הפקידים במוסדות הממשלתיים. רק סגן ראש העיר היה במשך זמן מסויים יהודי, ר' דוד (דוצי) אנגלר ע"ה, ובשנת 1938 היה ראש העיר יהודי, ד"ר גרטנר הי"ד.

היו שם שני בתי ספר ממלכתיים לנערים ולנערות. רובם הגדול של התלמידים והתלמידות היו אוקראינים ויהודים ומיעוטם פולנים, אך שפת הלימוד היתה פולנית. היהודים ברובם הגדול לא שלחו את ילדיהם לבתי הספר הממלכתיים מחשש צודק פן יבולע ליהדותם. הילדים למדו ב"חדר". ואילו את הילדות שלחו לבתי הספר. דאגתם של ההורים היהודיים, וביחוד של האם היהודיה, היתה לא למעמד החמרי, עת יגדל ויהיה לאיש, כי אם שיהיה יהודי, שידע "מלה יהודית" (א יידיש ווארט), שלא יגדל חס וחלילה "גוי", שידע לברך ברכה, להתפלל, לעבור על הסידרה, ללמוד פרק משניות ואף דף גמרא. כולם, גם השכבות הפשוטות ביותר השתדלו לשלוח את ילדיהם ל"חדר" או לתלמוד-תורה.

נמצא שהחינוך הזה תרם את חלקו בשמירה על קיום האומה והיה איפוא חינוך דתי ולאומי כאחד. ומכיוון שלא היה כל ניגוד בין הבית

היהודי, הרחוב היהודי וה"חדר", שהכל היה מכוון למטרה אחת זו, נשמרה גם השלמות הנפשית של הילד היהודי.

כבר בגיל הרך, בבית אבא, לימדו את הילד למלמל כמה מלים מן התורה או מן התפילה, כגון "תורה צוה לנו משה...", "מודה אני...", "שמע ישראל...", כמאמר חז"ל, שכבר בתחילת דיבורו ילמדו ההורים את הילד לפטפט מלים שבקדושה.

ה"חדר": כשמלאו 3 שנים לבן ו-5 שנים לבת הובאו אל ה"חדר". פה טרח המלמד לעצב את דמותם היהודית של הילדים. פה למדו לקרוא בסידור התפילה, להתפלל, לברך ברכה, חומש, מקרא, משנה וגמרא. פה חונכו למצוות ולמנהגים יהודיים, כגון שמירת שבת ויום טוב, צומות, כיבוד אב ואם וכו'. אמנם חסרה שיטה מסויימת ואחידה בכל החדרים, ברם נסתמנו בכל זאת קווים כלליים ומשותפים לרוב המלמדים, במיוחד בשלבים הראשונים.

מן הקל אל הכבד היה כלל גדול בחינוך.

לימוד הקריאה לפי השיטה הסינטטית היתה נהוגה בכל חדרי

הדרדקי.

הלימוד היה אינדיבידואלי.

כללי החינוך שב"משלי שלמה" וב"פרקי אבות" שמשו קווי יסוד

לחינוך.

ש ל ב י ה ח ד ר : החדר נחלק לארבעה שלבים: (1) דרדקי — מהתחלת לימוד הקריאה ועד התחלת חומש ועד בכלל. (2) חומש — פרשת השבוע, קצת מכתובים; תהלים ומשלי וצעדים ראשונים במשנה וגמרא. (3) תנ"ך, משנה וגמרא ביתר הרחבה והעמקה ובהוספת תוספות. (4) כנזכר בסעיף הקודם בהוספת פוסקים.

ה ש ל ב ה ר א ש ו ן — ה ד ר ד ק י : א) לימוד אותיות האלפבית והנקודות. ב) חיבור האותיות עם הנקודות וקריאתן — "חצי טראף" ("האלב טראף"). ג) קריאת הברות וחיבורן למלים — "טראף שלם" ("גאנץ טראף"). ד) סידור והתחלת החומש. לפי הכלל "בן חמש למקרא" התחיל הילד ללמוד חומש כשהגיע לגיל חמש שנים. היה זה מאורע גדול אצל הילד ושמחה גדולה להורים שזכו. מאורע זה היה מלווה חגיגה גדולה וסעודה. את הילד הלבישו בגדים חדשים, קישטוהו בשעוני זהב, אפילו שאולים, כיאה לחתן תורה. הלימוד כאמור היה אינדיבידואלי וכל ילד שהגיע לפרקו התחיל ללמוד חומש מבלי לחכות לאחרים ואפילו

לא לבני גילו. משום כך היתה זו שמחת יחיד. באותה שעה היה הוא מרכז ההתעניינות בחגיגה ובסעודה. היתה זו חוויה גדולה ועמוקה והשאירה על הילד רושם בל יימחה.

השלב השני: בגיל שש עבר הילד למלמד גמרא, אך לא הילדות. אלה פרשו לבית הספר. היו כאלה שהמשיכו בבית, אצל מלמד, כמו המלמד ר' מנדל מוילר, המכונה פלגיי-פוקיקר, שהיה בא הביתה. בשלב זה השתלם הילד בקריאה, למד להתפלל, למד את פרשת השבוע, לקרוא ברש"י וכן למד גם את טעמי המקרא, פרקי תהלים אחדים, קטעים ממשלי ולימודים שהזמן גרמם, כגון מגילת אסתר לפני פורים, שיר השירים לפני פסח, מגילת רות לפני שבועות ומגילת איכה לפני תשעה באב. מגמרא למד: 4—5 משנות במסכת בבא קמא ו-4—5 במסכת בבא מציעא ולפי הכלל: "מן הקל אל הכבד". הלימוד נעשה כאן יותר ויותר קולקטיבי, אך נשמרת עדיין הגישה האינדיבידואלית. המלמד מקדיש תשומת לבו המיוחדת לכל ילד וילד. האחד לומד פרשה שלמה בחומש, השני רק פסוקים אחדים. זה לומד כמה קטעים ברש"י וזה רק כמה שורות, וכן שאר הלימודים — הכל לפי היכולת והכושר. בשלב הזה מלווה הלימוד סיפורים ואגדות. בימות החורף מספר היה המלמד בכל שבוע את הסיפור של פרשת השבוע והוא מתובל לפעמים באגדות מספר הישר ומהמדרש, סיפורים מהמגילות, החגים ואגדות החורבן. פה ושם גם נהגו בהמחשת הלימוד וכן בקצת עבודת כפים. כשהגיעו לפרשיות "תרומה", "תצווה", עשו מנייר חושן ואפוד, ציץ ומנורה. לפני חנוכה — דפוס ליציקת סביבונים וכן כתבו וציירו "קוויטלעך" (מיני קלפים). לקראת ל"ג בעומר עשו קשתות וחיצים... הוסף לכך את החגיגות. כשהתחילו ללמוד בערבים בחורף וכשהפסיקו, עשו סעודה גדולה — שתו לחיים ואכלו כעכים ודג מלוח ולחמניות. לרבים בוודאי זכור עוד השיר המסורתי שהילדים שרו באידיש:

האַפּ, האַפּ אַ גוטע נאַכט	(האַפּ, האַפּ לילה טוב
מ'הויבט שוין אָן צו גיין ביינאַכט	כבר מתחילים בלילה לסוב
וואָס וועט מען עסן וועטשערע	מה נאכל לארוחת הערב
ברינדזע מיט קאלעשע.	דיסה בברינדזה תהיה לטרף).

חמישה עשר בשבט חגגו באכילת מיני פירות המצויים בא"י (חמישה-עשר-אויבסט) ובל"ג בעומר מטיילים היו אל מחוץ לעיר, על ההר וליער. בשלב הזה למדו בחדר גם בשבתות אחרי הצהריים. בחורף למדו ברכי נפשי ובקיץ מפרקי אבות. בשלב הזה נשאר הילד משך

4 זמנים. — זמן היא תקופה בין סוכות לפסח או בין פסח לסוכות. היו כאלה שגשגו גם 5 ו-6 זמנים.

בשלב השלישי: לימוד הגמרא הורחב והועמק. בתחילת השבוע מרצה היה הרבי לפני התלמידים שיעור בגמרא ועל התלמידים היה לחזור עליו, להתעמק בו ולהבינו. אף הוחל כאן בלימוד עצמי ועצמאי. מתנ"ך למדו ישעיהו וירמיהו ואיוב. ומחומש את כל פרשת השבוע עם רש"י. היו מעבירים על הסידרה בכל שבוע. ברם, עיקר הלימוד היה בגמרא. היו לומדים כבר דפים שלמים בגמרא ועם קצת תוספות. אף התאמנו בכתיבה תמה, בקצת השבון ודקדוק. גם פה נשאר הילד מ-4 עד 6 זמנים.

השלב הרביעי: לא כולם עלו לשלב הרביעי. היו כאלה שעם גמר השלב השלישי הפסיקו ללמוד. יצאו אל החיים — כל אחד פנה לעברו. זה למד מלאכה וזה הלך לעזור בעסק של אביו. היו שהמשיכו ללמוד בבית המדרש או למדו בזמנם הפנוי. בשלב הזה, האחרון, למדו מלבד גמרא עם רש"י ותוספות גם פוסקים. הלימוד הושתת פה לגמרי על עבודה עצמית. התלמידים למדו בעצמם, יגעו וטרחו, הכינו את השיעור ורק המקומות הקשים הביאו לפני הרבי. לאחר מכן שומע היה הרבי את השיעור, שהתלמיד הכין. היה זה מעין מבחן לנלמד. כאן היו רשאים כל אחד לבחור במסכת לפי כושרו ורצונו. פוסקים, כגון יורה דעה, שולחן ערוך, אורח חיים ועוד למדו בצוותא עם הרבי. מכאן עברו ללימוד לבית המדרש.

מספר התלמידים היה רב בשלב הדרדקי, משום כך היו למלמדים האלה גם עוזרים, שנקראו רישי דוכנא. פחת והלך מספר התלמידים בשלבים הגבוהים.

בחדר היה נהוג שכר לימוד שלא היה אחיד ואף היה נמוך מאד. מצבם של המלמדים לא היה איפוא משופר ביותר. אמנם הם לא התענוגו על רוב טוב, אבל השתכרו כדי קיומם בצמצום.

מעמדם החוקי של החדרים: לא אדע אם היו ה"חדרים" ברשיון השלטונות. ע"פ רוב היו הם ללא רשיון, שעל כן לא התאימו הן מבחינת התנאים הסניטריים והן מבחינת הסידורים הפנימיים ומספר הילדים. המלמדים חיו בפחד תמיד שמא ייתפשו בשעת הלימודים ויסגרו את ה"חדר". מדי פעם בפעם היו הו'דרמים עושים סריקה פתאומית. אך כשרק נראו ברחוב, היתה האוכלוסיה היהודית מודיעה תיכף למלמדים

ונתחוללה בהלה. את הילדים שילחו מן החדר על מגת שיתרחקו ויסתתרו. כשקרה ונתפשו המלמדים „בשעת מעשה“, היו נענשים בקנסות כספיים וגם במאסר. במקרים כאלה פנו ל„חשוב“ אצל מפקד הוֹנְדֶרמריה או אצל שר המחוז וזה השתדל לבטל את העונש. זה נעשה כמובן גמול „מתן בסתר“.

גם לאשת המלמד, ה„רביצין“, היה תפקיד ב„חדר“. שומרת היתה על הנקיון ומחליפה את המלמד בשעות ידועות ביום, כגון בשעת מנחה ומעריב, כשה„רבי“ פרש לתפילה בציבור ועוד. על ה„רביצין“ היה מוטל באותה שעה לשעשע את הילדים שלא יהפכו את ה„חדר“. יש וה„רביצין“ סיפרה לילדים סיפורים והיתה השעה הזאת מן היפות בחדר.

אביא כאן קטע של מ. פוקס, המשורר הקוסובאי, באידיש:

אין חדר גייט דער לימוד אָן מיט אמתער התמדה
 ס'איז פאַרנאַכט, צייט מנחה מעריב —
 „יאָסל!“ זאָגט די רביצין חסייה,
 „צייט שוין אַ ביסל אַטעם אָפצוכאַפֿן!“
 תלמידים ווייסן וואָס דאָס הייסט,
 ס'קומט אַ פאַנטאַזיע־פולע שעה
 מיט מעשה'לעך פון העלדישקייט און פון גוטע יידן.
 פאַרמאַכט נאָר קוים דער רבי הינטער זיך די טיר,
 שליסן קינדערלעך גיך די ספרים —
 דערציילט שוין די „רביצין“, פאַרנעמענדיק דעם פלאַץ
 בראש השולחן —

„צווישן קאָסעוון און קיטעוון
 געוויינט האָט ר' סרולצי בעל-שם-טוב
 האָלץ און ליים געשלעפט אין שטאַט
 און פון דעם גענערט זיך.
 נאָך איז דאָ אַ מקווה אין וואַלד...“
 און קינדערלעך זיצן, פיסקאלעך געעפנט,
 שלינגען די מעשה'לעך און אויגעלעך גליען
 און הערצעלעך קלאָפֿן.
 און ווערטער ווי פערל זיך זאַמלען,
 באַהאַלטן אין טיפֿן זכרון
 וואָס בלייבן אויף אייביקע יאָרן.

קצת הווי משנות החדר

תקופת החורף נחשבה באזור פוקוצ'יה לעונה קשה, לפי שהקור מגיע ל-20 מתחת לאפס וגם ל-30 ויותר. מכרסמת הדאגה לעצים, בגדים חמים, מגפיים, וחדר מגורים חם, דברים שאין הרבים זוכים להם, הגג חורק תחת עומס השלג, הרוחות מתרוצצות בבית — בקיצור: תקופה רבת דאגות וסבל. אך דוקא עונה קשה זו אין ימי אבל מסורתיים מלבד צום עשרה בטבת. בחדר היתה זו עונה של לימוד רציני וקשה. למדו כל היום, לפני הצהריים, אחר הצהריים ובערב. ברם היו גם הפסקות של שמחה. בחנוכה לא למדו בערב. ימי החנוכה עברו במשחקים בסביבונים וב"קוויטלעך", מעשי ידי הילדים. גם בט"ו בשבט ובפורים לא למדו. משוכנס אדר מרבין בשמחה. אז הפסיקו ללכת בערבים ל"חדר". השלג התחיל להפשיר, וההקלה באויר הורגשה גם ברחוב ובחדר. שוב נפתחו החלונות. קול הרבי והתלמידים התחיל בוקע ועולה דרך החלונות. לומדים היו "שיר השירים אשר לשלמה" בניגון המסורתי, משננים את הקושיות "מה נשתנה" ו"הא לחמא עניא".

חודש הפסח מתקרב. ריח המצות הטריות ממלא את האויר. נתווספה פרנסה לעניי עמך לזמן קצר: הכנת המצות, אפייתן והבאתן הביתה. בבית רבו ההכנות לקראת החג — ממרקים, משפצים ומנקים ומפנים את החמץ מן הבית. לילד מחכה בבית בגד חדש, נעל חדשה. הלב מתמלא חדווה וציפייה לקראת ליל הסדר וימי החג הנכספים: אכילת מצה ומשחק באגוזים.

אחר הפסח, עם גמר חופש בין הזמנים, חוזרים הילדים ל"חדר". הלימודים נמשכים כמקודם. בינתיים מתחילים ימי "הספירה". בימים אלה נוהגים קצת אבילות — איסור תספורת ונישואין. על מה אבל בית ישראל? על מפלת בר כוכבא או על תלמידי ר' עקיבא שמתו במגפה או נפלו במרד? בכל אופן בית ישראל איננו יכול לשכוח 1800 שנה אחרי המרד את גיבורה הנפלא וילדי ישראל בגולה מנציחים את זכר התקוממותו על הרומאים, בהתאמנם יום אחד בשנה, בל"ג בעומר, ב"נשק" — בקשת ובחץ. ואפילו טיול עורכים ביום הזה.

והנה מתקרב חג השבועות. לומדים מגילת רות ו"אקדמות מלין"; מספרים על שדות, ימי קציר וקוצרים ולקט שבלים. ילדי ישראל מתבשמים מריח השדה המתמזג עם הריח של עלי שבועות — "שבועות-בלעטלעך" —

שבהם מקשטים את חדרי המגורים ובתי התפילה לקראת חג השבועות. חג מתן תורה. יפה הוא החג אך קצר, רק שני ימים וכה ממהר לחלוף... למחרת החג חזרה לספסל הלימודים ב"חדר". מגיעים ימי הקיץ הארוכים. החום מתגבר והולך. לומדים לפני הצהריים ואחר הצהריים, אך מקדימים ללכת הביתה ורצים להתרחץ בנהר. אין מספיקים ליהנות ובאה תקופת תמוז על חומה המעיק. מתקרבים צום שבעה עשר בתמוז, "שלושת השבועות", "תשעת הימים" ותשעה באב, זכר לימי שפל וחורבן. ובימים אלה שבין עצרת לחג, שנועדו לימי שמחה — כיאות לימים בהם אדם מלקט פירותיו בתוך שדהו — לומדים "איכה ישבה", מספרים על חורבן בית המקדש וגלות ישראל מארצו, על קמצא ובר קמצא — והלב הקטן מתכווץ מכאב על שנאת חינו, שהיתה בישראל וגרמה לחורבן בית תפארתנו...

אך עברו ימי האבל ו"הימים הנוראים" עומדים כבר אחר כותלינו. מחשבון הכלל, על שמחותיו וצרותיו, פונים לחשבון הפרט — כל אחד לחשבון נפשו. גם ילדי ישראל ב"חדר", אילו הצאן קדשים, נתבעים לחשבון הנפש. הגיע חודש אלול, ומבתי הכנסת בוקע קול השופר, המעורר לתשובה. ב"חדר" לומדים "יראתי בפצותי" ו"נתנה תוקף", "לאל עורך דין..." ימים כבדי הכרעה... מי לשבט מי לחסד, מי יחיה ומי ימות, מי בקיצו ומי לא בקיצו... ושוב חופש בין הזמנים.

ככה עברה שנה רוויית חוויות של "אידישקייט". כל שהילד למד בשנה הזאת, מטרה אחת לו, לקרבו לצור מחצבתו, לעמו הגולה, הנרדף והשנוי.

עד כאן הילדים. והמלמדים? להם הגיעו ימי "בין הזמנים" על דאגותיהם ולבטיהם. הילדים נמסרו רק לתקופת "זמן". בגמר התקופה הזו רשאים ההורים להוציאם ולמוסרם למלמד אחר. הוא חרד על כן לפרנסתו, מי יודע? הימצאו לו תלמידים לזמן הבא די פרנסתו?...

מלמדים

ממלמדי הדרדקי היה בערלי וואלף-הירש'ס, הוא בערל פינסטר ע"ה, מן המעולים שבהם, ממש אמן במלאכתו. היתה לו השפעה מבורכת, לימודית וחינוכית על הילדים. העסיק ריש דוכנא אחד. לעומתו לא היה יעקב פישל מלמד מוצלח כמו בערלי. אך היו לו תמיד הרבה תלמידים והעסיק שני רישי דוכנא. מיכלי המלמד היה איש מצויין ומלמד טוב אך בלי הצלחה.

ממלמדי-גמרא — נקראו כך להבדילם מהדרדקי — אע"פ שלימוד

הגמרא היה בשיעור מועט, אזכיר :

ר' יוסיל שטיין או ר' יוסיל המלמד ע"ה, אבי כותב הטורים האלה, היה מלמד מעולה, מסור בלב ונפש לתלמידיו. אמנם מקפיד היה עם הילדים ולא חשך שבטו מהם. אך עוד יותר הקפיד עם עצמו. היה חרד על כל רגע שלא ילך לאיבוד. "הרי אני שכיר יום" — היה טוען עם עצמו. אהב את תלמידיו אהבת אב והרגיש באחריות כפולה כלפי עתידו של הילד, שמא חס ושלום יגדל גוי וימצא שקיבל חינם את שכר הלימוד. והזמן ? מי

יוסף המלמד (שטיין)

יחזיר את הזמן. הרי אם יתן איש את כל ביתו כסף וזהב לא יוכל להחזיר את הזמן היורד לטמיון. ואמנם כמעט ולא היה אצלו תלמיד בלתי מוצלח לגמרי ו"חדרו" קנה לו שם טוב בעיר. הילדים עזבו את חדרו ברכוש של ממש וכל ימיהם זכרוהו לטובה, אהבוהו וכבדוהו. את זאת שמעתי מפי תלמידים מבוגרים, אבות לבנים.

מלמד גמרא אחר ידוע בעיר היה ר' אברהם בערל המלמד ע"ה. יהודי בעל-כרס ועבדקן, נמוך קומה, שספר המוסר "ראשית חכמה" דיבר מגרונו. תמיד היה מפיל חיתיתו על הילדים במלאכי החבלה הנבראים ע"י החסרת מלה, או אות מן התפילה או הבלעתן, או אי אמירת אמן וברוך הוא וברוך שמו. ואוי לו לילד שחטאו גרם. נטפלים אליו אז מלאכי חבלה אלה

לבלעו ולהכשילו על כל צעד ושעל. מאידך היה מיושב בדעתו, הולך מישרים, שהצליח להקנות לתלמידיו תורה ומעשים טובים.

פחות מקובל היה פייבלי המלמד ע"ה. לא היה לו "חדר" גדול, אך הודות לזוגתו אשת-החיל היה שורר אצלו גקיון למופת. ליד שולחן הלימודים נמצא אפילו שטיח מתוצרת בית.

בשלב השלישי היה ר' איצי המלמד, המכונה דרונר. ידוע היה כדיוקן ונעים הליכות, קפדן בלבושו, לא התרגז ולא הרים קולו. דרכו בנחת היתה וכן השפעתו טובה ויעילה על התלמידים.

לעומתו ר' העניך המלמד, למדן גדול, אלא שדרכו בסערה. רודה היה בתלמידיו עם המקל ביד. הילוכו מפוזר, כנפות בגדו עפות לאחוריו וטלית קטן רחב מידות הולך לפניו. מקובל היה בעיר כמלמד טוב ואף העמיד תלמידים הרבה.

בדרגה זו היו עוד שני מלמדים: ר' יצחק הרוסי, איציק דער רוסישער, שווארץ, ור' אנטשל המלמד או אנטשל "דעם ראבינס". מלמד לא במובן הרגיל היה ר' אלטאני או ר' אלטר הייזלר. חסר היה "חדר" קבוע ותלמידים קבועים בשכר. ר' אלטאני עושה היה מעשה התנא ר' חייא, היינו, היה אוסף ילדים הולכי בטל, לימד אותם וכשנפטרו ממנו אסף אחרים תחתיהם.

בשלב הרביעי, הגבוה ביותר, היו שני מלמדים: ר' משה טרופ ור' מרדכי שפיגל ע"ה. על הראשון לא ידוע לי הרבה. רק זאת אדע, שלמדו אצלו בחורים גדולים ומבוגרים, שדברו עליו ביראת הכבוד.

הר' מרדכי שפיגל ז"ל היה יהודי בעל שאר רוח, דמות אצילית, כולה אומרת כבוד. לכותב הטורים האלה היה הכבוד לצקת מים על ידיו. אדם חלוש היה, אך מלא הוד, כמה אהבנוהו! כמה השתדלנו לא לצערו! אף פעם לא התרגז, גם לא היה לו צורך בכך. הערה ברמיזה, תנועת יד מוחה, היו מספיקות להשקיטנו. היה למדן גדול, בקי בש"ס ופוסקים ויחד עם כך הוגה בתורת הנסתר. מצויין היה בענווה יתירה ויראת שמים. הילוכו עם הבריות ודיבורו תמיד בנחת. לא הקפיד ולא העלה מילת גנאי על שפתיו. על כן אהבוהו. היה ממעט בשיחת חולין ואוהד את הציונות בפומבי ואפילו שקל את השקל. חסיד היה ונסע לפרקים לרבו מצ'ורטקוב — אך לא היה חסיד שוטה ולא האמין בהבלי שוא. זכורני, כאשר מנשה פלאך, שהיה חסיד הרבי משיניווה, סיפר בהתלהבות יתירה, שפעם בהיותו אצל הרבי בליל שבת בשעת אמירת "התורה" ליד ה"שולחן" ראה בעליל שהיתה לו עליית נשמה ממש, השיב על כך ר' מרדכי בקיצור נמרץ: "אז איך

גלויב נישט, בין איך אויך נישט קיין אפיקורס" (גם כשאינני מאמין אינני אפיקורוס). לא התהדר בידיעותיו בתורה אף כי היו רחבות ומקיפות. התרחק מן הרבנות וכשהציעו לו כהונת מורה הוראה בקוסוב, סירב לקבל. היה מלמד אצל הרבי ר' ברוך זצ"ל מוויז'ניץ. לכבוד גדול נחשב היה להתקבל כתלמיד אצלו ולא כל תלמיד זוכה. יחסו לתלמידיו היה אבהי. שמח היה בשמחתם ועגמה נפשו על כל תלמיד בלתי מוצלח.

ר' מרדכי שפיגל ז"ל לא נולד בקוסוב. הוא לקח אשה ממשפחה וותיקה בקוסוב והתיישב בה (אשת השופט העליון במדינת ישראל, מר צבי ברנסון, מוצאה ממשפחה זו). היה מעורה בציבור היהודי בקוסוב ומקובל על כולם, חסידים ומתנגדים וציונים. כולם אהבוהו ופנו אליו בשאלות בענייני הלכה. נשאה ממנו בן בישראל, המורה מר יששכר שפיגל.

*

היו עוד גורמים שהשפיעו מבחינה חינוכית במעט או בהרבה על ילדי ישראל בימים ההם: בית הספר הכללי, בית הספר של הברון הירש, ביה"ס העברי ובמאוחר יותר גן הילדים העברי. ההשפעה של הגורם הראשון היתה מצומצמת בתחום מספר קטן של ילדים, בגלל מיעוט המבקרים בו. אך על המעטים האלה היתה השפעתו הרסנית: קיצצו בפיאות והלכו בגילוי ראש. בגלל ההבדל הבולט בין בית הספר הכללי ובין ה"חדר" — בסדרים הפנימיים והחינוכיים ובתנאים הסניטריים — השתרש בילדים אלה זלזול ב"חדר" ובתלמידיו. על הבנות שביקרו שם במספר גדול היתה ההשפעה פחות קשה, אך אף היא לא טובה ביותר. אלה רכשו אמנם קצת ידיעות בלימודים יסודיים, אולם סבלו מהפליה.

על בית הספר וגן הילדים העבריים נמצא בספר הזה תיאור מפורט במקום אחר. ברצוני רק להוסיף, שאף שהביאו נזק ניכר ל"חדר" מכמה בחינות, במיוחד מבחינה חומרית, היתה להם השפעה טובה על הילדים והילדות כאחד מבחינה חינוכית, לאומית-ציונית וגם חברתית. ניתן לומר, אשר לבית הספר מטעם הברון הירש, שנפתח בשנת 1898, היו לו שההפסד יצא בשכר.

תוצאות חיוביות ביותר, הוא פתח את דלתות בית הספר היסודי לילד היהודי. רבים מאלה שחששו למסור ילדיהם לבין גויים, שונאי ישראל, עם הווי נוצרי והצלב על הקיר, שלחו בשמחה את הילדים לכאן, שמוריו ומחנכיו היו יהודים והתלמידים כולם יהודים. אף שדעת החסידים והחרדים לא היתה נוחה מבית ספר זה והיו שחששו לו יותר מאשר לבית הספר הפולני, שכן בבית הספר הפולני גויים שאינם חייבים במצוות, והילד יודע את זאת,

על כן לא יקבל בנקל את לקחם, מה שאין כן פה, בבית הספר מטעם הברון הירש, שהמורים הם אמנם יהודים אך על פי רוב פורקי עול תורה ומצוות ועל כן השפעתם שלילית. ברם, המוני העם לא שעו לדברי המתנגדים ושלחו ברצון את ילדיהם לבית הספר הזה. לזכותו של בית הספר הזה יש לציין, שאיפשר גם לילדים העניים ביותר את הביקור בו, בהעניקו להם גם ארוחה חמה וגם בגד ונעל. היו לו גם מגרעות ובעיקר פגמה תכונת היסוד שלו: התעלמות מן ההווי היהודי ונטייתו להתבוללות. אך על אף הכל ייזכר לטובה. גורם מחנך חשוב אחר בימים ההם, שהיתה לו השפעה מבורכת על עיצוב דמותו של הנוער, שעזב את בית הספר היסודי על כל גווניו, ובייחוד על בחורי ה"חדר" שבכלל לא ביקרו בבתי ספר, היה המורה הפרטי. למזלנו, נמצאו בימים ההם, כשהלכו ונתערערו יסודות החינוך הישן, מורים בעלי שיעור קומה, שהיו בעצמם יהודים נאמנים לתורה ולמסורה וציונים, מסורים בלב ונפש לרעיון תחיית העם והשפה העברית כמו משולם קמיל, זינדל פיבר, ש. א. הייזלר, א. קרייזל, א. פינסטר, ז. קמיל וש. דרזנר.

הנוער

הנוער היהודי בקוסוב בעת ההיא היה ברובו ציוני. אלה היו מסורים לאידיאל הציוני בכל לב, עבדו במסירות בשביל הקרנות הציוניות, למדו את השפה הלאומית, התארגנו בקבוצות דוברי עברית והיו שקימו בעקשנות מה שקיבלו על עצמם. מקום כבוד רכש לעצמו חברנו יהושע גרטנר, הנמצא בארץ, שהקדיש את כל חייו ממש, ללא שיור כל שהוא, לעבודה הציונית והלאומית. הוא גם אירגן וניהל את כל הפעולות למען הקה"ל, עזרו על ידו בנאמנות א. צ. קרן (נמצא בארץ), א. ריגלר, מ. שטומר הי"ד, שולמית מילבוואר (נמצאת בארץ) ועוד. היו גם בני מפלגות אחרות: סוציאליסטים, בונדיסטים וגם קומוניסטים.

כדאי להזכיר כאן אידיאליסט אחד, את הירשלי זידערער, ה"סעפע-ראטיסט" כמו שקראו לו. היה אורג לפי מקצועו. מכיסיו נשרו תמיד ה"צוקונפט" וה"פארווערטס" וכל מיני ברושורות באידיש. מדי בוקר היה בא לבית המדרש עם התפילין תחת בית שחיו, אך במקום להניח תפילין ולהתפלל היה מתווכח על סוציאליזם ובונדיזם ושאר "איזמים". כל זאת עשה בהתלהבות ובמסירות נפש ממש, מוכן ליהרג על קוצו של יוד.

הנוער שלנו, אף שהיה מרוחק ממרכזים גדולים, היה מאד דינמי וער לנעשה בעולם הגדול. הוא לא יכול היה להסתפק במסגרת הצרה של העיירה ושאף למרחב. רבים עזבו את העיירה והלכו לערים הגדולות —

אלה כדי להרחיב את ידיעותיהם ולרכוש חכמה ודעת ואלה כדי להיטיב את מצבם החומרי. היו והצליחו להגיע למטרתם והיו לאנשים מועילים כגון הד"ר יוסף מאיר ז"ל, שהיה בין בוניו ומבססיה של קופת חולים של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ, ד"ר בן ציון פסלר הי"ד, מזכיר ההסתדרות העולמית של אגודת ישראל בלונדון, ד"ר יעקב גרטנר הי"ד, שחזר כרופא טוב ויעיל לעירנו, וייב"ל א. צ. קרן, הידוע במעשיו בארץ במיוחד למען פיתוחה של כפר-סבא, שעמד במשך שנים הרבה בראש מועצתה (היה הראשון בנציגי הפועלים בארץ שזכו למעמד של ראשות במושבה) והאחים ש. וא. דרזנר, בעלי בתי מלון בחיפה.

היחסים בין הנוער היהודי והלא-יהודי אצלנו לא היו תקינים. מלבד אחדים מבני הנוער, שלמדו אתם בבית הספר הפולני והיתה קרבת מה ביניהם גם לאחר מכן, היו שני המחנות זרים זה לזה וגם עוינים. לא חסרו גם התכתשויות בין הנוער שלהם ושלנו. במקרה כזה היו בני הנוער שלנו מה"מונסטיר" (החלק העליון של העיר, מהפלג שחצה אותה לצד מערב) הידועים כבעלי אגרוף, מראים להם את נחת זרועם. לבסוף, כשהגיעו אלינו השמועות על הפוגרומים ברוסיה, התארגנה קבוצת צעירים בעירנו, הזמינה אקדח אימונים והתאמנה בקליעה למטרה. ביקשה קבוצה זו להיות גרעין להגנה עצמית לעת הצורך.

שבת ויום טוב

כל מקום ושבתו. לא הרי השבת בכרך כהרי השבת בעיירה. השבת בקוסוב היתה שבת של מנוחה מוחלטת. בכל פינה בעיר חשת כי שבת היום. התכונה לשבת התחילה בבית כבר ביום חמישי וברחוב ביום שישי. כבר בשעות הבוקר של יום שישי היו מעוררים את הקהל ע"י תקיעות במין חצוצרה, להזדרז למרחץ הזיעה. בעוד הזירו בעיצומו התחילו אצים יהודים לבית המרחץ, חבילותיהם תחת בית שחיים, אחדים עם מטאטא קטן — "א בעזימל" — מבדי צפצפה על עלוותה הירוקה. בעיר בית מרחץ אחד ועל כן הדוחק בו רב. אלה נכנסים ואלה יוצאים. אלה היוצאים פניהם משולהבים מהבל הבית ואלה הבאים דחופים ובהולים שלא יאחרו. באולם-הזיעה פנימה — משטר אחר לגמרי. פה אין משוא פנים. מי שסובל הבל יותר תופש מקום מכובד יותר. ר' זוסיא השמש יושב על הספסל העליון ומשם הוא שולח את פקודותיו "עוד אחד — עוד אחד!" — פירוש הדבר: עוד דלי רותחין על האבנים הלוהטות, כדי להוסיף הבל. "כפור!" (א פראסט) הוא צועק, רמאות! ("אפגענארט"). המטאטאים עולים ויורדים,

מצליפים, זה את עצמו וזה את חברו, על מנת שיחזיר לו הצלפה. ואילו הדללים עם המים הקרים מוכנים בצד כדי להשיב נפש. גמרו, נחפזים לפנות המקום. ערב שבת היום ואין יהודי פנוי לשיחת חולין. כולם ממהרים לצאת כדי לגמור מלאכתם מבעוד יום.

ובבית — שלוות שבת תפשה את מקומה כבר בצהורי יום. על השולחן מפה נאה. הפמוטים מצד אחד והחלות מכוסות מפית לבנה מבהיקה מצד שני ובאמצע, יין צימוקים, תוצרת עצמית, מזומן לקידוש. בבית הכל נקי, ממורק וממורט. היום יורד, נשמעות דפיקות השמש על דלתות החנויות לאות שהגיע הזמן לסגרן. הרחובות מתרוקנים אט אט. קרני השמש עוד משתהות על ראש ההר. התריסין מוגפים. פה ושם מופיעה נערה על פתח ביתה, מסורקת ומרוחצת למשעי, לבושה בטוב טעם, וכל עצמה אומרת: אצלנו הכל מוכן לקבל את השבת. בבתים נדלקים נרות שבת ושבת מלכתא חוגגת את כניסתה לעיר.

בתי הכנסת מתמלאים יהודי שבת יקרים, מלובשים בגדי שבת נקיים: אלה ב"זיפיציס" וב"שטריימלעך" ואלה במעילים ארוכים ובכובעי קטיפה כהים. כל האורות: נברשות ומנורות דולקים, אומרים "הודו לד' כי טוב..." מתפללים מנחה. פה ושם עוד נחפו יהודי שאיחר. הנה הגיע ר' זרח ארליך, שתמיד, אפילו בימות החול, הוא נחפו ותמיד מאחר. ואחרון אחרון ר' לייזר'ל. פיאותיו נוטפות מים, כי רק עתה עלה מן הרחצה. גומרים כבר תפילת מנחה ומגיע זמן קבלת שבת. החזן מתעטף בטלית ופותח בקול גדול "לכו נרננה לד' — נריעה לצור ישענו" וקהל המתפללים עונה אחריו בקול רינה. חמימות אופפת את הלב. הפנים נוהרות. מתפללים בהתלהבות, בדבקות ובשמחה. כל הדאגות נשכחו ליום תמים. כולם נשתחררו מעול פרנסה וחובות. אין תובע ואין דורש אף לא האדם מעצמו. באה שבת. באה מנוחה.

גמרו את התפילה. מברכים זה את זה בברכת "גוט־שבת" חמה ונפטרים הביתה. כל העניים, המחזרים על הפתחים, שנודמנו לבית הכנסת חולקו ואושפזו בין בעלי הבתים, בעלי היכולת. בעלת הבית, שאיננה מופתעת כלל מהאורח הבלתי צפוי, מקבלת אותו בסבר פנים יפות. בקוסוב לא היו מוסדות סוציאליים מתוקנים, אבל במקומם מנהגים יפים היו ולא אירע שיישאר יהודי עני שנודמן לעיר בלי שיוזמן למישהו לסעודת שבת.

למחרת — העיירה שוקטת. הכל: חנויות, בתי מלאכה, משרדים — סגור ומסוגר. פה ושם נשמע קול יהודי היושב ולומד בביתו או "מעביר על הסידרה". מבית הכנסת עולה קול מגידי התהילים או לומדי תורה. רק

אחר הצהריים מתעוררת העיירה. הרחובות מתמלאים צעירים וצעירות, מטיילים על ההר, למדשאים וליערות מחוץ לעיר. אחרים נוהרים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לעיין בספר או לשמוע שיעור בעין יעקב, במדרש או בגמרא. בינתיים יורד היום, מתקרבת שעת בין הערבים, שעת תפילת מנחה. היום פנה, השמש שקעה. לא קל להיפרד משבת מלכתא. עוד יושבים לשלוש סעודות. מאחרים לשעה קלה את יציאת השבת. עיר שרובה עניים איננה שמחה לקראת ימי החול הקשים. גמרו את השלוש סעודות, מתפללים „מעריב“, מבדילים על הכוס, כדי להוציא את אלה שכוס יין איננו מזומן להם בבית, מברכים „בורא מיני בשמים“ בהרחה, כדי להשיב את הנפש העגומה על הנשמה היתרה המסתלקת ובברכת שבוע טוב, שבוע של פרנסה, ישועות ונחמות מסתלקים הביתה.

כל יום טוב ושמחתו, צרכיו ודאגותיו

חג הפסח נחשב לקשה ביותר בין חגי ישראל, בגלל צרכיו המיוחדים, אפילו למעמד הבינוני בקוסוב ומכל שכן לעניים. אין תמיהה איפוא, שלמרות ההקלה המורגשת עם הפשרת השלג והופעת שמש זוהרת ומחממת ושמחת הילדים לקראת החופש והחג, מעיקה הדאגה בקרב רוב האוכלוסיה שבעיר לאמצעים לשם סידור החג, ובהרבה בתים נשמעה האנחה — „הוי, חג קשה“. וחובה לציין ללא כל הגזמה, שמשגגיע ליל הסדר לא היה בית יהודי, אפילו של העני שבעניים, שנשאר בלי המצרכים החיוניים של החג. ואם תאמר איך התרחש הנס? אל תשאל — הרבה שלוחים למקום. ראשית כל, טובה עשה הקב"ה ליהודי קוסוב והקדים פורים לפסח. ובפורים מנהגים נאים בתפוצות דאז ועל אחת כמה וכמה בקוסוב: משלוח מנות, חלוקת כספים לעניים וקבלת פני כל אדם בסבר פנים יפות. מעלה יתירה לפורים, שהכל הולכים בו לאסוף כסף — אפילו אלה שבימים כתיקונים לא יעשו זאת גם אם ירעבו ממש ללחם, ואילו בפורים שאני. מי איננו מחזר על הפתחים בפורים? בעלי בתים, בחורים וילדים בני טובים. שנית, מרוויחים קצת בהתקנת המצות. שלישית, וזה העיקר, בקוסוב היו אנשי מעשה שדאגו ועשו ולא נשאר בית יהודי בלי מצות וארבע כוסות.

חג השבועות הוא הקל שבחגים לכל דבר, לזמן ולמאכלים. כידוע אוכלים בו דברי חלב. ועוד מעלה לחג הזה עלינו שהקדוש ברוך הוא קבעו סמוך לחג הפסח ופטורים בו ממצוות עשה שפסח גרמן, כגון בגד ונעל וכו'.

חג הסוכות הוא החג היהודי נושם בו לרווחה אחרי "ימים נוראים" והוא כאילו נולד בו מחדש, נקי מעוונות. אין חג זה קשה כפסח ואינו קל כעצרת. אף אין בו דרישות מיוחדות, שקשה לעמוד בהן. סוכה — אפשר לקדש בסוכה של השכן ואפילו לאכול אפשר שם, שיהיה רק מה לאכול. ארבעה מינים — בבית הכנסת יש לולב ואתרוג בכספי הציבור. בקצת פרוטקציה אצל השמש ניתן לסדר שהלה ידאג לספק אותם הביתה בכל יום לברכה. והושענות — רד אל הנהר וקח כאוות נפשך.

בתי הכנסת בחגים מלאים מתפללים. בקוסוב הלך כל יהודי בחג לבית הכנסת, אפילו אלה שכל השנה לא הירבו לבוא. התפילה חגיגית היתה, תוך ריבוי בשירה ובזמרה ובייחוד בהלל. בשבועות נהגו לקשט את בתי הכנסת בירק שנתלה על הנברשות, המנורות ועל ארון הקודש. בליל שביעי של פסח, הלילה שבו עברו בני ישראל את הים, נהגו בבית הכנסת בקוסוב להמחיש את המאורע הזה הלכה למעשה. אחרי שהרבו בשירה ובזמרה על כוס יין, שפכו, בהגיע "חצות", כמה דליי מים על הרצפה, פיזמו שירת "אז ישיר" בציבור פסוק, פסוק, בהתלהבות גדולה והולכת: "סוס ורוכבו רמה בים..." "זה אלי ואנוהו... ומבחר שלישי טובעו בים סוף..." ור' לייזרל נשען על ידיו בקיר, קופץ וזורק את רגליו לאחור מעשה סוס. וכשהגיעו ל"הלכו ביבשה בתוך הים..." הפשילו את הקפוטות ורקדו ושרו בתוך המים עד עייפה.

אף את ליל הושענא רבה, לפני הוצאת הפתקים, ערכו כדת וכדין. היו כאלה שעשוהו ליל שימורים ולא הלכו כלל לישון. החסידים ישבו אצל אדמו"ריהם — מי חסיד וישב בבית בליל הושענא רבה! שמיני עצרת ושמחת תורה שאני. אלה הוחגו בבית ובבתי הכנסת ברוב פאר. בשמחת תורה רבו המנינים בבתים פרטיים. הציונים ניצלו יפה את היום הזה לא רק לשמוח בצוותא ולהרבות ע"י זה אחווה ורעות אלא גם להפגנה ולתעמולה ציונית. קבוצות צעירים התהלכו בביה"כ, שרו שירים ציוניים, ובמיוחד את "התקווה", בשעת קריאת "חתן בראשית". תחילה רגזו ואח"כ התרגלו והצטרפו לשירה. ובכלל — היום האחרון של כל חג עבר מתוך שמחה בצוותא, אולי גם כדי להשכיח שמחר שוב חוזרים ימי החול האפורים.

פרנסות בקוסוב

כל האומר שקוסוב היתה עיר מחוסרת פרנסות, אינו אלא טועה. אין פרנסה יהודית בעולם שלא היתה כמותה בקוסוב: חנוונים, סוחרים, בעלי מלאכה, כליזמרים, שמשים, עניים, סופרים, מלמדים, שוחטים, קצבים, דיינים ואדמו"רים. אלא מה, כדאמרי אינשי: "הרבה פרנסות ומעט ברכות", ז. א. הפרנסה לא היתה מצוייה ולא כל שכן משופעת.

חנוונים — מעמד החנוונים היה המבוסס ביותר מבחינה כלכלית. היו ביניהם יהודים אמידים, כגון ר' מרדכי קמיל ע"ה, ר' שמעון מאיר ע"ה, ר' דוד'ל קרמר ע"ה, ר' דוד לנדמן ע"ה, ר' שמע'ל קרמר ע"ה, ר' קוקי קרמר ע"ה, ר' לייזר שאלר ע"ה ויותר מאוחר מוטל בורמיל הי"ד. אגב, ר' מרדכי קמיל למדן היה ובחנותו מצאתו מורכנ על דף גמרא. דוד'ל קרמר היה יהודי יודע ספר ואיש משכיל, אהב לעיין בספרי מחקר ובחנותו תמיד ספר פתוח לפניו. שמע'ל וקוקי קרמר עלו ארצה עם משפחותיהם. אך השני יצא להשיא בת ולדאבון לב נשאר בקוסוב עקב פרוץ מלחמת העולם השנייה. ר' שמעון מאיר, דובר חסידי ויז'ניץ, ואביו של ד"ר יוסף מאיר ז"ל, אישיות ידועה בארץ, היו חנויות לסחורות עם הארץ. הגדולות שבהן היו של ר' פייביש קרסל ע"ה ושל ר' משה דוד'לס מילבאואר ע"ה, שניהם יהודים יקרים, וכל אחד מהם לא פסק פומיה מגירסא. בנו של הראשון מאיר קרסל וחתנו זוסיה שלוסברג הי"ד היו שניהם עסקני המזרחי ושותפים בחנות. הר' שמואל עובדיה ע"ה, בנו של השני, שקיבל את החנות מאביו, חיסל אותה ועלה ארצה, אחרי שמקודם עלו כחלוצים בנו משה ושתי בנותיו, שולמית וצילה. ר' דוד לנדמן הי"ד היה יהודי בעל מידות תרומיות.

סוחר תבואה וסוכני תבואה — מרומניה הסמוכה היו מביאים עגלות טעונות שקי תבואה: חיטה, שעורה ותירס, ובמיוחד תירס, עיקר מאכלם של גרי ההרים והרועים. הסוכנים, שהדקרים היו תמיד מוכנים בידיהם, היו מוציאים דוגמאות מהשקים, מכרו את התבואה וחילקוה בין הסוחרים בעלי המאגרים. אלה מכרו לכל דצריך ובעיקר לעם הארץ, ולרוב בהקפה. סוחר תבואה נחשבו בין האמידים והיו ביניהם גם עשירים. מסוג זה היו: ר' מרדכי הירש גרטנר ע"ה, יהודי בעל צדקה, שהיתה לו יד נדיבה. הוא זכה לשני בנים ובת בישראל; אברהם'צי ויהושע גרטנר וזלדה מרמורוש. ר' יוסיל ריגלר, ר' ליב מורגנשטרן, ר'

מנדל קיין, ר' יידל טננצפף ור' אנטשיל מילבוואר, בעל קורא קבוע ומצויין בבית הכנסת הקוסובאי — „קוסווער שולכן“. ואלה הצליחו פחות: ר' חיים הוזן, ר' אלטר פייגר (יש לו בן בארץ, ר' מנדל לייב פייגר), ר' בנימין קיין ואלטר קיין (לאחרון שתי בנות בארץ).

הסוכנים — „שפעדיטארן“ — היו: ר' אברהם איצי הופר, איש יודע ספר, גיסו פינצ'י פויקר, מרדכי מילבוואר (פאך) והירש זינגר הי"ד (לאחרון בן בארץ, משה זינגר). הסוכנים התפרנסו בצמצום רב.

שתי טחנות קמח היו בקוסוב. בעל הטחנה האחת היה ר' יעקל אנטשלים, המכונה דרזנר ע"ה ואח"כ חתנו ר' מאיר דרזנר הי"ד, בעל מזג טוב, שאהב להיטיב עם הזולת והיה מגומלי גמילות חסדים. בעל הטחנה השניה היה ר' שמשון פוגל הי"ד.

סוחרים — קוסוב עיר שיערות סביב לה ועל כן שימשו העצים מקור פרנסה חשוב. היו עצי הסקה ועצי בנייה. כריתת העצים ונסירתם במשורי יד גדולים היו בידי לא יהודים. לאחר מכן הוקם בית נסירה מיכני של בעלים יהודים, משפחות דרזנר שמואל ואנטשל, הנמצאים כעת בארץ. סוחרים יהודים בעצי הסקה היו: ר' יוד'ל פליישר הי"ד, שממנו נשאר בן בארץ, ברצ'י, יוסל וישראל סיגלר וחיים פרייליך. סוחרים בעצי בנייה היו: ר' יעקל רוזנברג הי"ד, ציוני טוב, ר' שמשון רוזנברג, ר' דודי פוקס ע"ה, חיים רובינגר ומשה יוסי פוקס.

רובם הגדול של הבתים בעירנו בעת ההיא היו בנויים קורות עץ. בתי החומה המעטים היו נחלת העשירים בלבד. היא גם הסיבה לריבוי השריפות בעיר.

בנאים — הבנייה מקורות עץ נעשתה ע"י לא יהודים, אם כי הקבלנים היו יהודים. הבנייה מלבנים — בידי יהודים, אך היו גם לא יהודים. בנאי-חומה מומחה היה ר' ליפא מנדל רייפר הי"ד, גיסו של כותב הטורים האלה, היה אמן במלאכתו וגם מומחה לתנורים. אדם ישר היה, שהתרחק מדבר שקר. עסקו עוד בכך: ר' משה'קי וינטר הי"ד, יהודי מעורב בין הבריות, ר' ליביש שירן, יצחק קלוי, יונה מיכאל גרטנר, שמואל וינטר ועוד.

בקוסוב היו גם משרפות לבנים של בעלים יהודיים, של הירש ארנסט הי"ד וזידי ויזלמן ע"ה. את בתי החומה בנו מלבנים שרופות.

סוחרים תפוחים ופירות יבשים — ענף מסחרי חשוב היה המסחר בפירות טריים ומיובשים ובמיוחד בתפוחי עץ. בקוסוב ובסביבה

היו בוסתנים רבים, ע"פ רוב תפוחים. מקוסוב היו שולחים לכל רחבי המדינה האוסטרית תפוחים, אגוזים, פירות מיובשים ופטריות ובכמויות ניכרות. הבוסתנאים היו לרוב לא־יהודים — אך היו גם יהודיים. המסחר בפירות היה בידי יהודים. בבוסתנים רבים היו מיתקנים פרימיטיביים לייבוש פירות, בעיקר שזיפים, שהיו בסביבה בכמויות גדולות. ולפי שמחוסר אמצעי־אריזה מתוקנים לא יכלו להישלח כשהם טריים, הם יובשו ונמכרו מיובשים. בימי ביכורי השזיפים, כשאפשר היה להשיגם במחירים מוזלים, היו רבים מצטיידים בריבת שזיפים, שבושלה בדוודי נחושת גדולים. היתה זו תכונה ברוב עסק וכן הזדמנות למחוסרי פרנסה להשתכר קצת בבחישת הריבה המתבשלת.

סוחרים בהרים — זה היה סוג מיוחד של סוחרים שנקראו „געבערגס־סוחרים“. דרכם של אלה היה לעזוב את הבית במוצאי שבת אחרי הבדלה או בהשכמה לפני עלות השחר ביום ראשון, לעלות להרים ברכב וברגל ולסחור את הכפרים המפוזרים בין ההרים והיערות. האחד קנה עגל, השני פטריות, שער־חזיר, חמאה וגבינה מתוצרת בית האיכרים וכיוצא בזה. יש והצליחו לקנות קצת סחורה ואחרי שעשו כל השבוע בכפרים בין הגוים, שלא חסרו ביניהם שונאי ישראל וסתם שיכורים ורוצחים, חזרו הביתה ומכרו את סחורתם. לפעמים הרויחו יותר ולפעמים הרויחו פחות. אבל אירע לא אחת וכל העמל היה לשוא — לא השיגו לקנות דבר מה ובבית מחכים אשה וילדים ואיככה יבוא הביתה ובידו אין מאומה? זכור לי סוחר כזה מן הבלתי מוצלחים, ר' שמחה ברל, יהודי צנום וגבוה. במוצש"ק היה בא ללוות גמילות חסד, יצא להרים לסחור וביום שישי היה חוזר ומחזיר את החוב ובמוצאי שבת חזר ולוה וככה חוזר חלילה. עוד סוחרים בהרים היו: ר' אברהם מינצר, מנדל קליגר, שיעה ליב קליגר ועוד.

סוחרים בהמות — גם אלה עשו מסחרם בהרים בדרך הנזכרת לעיל. קנו בהמות והביאון העירה. כאלה היו ראובן ואחיו זינדל ריכר הי"ד, שניהם מעורבים עם הבריות, לאחרון בן בארק, יעקב ריכר, כ"כ דוד'ל גריינר, שמואל מינצר, קלמן ליב ושמואל קרומביין.

סוחרים שוק — סוג אחר של סוחרים היו סוחרים שוק („מארק־סוחרים“). אלה היו סוחרים מיד ליד, כעין מתווכים זעירים, כלומר יהודים שהסתובבו בשוק, קנו מנשי האיכרים, בעלי משקים זעירים מהסביבה, שהביאו מיבולם העירה מעט ביצים, חבילת שעועית, מחרוזת

ה"זרינק" — מקח וממכר בין יהודים וגויים.
דער "זארינעק" — מ'האנדלט מי טשאף, לייזונט, אדג"ל.

פטירות, עוף וכדו' והשבירו כל זה לבעלות בית. כאלה היו: אנטשל זינגר (יואליס), שלמה זינגר (הודקיס) ואחרים.

בנקים — היו בקוסוב שני בנקים. האחד היה: "קאמערציעלער קרעדיט פערין", בנק שיתופי, שבראשו עמדו שני מנהלים, ר' דוד אלטיס, יהודי פיקח ונאור, מלוכש בהידור ומודרני, זקן הציונים בקוסוב ור' יודל טננצאפף. נכדו של האחרון, הד"ר גולן, הוא רופא קופת חולים בארץ. הבנק השני היה: "קרעדיט אנשטאלט" וראשו — ר' משה קמיל,

יהודי בר אוריין. נכדו, הד"ר שמחה, נמצא בארץ, רופא קופת חולים בת"א ויו"ר ארגון יוצאי קוסוב בישראל.

רופאים — רופאים יהודים בעלי תואר אקדמאי ז. א. שלמדו וגמרו בית ספר גבוה לרפואה, לא היו בקוסוב לפני מלחמת העולם הראשונה. אין זאת אומרת שלא היו כלל רופאים יהודיים. היו: "הרופא" מרדכי שמחה'ס, מרדכי דער רופא, ספר לפי מקצועו ונקרא משום כך גם מרדכי דער ראזירער — מרדכי הספר. היתה לו מספרה, אך לעת הצורך היה מרדכי הרופא מקיז דם מן האוזניים (שפאלטן די אויערן), מעמיד כוסות רוח (שטעלן באנקעס), עוקר שיניים וכו'. היה עוד רופא, שקדם לר' מרדכי וגולדהאבער שמו. לפעמים נקרא גם ד"ר גולדהבר, אך ספק אם היתה לו הכשרה מקצועית. היו רופאים לא־יהודים ונקראו דוקטורים, להבדיל מן הרופאים. כשנקרא הדוקטור לחולה היה זה סימן למצב רציני. לאחר המלחמה היו כבר רופאים משלנו, הד"ר יעקב גרטנר, ד"ר שניברג, ד"ר שטיינר, בני קוסוב, הי"ד, ד"ר שמטרלינג וד"ר צוקרמן ע"ה, שבאו אלינו מן החוץ, ויבדלו לחיים הד"ר משולם שמחה, וד"ר אנטשל דרזנר, בני קוסוב.

עורכי־דין — לפני המלחמה היה עורך־דין יהודי אחד בשם ד"ר פרנקל, שבגלל יחסו ליהודים וליהדות אין הוא ראוי שנאריך עליו את הדיבור. לעומת זאת נזכיר את מר בנימין ארליך הי"ד, שלא נשא את התואר עו"ד, אך היו לו ידיעות מקיפות ויסודיות בענייני דין ומשפט. הוא עבד אצל עו"ד פולני ואמרו עליו שהוא מבין יותר מבעליו. בנימין ארליך היה אדם חביב, מעורב בציבור היהודי בקוסוב, ציוני, מוכן לעזור בעצה משפטית לכל מי שפנה אליו. לו בת בארץ, רופאת קו"ח, ד"ר גניה רביץ. לאחר המלחמה היו עורכי־דין יהודים בעירנו. אחד מהם בן קוסוב, הד"ר יצחק ברטלר, הנמצא כעת בארץ, עו"ד מוכשר ומקובל על הבריות וד"ר מנשה מנדל, שבא מקוטי, הי"ד. שניהם ציונים מסורים. כ"כ היו ד"ר רוזנבוים, ד"ר הכט, ד"ר מנקיס, ד"ר שגפ, ד"ר מצגר, האחרון ציוני פעיל.

בעלי מלאכה — היה זה מעמד מכובד בעירנו. היה בית כנסת מיוחד לבעלי מלאכה, שנקרא, משום מה בית כנסת החייטים — "שניידערישע שול".

חייטים — חייטים היו רק יהודים. היו חייטים וחייטות לבגדי נשים: ר' יעקב הירש החייט, יהודי מכובד וידוע כחייט מומחה, מרדכי

באומואל, שנהג לתת נדבה יפה, שרה שנייברג והינדי פיש, שרה שטרנברג ונתן זמלר.

לבגדי גברים מודרניים היו החייטים פריזל, איכנר, חיים וזלמן בעקער, מיכאל יגרמן, שמואל שניידר, חנא וגנר ועוד. מומחים היו אלה ועל כן מחיריהם גבוהים. הם תפרו בשביל לא־יהודים וליהודים שהתלבשו כמו „דייטשן“. בשביל „עמך“ היו: דובצ'י החייט, בר זעלצער ופייביש דרוקר (קארפלס), האחרון ע"פ רוב מחוסר עבודה, אך תמיד נחפז והיה מפיק בדיחות. אלה היו מומחים לזיפיצעס — בגד משי שחור ארוך, שכיסו לארכו של הבגד מאחוריו — ומעילים רגילים ארוכים בשביל בחורים.

סנדלרים: זוסיה צדוק הרשקוביץ, המכונה „ליב'א הסנדלר“, ציוני אדוק („א פארברענטער ציוניסט“). מן הראשונים שהבינו את הציונות כפשוטה והיה מוכן בכל רגע ללכת לארץ ישראל. מסופק היה אם לקנות עצי הסקה לחורף, שמא תגיע טלגרמה ללכת. היו עוד: ברל ליב שיזל הסנדלר, שלמה פרידל ומשפחת ה„סוסליקים“. סנדלרים לא מומחים היו ה„סוסליקים“ ונקראו כך על שם עיניהם הצרות מאד גם של הנשים וגם של הגברים. כולם נמוכי קומה היו, הן הגברים והן הנשים. אבי המשפחה הזאת היה זוסיה הסנדלר (זוסי דער שוסטער). היה ישראל הסנדלר המכונה קמפל, מומחה במקצועו, שאשתו היתה ממשפחה זו. ר' ישראל זכה לעלות ארצה עם כל משפחתו וגר בחיפה. סנדלרים היו גם שלמה ומאיר פרידל ואחרים.

נגרים — בקוסוב היו נגרים יהודים טובים גם לרהיטים וגם לבנינים, כגון: ר' איציק אפלבאום, מומחה לרהיטים, יהודי מכובד, מקובל על הציבור היהודי וידוע כחסיד ועסקן, ווביק גולדשטין והירש כהן. האחרון היה גם כבאי ואם איני טועה — הכבאי היהודי היחיד בעיר, כ"כ חיים שניידר, שלשת האחים עקיבא, וולף ושמואל נמט ואחרים.

פחחים היו רק יהודים. מהם נזכיר את ר' זידי הפחח — זוכטל, בעל זקן לבן, שירד לו על פי מידותיו. היה אומר שיעור ב„עין יעקב“ בבית כנסת החייטים, יעקלי הפחח — זוכטל, שלא איבד רגע לבטלה בטוענו „צייט איז געלט“, פיני דרוקר ובנו חיים הירש, אורצי קרמר ושלושת בניו, איציק הפחח, האחים אנטשל, איצי ויעקל מינצר, חיים ומשה פפאו.

מסגרים היו רק יהודים: ברוך בירנבוים, חיים קרמר ומאיר דרזנר בן מנדל.

נ פ ח: יהודי אחד היה בכפר סמוך לקוסוב בשם ר' משה הזנפרק, שהפיל חיתיתו על הגויים בגבורותיו.

צורפים ושענים היו רק יהודים: ר' זידי הצורף — גולדשמיד, יהודי ירא שמים ויודע ספר, ר' חיים השען — קויפמן, יהודי מכובד ומקובל על בריות, אשר לו כאן בת ונכדים, יעקב ובנו יודל הופנברג, משה שטיינר הי"ד, בנימין השען — וינטר ע"ה, ויונה פוקס.

חרטי עץ יהודים היו: ר' חיים החרט, ר' זידי הודס החרט, שבארץ נמצאים בתו ושלושת בניו. הוא היה עושה או מתקן גם מטריות.

אורגים — מלאכת האריגה היתה נפוצה בקוסוב כתעשייה ביתית, במיוחד בין עם הארץ. הם ארגו בעיקר בד עבה מפשתה, שגדלה בסביבה והיה עיקר תלבשתם. היהודים היו מוסרים גם כותנה הביתה לעיבוד. היו גם בתי מלאכה לאריגה של שמשון לעטיך, הירש הילמן, אלטר הילמן ושל דוד פוגל הי"ד. האחרונים הכניסו גם נולים מיכניים דודל היה גם ציוני טוב. כשהוציאו לעז על הציונים, המועלים בכספים, היה דוד פוגל מתלוצץ: "צריכים לתת כל כך הרבה, שיהיה גם בשביל לגנוב". בבתי המלאכה הנ"ל עבדו הרבה אורגים יהודיים. ראוי להזכיר את זידי שטייגמן, מנהל בית החרושת של אלטר הילמן, חיים נחמן פרייליך ובנו מאיר, יוסף הזלמן, אשר זכה לבן בארץ, ברוך שירן, וועלוויל וידל ויטשר, הירש זידרר הי"ד ועוד. אפילו שביתת אורגים היתה בקוסוב.

בתי בד לשמן — היו שני בתי-בד לעצירת שמן של ר' מיכל רט ושל ר' משה פייבלעס, ברודר. את השמן עשו משומשומין ו"סימניה". הפסולת שימשה מאכל לפיטום בהמות.

נרות — גם נרות מחלב היו עושים אצלנו. היה זה ר' משה "דער לעכטציר" (כנראה מורכב משתי מלים — ליכט-ציער), שהיה עושה נרות-חלב (חלב-לעכטלעך). יהודי עם בטן ועם זקנקן מדובלל, איש טוב וישר. עם הארץ הרבה לקנות נרות אלה בשביל הכנסיות. היהודים השתמשו כבר בנרות פרפין.

אופים — אופים יהודים היו: ר' דודל וינטר, ר' לייזר העשל, ר' משה'קי וינטר, לאחרון בן בארץ יוסל וינטר ועוד.

שואבי מים וחוטבי עצים — בעיר קוסוב, שבה מביאים את המים מן הבאר בדליים או בקנקנים גדולים על האסל, יש תפקיד חשוב לשואבי מים. יהודים לא שימשו בתפקיד זה בעת ההיא, מחוץ

לאחד לא קבוע, ר' זוסיא השמש. ספקי המים היו אז רובם ככולם לא־יהודים, ע"פ רוב נשים. היתה גם "שבת־גויה" להורדת הפמוטים מן השולחן בשבת ולהסקת התנור בחורף. לאחר מלחמת העולם הראשונה היו גם שואבי מים יהודיים, לעפטוש והולנדר, שני בחורים, שכבשו גם פרנסה אחרת מן הלא־יהודים, את החמרות — נהיגת בהמות מקוסוב למקומות מיועדים (מסיפוריו של מ. פוקס). חוטבי עצים, הכוונה לעצי הסקה, לא היו יהודים. רק משהתחילו בחורים יהודים להכשיר עצמם לעלייה לא"י, עסקו גם בעבודה הזאת.

ש מ ש י מ — ר' זוסיא השמש, השני של "הסומר", היה משמש בשעת הדחק גם בכתר של שואב מים. אמנם גם על שתיים אלה לא היתה עיקר פרנסתו. פרנסתו העיקרית היתה — חיזור על הפתחים, אך לא בקוסוב, בבחינת "אין נביא בעירו", אלא ביישובים אחרים. הוא אהב גם כוסית, דבר שנהג להכחיש בכל תוקף. משכנו היה בבית הכנסת מאחורי התנור, בחינת רואה ואינו נראה. קולו לא נשמע. רק בבית המרחץ, במדרגה העליונה, התעורר. פה נשמע קולו ברמה. היה בודד, ערירי, בלי משפחה. לעומתו, השמש הראשון בבית הכנסת דסומר, ר' משה מנדל ווכטל, היה בעל בעמיו. היה דר עם משפחתו, אשה ובן, בחדר המרווח שליד בית הכנסת. היה קפדן והטיל מוראו על הילדים. דואג היה לצרכי בית הכנסת ולסדר. גם הוא פרנסתו לא על השמשות בלבד. היה לו דוכן בשוק, שם מכר גרעיני שבת, פול מבושל חם, שעועית שחומה גדולה מבושלת ומלפפונים כבושים. תמיד ממורמר היה ופניו זועפים. נראה היה בעליל, שאין דעתו נוחה מבעלי הבתים שלו וממעמדו. אלה ידעו את זאת ועברו על כך בשתיקה, כי את המוטל עליו עשה באמונה. היש לו ברירה, אמרו, היש לו פרנסה טובה מזו? היה משווק את תוצרתו בין בחורי בית הכנסת, בייחוד בערבי החורף, ובמסיבות בבית הכנסת בשבת ויום טוב.

טיפוס אחר לגמרי היה ר' זיידל, השמש של בית הכנסת הוויזניצאי. היה בעל מזג טוב, לא כעס ולא צעק על הילדים. היה עני מר' משה מנדל, אך לא היו לו מעולם טענות כלפי שום איש. השלים עם גורלו — מה לעשות? גם לו פרנסה צדדית — היה סוחר עופות וביצים. כמובן, שלא היו לו חלילה לולים גדולים או קטנים. אלא מאי? לאחר שגמר עבודתו בבית הכנסת, היה יוצא לשוק וכשמצא תרנגול או תרנגולת טובים, היה קונה, מביא לבעלת בית, נוקב את מחיר הקניה וזו מדדה לו קצת ריווח, לפי נדיבות לבה וגודל המציאה. האמינו לו לר' זיידל, שכן חזקה עליו שלא ירמה. היה עני מרודה ויהודי כשר. ועם חיוכו, שהיה נסוך על

פניו בכל עת ובכל שעה, הרגשת כאב מוסתר. אשתו היתה תופרת לבנים — וכרגיל: הרבה פרנסות ואילו פרנסה אין.

וכיוון דאטינא להכא, אספר גם על אביו של ר' זיידל, ר' שמואל פילר או ר' שמואל „פונעם נאפט“. הוא ואשתו פרלי גרו בביתם הנמוך והמט לנפול מול בית אבא. דומה, שמעולם לא היו עשירים. כנראה מכר פעם נפט ומכאן שמו. אך בזמן המדובר, מצבם היה קשה מנשוא. היא היתה מתקנת גרביים ועל זאת פרנסתם — אך היא היתה כמעט עיוורת. היו אנשים טובים והשכנים אהבו אותם. זכורני כשר' שמואל פילר נכנס אלינו הביתה, היתה נכנסת עמו הביתה השמחה.

נחרתה במוחי תמונה זו: פורים, שעת הסעודה, על השולחן מפה מבהיקה מלובן, נרות גדולים דולקים מצד אחד וחלת פורים גדולה מצד שני. באמצע השולחן בקבוק יי"ש, כוסיות ותופינים ובצלחת מעות לשם חלוקה. ר' שמואל פילר נכנס, ברכת פורים רחבה בפיו, מתיישב, שותים לחיים ומיד אורא דפוריא מתפשטת בכל הבית.

בת מוצלחת ויפה היתה לר' זיידל, וחייה־שרה שמה, פרה, שהעוני והדלות לא יכלו לו. משגדלה נתנה אל ליבה להדביר את רישו של בית אביה והצליחה. התחילה לעבוד בבית חרושת לסריגת סוודרים וחצאיות ועד מהרה נעשתה מנהלת של בית החרושת. מעשה בבחור קוסובאי, שהיגר לאמריקה והתעשר. כשבא פעם לבקר בבית הוריו מצאה וחפץ בה ולקחה לאשה. לפני מלחמת העולם השניה חזרו לעירנו — עתירי נכסים והיא אשה נדיבת לב שאין כמותה. משפרצה המלחמה ובעלה יצא לחדש את הדרכון לאמריקה, לא רצתה לעזוב את קוסוב ואת הוריה ונספתה בשואה, הי"ד.

כל־י־זמרים — צדקה עשה הקב"ה ליהודי קוסוב ונתן להם להקה מפוארת של כל־י־זמרים. אין לתאר חתונה יהודית בקוסוב בלי כל־י־זמר. מחוללה היה ר' חיים נחמן הכל־י־זמר, המכונה וויטשר. הוא בעצמו ניגן על הרבה כלים, חיבר מנגינות וכולם היו תלמידיו. שמו יצא בכל הסביבה, הקרובה והרחוקה והגיע עד לקולומיאי, הכרך הרחוק. היו מזמינים את להקתו למסיבות ולנשפים אפילו של לא־יהודים. כנרים מצויינים היו יעקלי וויטשר, בנו של ר' נחמן ולעמיש אסלאואר (לאחרון בן בארץ). ידועים היו עוד: ר' מאיר הפליטיסט (חליל), יעקלי הווילוניסט, נתן דוד לדר ה"באס", המתופף איציק פיאיר (שאול'ס) ואחרים.

בעלי עגלות וסבלים — קוסוב המרוחקת ממסילת הברזל ת"ק פרסא ואוטומובילים לא היו בזמן ההוא, קיימה את קשריה עם העולם

הסובב אותה ע"י עגלות ומרכבות רתומות לסוסים, וכמובן גם ברגל. היו בעלי עגלה להסעת אנשים ומשא כגון: ר' מיכאל שיזל, ר' מנדל האק, עזרא בדר ובנו ניסן, שהיה גם מעין קבלן להסעה, אפרים רייכמן, שהיו לו שתי עגלות וסוסים, אך הוא בעצמו לא עבד בהן, אלא העסיק בעלי עגלה שכירים, "מצליפים". כשעלינו לא"י העמיד הוא לרשותנו את רכבו, חניס אין כסף.

שמור בזכרוני ר' אורי הסבל ברטפלד, יהודי תמים, שהתלהב לרעיון הציוני. אחר הצהרת בלפור, כשהלכנו לאסוף בשביל "קרן היסוד", תרם 5 דולרים. היו עוד: משה דוד לדר הסבל ושני בניו, ברוך וולף, שיש לו בן בארץ, מנדלי ומתתיהו (מאתעס) שיפר הסבל. צריך להזכיר עוד את בעלי העגלה הרצל הניגסברג, ומשה הירש הפלר, את יוסף פליישר, יוסל קלוי, הירש ויניקר, דוד הפלר ומנשה הפלר, את הסבלים זליג קליין ובנו אנטשל ושני המצליפים מרדכי אלטיס (קריוויאק) ונטע קליין.

שוחטים — ר' יעקל השוחט ובנו פנחס פוגעל. ר' יעקל שוחט ותיק בקוסוב היה, יהודי פיקח ונבון, לא אדוק, חשוך ילדים. מתהלך זקוף קומה ואומן במלאכתו. והנה משום מה ירד חינו בעיני הרבי ר' משה'לי זצ"ל ופרץ סכסוך ביניהם. חסידי וויז'ניץ תמכו בו, היינו המשיכו לאכול משחיטתו ושלחו אליו עופות לשחוט, כמובן בתשלום. הרבי זצ"ל הביא את השוחט ר' מרדכי גלר, יהודי ירא שמים, יותר אדוק מר' יעקל וכנראה מסוגל יותר ממנו להרכין את הראש. כמותו היה גם בנו השוחט ר' לוי גלר הי"ד. היו עוד שלושה שוחטים — ר' ישראל פלמר ושני בניו.

קצבים — הקצב ר' קלמן (קלמוציק) דרזנר היה מהסוג, שאפילו מהדרין סמכו עליו לקנות אצלו בשר "גלאט כשר" ז. א. שלא נמצאה סירכא בבהמה זו. היה ציוני מן הותיקים וזכה לבן בארץ. במקצוע זה עסקו עוד: אליעזר דרזנר, איציק שטרנברג, עקיבא שטיינר, אברהם טוי, אדם טוב ומקובל על הבריות (בנו משה טוי, בארץ), שלמה שטיינר (הודיס) ובנו אברהם, שלמה אייזיק לדר, זרח טוי, שמואל מאיר, יוסל לדר, מאיר ולייבצ' שטיינר, יהושע והירש שטרנברג ואחרים.

המצב הכלכלי של הקהילה ככלל

לא נתברכה עיירתנו כלל בעושר רב. העשירים היו מעטים ואפשר היה למנותם על אצבעות הידים. אף המעמד הבינוני לא היה רב. אלה שרכשו נכס כלשהו הגיעו לזה רק אחרי עמל של שנים, בהסתפקם במועט

באוכל ובלבוש וממש חסכו מן הפה. רבים היו שסבלו חרפת רעב וביניהם שאיש לא ידע על ענותם בעניים, שעל כן התביישו לספר.

המסחר התבסס בעיקר על יושבי הכפרים הלא־יהודים שבסביבה הקרובה והרחוקה. קוסוב היתה עיר מחוז. היו בה בית משפט, ספרי אחוזה, שר מחוז ומשרדיו. לא ברצון נזדקקו לאלה בני הכפרים שמסביב, שכן הפקידות היתה זרה להם — רובם פולנים.

הירידים, שהיו פעמים מספר בשנה, היו מפיחים, מבחינה כלכלית, רוח חיים בעיר. אך ימי־שוק אלה היו מלוים חרדה ופחד. עוד מצלצלים באוזני דברי אמא ע"ה תמיד לפני יריד: „הלואי ויעבור בשלום“. בין באי היריד מעם הארץ היו שיכורים, גנבים, בריונים ובכלל שונאי ישראל היו כמעט כולם וכל מאורע קטן היה עשוי להצית אש גדולה כנגד היהודים.

גם מצבם של רוב החנוונים לא היה משופר ביותר. היו לרוב עמוסי חובות וזקוקים כמעט תמיד לגמילות חסד. לא היו „שעות עבודה“ קבועות בחנויות, שכן היו פתוחות יומם ולילה. כדאי להזכיר פה חנווני טיפוסי כזה, את ר' איצי שפייכר. חנותו פתוחה היתה מעלות השחר עד חצות הלילה ולפעמים עד שעה אחת אחר חצות. שעות מנוחה בצהריים — מאן דכר שמה. כל היום היה טרוד בחיפוש אחרי גמילות חסד. לא מצא פנאי גם לאכול, שכן תמיד אץ, תמיד רץ. קשה היה למצוא אותו בחנות. פה עמדו שלושת בניו ואשתו בתוספת משרת. היתה לו חנות כל־בו. הפדיון היה רב, רק בלי הצלחה.

ר ב נ י ם ו ח ס י ד י ם *

ר' מנדל י. שושלת האדמו"רים מבית האגר בקוסוב יסודה בהרה"צ הק' מו"ה מנחם מנדל זצ"ל, בנו של ר' יעקב קאפיל חסיד, מתלמידיו הבעש"ט זי"ע. הוא היה אבי שושלתא דדהבא שנמשכה יותר מ־150 שנה, מתק"ן—תש"א. ישב על כסא הרבנות בעירנו כ־37 שנים ונפטר בי"ז מרחשון תקפ"ז. הוא חיבר ספר מלא דברי נועם על התורה וקרא לו „אהבת שלום“.

ר' חיימל. אחרי פטירתו עלה על כסא הרבנות בנו הרה"צ הק' מו"ה חיים זצוק"ל, בעל הספר „תורת חיים“ על התורה. מכיל דברים כפנינים יקרים. הוא כיהן ברבנות 27 שנים, נפטר בכ"ה באייר, מ' בעומר תרי"ד. על קברותיהם בבית העלמין בקוסוב ניטו אוהלים. מדי שנה ביומא

* ראה עוד מאמרו של הרב מ. ח. א. בלוך על קוסוב ואדמו"ריה.

דהילולא באו להשתטח על קבריהם רבנים וחסידים מוויז'ניץ, ברהאָמט, אוטיניא ועוד.

ר' יעקב שמשון. אחריו כיהן על כסא הרבנות בקוסוב בנו הרה"צ הק' מו"ה יעקב שמשון זצ"ל 24 שנים, נפטר ב"ט באדר תר"ם.
ר' משה' ל. אחריו פטירתו של הרה"צ ר' יעקב שמשון עלה על כסא הרבנות בנו הרה"צ, בוצינא קדישא מו"ה משה זצוק"ל בעה"מח "לקט עני" על התורה. נפטר בו' תמוז תרפ"ה בברלין, לשם נסע כדי לשאול בעצת רופאים והובא למנוחות עולם בבית העלמין בקוסוב ליד אבותיו הקדושים. הוא שימש בכהונתו משך 45 שנים.

ר' חיימ' ל. אחריו ירש את כסא הרבנות בנו יחידו מו"ה חיימ' ל זצ"ל, שנספה בשואה בתש"ג, הוא ובניו וכל המשפחה. עמם נגדע הענף רב התפארת של שושלת האדמו"רים מבית האגר, הענף הקוסובאי. אנחנו מסרנו פה רק את הרבנים מבית האגר, ששימשו ברבנות בקוסוב. אך גזע אדיר זה שלח נצרים רבי הוד ותפארת, רועים נאמנים בהרבה קהילות אחרות בתפוצות, כגון: וויז'ניץ, אוטיניא, ראדוויץ, ברהומט ועוד. גם לא כתבנו את קורות ימיהם ותורותיהם והמסופר עליהם בפי צדיקים וחסידים, שנמסר מדור לדור. הכל כלול בפרוטרוט בכמה וכמה ספרים עתיקים וחדשים והמבקש פרטים יבקשם משם.

לפני ר' מנדלי חיו בקוסוב: הצדיק רבי יהושע, שנקרא ה"בעל בכי הגדול", על שום ששפך שיחו לפני בורא עולם בלב מר ובבכיה רבה ואחיו ר' זימל, שבתו שיינא רחל נישאה לר' מנדלי בעודה צעירה לימים.
על עתיקותה של עירנו מסופר בשם בן עירנו מר יהושע גרטנר, כי נמצאה בבית העלמין הישן בקוסוב מצבה מלפני יותר מ-500 שנה.

★

חסידים. חסידי וויז'ניץ התפללו בבית הכנסת של ה"סומר", שם התרכזו ונודמנו יחד מדי פעם בפעם, ביומא דפגרא ובילי שבת הארוכים בחורף, בשיחות ובסיפורים על רבנים וצדיקים ובמיוחד על הוויז'ניצאי ר' ישראל ואבותיו הקדושים. לפעמים שתו לחיים על כוסית י"ש וביומא דפגרא גם על כוס יין ובירה. והיה כטוב ליבם יצאו בריקודים. משהגיעה ההתלהבות למרום פסגתה ויצר להם המקום, עלו ר' פישל שרל ור' הירש פרנקל על הספסלים ועל השולחן ותיכף הצטרף אליהם הכתוב השלישי, ר' יוסל המלמד ושרו ורקדו אלה למעלה ואלה למטה, כשהשטריימליך הפוכים על ראשיהם מעשה קונדס, או נטויים על הצד

מעשה בריון (ווילער יונג). היו שרים ורוקדים עד כלות הכוחות. ואז הפליג ר' הירש פרנקל, שהיה בעל תפילה, בעל מנגן וקולו ערב, בשירים מתוך שמחה שבלב והשתפכות הנפש: „עורה נא כי בלילה נשמתכם עולה למעלה, לתת דין וחשבון לפני כיסא כבודך...“ וכיוצא בשירים אלה וגם באוקראינית. החרו החזיקו אחריהם ר' שמעון מאיר החסיד הוויז'ניצאי בלי פשרות והמתנגד החריף לרבי מקוסוב ור' זרח ארליך, יהודי חרד וירא שמים, בר אורין ובעל מזג טוב, ר' משה ריגלר האדיש והשקט ועוד.

אשר לחסידי הרבי מקוסוב, צר המקום לפרטם. הם הקיפו רבים מאנשי העיר על שני פלגיה, קוסוב ומונסטיר. היו ביניהם יהודים יראי שמים ולמדנים, כמו: ר' פיני ראובליס, ר' אלטיר פיגר, ר' מאיר בלוך, ר' משה שק, ר' מרדכי קמיל, ר' זימל קמיל ועוד, משכילים כמו משה שאובר, ר' ש. א. היזלר ופשוטי עם. הרבי ר' משה'לי התדבר עם כולם. ניכר, שהוא הבין את כולם, אך אם כולם הבינו אותו, לא אדע. לעתים מזומנות, כגון בשבת מברכים וביומא טבא, כשבאו חסידים מהונגריה וממקומות אחרים אל הרבי, היתה השמחה גדולה בחצר הרבי. קולות זמרה ושמחה היו בוקעים ועולים משם וכולם התעלו והתאחדו באחוות אמת. היו חיכוכים בין חסידי קוסוב וחסידי וויז'ניץ. אלה וכן אלה לא שמרו את לשונם ופלטו מלה קשה על הרבי של הצד האחר. ואילו „הנפגעים“ קינאו קנאת רבם והגיע הדבר לפעמים עד לידי ניפוך שמשות — אך לא לנזק שבגוף ואפילו לא לנזק שבממון.

והרי מאורע הבא לאשר את האמור לעיל: היה זה בלילה הראשון של חג העצרת. חזרנו מבית הכנסת. אבא ע"ה קידש על היין וישבנו ליד השולחן. אמא ע"ה העלתה את האוכל ופתאום הורעד הבית לקול נפץ של כל השמשות בבת אחת. נבהלנו. ברם אבא ע"ה אמר: מעשה נקמה הוא זה של חסידי קוסוב. למחרת החג בא הזוג וזיגג את כל החלונות. מי שלח אותו? — מי שניפץ הוא ששלח.

אברכי המשי בקוסוב בזמן ההוא

ר' ישעיהו הלוי איש הורוויץ. בא אלינו מסטניסלב. הוא נצר ממשפחת רבנים ותלמידי חכמים והתייחס על השל"ה הקדוש. לקח אשה ממשפחת מאיר יגרמן, אחד העשירים המעטים שהיו בעיר. עשה רושם בחיצוניותו המסודרת. והנה מה שכתב עליו הפרופ' דב סדן, לארגון עולי קוסוב בתשובה על הזמנה ליובלו ה-75: „אני ממכבדיו ומוקיריו של ר' י. ה. איש הורוויץ שהוא בעל תרבות פנימית עמוקה.

תלמיד חכם מופלג ונושא באמונה ובתום את מורשת משפחתו גדולי תורה וגדולי מידות ומעטים בני קומה כזאת בסביבתנו.

ר' פישל שמחה. בא מויז'ניץ. היה חתנו של ר' משה קמיל, הבנקאי, שהיה יהודי תלמיד חכם. ר' פישל שמחה היה ידוע כאדם אינטליגנטי, בעל מזג טוב ונוח לבריות וציוני טוב.

ר' שלמה איזנקרפט. אדם פיקח ואינטליגנטי ומקובל על הבריות. לא נולד בקוסוב.

ר' אליעזר גוטסמן. אינטליגנט יהודי טיפוסי, בעל חיצוניות נאה. היה חתנו של ר' דוצי אנגלר, שהיה בזמנו סגנו של ראש העיר הפולני.

ר' ברל גולדשטיין. בעל הדרת פנים ויפה תואר, אדם משכיל. היה חתנו של הבנקאי ר' יידל טנצפף. לא היה יליד קוסוב.

ר' ברל ריגלר. איש משכיל ומעורב עם הבריות. בעל מזג טוב.

ר' משה שאובר. ידען ועסקן ואיש משכיל

ר' מאיר ריגלר. אדם רציני, משכיל ובעל מזג טוב. כל אלה אברכים יקרים. לכל אחד מעלותיו וכמובן גם חסרונותיו. הצד השווה שבהם, שכולם היו ציונים טובים ומסורים. לכל אחד יד וחלק בגאולה. היו בזמנים שונים בוועד האגודה הציונית.

עושים ומעשים בקוסוב

בקוסוב היו אנשי מעשה מרובים, עושים ומעשים. העושים — אלה בעלי צדקה, שהפרישו מהונם ונתנו, וכן המעשים — אלה שנתנו מזמנם ואונם, שאספו וקיבצו בלי לאות בכל הזדמנות, בערבי שבתות וימים טובים וחילקו בין הנצרכים, ראויים הם ששמותיהם ייזכרו וייפקדו בספר הזכרון של קוסוב.

יודל ורבקה גרבלר — בעלי צדקה ידועים, שנתנו צדקה ביד רחבה.

צירל קייז — מדי שבוע בשבוע אפתה תנור לחם וחילקה לנצרכים.

ר' דודי גרטנר — בכל ערב שבת היה אוסף חלות ומחלק

לנצרכים, ביניהם רבים, שאיש לא ידע עליהם, שאין ידם משגת לקנות חלה לשבת.

ר' מרדכי הירש גרטר ואשתו ריסייה — ביתם היה פתוח לכל קשה יום וקיימו את מאמר חז"ל «ויהיו עניים בני ביתך». וכשנפטר, הלכו עניי העיר אחרי מיטתו ובכו בכי רב וקוננו: הוי אבי, אבי על מי אתה משאיר אותנו!

אשת החיל ברטה שטיינר — שהיתה גם מן העושות וגם מן המעשות. בזמנים כתיקונם היתה ידועה במעשיה הטובים והפליאה לעשות בימי השואה. כששכבו יהודים בבונקרים וגוועו מרעב, היתה הולכת מתוך סכנת נפשות אליהם והביאה דבר מה להחיות את הנפש. ניצלה ונמצאת עם בתה בארץ.

ר' מאיר דרזנר ואשתו אסתר — טובי לב ונוחים לבריות, שקיבלו כל אדם בסבר פנים יפות, אם לגמילות חסד ואם לתרומה ונדבה יפה — הכל בכבוד ובשמחה.

ר' יוסל שטיין המלמד — בליל שבת לא היה עוזב את בית הכנסת אחרי התפילה עד שאחרון האורחי פורחי שנודמנו לשם לא אושפו אצל אחד הגבירים בעיר. ואם קרה ולא נמצא מקום בשביל אחד העניים, היה לוקח אותו בעצמו הביתה. ר' יוסל, שהיה מלמד ועיתותיו לא היו בידיו ונצרכים היו וכסף לא היה לו משלו, היה לווה גמילות חסדים ומחלק ובימי צום ובפורים היה אוסף נדבות מבית לבית ושילם. בפרוס חג הפסח היה כולו דאגה: לזה מצות ולזה תפוחי-אדמה...

ר' לייזר'ל — או לייזר הירש דער יוסליכיס — היה משתף עצמו בסידור העניים אצל בעלי בתים. אף הוא לא עזב את בית הכנסת עד שאחרון העניים לא סודר אצל מי שהוא. היה יהודי תמים וירא שמים. התפרנס בקושי. היה סוחר בשוק וגם סוחר בתבואה. אך את המסחר הניח בידי אשתו והוא עסק בתפילה ומצוות. היה מהלך מבית כנסת לבית כנסת, מקבץ נדבות ומחלק.

ר' שמואל דוד הירש — מכונה פלאך — נקרא איש האגורה, שבקבצו נדבות לא דרש ולא לקח יותר מאגורה. היה טוען, שאם מבקשים שלב המנדב יהיה שלם עם נדבתו, לא צריך לדרוש יותר מדי ממנו, ואילו מעצמו דרש. לאחר שאסף כמה שאסף היה מכניס ידו במגירה של חנותו — היתה לו חנות לצורכי חלב, שאשתו היתה מנהלתה — הוציא

מלוא חופניים מצלצלים, הוסיף לקופת הצדקה ואחר חילק, אשתו שמצאה
„חור“ במגירה, ידעה שהזקן כבר חיטט בה.

זיסל אייפרמן — סבתו של ד"ר י. מאיר ז"ל — תחת הסינר
היתה מביאה לבית הנצרכים תמחוי בסתר.

חסיא יוסליס (שטין) — למרות היותה טרודה וקשורה
לדוכנה בשוק, היתה דואגת, כשהגיע יום חמישי — „לזו אין עוד שמץ
דבר לשבת“. עזבה איפוא את הדוכן, הסתובבה בין החנויות בשוק ואספה
„עטלעכע זעקסער“ (כמה אגורות) והכניסה לנצרכים.

ר' אהרון (אורצי) ריגלר — בן טובים, בנו של משה
ריגלר, סח לי, שמכל הכנסותיו הוא מפריש מעשר, שם הצדה — קודש
לצדקה.

באבצי פוגל — אמו של הציוני והחרושתן דוד'ל פוגל, הירבתה
לעשות צדקה וחסד עם עניי העיר.

חיה שרה בארטפלד — זו בת העניים, שסבלה בנעוריה
בבית אביה חרפת רעב ממש ומשנתבגרה וד' נתן חינה בעיני כל רואיה
והתחילה להשתכר, פירנסה את משפחתה, נישאה לבחור קוסובאי, שהיגר
לאמריקה וכשחזרה משם והיא עתירת נכסים, פיזרה כספים ביד נדיבה
לכל עני ורש, משל רצתה לגרש את העוני מיהודי קוסוב.

ר' מאיר קרסל — איש יודע ספר ומעורב בין הבריות, חבר
נאמן ופעיל ב„מזרחי“, עסק בצדקה וגמילות חסדים.

ר' זוסיה שלוסברג — אברך בר אורין, התחבב על הבריות
ע"י מעשיו הטובים. כשבאו הגרמנים העירה בזמן האקציה הראשונה ואסרו
אלפי יהודים והובילום לטבח, התנדב ר' זוסיה שלוסברג יחד עם עוד שניים,
ולקח את צרור הכסף ואת המתנות והלך לגסטפו לקיים מצוות פדיון
שבויים ולא חזרו משם. הי"ד.

ר' שמשון לעטיך — יהודי יקר עושה ומעשה בענייני צדקה.
ר' מנחם מנדיל שטומר — נתינתו מלווה חיוך וטוב לב.
ציוני נאמן ומסור ותורם ביד רחבה.

אסתר רובינגר — אשת ר' חיים רובינגר, מהחסידים הנאמנים
של הרבי ר' משה'לי מקוסוב, שהירבתה לעשות צדקה.

ינטה שפוטהיים מז'אביה — נולדה בקוסוב ונישאה לר'

חיים שפוטהיים בז'אביה. היתה ידועה במעשיה הטובים למען עניי הכפר.
זכתה לעלות ארצה לשני בניה זלמן ואברהם שפוטהיים. נפטרה בארץ בשיבה
טובה בגיל 83 שנה.

גמילות חסדים

ענין זה קובע מקום לעצמו. רק מי שחי בעיירה היהודית בגולה בזמן
ההוא, יכול להעריך כראוי את גודל המעלה של גמילות חסדים. כשיהודי
צריך לפרוע שטר ואין לו באותה שעה כסף מזומן, או צריך הוא לקנות
סחורה ואין לו במה, הריהו גכנס ומקבל גמילות חסד בלי קשיים ובסבר
פנים יפות. מה גדולה המצווה! קשה להעריך את חשיבותה. היו כאלה
שכל המסחר שלהם התבסס על היסוד של גמילות חסד. לדאבוני אינני
זוכר הרבה שמות. אלה הידועים לי, שאני זוכרם, היו: מאיר דרזנר, דוד
לנדמן, מאיר קרסל, מרדכי הייצלר, חיים קלוי — ייזכרו כולם לטובה וזכותם
תגן עלינו ועל כל בית ישראל לעולמי עד.

היו כמובן עוד עושים ומעשים, ויבורך כל שיבוא ויוסיף על
שמות אלה, כי עיירתנו היתה בתקופה ההיא ענייה ומרובים היו בה מחוסרי
האמצעים. אך יד עוזרת ורצון טוב היו תמיד מוכנים ומזומנים להקל על
הסובלים.

ספריו ע"ש הרמב"ם
תל אביב

קאסעו אין איר לעבנסצייט

עס איז געווען א יידיש שטעטל — קאסעו, און נישטאָ מער. מיר, דער דור דערוואַקסענע, עלטערע, וועלן עס טראַגן אין האַרץ און מוח ביז אונדזער לעצטן אָטעם. אָבער ווען מיר וועלן שוין מער נישט זיין, די יעניקע, וואָס אין זייער נשמה איז אויסגעקריצט דאָס לעבעדיקע, צאָפּלדיקע יידישע קאָסעו — ביי וועמען וועלן זיך פרעגן וועגן קאָסעו אונדזערע קינדער און קינדסקינדער? פאַר זיי, וואָס זייערע טאַטעס, זיידעס און עלטערזיידעס האָבן אין קאָסעו געלעבט, געווירקט, געחלומט אין משך פון דורות לאַנגע, וועט קאָסעו זיין העכסטנס עפעס ווי אַ פאַרשלייערטער, פאַרווישטער חלום און פאַר די מיינסטע — בכלל נאָר אַ ווייסער פּלעק.

גרויסע שטעט האָבן געהאַט זייערע אַרכיוון. אין גרעסערע שטעט זענען געווען היסטאָריקער, און ווען דאָס מזל האָט צוגעשפּילט און אַרכיוון און שרייבער זענען על-פי נס ניצול געוואָרן, האָט מען זיך אַוועקגעזעצט און מיט גרויס התמדה און אַ סך איבערגעגעבנקייט באַמיט נאָכצודערציילן, רעקאָנסטרווירן דאָס וואָס איז געווען.

אונדזער שטעטל האָט אַזאָ מזל נישט געהאַט. דאָס ביסל אַרכיוו-מאַטעריאַל, וואָס איז געווען אין דער יידישער קהילה, איז פון אוקראינישע שונאים בכוונה פאַרברענט געוואָרן, און מיר האָבן נישט, ליידער, קיין היסטאָריקער און שרייבער פון פאך צווישן די וויניקע אָפּגעראטעוועטע יוצאייִקאָסעו. מען וועט אויך ווייניק געפינען וועגן קאָסעו אין אַנדערע היסטאָרישע דאָקומענטן און ביכער, ווייל אונדזער שטעטל איז געלעגן אין אַ זייט פון די היסטאָרישע שלאַכן, וויכטיקע באַן-ליניעס, און קיין גרויסע געשעענישן האָבן זיך אין איר נישט אָפּגעשפּילט.

פאַראַן דעריבער אַ סכנה, אַז דער זכר פון אונדזער טייער שטעטל מיט זיינע אַרום 4000 יידן זאָל אָפּגעמעקט ווערן לחלוטין, און דאָס דאַרף נישט און טאָר נישט געשען!

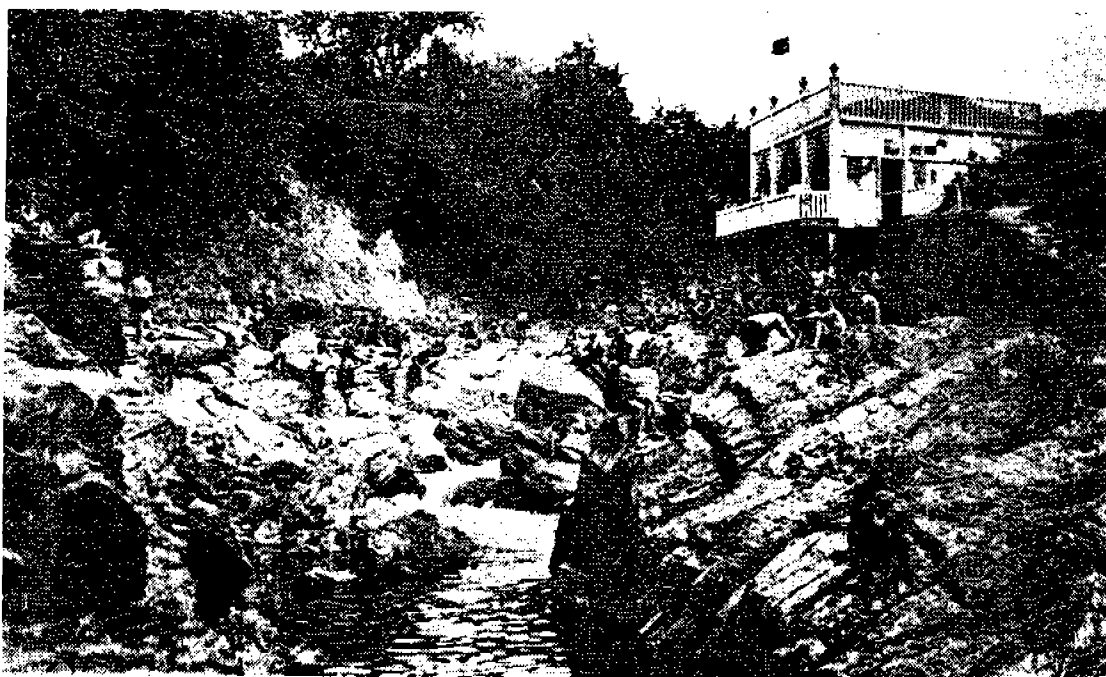
קאסעוון און איר כביבה

25—30 קילאמעטער שלעכטע וועגן האבן געפירט צו דער באן-ליניע לעמבערג-טשערנאָוויץ. שפעט האָט קאסעוון זוכה געווען, און דערצו אין אַ קליינער מאָס, צו עלעקטריפיקאַציע, זייער שפעט אַרויסגעשיקט דעם ערשטן אויטאָבוס קיין קאַלאַמיי, און דאָס — נאָך אַ שווערן קאַמף מיט די באַדראַטע באַלעגאַלעס, שפעט גענומען זיך צו הויז-אינדוסטריע. פון דעסטוועגן, און אפשר דווקא צוליב דעם, איז קאסעוון געווען פון תמיד אַן אַ יישוב אַן ערנסטער, באַוווּסטזיניקער, אַקטיווער, און אויף טייל געביטן — אַ מוסטערהאַפּטער.

וועלן מיר זיך דעריבער באַמיען — לויט אונדזערע באַשיידענע מעגלעכקייטן — איבערצוגעבן אין קורצן וואָס עס איז באַקאַנט, וואָס מיר האָבן געהערט פון אַנדערע בני-עיר, אַדער אויך וואָס מיר האָבן געפונען באַשריבן, אַדער פאַרשריבן ביי אַנדערע, אָנגעבנדיק דעם מקור. אונדזער שטעטל איז געלעגן אין סאַמע דרומדיקן טייל פון מזרח-גאַליציע. אַ 10 קילאָמעטער לאַנגער שאַסיי האָט געפירט פון דאָנען איבער קיטעוון צום גרענעץ-טייך טשערעמאַש און צו דער בוקאַווינער גרענעץ-שטאַט וויזשניץ. אַזוי, אַז נעמען פון די דריי שטעט: קאסעוון, קיטעוון און וויזשניץ פלעגט מען אַרויסזאָגן בנשימה-אחת. ביז 1918, ד. ה. ביז צום צעפאַלן זיך פון דער עסטרייכיש-אונגאַרישער מאַנאַרכיע, זענען נאַטירלעך קיין שום באַגרענעצונגען אין פאַרקער מיט דער בוקאַווינע נישט געווען. יידן פון קאסעוון זענען געפאַרן פריי קיין וויזשניץ, קיין טשערנאָוויץ, און די השפעה פון דער בוקאַווינע מיט איר העכערן לעבנס-שטייגער, קולט פאַר דער מאַנאַרכיע און פאַר דייטש בכלל („טשערנאָוויץ — קליין ווין“) האָט אַ לאַנגע צייט משפיע געווען אויפן קולטורעלן און גייסטיקן לעבן פון קאסעוון.

ווען די בוקאַווינע איז געוואָרן רומעניש און שפעטער סאָויעטיש, איז די בריק איבערן טשערעמאַש געוואָרן אַ ריכטיקע גרענעץ און צום סוף, ביים ביטערן סוף, איז דאָס וואָסער נישט איין מאָל רויט געווען פון בלוט פון די קאסעווער, וועלכע האָבן געפרווט אויפן דאָזיקן וועג צו ראַטעווען זייער לעבן.

אַ צווייטער שאַסיי האָט געפירט איבער ראָזשנאָו צום שטעטל זאַבלאָטאַוו, אַ 25 קילאָמעטער ווייט, אַ דריטער — איבער פיסטין, צו דער באַצירקשטאַט קאַלאַמיי, אַ 30 קילאָמעטער.

מפלזמים „הוק” — שמש, מים ונוף נהדר.
דער „הוק” — זון, וואסער און שיינע לאנדשאפט.

Pisany kamień w Jaworowie

„La pierre” gravée a Jaworów

הרי יבורוב, ע"י קוסוב

אָבער דער שענסטער שאַסיי איז געווען דער, וואָס האָט געפירט אין די בערג, אין דער ריכטונג זשאביע (דאָס גרעסטע דאָרף אין געוועזענעם עסטרייך), וואָראָכטע און ווייטער ביז צו דער אונגאַרישער גרענעץ. באלד הינטער קאסעוו האָט דער וועג אָנגעהויבן אלץ מער שטייגן און געפירט דורך אור-וועלדער און פעלדער גרינע, אַ סך מאל אונטער אַריבערהענגענדיקע ריזיקע פעלדזן, איבער רוישנדיקע וואַסערלעך, ביז אַ גאָר גרויסער הייך, וווּ עס האָבן זיך געפונען די אַזוי גערופענע „פּאַלאַגניעס“; דאָס זענען ריזיקע פעלדער, וואָס זענען זומער באַדעקט מיט אַזאַ שפע בלומען, אַז זיי זענען אויס ווי דער שענסטער פילפאַרביקסטער טעפּיך; דאָ האָבן געפאַשעט פון פּרילינג ביזן שפעטן האַרבסט די גרויסע טשערעדעס שאָף און רינדער, דאָ פלעגט זיך הערן דער ווידערקול פון די לאַנגע טרומייטערס, אין וועלכע הוצולן האָבן געבלאָזן. האָט דאָ פלוצעם אָנגעהויבן זיך אַ שטורעם מיט בליצן און דונערן, איז די מענטשלעכע שפּראַך צו שוואַך אויף צו באַשרייבן די שיינקייט און דעם גרויל פון די דאָזיקע נאַטור-דערשיינונגען, עפעס אַ מין מעשה-בראשית. אַט דאָ אין דעם שיינעם קאַרפּאַטן-ווינקל האָבן געוויינט די הוצולן, אַ פּרעכטיקער שטאַלצער טיפּ פון אוקראַינישן פויער, וואָס פלעגט זיך נאָר זעלטן אַראָפּלאָזן אין שטאַט מאַכן קניות און זיך באלד אומקערן אהיים. דערפאַר פלעגן אַ סך פון זיי פאַרברענגען וואָכן און חדשים אויף די טראַטוועס — צונויפגע-בונדענע האַלץ-שטאַמען — פירנדיק זיי פון די טיפענישן פון וועלדער איבערן ווייסן און שוואַרצן טשערעמאַש ביז צום פרוט און נאָך ווייטער.

אין אַט די בערג און טאַלן, וווּ אלץ אַרום זינגט שירה דעם בורא און וועקט מחשבות, זאָל זיך האָבן מתבודד געווען דער באַגרינדער פון חסידות, ר' ישראל ברבי אליעזר בעל-שם-טוב, איידער ער איז נתגלה-געוואָרן. עס איז געווען אין די דרייסיקער יאָרן פון אַכצנטן יאָרהונדערט, ווען ר' ישראל קומענדיק פון בראַד, האָט דאָ געלעבט גאַנצע 7 יאָר צוזאַמען מיט זיין ווייב, אַ שוועסטער פון ר' אברהם גרשון קיטעווער. זייער פרנסה האָבן זיי געצויגן פון גראַבן ליים אין די בערג און פירן עס אויף אַ וועגעלע צו פאַרקויפן אין די נאָענטע ישובים.

אַרום דער אומגעוויינלעכער סודותפולער געשטאַלט פון בעש"ט האָט זיך געוועבט אַ שפע לעגענדעס, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן פון דור צו דור. באַרימט איז די לעגענדע פון דאָבאַש און בעש"ט. אין קאסעוו, אין סאַמע מיטן שטאַט, דערהויבט זיך אַ באַרג, אויף אים אַ הויכער צלם, און אונטער דעם צלם זאָלן זיין באַגראָבן די ביינער פון אַט דעם

Pop Iwan — polonina na stoku

Haut paturage sur le versant du Pop Iwan

פסגת „פופ איבן“

דאָבאַש, אַ באַרימטן אוקראַינישן אָנפירער פון באַנדיטן. דאָבאַש, וואָס איז געווען צו שרעק פון דער גאנצער סביבה, זאל זיך האָבן באַגעגנט אויף זיין פייערדיקן פערד, מיטן בעש״ט, אין דער צייט פון זיין התבודדות אין די בערג, אויסגעהערט פון אים מוסר־רייד און זאל אים האָבן זייער געשעצט, אַט דעם ייד „סרולקאַ“, וואָס אין זיינע ווערטער איז געווען אַ מאַכט, וועלכע האָט געשטאַמט פון גאָר אַן אַנדערער וועלט.

אין דאָרף יאָסיענאָוו גורני, נישט ווייט פון קאַסעוו, האָבן די פויערים געוואָסט לויט דער מסורה אָנצווייזן אויף אַ הייל, וווּ דער בעש״ט פלעגט זיך מתבודד זיין, אַ שטעל אין אַ טייך, וווּ ער פלעגט זומער און ווינטער זיך טובל־זיין, און אַ געוויסע לאַנג־לעבנדיקע הוצולישע משפּחה האָט געגלייבט, אַז זיי פאַרדאַנקען זייער אַריכתימים דער ברכה פון בעש״ט פאַר דער הילף, וואָס זייערע אבות האָבן אים געגעבן. דער דאָזיקער תקופה אין לעבן פון בעש״ט, דער תקופה קאַסעוו—קיטעוו האָט געגעבן אין זיינע באַלאַדן אַ פרעכטיקן דיכטערישן אויסדרוק שמשון מלצר, דער זון פון שטעטל טלוסטע, וווּ עס האָט געוויילט דער בעש״ט נאָך קאַסעוו און וווּ עס איז געקומען צו קבורה זיין מוטער.

מראה קוסוב מן ההר. במרכז — בית האדמו"רים
קאסעוו, געזען פון שטאט-בארג. אין צענטער — דעם רבינס הויז.

צופוסנס פון אט די שיינע קארפאטן-בערג איז געלעגן קאסעוו
אויסגעצויגן אין דער לענג, אריינגעפרעסט אין א שמאלער פלאך צווישן
בארג און טייך אויף א שטח פון עטלעכע קילאמעטער. דער בארג האט
געהייסן „גורא-מיעיסקא“, שטאטבארג. דער טייך האט קיין נאמען נישט
געהאט, געהייסן סתם „ריקע“, אמאל באצייכנט אויף מאפעס אלס „ריבניצא“
(פון ריבא — פיש), א וואסער א קליינס. מ'האט געדארפט זוכן דערין אן
ארט, ווו זומער זיך אויסצובאדן. אבער וויי, ווען עס האבן אמאל פריילינג
די שנייען אין די בערג צו גיך זיך צעטאפיעט, איז די געבעכדיקע ריקע
פון א גאנץ יאר געווען נישט צום דערקענען: גרויס, ווילד, רייסט ברעגעס,
פארגיסט פעלדער, שלעפט שטאלן, הייזער און מאכט ריזיקע שאדנס.
אין דער ריקע גיסט זיך אריין א קליינער זייטיקער טייך, וואס
טיילט אזוי אפ א געוויסן טייל פון דער שטאט פון דער מערב-זייט וועלכע
מען רופט „מאנאסטער“.

קאסעוו אליין

אויף אן אפהאנג פון דעם שטאטבארג האט זיך געפונען דער בית-
עלמין, און ער איז אזוי ארום געווען אין סאמע מיטן שטאט. יעדע לוויה

הנהר „ריבניצה“ — דער פאפולערער באד־פלאץ.

פלעגט אָנוואַרפן אַ מרה־שחורה אויף די איינוווינער, און פון ראש־חודש אלול אָן פלעגט מען אין אַ האַלבער שטאָט הערן די יללות פון ווייבער, וואָס האָבן אויף די קברים געבעטן אויף ישועות ונחמות. צווישן צוויי שורות געציילטע הייזער איז מען דורך אַ טויער אריין קודם כל אין דעם טייל, וואָס האָט זיך גערופן הקדש. דאָ האָט געווינט דער בית־הקברות־ייד, פון דער אַנדערער זייט איז געוועזן דאָס טהרה־שטיבל. דאָ פלעגט זיך אויך דורכשלאָפן אַן אַרעמאָן, אַ פאַרבלאַנדזשעטער, דאָ איז געווען די מלוכה פון שטאָט־משוגענעם „יעקב“, וואָס האָט יאָרנלאַנג דאָ פאַרבראַכט, איינגעוויקלט אין שמאַטעס, טעג און נעכט, האלוצינירנדיק וועגן גאָט, דעם רבין, אא”וו. (פריער געווען אַ שניידער, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אַראָפּ פון זינען). אַרויפגעקומען אויפן „פעלד“, האָט מען זיך באלד אָנגעשטויסן אין „אהל“, וווּ עס איז געקומען צו קבורה טייל פון דער קאָסעווער רבישער דינאַסטיע. אין „אהל“ האָבן יידן געצונדן

ליכט, און דאס אַרט איז געווען פאַרשיט מיט „קוויטלעך“, אַנגעשריבענע מיט ציטערדיקע הענט פון יידן, וואָס האָבן געדאַרפט האָבן ישועות. ס'רוב מצבות אויף דעם בערגל האָבן קיין לאַנגן קיום נישט געהאַט, זענען פאַמעלעך וואָס אַ מאָל מער איינגעזונקען, און זייער אַ סך אין גאַנצן אין דער ערד פאַרשווונדן. שולדיק זענען געווען אין דעם — פון איין זייט דער שיפער, וויכער, ליימיקער באַדן, פון דער אַנדערער זייט דאָס ווייניק אַכטונג געבן אויף די קברים. דערפאַר געפינען מיר דאָ נישט די עלטסטע מצבות, וואָס וואָלטן געקאָנט עדות זאָגן וועגן דעם עלטער פון יידישן ישוב. עס האָבן זיך דערהאַלטן בלויז שרידים פון מצבות פון אָנהייב פאַריקן יאָרהונדערט.

ווי שוין געזאָגט, איז דאָס שטעטל באַשטאַנען בעיקר פון צוויי לאַנג-אויסגעצויגענע שורות הייזער אויף איין זייט ריקע, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן ביי דער א. ג. „האַראַדער בריק“ און געענדיקט ביי דער „מלינובקע“ אויפן וועג קיין קיטעוו. אין דער מיט שטאַט איז געווען דער „רינעק“ מיטן מאַגיסטראַט, הויפטמאַנשאַפּט, שול-געביידע און זיי אַנטקעגן — דאָס שטאַלצע שטאַקיקע הויז פון רבין. אויף דעם „רינעק“ און אַלע זיינע נעבן-גאַסן זענען געווען די מיינסטע געוועלכע, בודקעס, טישלעך, וווּ מען האָט געקאָנט באַקומען פון כל-טוב, אָנגעהויבן פון

בית-העלמין הישן. (צלמו : מ. סופר, ד. קרמר).

שפייז־ארטיקלען מכל־המינים, פאסטעלעס און זאפאסקעס פאר גוים, ביז
אן עלעגאנטן שוץ אין היט פאר אן אונדזער־יקן.

אויף א פלאכן שטח, הינטער די הייזער און ביז צו דער ריקע,
אויפן א. ג. „זארינעק“, איז געווען דאס ארט פון די ירידים, וועכנטלעכע
און יערלעכע, אין וועלכע ס'האבן זיך באטייליקט א סך טויזנטער מענטשן
פון דער סביבה.

אויפן „זארינעק“, ווי אויך אויף דעם קליינינקן שטח באדן „אונטערן
בארג“, אונטערן בארג ממש, ווייל נאך רעגנס פלעגן פאלן שטיינער פון
בארג דירעקט אויף טייל דעכער פון די קליינע הייזלעך, האט געווינט די
דלת־העם, ארעמע, מיט א סך קינדער געבענטשטע, משפחות פון טרעגערס,
באלמעלאכעס און אויך פון בכבודיקע מלמדים, וואס זייערע חדרים זענען
געווען א שם־דבר.

נישט ווייט פון „רינעק“ האט זיך דערהויבן די גרויסע שול, דער
שטאלץ פון אלע אונדזערע קאסעווער שולן. אריינגעקומען אין שול,
ביסטו געווארן פארכאפט פון איר אימפאנירנדיקער הויך, פון די שיינע
פארביקע וויטראזשן אין די פענצטער, און פאר אלץ — פון דעם פרעכטיקן
„אָרון־קודש“. און אט א קורצע באשרייבונג וועגן אים לויט רשימות פון
ד"ר יוסף מאיר ז"ל, און דערגענצט פון א. צ. שטיין (איבערזעצט פון
עברית־טייל פון אונדזער ספר):

„דער אָרון־קודש האט אריינגעבראכט אין שטוינען מיט זיינע
קונסטפולע האַלץ־שניצער־יען, וועלכע האָבן פארנומען א האַלבע וואַנט
אין דער ברייט ביז צום סופיט אַרויף. אין דער הייך אויבן־אָן זענען געווען
אויסגעשניצט צוויי כרובים מיט אויסגעשפרייטע פליגלען און אין דער
מיט צוויי לייבן, וואָס טראָגן די לוחות־הברית מיטן כתרת־תורה. אין
ביידע ווינקלען אויבן האָט מען געזען אויסגעשניצט צוויי וואָזעס מיט
מירטן־בלעטער (הדס) און אין ביידע זייטן פון אויבן ביז אַראָפּ צו 6
סימבאלן פון די שבטים, — דאָס גאַנצע אריינגעפאַסט צווישן צוויי זיילן,
וואָס האָבן זיך געפונען אין ביידע זייטן און אויסגעזען ווי צונויפגעראַלטע
ספרי־תורה. פאַרן ארון־קודש איז געווען אַ שמאַלע געקראַטעוועטע גאַלעריע,
צו וועלכער מען איז צוגעקומען דורך אַן אייזערנעם שער מיט צוויי טירן
און עטלעכע טרעפן, אויך זיי מיט אַ פאַרקראַטעוועטער ראַמפע.“

צו דער גרויסער שול זענען געווען צוגעטוליעט דאָס „שטאַט־בית־
המדרש“, וווּ עס האָט זיך שבת און וואָך געטומלט פון מנינים מתפללים.

און דאָס קליינע „שניידערישע שולעכל“ וווּ עס האָבן געדאוונט די שניידערס.

א ביסל ווייטער, אויך נאָך ווי אונטערן שוץ פון דער „גרויסער שול“, זענען געווען נאָך דריי בתי־תפילה, די „קאסעווער שול“, „וויזשניצער שול“ און דער „סומאר“. אין קעגנזאץ צו דער „גרויסער שול“, האָבן אַט די זיך אַרכיטעקטאָניש מיט גאָרנישט באַזונדערס אויסגעצייכנט, אָבער יעדע האָט געהאַט איר כאַראַקטער, איר ספּעציפישן ציבור, וועלכער איז איר דור נאָך דור פאַרבליבן טריי און געווען צו איר צוגעבונדן. די נעמען פון די דריי שולן זענען דוקא נישט אידענטיש מיט חסידות און מיט צוגעהערן צו אַ געוויסן „הויף“. די „קאסעווער“ זענען נישט געווען באַקאנט וואָלט חסידים פון קאסעווער הויף, און ר' משה קאמיל, איינער פון די גרינדער פון דער „קאסעווער שול“, איז געווען אַ דעקלאַרירטער מתנגד. אויך אין דער „וויזשניצער שול“ האָבן זיך נישט קאָנצענטרירט די וויזשניצער חסידים (מיט שמעון מאיר, זרח ערליך, משה ריגלער, א. א. נ. אין דער שפיץ), נאָר דוקא אין „סומאר“ וווּ אַלץ — תפילות, ניגונים, מנהגים זענען געווען על טהרת נוסח־וויזשניץ.

נאָך דריי בתי־תפילה האָבן זיך געפונען נאָענט צום „זארינעק“, דאָס זענען געווען די קליינע צוויי שולעכלעך, דאָס „קאַלאַמייער“, דאָס „טאלמעטשער“ און דער גרויסער „סאלאש“, אַ ריזיקער, קיינמאָל נישט פאַרענדיקטער בנין, וואָס אַ חוץ אין די ימים־נוראים, איז ער געשטאַנען אַ גאַנץ יאָר לידיק און פאַרמאַכט. דערפאַר אין די הייליקע טעג, ווען דער רבי אליין האָט געדאוונט פאַרן עמוד, האָט דער ריזיקער חלל פון „סאלאש“ גערוישט פון די טויזנטער מתפללים, קאסעווער און צוגערייזטע. אַ גאַנץ יאָר האָבן די חסידים געדאוונט אין „רבינס בית המדרש“, וואָס האָט זיך געפונען אין רבינס הויז אין צענטער.

אַ קליין אָבער אינטערעסאַנט בית־תפילה איז געווען דאָס „מאַנאַס־טערסקער“ הילצערנע שולעכל.

כדי צו ענדיקן מיט דער ריי לאַקאַלע זאַכן, וואָס זענען אינטערעסאַנט מחמת דער אָדער יענער סיבה, וויל איך דאָ נאָך קורץ דערמאָנען די „סאַלינע“, (זאַלצגרבן), אַ ספּעציעלער שטח פון וועלכן מען באַקומט אַרויס זאַלץ און וווּ ס'געפינען זיך וווינונגען פאַר פאַרשידענע פוילישע נאַטשאַלסטווע, און דעם נאָך מער ספּעציעלן „זאַקלאַד ד"ר טאַרנאַוו־סקיעגאָ" — אַ שיינע, גרויסע נאַטור־הייל־אַנשטאַלט לויטן מוסטער פון „ווייסן הירש“ אין דרעזדן. אָהער פלעגט זומער קומען די פוילישע

„שמעטענע“ פון די גרויסע שטעט, כדי איבערצולאזן די איבעריקע קילאס פלייש דורך דיעטע, ארבעט, גימנאסטיק און אזוי ווייטער. דער באזיצער און לייטער פון דער אנשטאלט, ד"ר טארנאווסקי, האט שוין פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה נישט אריינגעלאזט קיין יידן צו זיך און בכלל שטארק פיינט געהאט יידן.

א דאנק איר שיינער לאגע, אירע קלימאטישע באדינגונגען — דער דרומדיקסטער און ווארעמסטער טייל פון פוילן — דער שפע פון בעסטן אויבסט, האט קאסעוו וואס א מאל מער זיך אנטוויקלט ווי א קורארט, און איר צאל פענסיאנאטן איז געשטיגן פון יאר צו יאר. די מיינסטע האבן זיך געפונען ארום קאסעוו, אין האראד, מאסקאלובקא א. א. און זענען געווען מייסט אין גוישע הענט.

★

וואס ווייסן מיר וועגן דעם אמאליקן קאסעוו? וועגן וויכטיקע לאקאלע געשעענישן, וואס האבן זיך אין אים אָפגעשפילט? עס איז דאך א ישוב, וואס איז לכל־הדעות אלט עטלעכע הונדערט יאר! עס האבן נישט געפעלט קיין שריפות. אלע מאנטיק און דאנערשטיק האט געברענט, א מאל נישט ווילנדיק און א מאל — אפשר ווילנדיק, גאר גרויסע בארימטע שריפות זענען געווען אין יאר 1866 און 1895, ווען די מיינסטע הייזער זענען אוועק מיטן רויך. קראנקהייטן האבן אויך נישט געפעלט: קיין ווונדער נישט, ביי די פרימיטיווסטע סאניטארע און היגיענישע באדינגונגען פון יענע יארן. בארימט איז די כאָלערא־מגיפה פון יאר 1894, וואס האט איינגעשלונגען א סך קרבנות. מענטשן האבן אפילו דעזינפיצירט זייערע קישקעס דורך טרינקען בראָנפן, מוזיקאנטן האבן געהויבן די שטימונג מיט שפילן אין די גאסן (א רמז אויף פסיכאטעראפיע...), אויך אנדערע עטלעכע מיטלען זענען אנגעווענדעט געווארן, אבער אלע צוזאמען זענען אלץ צו שוואך געווען אקעגן דעם מעכטיקן באציל פון כאָלערא.

אנשי־שם אין קאסעוו

אויב מיר וועלן אנרופן אנשי־שם פון יענע פריערע צייטן אין קאסעוו, זענען עס די רבנים און צדיקים, פאר אלעמען פון בעש"טס צוויי תלמידים:

(1) ר' נחמן קאסעווער, א גדול בתורה, וועגן וועלכן מיר ווייסן ליידער מער גארנישט, א לעגענדע דערציילט, אז זיינע בייגער ליגן אויף א בערגל מיטן נאמען „מיכאלקא“ נאָענט צו קאסעוו, די מלמדים

פלעגן אין ל"ג בעומר פירן זייערע תלמידים צו "ר' נחמנציס הי"ל". אבער זיכערע פאקטן איבער דעם אָרט פון זיין קבר זענען נישט פאַראַנען.
 (2) ר' ברוך קאַסעווער. אַ גרויסער למדן, וועגן וועלכן עס ווערט דערציילט ("ספר החסידות" — יצחק ווערפל), אַז ער האָט זיך אַ סך פאַרנומען מיט קבלה און איז געווען אַ גרויסער בעל-מופת. אין זיינע ספרים, "יסוד האמונה" און "עמוד עבודה", ברענגט ער תורות פון בעש"ט, דעם מגיד פון מעזריטש א. א. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תקמ"ב.
 נאָך פרטים וועגן די צוויי רבנים — אין אַרטיקל פון הרב בלאָך אין דעם ספר.

גענויערע ידיעות האָבן מיר שוין וועגן יענע רבנים און צדיקים, וואָס געהערן צו דער "שושלת קוסוב-וויזשניץ", דער צדיקים-דינאַסטיע האגער, וועלכע איז באַשטאַנען 150 יאָר, פון יאָר תק"ן ביז יאָר תש"ג און וואָס איר פאָטער און באַגרינדער איז געווען אַ בן-דור פון בעש"ט. ידיעות וועגן דער דאָזיקער משפּחה, נישט אין קיין צו גרויסער מאָס, זענען צעזיט איבער פאַרשידענע ספרים און חיבורים, און עס איז אַ גרויס פאַרדינסט פונעם מחבר יצחק אלפסי, וואָס האָט מיט אַ סך מי און איבערגעגעבנקייט צונויפגעזאַמלט דאָס פאַראַנענע און אַרויסגעגעבן אַ שיין און אינטערעסאַנט ספר געווידמעט דעם "בית קוסוב-וויזשניץ" — "תפארת שבמלכות" (הוצאת "אריאל" תשכ"א).

דער באַגרינדער פון דער דינאַסטיע איז געווען ר' יעקב קאַפל, שפּעטער גערופן ר' קאַפל חסיד, פון קאַלאַמיי — אַן אייניקל פון ר' יעקב קאַפל קאַמיאל פון די מגורשי-אשכנז און האָט אָפּגעשטאַמט פון רבנו עובדיה מברטנורא, דעם באַקאַנטן מפרש המשנה, וועלכער האָט אין אָנהייב 17טן יאָרהונדערט זיך באַזעצט אין ארץ-ישראל און איז דאָרט, לויט איין מקור, געוואָרן ראש רבני-ירושלים. עס ווערט דערציילט:

"ווען דער בעש"ט איז געווען אין דער שטאָט קאַלאַמיי, האָט ער אין איינעם אַ פרייטיק-צונאַכטס דערפילט עפעס אַן "אור גדול" אין שטאָט. אָפּגעמאַכט קידוש, איז ער פאַרן וואַשן זיך צום עסן אַרויס זוכן דאָס "גרויסע ליכט". געזוכט און געזוכט, ביז ער איז צוגעקומען צו אַ באַשיידן הייזל און האָט דערזען דורכן פענצטער, ווי דער טיש איז שבתדיק געדעקט צו דער סעודה, און דער בעל הבית — דאָס איז געווען ר' יעקב קאַפל — זינגט און טאַנצט מיט גרויס דבקות. דער בעש"ט האָט געוואַרט גאַנצע צוויי שעה ביז ר' קאַפל האָט אויפגעהערט טאַנצן. פון דעמאָלט האָבן זיי זיך איינער צום צווייטן מתקשר-געווען מיט גרויס פריינטשאַפט.

און ר' קאפל, וועלכן מען האט אנגעהויבן רופן ר' קאפל חסיד, איז געווארן ביים בעש"ט זיין שטענדיקער בעל-תפילה און באגלייטער. ער האט געהאט א זיס קול, און לויט חסידישער טראדיציע, זענען זיינע ניגונים שפעטער געזונגען געווארן אלע יארן אין קאסעו און וויזשניץ. די ניגונים זענען אין משך פון דער צייט אויך באאיינפלוסט געווארן פון די מעלאדיעס פון דער סביבה און באזונדערס פון דעם הארציקן "וואלאך" מאטיוו, אין וועלכן עס מישן זיך טענער פון טרויער און פריילעכקייט. דאס האט צוגעטראפן דעם וועזן פון חסידות, וואס איז געווען פאר מבטל-מאכן די תחומים צווישן צער און שמחה (מ. ש. גשורי — "נגוני בית קוסוב-וויזשניץ").

ר' קאפל חסיד, א גרויסער צדיק, האט קיין רבישן הויף נישט געפירט און איז אויך נאך דער פטירה פון בעש"ט געבליבן א נסתר. האט זיך מפרנס-געווען פון א קליין געוועלבל, וואס עס האט געפירט זיין ווייב, חיה בת ר' זלמן. ר' קאפל איז נפטר געווארן אין טיסמעניץ אין יאר תקמ"ז (1787) און דארט געקומען צו קבורה.

*

זייער זון ר' מנחם מענדל, דערנאך גערופן ר' מענדעלע קאסעווער, איז געווען באשטימט צו זיין דער אבי-השושלת, דער ערשטער פון "מלכות קוסוב". האט געהאט א שארפן מוח און איז געווען זייער פעאיק. ער איז געבוירן אין קאלאמיי און פרי געבליבן א יתום פון ביידע עלטערן. האט חתונה-געהאט מיט דער טאכטער פון זיין פעטער ר' שמואל שמחה זימל פון קאסעו, איז צוליב פרנסה אַוועק קיין טיסמעניץ, אויך דארט נישט געהאט גענוג אויף חיונה און צוריק זיך אומגעקערט קיין קאלאמיי. איז נאך עטלעכע יאר, צוליב די זעלבע סיבות, צוריק געקומען קיין קאסעו, פון וואנען עס האט געשטאמט זיין ווייב און ווו ער האט געווינט נאך דער חתונה.

ר' מענדעלע איז געווען דערצויגן אין דרכי-חסידות לויטן בעש"ט אליין, האט זיך אָבער נישט באַגנוגנט דערמיט און איז געפאָרן צו אַנדערע גדולי-הדור, כדי צו פאַרטיפן זיין וויסן און זיין חסידות. קודם, — צו ר' אלימלך פון ליזשינסק, דעם תלמיד פון מעזריטשער מגיד, וואס זיין ספר "נועם אלימלך" איז געוואָרן אַ ספר-קדוש; שפעטער צום נאָדוואַרגער רבין, ר' צבי הירש, איינעם פון די באַדייטנדסטע אדמו"רים פון דור, וועלכער האט אים זייער מקרב געווען. מען דערציילט, אַז ר' צבי הירש האט אים געהייסן שלאָפן אין אַ חדר לעבן זיינעם, און יעדע

נאכט, בחצות הלילה, האָט ער מיט ר' מענדעלען געלערנט תורת־הנסתר, תקון־נשמות און אים איבערגעגעבן ווונדערלעכע סודות.

ר' מענדעלע האָט לאַנג נישט געוואלט אַנטאָן די קרוין פון אדמו"ר, טענהנדיק: "אמת קנה ואל תמכור", כל זמן דו קאָנסט נאָך קויפן, וואָרט מיטן פאַרקויפן. אָבער אַרום תקס"ה, ווען פון אַלע זייטן זענען געקומען אַלץ מער מענטשן פרעגן ביי אים עצות, הערן תורה, געניסן פון זיינע שיינע תפילות, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס "מלכות" אין קאָסעווי שוין אָפן און פריי.

ר' מענדעלע איז געווען באַרימט מיט זיין אהבת־ישראל, אהבת־הבריות — דער צער פון יעדן ייד איז געווען זיין אייגענער צער — און באַקאנט מיט זיין פאַרשווענדערשקייט אין געבן צדקה ביז נישט איבער־צולאָזן זיך אַ פרוטה אין שטוב.

אויף זיין גרויסקייט ווייזן די אויסשפרוכן פון מעזריטשער מגיד, אז: "אַזא נשמה איז נישט געוועזן זייט די נביאים", און פון דעם חוזה פון לובלין, אז: "ר' מענדעלע איז בבחינת מלך".

ר' מענדעלע איז נפטר געוואָרן אין תקפ"ו, און אויף זיין קבר אין קאָסעווי האָט מען אויפגעבויט דעם "אהל".

זיין ספר "אהבת שלום" איז געדרוקט געוואָרן אין עטלעכע אויפלאַגעס, און עס האָט אויך זוכה געווען אַז אַ גאָס אין ארץ ישראל אין בני ברק, איז אָנגערופן געוואָרן "אהבת שלום".

ר' מנחם מענדלס עלטסטער זון, ר' חיים'ל איז געבוירן געוואָרן אין תקנ"ה און האָט זיך אַרויסגעוויזן פון די יונגסטע יאָרן אַן פאַר זייער באַגאַבט. ער האָט חתונה־געהאַט מיט דער טאָכטער פון שעפעטיווקער רב, ר' יהודה מאיר שפירא, אַ זון פון באַרימטן ר' פנחס פון קאַריץ. צפורה, זיין ווייב, איז געווען אַזא מושלמת במידות טובות, אַז דער ריזשינער האָט אויף איר געזאָגט: "זי איז אַ צדקת וואָס אירס גלייכן איז אין דער וועלט נישטאָ". אין אַנפאַנג איז ר' חיים'ל געזעסן ביי זיין שווער אין שעפעטיווקע על התורה ועל העבודה און, ווי זיין פאָטער, געפאָרן צו די צדיקים, גדולי־הדור, אומעטום האָט מען אים אויפגענומען מיט התלהבות. דער "אוהב ישראל" פון אפטע האָט אים אָנגערופן "צדיק בן צדיק, מלך בן מלך". שפעטער האָט ר' חיים'ל זיך אומגעקערט קיין קאָסעווי, צו זיין פאָטער, וואָס האָט אים אויסגעהאַלטן און אָנגעפילט מיט תורה און קדושה.

נאָכן טויט פון ר' מנחם מענדל, אין יאָר תקפ"ו, האָבן זיינע חסידים

געקרוינט ר' חיים'לען, דעם בכור, צום אדמו"ר פון קאסעוו. ר' חיים'ל
האט זיך אויסגעצייכנט, ווי זיין פאטער, מיט די מידות פון אהבת-ישראל
און געבן צדקה ברחבה, האט ליב געהאט דעם אמת און געקעמפט קעגן
שנאת-חנם, איז געווען א גדול-בתורה, און נישט קיין קלענערער ווי ר'
ישראל ריזשינער פלעגט זיך מיט אים באראטן אין א סך זאכן, האט
אים אויך אמאל באזוכט אין קאסעוו.

ר' חיים'ל איז נפטר געווארן אין קאסעוו כ"ה אייר תרי"ד.
זיין ספר "תורת-חיים" איז איבערגעדרוקט געווארן עטלעכע מאל,
דאס לעצטע מאל אין ניו-יארק ערשט מיט 12 יאר צוריק.

ר' חיים'לס ממלא-מקום איז געווען זיין בכור, ר' יעקב שמשון,
געבוירן אין תקע"ד אדער תקע"ה. געווען א גרויסער צדיק. עטלעכע יאר פאר
דער פטירה האט ער אויף זיך גוזר-געווען צו שווייגן, און נישט גערעדט
מיט קינעם, אויך נישט מיט די בני-בית. ווען עס האט אים א מאל
געפרעגט זיין יונגערער ברודער, דער צדיק פון וויזשניץ, דעם פירוש
פון זיין שווייגן, האט ער אים צוגעפירט צום פענצטער און מיטן פינגער
אנגעוויזן דאס בית-הקברות...

ער איז נפטר געווארן אין תר"ם.

זיין ווייב, די רבנית חוה איז געווען די טאכטער פון ר' יעקב יוסף
פון אסטורע.

זיין איינציקער זון, ר' משה'לע איז געבוירן געווארן אין תרי"ט
אין קאסעוו. צו 23 יאר איז ער געווארן דער אדמו"ר פון קאסעוו.
גלייכצייטיק איז ער אויך געווען רב פון דער שטאט און דער סביבה, האט
אבער אליין די פונקציעס פון רב נישט דערפילט. דאס האט געטאן א
דיין, האט אימפאנירט מיט זיין הייך (איבער צוויי מעטער!) און הדרת-
פנים, געהאט א פראקטישן שכל, איז געווען א גרויסער עושר, א באזיצער
פון הייזער און פעלדער. ער האט זיך אויך אפגעגעבן מיט עניני-ציבור,
אבער אין פאליטישע זאכן געהאנדלט שטענדיק לויט די אפיציעלע
וונטשן פון דער רעגירונג. דאדורך איז ער אפט געקומען אין קאנפליקט
מיט די אויפואכנדיקע נאציאנאלע שטרעמונגען אויף דער יידישער גאס.
ער איז געווען א בעל-מנגן און, ווי זיין פאטער, זיידע און עלטער-
זיידע, באקאנט פון זיינע ניגונים צו פארשידענע תפילות. די רביצין איז
געווען די טאכטער פון בראדער רב, ר' אברהם מנחם שטיינבערג. ר'
משה'לע איז נפטר געווארן ו' תמוז תרפ"ה, בשעת ער האט זיך געפונען
אויף קוראציע אין אויסלאנד. איז מיט דער באן געבראכט געווארן קיין

קאלאמיי, און ווען דער אפענער לאסט-אויטא מיטן אָרון און די ברענענדיקע ליכט האָט זיך פאמעלעך באוועגט אויפן שאַסיי פון קאלאמיי קיין קאסעוו, זענען אלע וועגן שוואַרץ געווען פון מענטשן, חסידים און נישט-חסידים, פון נאָענט און ווייט, שוין אָפּגערעדט פון דעם בית-עלמין אין קאסעוו, וווּ דאָס געדראַנג איז געווען פשוט סכנת גפשות.

ר' משה'לע האָט מחבר געווען אַ ספר „לקט עני" (אין וועלכן ער שרייבט איבער זיך: „כי כעני המלקט הנני במה שזכתה לי התורה, כמלוא הסל ואורה") ווי אויך „אזור האמונה" און „ספר הצוואה".

ר' חיים'ל, ר' משה'לעס זון, איז געווען, ווי זיין פאָטער, הויך און שיין, מיט אַ גאָר איידעלן קלסטר-פנים. ער האָט זיך דערצויגן ביי זיין זיידן אין בראַד און ביי זיין פאָטער, איז געווען אַ גדול בתורה און האָט אין יאָר תרפ"ה איבערגענומען דאָס רבנות. איז, ווי זיין פאָטער, געווען רב אין שטאָט און האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט שטאַטישע ענינים.

אין יאָר תרצ"ה האָט ער באַזוכט ארץ ישראל און, האָבנדיק די כוונה זיך דאָרט צו באַזעצן, שוין געהאַלטן ביים אָפּשליסן אַ גרעסערע אינוועסטיציע, אָבער אין דער לעצטער מינוט האָבן אים חסידים דערפון אָפּגעהאַלטן. ווען ער האָט דערנאָך דערזען דעם פעלער, איז ליידער געווען שוין צו שפעט!

שרעקלעך איז געווען דער סוף פון די לעצטע פון דער שיינער שושלת-קאסעוו. דער רבי ר' חיים'ל איז פון קאלאמייער געטאָ פאַרנומען געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער אין אַ טראַנספּאָרט, וואָס איז געגאַנגען צו די גאַז-קאַמערן פון בעלזשיץ און, געפינענדיק זיך אין דעם איבערפול געפאָקטן און פאַרמאַכטן באַן-וואַגאָן אָן לופט און אָן וואַסער, איז ער אין דער געגנט פון לעמבערג אויסגעגאַנגען פון דערשטיקונג. ער האָט אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה א' בחשון תש"ג, דעם 12 אָקטאָבער 1942. דאָ איז אויך אומגעקומען זיין זון אלתר'ל. אין דעם זעלבן יאָר זענען די רביצין און זייער טאָכטער חוה דערשאָסן געוואָרן בעת אַן אַקציע אין קאלאמיי, הי"ד.

אַלס צוגאַב צום פרק רביים און חסידים וויל איך נאָך — דרך אגב — דערציילן פאָלגנדעס.

אין צפת (ישראל) געפינט זיך אַ שול מיטן נאָמען „בית-כנסת קוסוב". זי שטייט נאָענט צום בית-הכנסת פונעם אר"י הקדוש. ווי עס שרייבט אונדז דער אויפזעצער פון דער שול, ר' דוד קורן אין צפת, איז די שול געגרינדעט געוואָרן אַרום יאָר 1847 דורך חסידים פון קאסעוו, וואָס זענען

עולה געווען קיין ארץ-ישראל. ער דערציילט אויך, אז פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה האט דער קאסעווער רבי געוויילט אין צפת און איז געווען דער אורח פון זיין זידן, א קאסעווער חסיד.

דאס קהילה-לעבן אין קאסעוו

וועגן קאסעוו ביזן סוף אכצנטן יארהונדערט, ד. ה. ווען גאליציע איז געווארן עסטרייכיש (נאך דער צעטיילונג פון פוילן אין יאר 1772), ווייסן מיר קיין פרטים נישט. לויט דעם היסטאריקער ד"ר נ. מ. געלבער זענען דעמאלט געווען אין סטאניסלאווער קרייז, מיט בערך 17000 יידן, 11 יידישע קהילות, דערונטער קאסעוו און קיטעוו. פרנסים פון די איינציקע קהילות האבן רעפרעזענטירט זייערע קהילות פאר דער מאכט. דער פרנס, וואס פלעגט באקומען זיינע באפעלן פון דער קרייז-מאכט, האט געפירט דאס מאטריקל, איינגעקאסירט שטייערן, געדארפט זארגן פאר די ארעמע, אבער דאס וויכטיקסטע — שטעלן רעקרוטן צום מיליטער. דא פלעגט ער זיך שטענדיק אַנשטויסן אויף א פארצווייפלטן ווידערשטאנד מצד די יידן, וואס האבן זיך גארנישט געאיילט גיין צום מיליטער אויף א קימאלן פון 25 יאר, ווו זיי האבן געהאט אויסצושטיין אַנטיסעמיטישע שיקאַנעס, געמוזט עסן טרפות א. א.

די קהילה איז דורות-לאנג געווען א פעסטונג פון די פרומע קרייזן, חסידים און סתם „רבינ'ס מענטשן“, וואס האבן געקאנט יעדעס מאל ווידער און ווידער געוויילט ווערן א דאנק דער ווייטסטער הילף פון די רעגירנדיקע קרייזן, וועלכע האבן אין דער קהילה געהאט א וויליק ווערקצייג פאר זייערע אלגעמיינע און לאקאלע פאליטישע צוועקן.

די קהילה פלעגט ציען אירע הכנסות, וואס זענען געווען גארנישט קיין קליינע, פון שחיטה-אפצאל פון בהמות און עופות, פון אפצאלן פאר פארשידענע רעגיסטראציעס, פאר קבורה. די לעצטע פלעגן נישט איינמאל זיין זייער הויך, ווען מען האט געדארפט קובר-זיין עפעס א „פעטן“ מת. דערפאר פלעגט די קהילה אויסהאלטן דעם דיין, די באאמטע און דעם גרויסן שטאב פון משגיחים אויף כשרות און די שוחטים; אפט פלעגט זיך ארום די דאזיקע פאסטנס פלעכטן א נעץ פון סכסוכים און אינטריגעס פון די קאנקורענטן.

פרנסות

פון וואס האבן יידן אין יענע יאר געלעבט?

איינע פון די הויפט־פרנסות איז געווען שענקעריי. אין שטאט און אין דארף האט עס געווימלט פון יידישע שענקער. מען האט זיך פארנומען צומיינסט מיט האנדל מיט תבואה, בהמות און כל מיני קליינ־האנדל, הויזירן איבער דערפער, פאכטן אויבסט־סעדער און מיט מלאכה, באזונדערס שניידעריי. דאס איז געווען א יידיש פאך און שטארק פארשפרייט; אפשר לאזט זיך דערמיט דערקלערן, פאר וואס עס איז אין קאסעו געווען דוקא א שניידעריש שולעכל. א חוץ דעם זענען יידן געווען שוסטער, בלעכער, גלעזער, גערבער, וועבער א. א.

אלע פאכן זענען געווען ארגאניזירט אין צעכן, און יעדער צעך האט געהאט זיין באזונדערן אפצייכן, וועלכן מען האט געמוזט טראגן צוגענייט צום ראק.

א חוץ דער דאזיקער אינעווייניקסטער דיפערענציאציע איז אויך געווען א דרויסנדיקע, נעמלעך, צווישן דעם עולם באלמעלאכעס און צווישן דעם עולם קליין־בירגער, וואס האט ארומגענומען די קליינע באלעבאטעמלעך, סוחרים, ווי אויך יידן וויל־לערנער, יודע־ספר, כלי־קודש. דער דאזיקער צווייטער ציבור האט שטרענג אפגעהיט די דיסטאנץ צווישן זיך און דעם פראסטן „עמך“ באלמעלאכעס.

אלע אויבן־דערמאנטע פרנסות האבן קיין גרויסע ברכות נישט געבראכט, און דער אלגעמיינער עקאנאמישער צושטאנד פון די יידן איז געווען גאר א נידעריקער. נישט האבנדיק קיין ציפערן פון קאסעו גופא, איז כדאי דא צו ברענגען וואס עס שרייבט ד"ר יעקב שאצקי אין זיין בוך „יידן אין גאליציע“, אז אין קרייז סטאניסלאוואו האבן אין יענע יארן 50 פראצענט גענומען מעות־חטים און אז אין נאענטן קאלאמיי זענען אויף 14000 נפשות געווען בלויז 100 פארמעגלעכע. לויט דעם זעלבן מחבר זענען שפעטער געקומען געוויסע ענדערונגען. אין יאר 1874, נאכן אפשטאפן דעם פארבאט צו קויפן און פאכטן ערד, זאלן זיך האבן געפונען אין גאליציע ארום 300 יידישע גוט־באזיצער און גוט־פאכטער. עס איז אנצונעמען, אז דעמאלט איז אויך דער אנהויב פון גוט־באזיץ ביי טייל פון אונדזערע קאסעווער משפחות, ווי יעגערמאן, קעס און אפשר נאך אנדערע. אגב, די יידישע גוט־באזיצער און פאכטערס פלעגן זיך באנוצן

מיט גויישע אַרבעטער ווי ביליקערע, אַזוי, אַז פאַרן כלל יידישע אַרבעטער האָט דאָס יידישע גוט-באַזיציריי און פאַכטעריי קיין נוצן נישט געבראַכט. דער יידישער דלות האָט געבליט, וואָס עס האָט נישט געפּעלט קיין מאָל, דאָס זענען געווען כל-מיני שטייערן, ווי ליכט-שטייער, פלייש-שטייער א. א.

כלל-פּאָליטיק אין קאָסעוו

מיר ווייסן נישט פון קיין וויכטיקע כלל-פּאָליטישע געשעענישן אין קאָסעוו אין דער צווייטער העלפט פון פאַריקן יאָרהונדערט. פון קאַלאַמיי איז אין יאָר 1873 צום ערשטן מאָל געוויילט געוואָרן אַ יידישער דעפּוטאַט קיין ווין. קאָסעוו האָט ערשט שפּעטער געהאַט אַ געלעגנהייט צו באַווייזן זיין פּאָליטישן באַווסטזיין. דאָס איז געשען נאָך דעם ווי אויף דעם אַלגעמיינעם עסטרייכישן צוזאַמענפאַר פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין יאָר תרס"ו אין קראַקע, אין וועלכן עס האָבן אויך גענומען אַנטהיל פון קאָסעוו דוד עלטיס און ישעיהו האַראָוויץ, איז באַשלאָסן געוואָרן צו פירן אַן אַקטיווע לאַנדס-פּאָליטיק אין די גלות-לענדער.

אין יאָר 1907 זענען אויסגעשריבן געוואָרן וואָלן צום ווינער פאַרלאַמענט. צום ערשטן מאָל האָט די קאָנסערוואַטיווע עסטרייכישע רעגירונג געגעבן פריי און געהיים-וואַל-רעכט יעדן בירגער איבער 24 יאָר. דאָס האָט באַדייט בכלל אַן איבערקערעניש אין פּאָליטישן לעבן אין לאַנד. די קאָסעווער יידן זענען מיט התלהבות צוגעטרעטן צו די וואָלן. די סיטואַציע איז נישט קיין לייכטע: אין קרייז וווינען 86% אוקראַינער (רוטענער) און נאָר 6% יידן. די פּאָליאַקן שטעלן אַרויס זייערן אַ קאַנדידאַט און באַנוצן זיך מיט אַלע מיטלען, ווי דראָנגען, שטראָפן, טעראָר, כדי צו צווינגען די יידן צו שטימען פאַר דעם פּוילישן קאַנדידאַט. אָבער די יידן ווייזן אַרויס פּאָליטישע רייפקייט, פאַרלאַנגען פון דער צענטראַלע אין לעמבערג אַ יידישן קאַנדידאַט, און ווען אַלס אַזעלכער ווערט באַשטימט ה' זיגמונט ווייסגלאַס, אַ באַקאַנטער ציוניסט פון דער בוקאַווינע, שטימען כמעט אַלע פאַר אים. דער גרויסער דערפּאָלג איז נאָטירלעך געווען נאָר אַ מאַראַלישער, ווייל דער קליינער פּראָצענט יידישע שטימען איז נישט גענוג געווען אויף געוויילט צו ווערן. אָבער צום ערשטן מאָל האָבן די קאָסעווער יידן, אַ חוץ אַ ביסל "מאַשקעס", נאָכלויפּערס, אַרויסגעוויזן פּאָליטישן מוט און זיך נישט געשראַקן פאַרן באַצירקס-הויפטמאַן מיט זיינע באַוואָפּנטע זשאַנדאַרן, מיטן וואַכמיסטער ביז אין דער שפיץ. אַזוי

ארום האבן אויך די יידן זיך ענדלעך אפגעזאגט אויסגעשפילט צו ווערן דורך די פאליאקן קעגן די אוקראינער, מיט וועלכע זיי, די יידן, האבן געמוזט לעבן גוט, ווייל די אוקראינער זענען געווען דער רוב באפעלקערונג, און מען איז געשטאנען מיט זיי אין ענגע באציאונגען אויף א סך געביטן.

אין יאר 1911, ביי די צווייטע פארלאמענט-וואלן, האבן די קאסעווער יידן ארויסגעוויזן די זעלבע באווסטזיניקע שטעלונג. דאס מאל האט קאנדידירט אויף אונדזער ליסטע ד"ר איזידאר שאליט פון ווין, הערצלס סעקרעטאר. די מאכט האט ווידער אנגעווענדעט אלע טעראר- און שטראף- מיטלען, און דאס ביסל "מאשקעס" און שטאט-תקיפים האבן, ווי זיי האבן נאך געקאנט, אונטערגעשטעלט אונדז א פוס, זיי האבן צווא. א. די גרויסע שול געשטעלט אין רשות נאך פאר די וואל-פארזאמלונגען פון די קעגנערשע קאנדידאטן. אבער דאס אלץ האט אויך דאס מאל נישט געהאלפן. קאסעווער יידן האבן געשטימט פאר ד"ר שאליט, וועלכער איז טאקע געוויילט געווארן.

אין דעם זעלבן יאר איז אויך פארגעקומען די אלגעמיינע פאלקס- ציילונג. די מאכט-ארגאנען האבן פארלאנגט פון די יידן, זיי זאלן דעקלא- רירן פויליש אלס מוטער-שפראך, כדי אזוי ארום פיקטיוו צו פארגרעסערן די צאל פאליאקן אין קרייז. אבער די יידן האבן ארויסגעוויזן מוט און כאראקטער און דעקלארירט יידיש אדער העברעאיש אלס זייער מוטער- שפראך, נישט געקוקט דערויף וואס דערפאר איז געווען פארארדנט א שטראף פון 40 קראנען.

מיטן צעפאלן זיך פון דער עסטרייכיש-אונגארישער מאנארכיע, ווען גאליציע איז ארונטערגעפאלן אונטער דער פוילישער הערשאפט, האט זיך די לאגע געענדערט. אבער וועגן דעם — שפעטער.

די ציוניסטישע באוועגונג אין קאסעו

דא איז דאס ארט צו דערציילן פון יענער באוועגונג, וואס האט אין די לעצטע יארן פון פאריקן יארהונדערט אריינגעבראכט אזא אויפרו- דערונג אין דער יידישער גאס און אויפגעוועקט אזויפיל חלומות און האפענונגען — די ציוניסטישע באוועגונג.

ווען ד"ר הרצל האט אין יאר 1896 פארעפנטלעכט זיין "דער יודענשטאט", איז אין דעם שטעטל אנטשטאנען אן אומבאשרייבלעכע התלהבות. ווי בעת משיחישע באוועגונגען, זענען אויסגעפלאגטע, אויסגע-

בענקטע יידן גרייט געווען צו פאקן זייערע ארעמע פעקלעך און גיין אין דעם חלום-לאנד ארץ ישראל, "דארט ווו די שלאנקע צעדער קושט די וואלקנס".

מען איז זיך באַלד צוזאַמענגעקומען און געשאפן דעם "פאראיין ציון". אָנגעפירט מיט דער אַרבעט האָבן די בכבודיקע עסקנים פון שטאַט ווי: דוד עלטיס, ש. א. הייזלער, ישעיהו האַראַוויץ, בערל גאַלדשטיין, אברהם מיק, יעקב שויבער, אליעזר גערטנער א. א.

מיר געפינען דעם קאָסעווער "ציון"-פאראיין פון 70 חברים רעגיסטרירט אין דער ליסטע פון קאָנגרעס-ביוראָ פון יאָר 1898 ("תולדות התנועה הציונית" ד"ר נ. מ. געלבער, תשי"ח). אָבער אַ סך גרעסער איז געווען די צאָל יידן, וואָס זענען מחמת פאַרשידענע סיבות נישט געווען רעגיסטרירט אין פאראיין, און דאָך געווען טריי און ערלעך איבערגעגעבן דער אידעע.

אונדזער טייערער און אומפאַרגעסלעכער ישעיהו האַראַוויץ ז"ל, וואָס זיינע זכרונות זענען געדרוקט אין העברעאישן טייל פון דעם ספר, און ער איז געווען פון די ערשטע און אַקטיווסטע ציוניסטן אין קאָסעוו*, דערמאָנט אין זיי די האַרצרייסנדיקע אויסברוכן פון התלהבות ביי יידן, פון וועלכע ער איז געווען אַן עדות. און אַט עטלעכע פון זיי:

(א) אלטוניע דער מלמד לויפט נאָך זיין ברודער ש. א. הייזלער, וועלכער פאַרט קיין ארץ-ישראל, און זאָגט אים אַן נאָך אַמאָל און נאָך אַמאָל — נאַטירלעך מיט אַ רמז — חלילה נישט צו פאַרגעסן און באַלד טאַקע אויפשטעלן דאָרט דעם בית-המקדש!

(ב) יאָסעלע חיים ניסנ'ס, וואָס גייט אַרום חדשים לאַנג איבער די הייזער, איבער שטעט (מחוץ קאָסעוו!), שיקט אריין פינקטלעך געלט אויף אַ שקל, כדי נישט צו פאַרלירן, חס וחלילה, זיין רעכט אויף א"י.

(ג) זוסיע צדוק הערשקאָוויץ איז אין איין פחד, וואָס איז? אין שטאַט קאָן מען אים אַלס "לייבאַ, דער שוסטער" און איינגעשריבן האָט מען אים אַלס הערשקאָוויץ, קאָן דאָך, חס-וחלילה, פאַסירן, אַז ביים אַוועקפאַרן וועט מען נישט וויסן וועמען מען מיינט.

און נאָך אַנדערע ווונדערבאַרע סיפורים פון יענע שטורמישע יאָרן.

* אין יאָר 1933 זיך באַזעצט אין קיבוץ רמת-יוחנן אין ישראל, ווו זיין איינציקע טאַכטער איז אַ חברה ותיקה און איז דאָ געווען זייער געשעצט פון אַלע. ער איז נפטר געוואָרן אין רמת-יוחנן אין יאָר 1958.

דער פאראיין "ציון" האָט געפירט אַ פרוכטבאַרע און פאַרצווייגטע אַרבעט. דאָרט האָבן יידן געהערט פאַרטראָגן, פאַרלעזונגען פון די צייטונגען, געלייענט ביכער. דאָרט האָבן זיי געוואָרט מיט אומגעדולד אויף ידיעות וועגן דער גאולה.

אויסער די היימישע, אייגענע רעפערענטן, פלעגן אויף ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען קומען וויכטיקע רעדנער פון אַנדערע שטעט. און אַט עטלעכע פון זיי, וואָס האָבן זיך זומער אין די היץ, צי ווינטער אין די שנייען, געשלעפט אויף אַ וואָגן אָדער אַ שליטן איבער די שלעכטע וועגן קיין קאָסעוו און צו אונדז געטראָגן די בשורה פון גאולה:

דער פאָפולערער לייבל טויביש פון קאַלאַמיי, וואָס האָט צו. א. איבערגעזעצט דעם "יודענשטאַט" אויף יידיש; דער פאַלקס־דאָקטאָר, ד"ר שלמה ראָזנהעק, אויך פון קאַלאַמיי, דעלעגאַט צום 1-טן ציוניסטישן קאָנגרעס און הרצלס נאָענטער מיטאַרבֿעטער אין גאַליציע, און נאָך אַ גאַנצע ריי באַקאַנטע רעדנער, עסקנים, ווי ד"ר דוד שפינדעל, ד"ר מענטשעל, ד"ר מאיר גייער, ד"ר נתן בירנבוים, ד"ר פ. קאַרנגרין, זיגמונט ווייסגלאַס, ליאָן וועקסלער א. א.

אויך בעל־דרשנים האָבן געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף פאַרמירן דעם ציוניסטישן גייסט פון דער באַפעלקערונג. אַט עטלעכע פון זיי: דער ווילנער חיים כ"ץ מיט זיין אָנגענעמען טאָן פון אַ מגיד, וואָס שטראָפט פאַר גלייכגילטיקייט צום תּחית־געדאַנק; דער ליטוואַק, אברהם אברמזאָן, אַ פייערדיקער רעדנער, אַ מגיד, וואָס קען אויך גוט ביאליקן; דער רויט־באָרדיקער בצלאל צאדיקאָוו, אַ גלענצנדיקער רעדנער; דער צפתער אליעזר רוקח, וואָס מאַלט פאַר זיינע צוהערער ווונדערבאַרע בילדער פון ארץ ישראל און אַנדערע.

ווען מען האָט אויף דעם צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס באַשלאָסן צו שאַפן די נאַציאָנאַל־באַנק, האָט מען אין קאָסעוו באַלד אָנגעהויבן פאַרקויפן אַקציעס. דער פּועל־יוצא איז געווען, אַז די 300 משפּחות, וואָס ס'האָט דעמאָלט געציילט קאָסעוו, האָבן געקויפט 309 אַקציעס. עס איז אינטערעסאַנט צו לייענען אין אויבן־דערמאָנטן ספר פון נ. מ. געלבער, אַז ביז אַפּריל 1899 זענען פאַרקויפט געוואָרן אין גאַליציע ס'ה 7210 אַקציעס, דערפון אין לעמבערג 517, סטאַניסלאָוואָוו 600, קאָסעוו 309 אא"וו; לעמבערג 517 און קאָסעוו 309 — ווונדערשיין!

די טאַג־טעגלעכע ציוניסטישע אַרבעט אָבער האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם קרן קיימת לישראל.

ועד קרן-הקימת-לישראל :
ש. א. הייזלר, י. גרטנר, מ. שטומר ואחרים

די קק"ל-קאמיסיע אין קאסעוויז געגרינדעט געווארן באלד נאך דעם ווי דער דאזיקער פארשלאג איז דורך פראפ. הערמאן שאפירא אריינגעטראגן געווארן אויף דעם ציוניסטישן קאנגרעס. דער גרינדער פון דער קאמיסיע, ווי אויך איר לייטער, טריי און איבערגעגעבן פון אנהייב אן ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, איז געווען ח' יהושע גערטנער (היינט אין ישראל). מיט אים האבן מיטגעארבעט אין דער קאמיסיע די ח"ח: ש. א. הייזלר, זלמן קאמיל, אליהו פינסטער, יוסף מאיר, שמואל מארגנשטערן, יעקב און אנשל קאלמאן, יששכר קויפמאן, אהרון ריגלער, מענדל שטומער, א. צ. קירכנער (היינט צבי קרן, ראש עיריה פון כפר סבא אין ישראל) און אנדערע.

די ארבעט פון דער קק"ל-קאמיסיע האט ארומגענומען תרומות, פושקעס אין פריוואטע הייזער און אין בתי-כנסת, קק"ל-מארקעס, "פאסט", און א חוץ דעם אויך פראפאגאנדע פאר תוצרת א"י, ווי כרמל-ווייז, זייף, אתרוגים אא"וו. די געזאמלטע געלטער פלעגט מען יעדן חודש, צוזאמען

שבת, 9. פעבר 1929 אין זאל פון ה' טרוכאנאוויטש

א גרויסע רעדונגע

מיט א זעהר רייכהאלטיגען פראגראם און א סאך איבעראשונגען.
צו וועלכער מיר האבען דעם כבוד איך מיט אייער חשובער משפחה העפל. איינצולאדען.

אייגענער בופעט.

אָנהויב 8 א וינער אָבענדס.

וויטשער'ס מוזיק.

דער ריינערטראג איז בעשטימט פארן
קרן קימת לישראל.

ענטריי: 1.50 50 גר. פון א פערזאן
און נאך געגען איינלאדונגען.

דאס קאמיטעט.

טופס הזמנה לנשף קק"ל.

מיט א ליסטע פון די שפענדער, שיקן קיין ווין און זיי זענען פארעפנטלעכט
געווארן אין אפיציעלן ארגאן פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע "די
וועלט".

ישעיהו האראוויץ האט דערציילט, אז ווען ער האט שפעטער א מאל
באזוכט דאס ביורא פון קק"ל אין ווין, האט מען דארט גישט געהאט גענוג
ווערטער צו לויבן די ארבעט אין קאסעו.
דער פאראיין "ציון" איז אויך געווען חנוכה-צייט דער ארגאניזאטאָר
פון די אזוי-גערופענע "מאקאביער-פייערונגען". אט ווי עס האט
אויסגעזען:

נאך דעם ווי דער עולם האט פארנאכט אויסגעהערט אין דער
"גרויסער שול" די פלאמפיערדיקע רעדעס פון איינעם אדער צוויי פון
די אויבנדערמאנטע רעדנער, איז מען זיך אין אונט צוזאמענגעקומען
צו דער אייגנטלעכער פייערונג, וועלכע פלעגט איינגעארדנט ווערן אין
איינעם פון די זאלן, ווי ביי אבר. אייפערמאן, משה שאפירא אדער אנדערש
ווי. עס איז געווען צוגעגרייט א ריכטיקע סעודה, מען האט געגעסן,
געטרונקען און פריילעך פארבראכט. עס איז געווען א סוד פאר גאנץ
בראד, אז אין אלץ האט געשטעקט די פלינקע האנט פון אונדזער אזיע

(אייזיק) שנייבערג, דעם כלי-כול, וואס האָט אַלץ צוגעגרייט און ווי אַ צוגאַב דערצו נאָך אַ סך צוגעטראָגן צום דערפאַלג פון דער פייערונג מיט זיינע שיינע פאַלקס-לידער. אויך משהלע שויבערס לירישער טענאַר איז געווען איינע פון די אַטראַקציעס פון דעם יום-טוב.

ביי דעם אַלעם איז אַבער די שטימונג געבליבן אַן ערנסט-פאַטריאַטישע. אַזוי באַשרייבט י. האַראָוויץ, ווי איין מאָל, אין יאָר תרס"ב, נאָך אַ טאַקסט פאַרווירצט מיט אַ שיינעם משל פון ד"ר ראָזענהעק, האָט דער פאַרזיצער דוד עטליס ספּאַנטאַן אַרױפגעוואָרפן אויפן טיש, איינעם נאָכן אַנדערן, 12 גאַלד-דוקאַטן, אַלס געשאַנק פאַר גאולת-אדמה. קאַסעוו האָט צוויי מאָל געשיקט אייגענע באַפולמעכטיקטע דעלעגאַטן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן:

1. צום זעקסטן קאָנגרעס אין תרס"ג איז געפאַרן ר' דוד עלטיס. דאָס איז געווען אַן עלטערער ייד מיט אַ הדרת-פנים, אַ רייכער באַנקיר, וואָס האָט געקאַנט די וועלט. אַבער פאַר אַלץ איז ער געווען אַן איבערגע-געבענער ציוניסט להלכה ולמעשה און אַ פאַרברענטער חסיד פון הערצלען. ווען ער איז צוריקגעקומען פון באַזעל — דערציילט האַראָוויץ אין זיינע זכרונות — האָט ער אים שטאַרק געדריקט די האַנט און געזאָגט:

„ישעיהו, ווילסט וויסן, וואָס פאַר אַן איינדרוק עס האָט אויף מיר געמאַכט הערצל? איך האָב געזען ווי אין הערצלס פנים זענען אויסגע-קריצט די צרות פון פאַלק ישראל בכלל און פון יעדן יידן באַזונדער.“

2. צום עלפטן קאָנגרעס, אין יאָר 1913, איז דעלעגירט געוואָרן ר' שמואל אברהם הייזלער. ער איז געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע פערזענלעכקייטן און פאַרדינסטפולע ציוניסטן, אַ גלענצענדער רעדנער און אַן אומדערשראַקענער קעמפער פאַר דער אידעע, אַ דערציער פון אַ דור. ער האָט נאָך זוכה געווען עולה צו זיין קיין א"י, וווּ ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1942. (זיין לעבן און ווירקן זענען באַשריבן אין אַ באַזונדערן אַרטיקל פון א. צ. שטיין אין העברעאישן טייל פון ספר).

דערציונג און בילדונג אין קאָסעוו

עס הייבט זיך אַן נאָטירלעך מיטן חדר, וואָס זיין געשיכטע אין קאָסעוו איז זיכער אַזוי לאַנג, ווי לאַנג עס איז די געשיכטע פון אַ יידישן ישוב בפרט און אפשר פון יידישן גלות בכלל. און ווען אפילו די חדר-באַדינגונגען זענען פון אַנדערע שטאַנדפונקטן נישט געווען באַפרידנדיקע, און עס איז דאָדורף אַ סך געזינדיקט געוואָרן קעגן דעם געזונט פון קינד

אין זיין עמפינדלעכסטער לעבנס-תקופה, איז אבער דערפאר, דאָ, אין חדר, דורך לאַנגע יאָרן געוואָרן געשמידט די נשמה פון קינד, אריינגעגאַסן אין דער נאָך ליידיקער גייסטיקער כלי פון קינד אַ חוץ אוצרות פון תורה, אויך יענע פיעטעט און צוגעבונדנקייט צו אַלץ וואָס איז יידיש, וועלכע מיר אַלע האָבן מיטגענומען אויף אונדזערע לעבנס-וועגן. אַט דער גייסטיקער, דורך און דורך יידישער, באַגאַזש פון דעם „פרימיטיוון“ חדר איז אונדז בייגעשטאַנען נישט ביי איין קריזיס אין לעבן.

מערערע פון די מחברים פון דעם ספר שפיגען זכרונות פון די חדר-יאָרן, (און אויך איך צווישן זיי — אויף אַן אַנדער אָרט) און א. צ. שטיין באַזונדערס גיט זיי אין זיינע זכרונות (עברית) אַ בכבודיקן פּלאַץ, ווייל, דאָכט זיך, נישטאָ קיין ייד, אַ געוועזענער חדר-יינגל, וואָס זאָל נישט דערמאָנען מיט ליבע און ווייטיק יענע אייגנטימלעכע, ליבע שאַפונג פון גלות-שטעטל.

איך באַגנוגן מיך דעריבער נאָר מיט אויפציילן די נעמען פון די מלמדים, וואָס האָבן דערצויגן אונדזערע לעצטע דורות קאָסעווער. זיי זענען באַקאַנט פאַר יעדן בלוז מיט זייערע פאַרנעמען, ואלה הם: בערעלע, ירחמיאל, — דרדקי-מלמדים. יאָסל, אברהם בערל, פיציע, הענער, זעליג, אַנטשל דעם רבי'נס, מרדכי יאָסל הרצלס — גמרא-מלמדים און אַנדערע.

און כבוד זיי אונדזערע מלמדים, וואָס זענען געווען און נישטאָ מער, וועלכע האָבן זייער שוואַך געזונט אַוועקגעגעבן פאַר די תלמידים, נישט איין מאָל נישט האַבנדיק אויף קיין שטיקל פלייש אויף שבת און אַ מאָל נאָך ווייניקער.

לאַנגע יאָרן האָט זיך מיט ענדיקן דעם חדר אויך געענדיקט דאָס לערנען בכלל, ווייל אין די מלוכהשע פאַלקס-שולן מיטן „פאַציעזש“ פרימאַרגנס און לערנען און שרייבן אום שבת, האָבן יידישע עלטערן זייערע קינדער נישט געוואָלט שיקן.

אין יאָר 1898 איז אין קאָסעוו געגרינדעט געוואָרן די „באַראָן-הירש-שול“, און זי האָט באַלד אריינגענומען דאָס רוב יידישע קינדער. די אונטעריכט-שפראַך איז געווען פויליש, אָבער מען האָט געלערנט אויך יידישע לימודים. שבת איז די שול, נאַטירלעך, געווען פאַרמאכט. אחוץ דעם האָבן אַרעמע קינדער באַקומען דאָרט יעדן טאָג אַ וואַרעם מאָלאַצייט און צוויי מאָל אין יאָר אַ ביסל מלבושים. איך אליין בין געווען אַ תלמיד

אין דער שול און דערמאן זיך מיט סימפאטיע אין דער זויבערקייט דארטן און אין עטלעכע אירע לערער, ווי צווערדלינג, טורטלטויב, פרעסער, יפה. אין יאר 1909 האט דער פאראיין "ציון" דורך דער איניציאטיוו פון זיין פארויצער ש. א. הייזלער, געגרינדעט די ערשטע העברעאישע פאלקס-שול "שפה ברורה". בראש פון קאמיטעט, וואס האט אנגעפירט מיט דער שול, איז געשטאנען ישעיהו האראוויץ. די ערשטע לערער פון דער שול זענען געווען משולם קאמיל און זינדל פיבער, ביידע חשובע משכילים, אבער אן פעדאגאגישער אויסבילדונג. ערשט ווען מען האט, צוויי יאר שפעטער, אנגעשטעלט אלס פעדאגאגישן לייטער ה' יצחק טענענבוים פון לעמבערג, א ייד מיט ברייטע ידיעות אין תורה און העברעאישער ליטעראטור און דערצו אן אויסגעצייכנטער פעדאגאג, האט זיך די שול שטארק און שטארק אנטוויקלט, און אין גאס האט אנגעהויבן קלינגען דאס לעבעדיקע עברית. אגב, ה' טענענבוים, היינט א זקן מופלג, געפינט זיך אין ישראל און איד האב דאס גרויסע פארגעניגן זיך צו טרעפן א מאל מיט מיין מורי ורבי פון פאר 50 יאר. (אין ספר געפינען זיך א ביסל זכרונות פון ה' טענענבוים פון יענע טעג).

צוליב דער וואקסנדער צאל קינדער איז שפעטער אויפגענומען געווארן נאך א לערערין, די פרוי פרידע שטיין פון קיטעוו.

ה' טענענבוים איז אויך געווען דער איניציאטאר פון ערשטן ריין העברעאישן גיילדים. די גננת (לערערין אין קינדער-גארטן) איז געווען פנינה (פערל) הייזלער, די טאכטער פון שמואל אברהם הייזלער און די שפעטערע פרוי פון א. צ. שטיין. נאכן דורכמאכן א פראקטיק אין א גן און נאך טעאָרעטישער אויסבילדונג און לערער-סעמינאר אין לעמבערג, האט זי איבערגענומען דעם גן און אים געמאכט פאר א מוסטער-גארטן. איד געדענק פנינה (פון די ערשטע, וואס האבן העברעאזירט זייער פארנאמען) פון יענע יארן, מיט איר גראדן רוקן און שטאלצן גאנג, רעדט אך ורק עברית, ארבעט ערנסט, ווייסט וואס זי וויל, איד וואלט, לויט היינטיקע קריטעריעס, געזאגט, אז פנינה איז שוין דעמאלט געווען א פיינע ישראלית.

די שול און דער גן האבן עקזיסטירט ביז זומער 1915, איז צוליב דער מלחמה פארמאכט געווארן און האט זיך ווידער געעפנט אין יאר 1920. זיי האבן שטארק פראספערירט, און זיך דעריבער שפעטער אריבערגע-צויגן אין דער שטאָקיקער געביידע פון מרדכי יעגערמאן. עס זענען אנגעשטעלט געווארן נאך לערער, זלמן קאמיל און אליהו פינסטער, ביידע

גן-הילדים, עם אליהו פינצטער ובתו רבקה.

תרפ"ו — תרפ"ח

קינדער-גארטן, מיט אליהו פינצטער און זיין טאכטער רבקה.

זייער פאפולערע לערער און מיט א סך וויסן. די שול און גן זענען געווען טעטיק ביז צו דער צווייטער וועלט-מלחמה.

פנינה הייזלער-שטיין האט אין יאר 1925 עולה געווען צוזאמען מיט איר מאן און דריי קליינע קינדערלעך קיין א"י. דאס איז דעמאלט געווען א שריט פון גרויסער חלוציות — פארן מיט קליינע קינדער און מיט גאר קנאפע מיטלען אין דעמאלטדיקן א"י. דא אין לאנד האבן זיי ממשיך געווען די זעלבע ארבעט מיט גרויס דערפאלג ביז מיט א יאר צוריק. זייערע קינדער און אייניקלעך זענען היינט טיף פארווארצלט אין לאנד, פריינד אברהם צבי שטיין איז זייט דער גרינדונג פון קאסעווער פארבאנד אין ישראל זיין אלגעמיינ געשעצטער מזכיר.

שפעטער איז נאך צוגעקומען די יידיש-העברעאישע פאלקס-שול "יבנה", וואס האט געהערט צו "מזרחי". זי איז אנגעפירט געווארן דורך אברהם'ציע קרייזל.

דער "חוג מזרחי" אין קאסעווי איז געגרינדעט געווארן אין תר"ע (1910). צום "חוג" האבן געהערט: זוסיע שלאסבערג, מאיר קרעססעל, שלום פעליקס, מרדכי הייצלער, יוסף שמחה הייזלער, מנדל שיינפעלד און אנדערע. לויטער טרייע, איבערגעגעבענע ציוניסטן, זייער אקטיווע. ביי דער געלעגנהייט איז כדאי נאך צו דערמאנען זייער "מנין מזרחי", ווו ביי די תפילות זענען איינגעפירט געווארן אינטערעסאנטע, דעמאקראטישע רעפארמען. אזוי למשל, זענען עליות צו דער תורה געגעבן געווארן לויט א געוויסער ארדענונג, פאר אלעמען גלייך. עס זענען געווארן אפגעשאפט די נדרים און אויף זייער ארט איינגעפירט א מס-חבר. יוסף שמחה הייזלער, וועלכער האט געהאט א בולטן דיכטערישן טאלאנט, איז געווען ביי זיי דער בעל-קורא — בחדר עליון!

די יוגנט-ארגאניזאציע פון "מזרחי", די "בני עקיבא", איז געווען

זייער אקטיוו.

איז נאכן גמרא-מלמד און די 4 קלאסן פאלקס-שול געווען סוף

פסוק?

ביי א טייל — געוויס, אבער א גרויסער טייל האט זיך ווייט נישט באגנוגט דערמיט. אין לימודי-קודש איז געווען א המשך ביי אנשל רבינס, ביי וואלף הערש (גרינבערג), דעם שארפן און קריטישן מוח, ביי דעם גרויסן תלמיד-חכם ר' מרדכי שפיגעל (יוסל הערצעלעס) און סוף-סוף אין דער קלויז און אין דער ישיבה. נישט ווייניק זענען זיי געווען, און ביז אין די שפעטע אונטערשידענע פלעגט זיך הערן פון דער

קבוצת הכשרה „בני-עקיבא“ (מזרחי). באמצע : אברהם קרייזל.

„טאלמעטשער“ און „קאלאמיער“ קלויז דער מסורתדיקער גמרא-ניגון פון די מתמידים ביי זייערע שטענדערס מיט די חלב-ליכטלעך. צווישן זיי האָט דאָ געלערנט, אליין און מיט אנדערע, ר' הערשעלע פייער, איינער פון די איידלסטע געשטאַלטן אין שטעטל, וועלכער האָט געלעבט ווי אַ צדיק און איז אומגעקומען אַ צדיק אין טלית און תפילין. זיין ליכטיקער פערזענלעכקייט איז אין דעם עברית-טייל פון דעם ספר געווידמעט אַ באַזונדער קאַפיטל, געשריבן דורך יששכר שפיגל (דעם זון פון ר' מרדכי יאָסל הערצעלעס ז"ל).

אין לימודי-חול און כלל-יידישער און וועלטלעכער בילדונג איז מען געווען אויטאָדידאַקטן. ביי די אַרגאַניזאַציעס, אריינגערעכנט זייערע יוגנט-אַפטיילונגען, האָבן עקזיסטירט קלענערע אָדער גרעסערע ביבליאָ-טעקן. פריוואַטע ביכער, מיינסטן אין יידיש און דייטש, ווייניקער אין העברעיש און פויליש, האָבן געוואַנדערט פון האַנט צו האַנט. מען האָט פליסיק געלייענט, אַ סך דיסקוטירט, בקיצור, מען האָט געשלאָנגען דאָס געדרוקטע וואָרט. (וואָס פאַר אַ מלאַ-וגדוש מיט ליטעראַטור איז געווען, למשל, אַזאַ אַברהם קעס!).

קיין מיטל-שול איז אין קאסעווי אין די יארן פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה נישט געווען. מיר פערזענלעך זענען באקאנט נאך דריי פאלן פון אפיציעלן שיקן קינדער אין א גימנאזיע. דאס זענען געווען צוויי עלטיסן און איין הילמאן, ד. ה. קינדער פון אזוי גערופענע „פארגעשריטענע“ משפחות. אויב נאך עטלעכע יינגלעך, אבער שוין פון פרומע משפחות, האבן געוואלט קומען צו אלגעמיינער בילדונג, האבן זיי געמוזט אוועק פון דער היים אן דער הסכמה פון זייערע עלטערן. צוויי פון זיי זענען געווען: בן ציון פעסלער, דער שפעטערער דאקטאר פעסלער און מזכיר פון דער אלגעמיינער אגודת ישראל און „יאסקע“ מאיר, דער צוקונפטיקער ד"ר יוסף מאיר, לייטער פון געזונטהייט-מיניסטעריום אין ישראל, אויף וועמענס נאמען און לכבודו עס איז דא אנגערופן געווארן א גרויס שפיטאל (בית חולים ע"ש מאיר אין כפר סבא).

שפעטער, באזונדערס נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, האט זיך די לאגע געענדערט, און דאס קליינע שטעטל האט ארויסגעגעבן א גאנצע ריי יוגנטלעכע מיט אקאדעמישער בילדונג ווי: יעקב גערטנער, יעקב קעס, עלטיס, יצחק ברעטלער, שטיינער, אנשל דרעזנער, דיסטלהיים, יהודה פעליקס, מאטל שאובער, קרומהאלץ און מער נאך.

צום קאפיטל דערציונג וויל איך צוגעבן עטלעכע באמערקונגען וועגן אנדערע קולטור-געביטן.

פונקט ווי פאר א בוך, האט מען אין קאסעווי געהאט אויך גרויס פארשטענדעניש פאר א יידיש טעאטער, און מען האט תמיד זייער ווארעם אויפגענומען די וואנדערנדיקע יידישע טעאטער-טרופן. עס האט חס וחלילה אויך נישט געפעלט קיין אייגענע „ארטיסטן“ מיט א דראמאטישן קלוב, מיט פראבעס, אינטריגעס, א. א. וו. מען האט געשפילט פיעסעס פון גארדין, אנסקי, שלום עליכם א. א. און מען איז אפילו ארומגעפארן מיט אייניקע פארשטעלונגען אין די שכנותדיקע שטעט.

ס'איז אנגענומען צו דערמאנען א פאר נעמען פון פריינט „אקטיארן“: סאבעל קרומביין, בערטא רובינגער, חנה (חנצעל) שאובער, פרידא פערנבאך, ד"ר יעקב קעס, מענדל מארמאראש, אברהם קעס (דער סופליאר; וויי, ווען עס איז אים, דעם שטארק קורצזיכטיקן, ביים סופלירן אראפגעפאלן די ברילן און, זוכנדיק זיי, האט ער איבערגעקערט דעם נאפט-לאמפ...)

און א סך אנדערע, דערונטער, שפעטער, פון יונגן דור.

א סך יוגנטלעכע האבן געלערנט שפילן פידל, פלייט א. א. וו. די לערער זענען געווען עטלעכע ערשטקלאסיקע מוזיקער פון אונדזערע

בארימטע קאסעווער קלעזמער. אט די זענען געווען זייער פאפולער און באליבט און פלעגן שפילן א פריילעכס און א טרויעריקס צו כלה-באדעקן און אויף בעלער, ביי יידן און גוים, אין קאסעווער און אין אלע שטעט ארום. די באקאנטסטע שפילער זענען געווען: חיים נחמן וויטשער, שפעטער זיין זון יאנקעלע וויטשער, אסלאוער (לעמיש), יאנקעלע קרומביין און א סך אנדערע.

קאסעווער יידן האבן ליב געהאט חזנות און פלעגן לויפן הערן א גוטן חזן, א געקומענעם פון דער פרעמד. אבער מיר האבן געהאט אויך אונדזערע אייגענע גאנץ פינע, הארציקע, חזנים, בעלי-תפילה ווי: ר' הערש פרענקל, ר' יוסף קרייזל, ר' פיניע הייזלער*, שאל אדעלסבערג א. א.

פלעגן זיך איבער די שטילע שבתדיקע גאסן פון שטעטל גיסן הארציקע תפילות, און ווען די נאכט פלעגט נעמען צופאלן — שטילע, מיט בענקשאפט פארפולטע, שלוש-סעודות-ניגונים, וואס יידן האבן אין דער פינצטערער קלויז געזונגען און געזונגען, נישט ווילנדיק זיך שיידן פון דער שבת מלכתא. אויך די יידן, וואס פלעגן שפאצירן מיט זייערע פרויען און קינדער אויף די גאסן, זענען געווען אנדערע, "שבתדיקע", פון דאגות באפרייטע, לידער — נאך ביז נאך הבדלה.

אן אנדער מין זינגען ווידער איז עס געווען, ווען די "סומאר" יידן פלעגן שביעי-של-פסח טאנצן אין ראד, נאך דעם ווי זיי האבן אויסגעגאסן היפש וואסער אויף דער פאדלאגע, א זכר צו קריעת-ים-סוף.

דערמאנענדיק דעם "סומאר" מוז מען אויך דערציילן, ווי יעדעס יאר, ערב ראש-חודש חשון פלעגט דארט געפראוועט ווערן דער יארצייט פון וויזשניצער רבין, רבי מענדעלע (ר' מענדעלע איז געווען דער זון פון ר' חיים'ל פון קאסעווער און אן אידעם פונעם ריזשינער). די "סומארער" חסידים פלעגן ביז טאג דא פארברענגען מיט דערציילן מעשיות פון רבין, טרינקען לעלית נשמתו, טאנצן דבקותדיק אין ראד און זינגען הארציקע חסידישע ניגונים — די בארימטע קאסעווער-וויזשניצער ניגונים.

די יוגנט, די פילפארביקע, לעבעדיקע, ארבעטנדיקע, טרוימענדיקע, פלעגט זינגען מיט ליבשאפט פאלקס-לידער, נאציאנאלע לידער, ארבעטער-לידער, אין דער היים, אויפן "בארג", אויפן "גרינעם", ביים ווארשטאט. אין דער ארגאניזאציע.

* א באזונדערער ארטיקל איבער פיניע ריוואלעס אין עברית טייל פון ספר.

דאס קליינע פארווארפענע שטעטל האט אנגעשטרענגט אלע זיינע
פעיסיטן אויף אריינצוברענגען ליכט און פארב אין דעם טאג-טעגלעכן
גראַען לעבן.

קאסעו בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה

דאס גראַע שטעטל האט זיך באדעקט מיט שוואַרצע וואלקנס. עס איז
אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט-מלחמה. די רוסן האָבן באַזעצט קאסעו
אין נאָוועמבער 1914, געבליבן ביז פעברואר 1915 און זיך צוריקגעצויגן.
די עסטרייכער האָבן זיך אומגעקערט. אָבער אין יוני 1916 האָבן די רוסן
דורכגעבראָכן דעם הויפט-פראַנט און פאַרנומען קאסעו, דאָס מאָל, נישט
ווי ביים ערשטן מאָל, זענען די יידן — ביים דערנענטערן זיך פון די
רוסן — אַנטלאָפן וווּ די אויגן האָבן געטראָגן. מען האָט זיך געשלעפט מיטן
ביסל מטלטלים אויף יידישע און גוישע פורן, איבער די שווערע באַרגיקע
וועגן, איבערן „בוקאוועץ“, איבערן „קאפעלאש“ קיין זיבנבירגן, בוקאווינע

יהודי קוסוב מגוייסים לצבא האוסטרי, ב' 1917.
מאַביליזירטע קאסעווער יידן צו דער עסטרייכישער אַרמיי, אין 1917.
בשורה הראשונה, מימין, יושבים : ויזלמן, י. שפיגל, ד. פוגל, שיבר,
עומדים : מ. ריגלר, שאַוּאַר, קס, נ. גולדשטיין.
עומדים : י. רייכמן, י. רוזנברג, א. קמיל, ש. מורגנשטרן, מ. בנדר,
פישל שמחה, ב. צ. פוגל.
בשורה השניה : זינדל קמיל, וילהלם רנד, דוד לנדמן.

און פון דאָרט, פריער אָדער שפּעטער, ביז פּראָג, בודאָפּעשט און איבער דער גאַנצער עסטרייכיש-אונגאַרישער פּראָווינץ.

די מענער האָט מען שוין געהאַט פריער צוויי מאל מאַביליזירט אין קאַסעוו, האָט מען דאָ נאָך דעם רעשט מיליטער-פליכטיקע אריינגע-שטעקט אין מונדירן. מערערע פון זיי זענען געפאלן אין דער מלחמה. די פליטים האָבן באַקומען אונטערשטיצונג פון דער מלוכה.

ווען די קאַסעווער האָבן אין 1917 און 1918 אָנגעהויבן זיך אומצוקערן אהיים, האָבן זיי די היים געטראָפן אַ פולקאם צעשטערטע.

אונדזערע אוקראינער האָבן זיך דערווייל געמאַכט פאַר יורשים פון דער עסטרייכיש-אונגאַרישער מאַנאַרכיע און אין נאָוועמבער 1918 פּראָקלאַמירט זייער מדינה אונטערן נאָמען „מערב-אוקראינע“ מיט סטאַניסלאָוואָו אַלס הויפטשטאָט. און עס איז געווען יענע מדינה! פון צענטער האָט מען אָפן גערופן צו רויב און געוואָלד, מען האָט מיט כוח אויסגעביטן דאָס עסטרייכישע געלט אויף ווערטלאָזע „הריוניעס“. זייער „סימס“ האָט געווילדעוועט. און אויסער דעם האָט מען געליטן פון אַלע מאל פאַרביימאַרשינדיקע מיליטערישע אַפטיילונגען מיט זייערע „אַטאַמאַנען“. די יידן האָבן גערופן די באַנדעס פשוט „פּעטלירעס“.

אַנהייב מאי 1919 האָבן די אוקראינער זיך צוריקגעצויגן און צו אונדז האָבן אריינגעמאַרשירט, אויך אויף דערווייל, אַפגעריסענע, אַפגעשלי-סענע, רומענישע אַפטיילונגען. קאַרופציע, אויספרעסן געלט, איינשפאַרן אומשולדיקע מענטשן און שלאָגן זייערע באַרימטע 25 מלקות — אַט דאָס האָבן די נייע „דזשענטלמענער“ מיטגעבראַכט מיט זיך און אָנגעווענדעט בשעת זייער קורצן וויילן אין קאַסעוו.

צווישן ביידע וועלטימלחמות

שוין סוף מאי 1919 האָט די פוילישע אַרמיי פון גענעראל האַלער איינגענומען מזרח-גאַליציע, און קאַסעוו האָט ווידער באַקומען אַ נייעם באַלעבאַס.

מיר זענען געוואָרן ענדגילטיק פוילישע, און יידן האָבן אָנגעהויבן ענערגיש צוריקצושטעלן די וויינונגען. מען האָט געבויט, צוגעבויט, אונטערגעבויט, אויפגעבויט, און די שטעט האָבן אָנגעהויבן פאַמעלעך צו באַקומען זייער פריערדיקן, אָדער גאָר בעסערן אויסזען.

ווידער עפענען די יידן די געוועלבער, געוועלבלעך, בודקעס און טישלעך, מען האַנדלט מיטן גוי, מיטן ייד, און מיט וואָס עס לאָזט זיך.

אבער דער גרויסער מסחר גייט אן באזונדערס אין די מיטוואך, ווען אין קאסעו איז וואכן-יארד. אויפן יארד איז די לייזונג א סך א שטארקערע, אי אין די געוועלבן, אי אויף דעם "זארינעק", ווהין טויזנטער גוים טרייבן ארויס זייערע שאף, רינדער, פערד און חזירים און ברענגען כל מיני אנדערע זאכן. די יידן זענען דא אי סוחרים, אי פארמיטלער, אי פשוטע צוהעלפער, און א חוץ דעם שטעלן זיי אויס דא טישלעך, ווו דער גוי קאן באקומען אלץ, פון א פאסטאל און פאטשיילע ביז א גלעזל בארן-קוואס, אדער פשוט קאלט וואסער פון אייז.

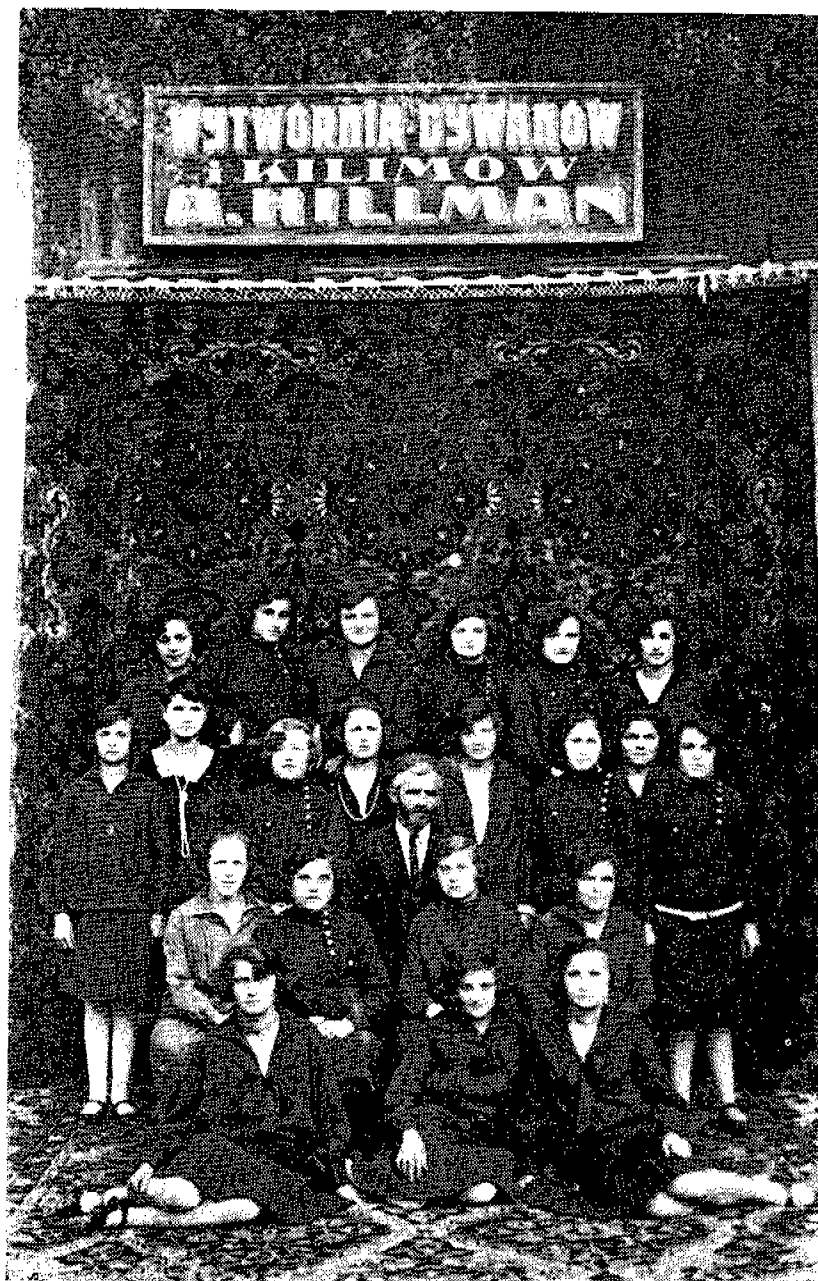
אין שטאט האבן ווידער גענייט די שניידערס און געקלאפט די בלעכערס. א דאנק דער איניציאטיוו און דער אומגעוויינלעכער ענערגיע פון אזעלכע פיאנערן ווי מאטיע בענדער און יעקב קויפמאן האט קאסעו זוכה געווען צו אן אויטאבוס-פארקער, עלעקטריציטעט און קינא.

אבער צום גרויסן גליק פון דער שטאט האט זיך איצט אנגעהויבן שטארק אנטוויקלען דאס וועבעריי-פאך. דאס פאך האט אין קאסעו שוין א גענוג לאנגע געשיכטע. האט זיך אנגעהויבן סוף פאריקן יארהונדערט און איז באשטאנען אין אויסארבעטן אויף האנטווארשטאטן "זאפאסקעס", "אפינקעס" און גארטלען פאר די פויערטעס. דאס איז געווען א פרימיטיווע הויז-אינדוסטריע. אונדזער לאנדסמאן זלמן מוילער דערציילט, אז ארום יאר 1885 האט שמואל באכנער, דער ערשטער פארבעסערט די קוואליטעט פון דער פראדוקציע אין זיין פאבריק אבער, אן א פארגלייך מער האט אויפגעטאן אויף דעם געביט אין די יארן פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה אונדזער * אלטער הילמאן, וועמענס וועב-ארטיקלען און באזונדערס זיינע קילימעס (טעפיכער) זענען געווען א שם-דבר אין גאנצן לאנד. זיין פאבריק איז געווען די ערשטע, וועלכע האט זיך באנוצט מיט אן אייגענעם עלעקטרישן מאטאר צום באטרייבן די ווארשטאטן. הילמאן האט באשעפטיקט אן אנזעענדיקע צאל יידישע ארבעטער און אפילו "זוכה געווען" אין יאר 1907 צו א שטרייך פון זיינע ארבעטער. צו הילמאנס ארבעטער האבן זיך גלייך אנגעשלאסן די רעשט וועבער פון אנדערע קליינע פאבריקן, און

* איך זאג "אונדזער" מיט באזונדערער באטאנונג און עס באוועגט מיך דערצו פאלגנדער פאקט: אלטער הילמאן, זייענדיק פארשיקט קיין טראנסניסטריע אין רומעניע, פון וואנען ער איז נישט מער צוריק געקומען, האט פון דארט מיטגעגעבן מיט א מענטשן א גאלדענעם זייגער, און געבעטן איבערגעבן די קאסעווער לאנדסלייט. די טאט איז סימבאליש פאר א קאסעווער און זייער רירנד! דער זייגער איז א ביישטייער פארן יזכור-ספר.

דער שטרייק האט זיך פארענדיקט מיט א נצחון פון די ארבעטער. (זלמן מאולער — „זכרונות“).

די פאבריק האט געארבעט און פראדוצירט אירע שיינע טעפּיכער ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

פועלות בבית־החרושת הילמן. באמצע: שטייגמן, מנהל עבודה.

(ברקע: מרבדיקילים, תוצרת ביהח"ר).

ארבעטערינס אין דער „הילמאן־פאבריק, מיטן ווערקפירער שטייגמאן.

(אין הינטערגרונט: הילמאן־קילים).

קבוצת פועלי בית-החרושת הילמאן
א גרופע אַרבעטער אין „הילמאן“־פאַבריק.

בעת פאַר דער מלחמה האָט דאָס וועבער־פאַך איבערגעלעבט אַ קריזיס, האָט עס אַצינד זיך אַזוי אַנטוויקלט, אַז דער נאָמען קאַסעוו איז געוואָרן אידענטיש מיט קילימעס. טוויזנטער יידן און גוים האָבן געהאַט פרנסה פון קילימעס, און עס האָבן דערפון אויך גענאָסן אנדערע בראַנזשעס (ווי מעבל, קליידער א.א.וו. ביז לוקסוס־אַרטיקלען). אַלט און יונג, מענער און פרויען, אַרבעטער פון באַרוף און יינגלעך פון די אַזויגערופענע „באַלעבאַטישע“ הייזער, פאַר וועלכע אַן אנדער מלאַכה איז געווען אַ בזיון, — אַלץ האָט געאַרבעט.

דערצו איז נאָך צוגעקומען דער גאַר גרויסער שטאַב אַגענטן, פאַרמיטלער, דיסקאַנטערן, וואָס זענען אַרומגעפאַרן איבערן גאַנצן לאַנד און די סחורה פאַרקויפט אויף באַקוועמע ראַטעס, די קילים־פראָדוקציע איז אַזוי געוואַקסן, אַז גרויסע וואַל־פאַבריקן פון לאַדזש, ביאליסטאָק א.א. האָבן געעפנט פיליעס און לאַגערן אין קאַסעוו.

די ערשטע קילים־ און טריקאַטאַזש־פאַבריק אויף קאַפּעראַטיווע

יסודות, "הסורג", איז געגרינדעט געוואָרן אין קאָסעוו אין יאָר 1928 דורך יהושע גערטנער און יצחק לאנדמאן (בן שלמה), ביי דער מיטהילף פון די "יידישע קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפטן אין פוילן" מיט ד"ר זילבערשטיין אין דער שפיץ. "הסורג" האָט באַשעפטיקט אַ 40 אַרבעטער, אויסשליסלעך יידישע.

אין יאָר 1934 האָבן זיך די קילים-פראָדוצירער אָרגאַניזירט אין "זוויאַנזעק קילימאַרסקי" און געשאַפן אויך אַ קאָאָפּעראַטיוו פאַר איינקויף. אין שפיץ פון פאַרבאַנד זענען געווען יצחק לאנדמאן (בן שלמה), ח. ה. שטיינער, יוסף יעגערמאַן, ד"ר יצחק ברעטלער. לאנדמאן איז בכלל געווען דער הויפט-איניציאַטאָר פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג אין קאָסעוו. אַן אָרגאַניזאַציע פון די קילים-פראָדוצענטן איז געווען אַ נויט-ווענדיקייט נישט נאָר פון מסחרישן שטאַנדפונקט, נאָר אויך צוליב:

(1) די שיקאַנעס פון די מאַכט-אָרגאַנען און דער עיקר פון שטייעראַמט, וועלכער האָט שוין גאָר נישט געוואוסט קיין גרענעץ ביים אַרױפלייגן שטייערן און זיך באַנוצט מיט די געמיינסטע מיטלען בעת די אַפּטע קאָנטראָלעס אויף די פאַבריקן דורך שטייער-באַאַמטע צוזאַמען מיט פּאָליציאַנטן. זיי האָבן דערביי געשטעלט אין קאָן אַן אינדוסטריע-צווייג, וואָס האָט מפרנס געווען כמעט די גאַנצע באַפעלקערונג, גוים און יידן, אין באַצירק. ווען עס האַנדלט זיך וועגן יידן, איז תמיד גילטיק דער אַלטער כלל פון — מיר איין אויג, אַבי דיר, ייד, צוויי.

(2) דער קאָנקורענץ פון אוקראינישע קילים-קאָאָפּעראַטיוון, ווי די באַקאַנטע "מיסטעצטוואָ" און אויך פוילישע, וואָס האָבן אַלע געאַרבעט פריי, ביי לאַיאַלער אונטערשטיצונג פון די מאַכט-אָרגאַנען.

(3) דעם אַלגעמיינעם באַיקאַט קעגן די יידן אין מסחר, וועלכער האָט באַקומען אונטערשטיצונג פון אויבן. עס איז אַלעמען באַקאַנט די באַרימטע תשובה פון פוילישן פרעמיער אין סיים אויף אַ פראַגע, צי מען דאַרף באַיקאַטירן דעם יידישן האַנדל. "אָושעס", האָט ער געענטפערט, דאָס מיינט — אדרבה!

יידן, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט אַ פראָדוקציע אין אַזא גרויסן מאַסשטאַב, האָבן געמוזט האָבן קרעדיט, אָבער די אַפיציעלע בענק האָבן זיי דערין געמאַכט שוועריקייטן. און דאָ איז ווידער, אַ דאַנק דער הילף פון אויבן-דערמאָנטע "יידישע קאָאָפּעראַט. געזעלשאַפטן אין פוילן", געשאַפן געוואָרן אין קאָסעוו, אין יאָר 1929, אַ פאַלקס-באַנק אויף קאָאָפּעראַטיווע יסודות, אַ באַנק, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן איינע פון די ערשטע

פון דעם מין אין פוילן. די גרינדער פון דער באַנק זענען געווען ד"ר יעקב גערטנער, יהושע גערטנער, בנימין ערליך, יצחק לאנדמאן, מענדל מאַרמאַרוש, שמואל דרעזנער, דוד פריילעך.

מענדל מאַרמאַרוש איז געווען דער לייטער פון דער באַנק ביזן יאָר 1937, דערנאָך יהושע גערטנער — ביז 1939.

די באַנק האָט באַזאָרגט די יידישע סוחרים און אינדוסטריעלער מיט ווייטן קרעדיט, געפירט גרויסע אַגענדן און געהאַט אין איר לעצטן בילאנס-יאָר אַן אומזאַץ פון 31 מיליאָן זלאָטעס.

עס איז אויך אַנטשטאַנען אַ „גמילת-חסד-קאַסע“, געגרינדעט דורך קאַסאַווער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, מיט אַ קאַפיטאַל פון 2500 דאָלאַר, וואָס האָט געגעבן אַן-פּראָצענטליקע קליינע הלוואות פאַר באַלמעלאַכעס און קליינע סוחרים.

דאָס קאַפיטל קרעדיט וויל איך אַפּשליסן, דערמאָנענדיק צוויי אַנדערע שוין „היסטאָרישע“ בענק, וואָס האָבן עקזיסטירט אין קאַסעוו ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה:

(1) די „קרעדיט-אַנשטאַלט פאַר האַנדל און געווערבע“, וועלכע האָט געהערט צו משה קאַמיל.

(2) דער „קאַמערציעלער קרעדיט-פאַראײן“, וועמענס באַזיצער איז געווען דוד עלטיס. אין דער דאָזיקער עלטיס-באַנק האָבן געאַרבעט אונדזערע גוטע ציוניסטישע חברים ש. א. הייזלער און בערל גאַלדשטיין, וועלכע האָבן אונדז דאָרט געקאַנט העלפן אין דער ציוניסטישער אַרבעט און עס אויך געטאָן.

ווי האָט עס אויסגעזען מיט דערציונג און קולטור אין דער צייט צווישן ביידע וועלט-מלחמות?

די העברעישע פאַלקס-שולן האָבן שוין געאַרבעט און זיך אַנטוויקלט. עס איז אויך געטאָן געוואָרן אַ גרויסע אַרבעט צו שאַפן אַ העברעאישע מיטל-שול, וועלכע איז געווען אַ גרויסע נויטווענדיקייט. אויף צו געבן די קינדער מיטלשול-בילדונג האָבן די עלטערן געמוזט שיקן זיי למרחקים, אַ סך האָט בכלל געפעלט די מיטלען דערצו, און אַ חוץ דעם האָבן די פוילישע עפנטלעכע גימנאַזיעס געמאַכט וואָס ווייטער אַלץ גרעסערע שוועריקייטן פאַר יידן.

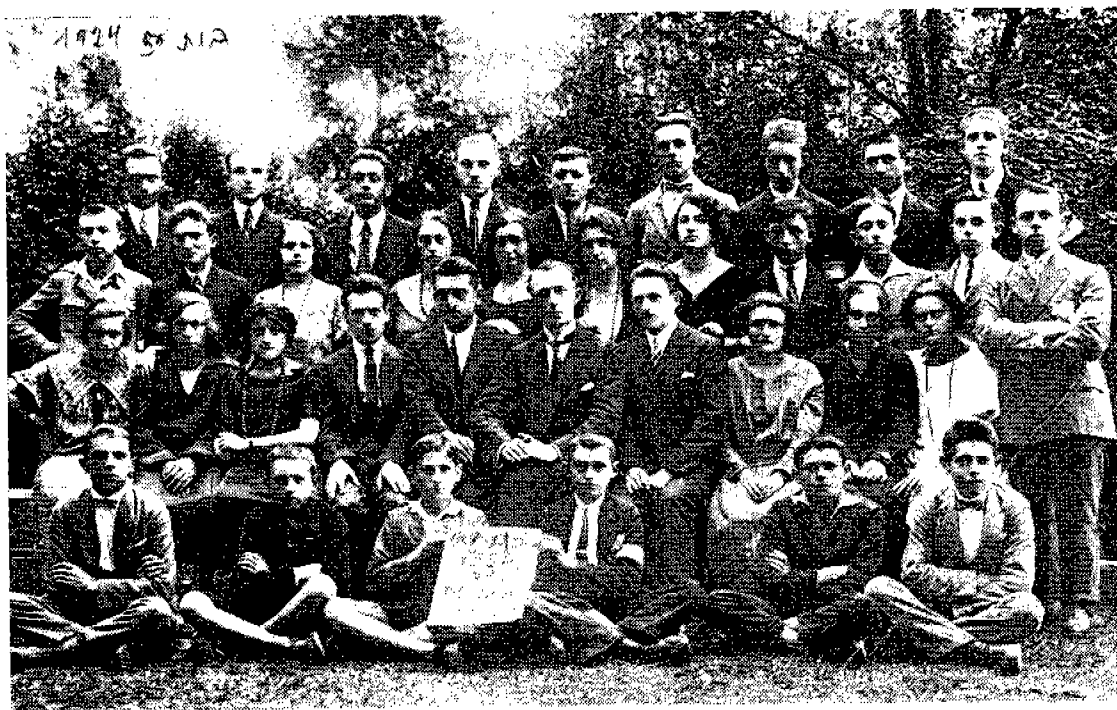
האָט אַ גרינדונג-קאַמיטעט מיט ח. צ. שטיינער בראש געשאפן אַ העברעיש-פוילישע גימנאַזיע, אויפגענומען ערשטקלאַסיקע לערער און אוועקגעשטעלט די שול אויף אַ געהעריקער הייך. אַזוי אַרום איז צום ערשטן

מאל געגעבן געווארן א מעגלעכקייט פון בילדונג פאר ברייטערע שיכטן פון דער באפעלקערונג. אבער די קאסעווער פאליצקן איז דאס נישט נאך געווען און אויף זייער השתדלות האבן די מאכט־ארגאנען נאך צוויי יאר טעטיקייט די שול פארמאכט.

ענלעך איז געווען דער גורל פון א צייטונג. אין 1934 איז אין קאסעו ארויסגעגעבן געווארן א צוויי־וואכן־צייטונג „קאסעווער שטימע“. רעדאגירט פון אברהם קרייזעל, ד״ר יצחק ברעטלער, יהושע גערטנער, אברהם פינדער, ח. צ. שטיינער. אונטערן דרוק פון דער מאכט האט זיך די צייטונג אין יאר 1936 געמוזט אפשטעלן.

פארטייען און זייער פעטיקייט

כדי צו קאנצענטרירן די ציוניסטישע ארבעט אין איין ארט, האט מען ווידער אויפגעטאן א גרויסע זאך. מען האט אויפגעבויט אן אייגענעם „בית־עם“. דאס איז געווען א שטאָק הויז מיט א שיינעם זאל פאר פארלעזונגען, קורסן, סתם צו לייענען צייטונגען און אפהאלטן זיצונגען און קאנפערענצן. געווען דארט אויך לאקאלן פאר דער העברעישער שול און דער ביבליאטעק. פארנומען זיך מיטן „בית־עם“ האבן פאר אלעם:

ועד בית־עם : מ. מרמרוש, י. גרטנר, ה. הילמן ואחרים (1924).

ארגון הנוער "עקיבא" (ציונים כלליים), תרצ"ב.

דוד פאגעל, שמואל (פענדוציע) דרעזנער, לייב מילבויער, מענדל מארמארוש,
ח. צ. שטיינער.

איך וויל אויף דעם אָרט אויך דערמאָנען ד"ר מנשה מאַנדעל,
וואָס איז אַ סך טעטיק געווען אין דעם "בית-עם" און וועלכער האָט
איבערהויפט מיט זיין ברייטן וויסן, שאַרפֿן יורדישן שכל און גרויסן
ציוניסטישן ברען אַ סך בייגעטראָגן צום פּאָליטיש-געזעלשאַפטלעכן לעבן
אין קאָסעוו, הי"ד.

די יוגנט-אָרגאַניזאַציעס פון די אַלגעמיינע ציוניסטן "עקיבא" איז
געווען אַ זייער אַקטיווע.

חוץ די "אַלגעמיינע ציוניסטן" און "מזרחי" האָבן זיך אין קאָסעוו
במשך פון דער צייט אַנטוויקלט די אַרבעטער-פּאַרטייען.

וויפל עס איז ביי אונדז געווען קאָמוניסטן, איז שווער צו וויסן, צוליב
דעם קאָנספּיראַטיוון כאַראַקטער פון דער פּאַרטיי, יעדנפאַלס נישט קיין סך.
אויך די בונדיסטן האָבן קיין סך נישט אויסגעמאַכט. נאָר עטלעכע
פון זיי זענען געווען זייער פּאָפּולער אויף דער יידישער גאַס, ווי אַ
שטייגער :

הערש זידערער, דער "סעפּאַראַטיסט" (סעפּאַראַציע ? פון וואָס ?).

וואס אויף שעהען-לאנגע פריינטשאפטלעכע שפאצירגענג (נוסח פלאטאן)
 צווישן אים מיט דעם מיליטאנטן ציוניסט יהושע גערטנער ווערן באארבעט
 אויפן קול און מיט זשעסטיקולאציע אלע וועלט-פראבלעמען;
 שמואל שניידער, דער בעסט-באצאלטער שניידער אין שטאט, וואס
 בשעת ער שניידט צו דעם הויז, איז ער תמיד גרייט צו פירן א הייסן וויכוח,
 און קלוג, און מיט הומאָר;
 ברוך בעקער ("יוקעש") דער געבוירענער קאמיקער (היינט אין
 אמעריקע) א. א.

צו אן ערנסטער פארטיי איז אויסגעוואקסן די "פועלי-ציון"-פארטיי.
 ביי אַט דער פארטיי האָט זיך געפונען אַ גרויסע ביבליאָטעק, וואָס
 האָט לעצטנס פאַרמאָגט אַ 3000 ספרים אין עטלעכע שפראַכן מיט אַ גרויסן
 לייען-זאַל, וווּ מען האָט אויך אַרגאַניזירט פאַרלעזונגען און די א. ג.
 ליטעראַרישע אָונטן. די יוגנט-אָרגאַניזאַציע פון דער פֿ"צ-פאַרטיי
 "פרייהייט" איז געווען זייער אַקטיוו. די פאַרטיי איז געשאַפן געוואָרן אין
 יאָר 1921, און אירע גרינדער זענען געווען: מרדכי ברימער, יוסף
 מערבויס, ברוך ענגלער, יוסף ווינטער, באבציע האַפנבערג, חיה-שרה
 באַרטפערל, פערל ראָל א. א.

די פארטיי האָט געגעבן פראָפעסיאָנעלע שוץ דעם אַרבעטער אין

מפלגת "פועלי-ציון", עם מוני ברימל.

ענינים פון לויז, ארבעטס-שעהען א.א.וו. און האָט אויך נישט איין מאל
געמוזט אָנפירן מיט שטריקן קעגן באַזונדערס איינגעשפּאַרטע אַרבעטסגעבער.
די פֿ"צ האָבן שפּעטער אויך געהאַט אַ שטאַרקע פּאַרטרעטונג צווישן
די יידישע ראַטמענער אין דעם שטאַט-ראַט און גענומען אַ שטאַרקן
אַנטייל אין די לאַקאַלע און אַלגעמיינע יידיש-נאַציאָנאַלע אַרבעטן.
אין יאָר 1924 איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער פֿ"צ-פּאַרטיי אַ
פיר-קלאַסיקע פּאַלקס-שול מיט יידישער אונטערריכט-שפּראַך. די לימודים
זענען דאָ געווען בחינם, וואָס עס איז דערמעגלעכט געוואָרן אויך דורך
דעם, וואָס דער רוב לערער זענען געווען פרייוויליקע, פּאַרטיי-חברים
(מוניע ברימעל, יוסף מערבויס, ברוך ענגלער, יצחק קרעמער א. א.)
אין נאָר צוויי באַרופּס-לערער, פרעמדע, זענען געווען געצאָלטע.
אַ דראַמאַטישער קרייז א. נ. פון אַנסקין האָט מיט דערפּאָלג
אויפגעפירט אַ רעפּערטואַר פון גוטע פיעסעס אין קאַסעו און אין דער
סביבה. די "סטאַרס" פון קרייז זענען געווען, ווי עס גיט מיר איבער
אַ "יודע-דבר": פערל ראָל, קיילע טאו, פרידע דרעזנער, רחל שטיינער,
ברוך בעקער, יוסי העלפער, יהודה האַפּנבערג, ב. ענגלער און אַנדערע.

חוג דרמטי, עם דניאל פרנקל.

קן „השומר הצעיר“ נפרד מהח' שלמה קלמן, לעליתו ארצה.
דער „השומר הצעיר“ געזעגנט זיך מיטן ח' שלמה קלמן, צו זיין אפפאר קיין א"י.

גרויסן נוצן האָט דער קרייז געהאַט פון דער רעזשי פון ה' דניאל פרענקל, אַ זון פון גאַנץ אַסימילירטע עלטערן אין קאַסעוו, וועלכער האָט פריער נישט געקענט קיין יידיש וואָרט, איז שפּעטער אַוועק פון דער היים, שטודירט פילאָזאָפיע, זיך באַקענט מיט דער „ווילנער טרופע“ און איז נאָך יאָרן אַהיים געקומען מיט אַ סך קולטור און שטאַרקער ליבע צום יידישן וואָרט און דער יידישער בינע. ער איז זייער יונג געשטאַרבן. ווייטערע פרטים וועגן דער „פועלי-ציון“-פאַרטיי, אין אַ באַזונדערן אַרטיקל אין דעם ספר.

די לינקע „שומר-הצעיר“-פאַרטיי האָט געהאַט אַן אָנגעזעענע צאָל חברים פון די אַרבעטער-שיכטן. ווי עס גיט איבער דער אקטיווער „שומר הצעיר“-חבר ב. רייכער, זענען די ערשטע אָנפירער און דערציער אין דער „השומר הצעיר“-באַזעגונג אין קאַסעוו געווען: משה מילבויער און יעקב מאַרמאראַש. מען האָט אַרויסגעשיקט חברים אויף קורסן און סעמינאַרן, און אזוי אויסגעבילדעט אַ ריי נייע דערציער ווי: אייזנקראַפט, מרדכי ריגלער, מנחם וואַלף ברימער, חנה פרענקל א. א. די קאַסעווער חברים זענען געווען די מיטגרינדער פון הכשרה-קיבוץ אין בראַשניאָוואַ

קן "השומר הצעיר".

קבוצת "קדימה"

ביי סטאַניסלאָוואָוו, "המנוף". חברים פון דער דאָזיקער הכשרה געפינען זיך היינט אין ישראל אין קיבוץ גת, אין נגב.

קאָסעוו אליין איז געווען אַ וויכטיקער פונקט פאַר הכשרה. נישט נאָר קאָסעווער, נאָר אויך פון אַנדערע ערטער געקומענע חלוצים האָבן דורכגעמאַכט זייער הכשרה אין קאָסעוו. זי איז באַשטאַנען צומיינסטן אין אַרבעט ביי קילים-וועבעריי, וועלכע האָט אַ חוץ קרעפטיקן די מוסקולן אויך געגעבן מיטלען צום לעבן. אַזוי אַרום איז קאָסעוו געווען פאַר אַ סך יוגנטלעכע און איבערגאַנגס-סטאַציע אויפן וועג קיין א"י.

עס האָבן עקזיסטירט אין קאָסעוו אויך ספּאַרט-קלובן ווי דער "הכוח" (אַלגעמיינע ציוניסטן) און "הפועל" (פ"צ), וווּ מען האָט געקאַפּעט דעם באָל און זיך באַמיט, ווי עס זאָל נישט זיין, אַריינצוטרייבן אים אין שונאס טויער.

נאָך אַ מאָל — קהילה

ווי שוין פריער באַשריבן, האָבן די נאַציאָנאַלע קרייזן דאָרט קיין דריסט-הרגל נישט געהאַט, און דאָס צוליב דער אונטערשטיצונג, וואָס די מאַכט האָט געגעבן "אירע" יידן. צענדליקער יאָרן האָט דאָרט געהערשט ביד-חזקה דער קולטוס-פרעזידענט, ה' אברהם לאַקער, איינער פון די רייכסטע לייט אין שטאָט, אַ קלוגער, שפיציקער קאַפּ, און בילדונג. אים ביי דער זייט איז געשטאַנען דער שטענדיקער סעקרעטאַר ה' וואָלף קרומהאַלק, דער איידעם פון דוד עלטיס, אַ קולטורעלער מענטש, דער "אוסשאַני יעוורעי" פון קהילה-ראַט.

די קהילה-לייט האָבן רעגירט ווי אויף און אייגענעם פאָלוואַרק, פאַר אַלעמען — שטרענג אויסגעמיטן צו געבן געלט אויף נאַציאָנאַלע צוועקן. האָרט פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה האָבן זיי צוליב טאַקטישע סיבות צוגעלאָזט געציילטע פאַרטרעטער פון די ציוניסטן, אָבער דאָס האָט נישט געענדערט דעם פרצוף פון דער קהילה און איר טעטיקייט.

די יידן אין דער שטאַט-געמיינדע

בנוגע דער שטאַט-געמיינדע, זאָל דאָ קודם געמאַכט ווערן אַ קורצע היסטאָרישע באַמערקונג: אין לעצטן פערטל פון פאַריקן יאָר-הונדערט, דאָס הייסט פאַר דעם אַלטן עסטרייך, איז אונדזער, שוין אַזוי גוט באַקאַנטער, דוד עלטיס, געווען אַ קורצע צייט בירגערמייסטער אין

קאסעו און מיט אים עטלעכע יידן אין בייראט, דערונטער דוד גערטנער, אלטער הילמאן א. א.

זייט 1919, דאס יאר ווען קאסעו איז געווארן פויליש, און ביז 1928 זענען אין דער געמיינדע קיין וואלן נישט אויסגעשריבן געווארן, נאר עס האבן דארט געהערשט נאמינירטע קאמיסארן. אין בייראט איז טייל מאל געווען אויך א ייד, אבער פון די אנשי-שלומנו. פארשטייט זיך, אז אזא מין געמיינדע-לייטונג צוזאמען מיט איר שטאב באאמטע, וואס איז געווען גאנץ יידנרייך, האט זיך ווייניק וואס איבערגענומען מיט די ערנסטע פראבלעמען פון שטאט, וועלכע איז געווען אינגאנצן א יידישע.

איין זאך האט מען די יידן נישט געזשאלעוועט: שטייערן פון כל המינים און אלערליי שטראפן.

ביי די ערשטע וואלן צו דער געמיינדע, אין יאר 1928, האבן די יידן באקומען — לויט אז איבערלעכען אפמאך צווישן אלע אינטערעסירטע — די העלפט פון דער אלגעמיינער צאל מאנדאטן. ביי דער אונטערשטיצונג פון די אוקראינער האבן זיי געהאט שאנסן אויף א יידישן בירגערמייסטער, אבער צוליב שענדלעכע מאניפולאציעס פון די איינציקע צוויי יידישע אויסגעוויילטע, וואס האבן געהערט צום מה יפית-לאגער און מורא געהאט פאר א ציוניסטישן בירגערמייסטער, זענען די ציוניסטן דערביי נכשל געווארן.

אין א יאר שפעטער זענען די אויסגעוויילטע געווען שוין לויטער ציונים, און נאך א קורצן עפיזאד מיט א פאליאק (ד"ר קארפנסקי), איז אין יאר 1929 געוויילט געווארן איינשטימיק אלס בירגערמייסטער דער זייער פאפולערער ד"ר יעקב גערטנער.

ד"ר גערטנער איז געווען איינע פון די בולטסטע געשטאלטן אין שטאט און אים איז געווידמעט אין דעם ספר א באזונדער ארטיקל. דא וויל איך נאר קורץ באמערקן, אז ד"ר גערטנער האט ארויסגעטריבן דעם טראדיציאנעלן אנטיסעמיטיזם פון דער געמיינדע, געזארגט פאר גערעכטער שטייערן-פארטיילונג, פארשענערט די שטאט, פארבעסערט דעם סאניטארן צושטאנד און געטאן פאר דער פארבעסערונג פון דער עקאנאמישער לאגע אין שטאט. א ייד האט ענדלעך געהאט א פרייען צוטריט צום בירגערמייסטער און צו די ניי אויפגענומענע יידישע באאמטע. אבער עס זענען געקומען די יארן 1933—1934 מיט די באקאנטע פאליטישע פאסירונגען אין אייראפע, וואס זענען געווען דער אָנזאג פון שפעטערן גרויסן אומגליק אין פוילן, און אויך אין קאסעו האט זיך

דערפילט דער נייער קורס. און ד"ר גערטנער, טראץ זיין באליבטקייט
ביי אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג, אויך ביי די גויים, האט זיך
אין 1934 אנגעגעבן אין דעמיסיע, נישט וועלנדיק ארבעטן אונטער דער
נייער „אזאן"-דיקטאטור.

אויפן גרונט פון ענדערונגען אין דער וואל-ארדינאציע איז דאָרט
נאָמינירט געוואָרן אַ קאָמיסאַר, וועלכער איז פאַרבליבן אויף זיין בענקל
שוין ביזן סאַמע פאַנאָדערפאַל פון פּוילן. דאָס איז געווען פּולקאוויק
לעוויצקי, אַ גרויסער אַנטיסעמיט, וועלכער האָט אָנגעטאָן יידן צרות,
וויפּל נאָר ער האָט געקאַנט. צו. א. האָט מען, למשל, אונטער דראָנגען
אַרויסגעפּרעסט ביי די יידן געלט אויף אַן עראָפּלאַן און — הערט די
פּערפּידיע! — עס איבערגעשיקט קיין וואַרשע דורך אַ דעלעגאַציע
פון אוקראינישע הוצולן אלס זייערע אַ מתנה!

★

ביי דעם פונקט, נאָכן אַנצייכענען שטריכן וועגן ד"ר גערטנער,
און ווייל מיר דערנענטערן זיך צום סוף פון באַשרייבן דאָס נאָך לעבעדיקע
קאַסעווי, וויל איך דערקלערן פאַלגנדעס:

איך האָב געבראַכט אויף די זייטן פון מיין באַשיידענער אַרבעט
אַ גאַנצע ריי נעמען פון קאַסעווער מענטשן ס'רוב אין צוזאַמענהאַנג מיט
זייער געזעלשאַפטלעך-פּאָליטישער טעטיקייט. איך האָב אפשר דאָ און
דאָרט עמעצן נישט גענוג לויט זיין כבוד געשילדערט, אָדער סתם אייניקע
פאַרגעסן, — זאָל מען מיר גלייבן, אַז עס איז אַן אַ שלעכטער כוונה און
זיכער נישט צוליב פּערזענלעכע מאַטיוון.

מיר זענען היינט אלע פריי פון יעדער דיסקרימינאַציע, מיר קוקן
צוריק אויף דער פאַרגאַנגענהייט אַן טענות און זעען נאָר אַ טיפּיש
טייער יידיש שטעטל מיט משטיינס-געזאָגט „בורזשויעס" און אַרבעטער,
אַרעמע און רייכע, פרומע און פרייע, אַ פילפאַרביקייט פון חסידות ביז
בונדזם, „מזרחי" ביז לינקע „השומר-הצעיר", אַ שטעטל וווּ מענטשן
האַבן זיך צו זייערע אידעען באַצויגן ערנסט, וווּ עס האָט זיך געקאַכט,
וווּ מען האָט קעגנזייטיק זיך אַריינגעזאָגט, אַ מאָל מיט קוליי-קולות, גאַנץ
נאַטירלעך, ווייל ווי האָט איינער געזאָגט? — נאָר אויפן בית-עולם איז
שטיל. כל הכבוד זיי אַלעמען!

ווען מיר האָבן אין יענעם גורלדיקן טאָג פון 1 סעפטעמבער 1939 זיך צוגעהערט מיט קלאַפּנדיקע הערצער צו דער קורצער און פייערלעכער מיטטיילונג פון פוילישן פרעזידענט מאַשציצקי דורכן ראַדיאָ, אַז דער „אייביקער פיינט“ פון פוילן איז אַריבער די דייטשע גרענעצן און האָט באַוואָרפן פוילישע שטעט מיט באַמבעס און אַז, נאָטירלעך, מען וועט זיך נישט לאָזן מיט גאָטס הילף — האָבן מיר דעמאָלט נישט געקאָנט זיך פאַרשטעלן וואָס פאַר אַ שרעקלעכע תקופה אין דער מענטשלעכער געשיכטע עס הייבט אָן דער דאָזיקער טאָג.

וואָס עס האָט זיך ביי אונדז אָפּגעטאָן באלד פון ערשטן טאָג מלחמה, דער כאָאָס, דאָס פאַרשווינדן פון יעדער אָרגאַניזאַציע, דאָס ווילדע לויפן ביי טאָג און ביי נאַכט, פון אַלע ריכטונגען, צו דער רומענישער גרענעץ, — איז אומבאַשרייבלעך!

בעת דעם דאָזיקן אַנטלויפן האָבן זיך אין קאָסעוו פאַרהאַלטן מערערע טעג דער פרעמיער סקלאַדקאָווסקי, מיניסטער בעק א. א. מיט זייערע משפחות און זייער האָב און גוטס. זייער באַנעמען זיך אין די דאָזיקע אַזוי טראַגישע טעג פאַר פוילן איז, דרך אגב, גאַרנישט געווען פאַסיק פאַר פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָליטיקער. מען האָט זיך געלאָזט ווילגיין, געטרונקען און זיך פאַרנומען מיט גאַר נישט קיין וויכטיקע זאַכן. דאָקעגן האָבן זיי אין די דאָזיקע קריטישע טעג אַרויסגעוויזן נאָך מער זייער אַנטיסעמיטישן פרצוף.

ביי דעם אַלגעמיינעם אַנטלויפן האָט מען די יידן, נאָטירלעך, געלאָזט אויף הפקר. מען האָט נאָר געמאַכט נאָך אַ פאַרשפּעטיקטן פרוו אַרויסצובאַקומען פון די יידן אַ מין „קריגס־קאָנטריבוציע“, מיט דער נאָרישער להכעיסדיקער טענה, אַז דעם קריג פירט מען נאָר צוליב די יידן, און דערנאָך האָט מען די יידן מער נישט געקענט. נישט באַקומענדיק קיין גרענעץ־פאַספּאַרטן אויף אַריבערצוגיין די בריק אין וויזשניץ, זענען די יידן פאַרבליבן אויפן אַרט און געווען אויסגעליפּערט — היטלערן.

ווי באַקאַנט, איז דער גאַנג פון די געשעענישן געווען דערווייל אַן אַנדערער. דעם 17-טן סעפטעמבער איז אונדזער טייל גאַליציע געוואָרן באַזעצט דורך דער סאָויעטישער אַרמיי. נאָך אונדזער שרעקלעכן פחד פאַר די דייטשן, זענען די רוסן געווען די רעטער, און מענטשן האָבן פאַר באַגייסטערונג און רירונג זיי ממש די הענט געקושט, דערצו נאָך, אַז די

רעטער זענען גלייכצייטיק די טרעגער פון גרויסע אידעען, קעמפער קעגן אומרעכט און אומגלייכהייט.

אבער די אנטוישונג האט נישט געלאזט אויף זיך לאנג ווארטן. קודם „קולטור“-ארבעט. מען האט באלד קאנפסקירט און מיט וואנדאליזם פארניכטעט ביכער, אזוי אין די עפנטלעכע ביבליאטעקן ווי אויך אין פריוואטע הייזער; ביכער, און אונטערשייד פון זייער אינהאלט, שפראך, פאליטישער ריכטונג.

דערנאך האט מען געוויזן וואס עס הייסט צדק ויושר. אפיצירן און הויכע באאמטע, מיט זייערע משפחות, האבן ממש אויסגעליידיקט, דורך די פאדער- און הינטער-טירן, די יידישע געוועלבן און קראמען, צאלנדיק מיט כמעט אומווערטיקע באנקנאטן, אדער צונעמענדיק סתם אן געלט.

די אייגנטימער האבן געשוויגן מחמת מורא פאר ערגערן. זיי זענען נעמלעך איבער גאכט אנגערופן געווארן — לויטן נייעם ווערטער-בוך — „ספעקולאנטן“, דאס הייסט אן אסאציאלער עלעמענט, פאלקספיינט, פיאווקעס, אויסנוצער פון ארבעטער-קלאס; מיט איין ווארט, דער אויסווארף פון דער מענטשלעכער געזעלשאפט. ס'פארשטייט זיך דאך אליין, אז דער קליינער געוועלבער, וואס האט זיין לעבן לאנג, צוזאמען מיט זיין ווייב, געארבעט ווי א פערד, כדי ארויסצוברענגען דאס ביסל פרנסה פאר דער משפחה, איז נישט עפעס אנדערש ווי א בפירושער און געפערלעכער פאלקפיינט!

פון צייט צו צייט האט מען פון אט דער אומגליקלעכער שיכט „ספעקולאנטן“ ארויסגענומען איינעם, צוויי, (דאס האבן אונטערגעזאגט אונדזערע היימישע קאסעווער עטלעכע יעווסעקעס) און פארפירט קעגן זיי א. ג. פראצעסן. דאס פלעגט פארקומען אויף גרויסע פאלקס-פארזאמלונגען, צו וועלכע די מענטשן האבן געמוזט קומען. אין א גרויסן זאל האט מען, לויט א געוויסן גאנץ גענוי צוגעגרייטן פראגראם, דעם באטרעפנדן ייד (קיין מאל נישט קיין גויים), אנגעקלאגט מיט דער גאנצער אויפהעצערישער, דעמאגאגישער פראזעאָלאָגיע, באלד טאקע פארהערט די צוגעגרייטע עדות און אויפן אַרט אַרויסגעטראָגן דעם אורטייל. ווען עס איז אפילו צוגעלאזט געווארן א פארטיידיקער, איז עס פאר אים געווען א נישט ווייניק געפערלעכע אויפגאבע. אונדזער פריינד, ד"ר ברעטלער, ווייסט וועגן דעם נישט ווייניק צו דערציילן!

מען האט „גאציאנאליזירט“ פארמעגנס און בשכר זה נאך געשטעלט

די אייגנטימער ווי אויסערן געזעץ. זיי האבן קיין אַרבעט נישט באקומען.
 געהאַט ספּעציעלע באַשרענקטע פּאַספּאָרטן, און דער רוב פון זיי איז
 מיט דער צייט אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין סיביר.

אַרבעט האָט באַקומען דער, וואָס האָט געקאַנט באַווייזן זיין
 סאַציאַלן אָפּשטאַם, זיין „סאַפּראַיסכאַזדזעניע“. וויי ווען דער פּאַטער,
 אַדער זיידע זענען געווען סוחרים („ספּעקולאַנטן“ בלע“ז), ווען מען האָט
 געהאַט קרובים אין אויסלאַנד א. א.וו.

דרך-אגב, פאַר די אוקראינער זענען קיין באַשרענקונגען נישט
 געווען, מען האָט נישט נאָכגעפּאַרשט זייער פאַרגאַנגענהייט, אפילו ווען
 זי איז געווען אַ קרימינעלע, אַדער אַ ראַדיקאַל-נאַציאָנאַלע.

די שולן, וואָס זענען אין אָנהייב געווען פאַרמאַכט, האָט מען
 שפּעטער געעפּנט. פון די יידישע — נאָר איינע. מען האָט בכלל פאַרבריי-
 טערט די שול-נעץ אין קאָסעוו און אין דער פּראָווינג.

בית ספר ממלכתי, עממי לבנות.
 מלוכה'שע פּאַלקסשול פאַר מיידלעך.

אין געזונטהייטס־דינסט האָבן זיי אויפגעטאָן אַ סך: געשאַפן אַ שיינע פאָליקליניק, אַ סך אזוי גערופענע „דיספאָנזערס“ פאַרגרעסערט און פאַרבעסערט דאָס שפיטאַל און באַזאָרגט אויך די ווייטסטע דערפער מיט מעדיצינישן פערסאָנאַל; מעדיצינישע הילף איז געווען בחינם. אין דער שפיץ פון געזונטהייטס־דינסט אין גאַנצן באַצירק („ראַיזדראַוואַטדיעל“) איז געשטאַנען אונדזער ד״ר יעקב גערטנער.

אין סך־הכל קען מען זאָגן, אז אין די קנאַפע צוויי יאָר פון סאַוויעטישן רעזשים אין קאַסעוו האָט מען קיין האַניג נישט געלעקט. עס זענען געווען פראַבלעמען און צרות, אָבער דאָס אַלץ איז געווען אַ גן־עדן אין פאַרגלייך מיט דעם, וואָס עס האָט זיך נאָך זייער אוועקגיין אַנגערוקט אויף אונדזער אַרעם שטעטל, ווי אַ מבול, ווי אַן ערדציטערניש, ווי אַ גיהנום!

דעם 22-טן יוני 1941 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן די מלחמה מיטן סאַוויעטן־פאַרבאַנד. סוף יוני איז שוין אַקופירט געוואָרן לעמבערג, און די קאַסעווער מאַכט־אַרגאַנען האָבן זיך איינגעפאַקט און אָפגעצויגן. עס דאַרף דאָ געזאָגט ווערן, למען האמת, אז אַפציענדיק פון קאַסעוו אויף זייערע לאַנגע עשאַלאַנען, פורן און אויטאָס, האָבן די סאַוויעטן געגעבן די מעגלעכקייטן זיך צו זיי אַנצושליסן. צום באַדויערן האָבן עס, אויס פאַרשידענע סיבות, נאָר גאַנץ ווייניקע אויסגענוצט. דער רעשט האָט שווער און ביטער דערפאַר באַצאַלט.

ספריה ע"ש הרמב"ם
הרמב"ם

ראשיתה של התנועה הציונית בקוסוב

כשבאתי לקוסוב מצאתי בה כבר תנועה ציונית מפותחת וכן אגודה ציונית פעילה. הציונות התחילה בקוסוב עם הופעתו של ד"ר הרצל וציוניה היו רובם ככולם ציונים פוליטיים נוסח הרצל, לא רק מתוך הכרה אלא גם ובעיקר עקב היותם חסידי הרצל, שאין להרהר אחרי מעשיו ודיבוריו. היה זה נוסח חסידי של ציונות.

ואנכי, שלא חונכתי בחסידות ובכניעה לרבי, וחופש הדעות והביקורת היו לי לקו ולמשקולת, לא חששתי, בכל אהבתי והערצתי למנהיג הגדול,

ישעיהו איש הורוויץ

להביע דעה שלא היתה מקובלת על ציוני קוסוב, דבר שנחשב בעיניהם כאילו הייתי "נגד" הרצל. עם היותי ציוני פוליטי, לא שללתי את ההתיישבות, את "יישוב ארץ ישראל", כי העבודה הזאת נתקדשה עלי ימים רבים לפני הופעתו של הרצל.

היחס של הציונים בקוסוב לבעיות ציוניות

עם כניסתי לפעילות ציונית בקוסוב, נתגלה ההבדל בתפיסת העניינים, בין הציונים במקום לביני ונוצר מצב משונה, לא נעים ולא נוח. נתברר לי, כי כל ההצעות שהצעתי אני, ולו גם היו הטובות והסבירות ביותר, נדחו ברוב גדול — לא מתוך שיקול-דעת עניני ונימוקים נגדיים חותכים אלה, משום שהרוב הזה הצביע יחד עם מר ש. א. הייזלר, שהיה רבם של רובם גם בהשכלה וקודם כל בציונות. על כן אין להעלות על הדעת הצבעה נגדו. ולא זו בלבד, הרגשתי כאילו מרחף משהו האומר: נראה לו לזה "האחד בא לגור", "החדש מקרוב בא": הוא לא ידביר אותנו, אצלנו הוא לא יצליח.

ואני, כל כמה שחרה לי על האנשים, שהצביעו מבלי להתחשב בטעמים ונימוקים לגופם של הדברים, אלא ב"מיהו המציע", לא שאלתי מעולם אף אחד מהם למה הצביע נגדי. קיבלתי על עצמי את הדין, דין הדימוקרטיה האומר: הרוב מכריע. בישיבה הקרובה שוב הופעתי והשתתפתי בדיונים, כאילו לא קרה דבר.

ובמשך הזמן למדו החברים להפריד בין ה"אני" והענין העומד על הפרק. בין הפרסטיז'ה והבעייה העומדת לדיון. לאט לאט נשתנו פני הדברים בהרבה — ולטובה.

דיוק בזמן

נוהג היה בקוסוב, כמו בכל תפוצות ישראל לרבות בארצנו עד היום הזה, לזלזל בשעה הקבועה, עד כדי כך, שנהגו להקדים בהודעות על שעת פתיחתן של אסיפות וישיבות חצי שעה ואפילו שעה שלמה. אם רצו למשל, להתחיל בשמונה, כתבו בהזמנות ובמודעות בשבע. ותוך כדי כך הרגילו וחינכו את הקהל לאי דיוק. ואלה שדייקו נמצאו מפסידים.

התנגדנו לנוהג נפסד זה. אמרנו: אם רוצים להתחיל בשמונה, נכתוב שמונה וגם נתחיל בשמונה בכל מספר הנוכחים. ואז ילמד הציבור לדעת, שהשעה היא שעה וסופו שיבוא בזמן הקבוע. מקודם לגלגו עלינו ואמרו שלא נצליח. הקהל יחדל לבוא בכלל. רק לאחר מאבק קשה ועקשני הצלחנו לשכנע את עסקני המקום, לשנות ממנהגם. ולבסוף למדו הכל לכבד את השעה הרשומה בהודעות. וככה נעשה בקוסוב הדיוק לחוק.

החיים הציוניים בקוסוב וחגיגת המכבים

כמו בכל מקום גברה הפעולה הציונית בקוסוב בעיקר בעונת החורף, ושיאה, כלפי חוץ וכלפי פנים, היה בנשף החנוכה, שהיה נקרא „חגיגת המכבים“ (מכבי־פייער). החגיגה הזאת היתה מורכבת משני חלקים: (א) אסיפת המונים גדולה בבית הכנסת הגדול, שנקבעה לשעות הערב המוקדמות. לאסיפה היו נוהגים להזמין שני נואמים מהחוץ, אנשי שם מעיר מחוז, אשר השמיעו נאומים תעמולתיים מצלצלים בשילוב פרשת החג, מעשי החשמונאים וגבורותיהם שהוצגו לדוגמא ולמשל לתנועתנו הציונית, החייבת ללכת בעקבות החשמונאים ולפעול לתחיית העם והארץ. (ב) נשף אינטימי יותר, אחרי האסיפה בבית הכנסת, בשעה מאוחרת יותר. היתה זאת סעודה כדת, עם אכילה ושתייה, שאליה באו לפי הזמנות אישיות, מנכבדי העיר וגם מחוגים שאינם משתייכים לתנועתנו באופן רשמי, אוהדי התנועה ואחדים גם ממתנגדיה.

בסעודה נשאו דבריהם על הכוס — טואסטים בלע"ז — לא רק הנואמים שבאו מן החוץ, אלא גם המקומיים. פה עסקו בנושאים אקטואליים יותר ולפעמים אף הוכרו במעמד זה על איזו פעולה מקיפה או על איסוף תרומות למטרות שונות, עפ"י רוב ציוניות. בקשר עם זה אזכיר כאן מאורע אחד במסיבת חנוכה כזאת בשנת תרס"ב. היה זה אחרי יסוד ה"קרן הקיימת לישראל" שנקרא אז ה"קרן הלאומית היהודית" (אידישער נאציאנאל־פאנד).

הנואם הראשי במסיבה זו היה ד"ר ש. רזנהק מקולומביה, שדיבר על ערך המפעל החדש, שמטרתו גאולת אדמת ישראל מידי זרים. בדבריו שילב משל עממי, בשני בני אדם, שנודמנו יחד באולם ההגרלה הממלכתית הנודעת בשם „לוטריה“. באותה שעה עמדו להוציא את שלושת המספרים הגורליים, שמי שהעמיד עליהם איזה סכום שהוא, זכה בפרס העולה פי אלף על הסכום שהכניס בעל הפתק. שוחחו ביניהם שניים, שחיכו בציפיה להופעת המספרים. שאל האחד: כמה הצגת? ענה הלה: כך וכך; וכמה אתה?... אני?... לא הצגתי ולא כלום. אם כן, אומר לו הראשון, למה אתה מחכה? הרי עליך לדעת, שלזכות בגורל יכול רק זה, שהכניס משהו, אבל אתה, שלא הכנסת, לשוא תחכה... כאן הפסיקו זקן חבורתנו והיושב ראש שלה, הישיש ר' דוד עלטיס ואמר: אם כן אציגה אני... הוציא מכיסו מטבעות זהב מבהיקות והתחיל זורקן בצלצול על טבלת השולחן, אחת, שתיים, שלוש וכך הלאה עד שנים עשר מטבעות. היה זה הסכום הדרוש

להרשמה בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל. התנדבות ספונסנית זו עוררה בציבור גל-התלהבות בלתי משוער והנשף השאיר רושם בל יימחה בלב כל הנוכחים.

אחד הצעירים שלנו זוכה לתהילות

לחגיגות החנוכה שלנו היו מזמינים, כאמור, נואמים מחוץ לקוסוב, מן הטובים ביותר שאפשר היה להשיגם בסביבה הקרובה והרחוקה, מלבוב אשר בגליציה המזרחית ועד טשרנוביץ, אשר בבוקובינה. בין הנואמים המפורסמים, אשר הופיעו בעירנו היו: ליבל טויבס, ד"ר ש. רוזנהק, ד"ר פ. מנטשל, ד"ר מאיר גואר, ד"ר נתן בירנבאום, ד"ר פ. קורנגריין, זיגמונד ויסגלס, ליאו וקסלר, ד"ר דוד שפינדל ועוד רבים אחרים. פעם אחת הזמינו כוכב חדש, נואם מצויין, לעירנו ושלחנו לקראתו לתחנת הרכבת בזבלוטוב כרכרה עם אחד הצעירים שבעירנו, כדי לקבל את פני האורח, הנואם המוזמן.

בעלות הנואם על הבימה לשאת דברו על החג, הקדיש חלק מנאומו לחוייה הנעימה שנועדה לו באותו יום בנסעו מזבלוטוב לקוסוב עם בן לוייתו: מי מילל ומי פילל, שבחור בית המדרש הלובש מעיל ארוך כאחד מחובשי בית המדרש והוא בעל השכלה מקיפה כזאת ובעל ידיעות רבות כאלה! ליבו עלה על גדותיו ופיו מלא תהילות ותשבחות ל"בחור". והבחור הזה היה יוסקי שלנו, יוסקי שמעוניס, שנודע אחר כך לד"ר יוסף מאיר ז"ל.

פילוג בתנועה הציונית בקוסוב בגלל חגיגת חנוכה

כנזכר היינו חוגגים את חג המכבים ברוב תשואות. באיזו מידה היכה חג זה שרשים בחיי התנועה המקומית נוכל ללמוד ממקרה אחד שאירע אצלנו, אשר הגורם העקרי שלו היה, ביטול עריכת חגיגת המכבים.

היה זה בשנה שלאחר הפוגרום בקישינב, בשנת 1904. ועד האגודה הציונית, בהשפעת האבל והדכאון ששררו ברחוב היהודי, החליט לחוג חג החנוכה באסיפה צנועה בלבד. חלק מהצעירים לא רצו להכיר בכנות נימוקינו והאשימו אותנו בהתרשלות ובהזנחה. הדברים הגיעו עד לידי כך, שאלה שנשארו במיעוט, התמרדו, פרשו מן האגודה, ויסדו אגודה מתחרה ונגדית: "עמית דימוקרטיה" כביכול, כי על כן נוצרה מתוך התנגדות ל"שליטים" ול"מנהיגים", אשר להם הדעה ואינם מתחשבים עם דעת פשוטי העם. הרוח החיה באופוזיציה הפלגנית הלזו היה בחור צעיר, בעל מרץ וקשה

עורף, יששכר קאופמן, הרב, האדמו"ר מקוסוב, התנדב ונתן דירה בביתו לחברה החדשה, "יששכר פאראיין" כמו שקראו לזו האגודה ליצני הדור. לא ארכו הימים והאגודה החדשה הוציאה נשמתה בחשאי חרף היוולדה בקולי קולות וחברת "ציון" הותיקה המשיכה להיות האיגוד הציוני היחיד במקום.

התנועה הציונית בקוסוב — עממית

התנועה הציונית בקוסוב, ראשיה, מנהיגיה ועסקניה היו אמנם, כמו בעיירות אחרות, מחוגי המשכילים והאינטליגנציה ה"זעיר-בורגנית", אולם שרשיה היו נעוצים במעמקים, בתוך פשוטי העם, מה שקוראים "עמך": למן מלמדים, בעלי מלאכה, פועלים ועוזרים ועד לסתם עניים, חלכאים ומחזרים על הפתחים. יש מהם שהיו ממש מאורגנים ומשתייכים בתור חברים לאגודת "ציון" ויש שהיו סתם אוהדים ונמנים על מחבבי הרעיון והתנועה. נאמנותם ומסירותם של כל אלה לציונות מצאו להן בטוי לפעמים בצורות אופייניות זנאות, שמהן נביא פה כמה דוגמאות משכבות שונות של הציבור:

(א) אלתני דער מלמד, פעם אחת ושמואל אברהם היזלר עמד לנסוע בתור ציר לכינוס ציוני, בא אליו בחפזה אלתני (אלתר) להפרד ממנו ובעלות שמואל אברהם על העגלה והיא זוה רץ אחריו אלתני וקרא בקול אוהרה: שמואל אברהם, למען השם, אל תשכח את הביתון — דאס שטיבאלע — הכוונה היתה, שלא ישכח חלילה לפעול למען החלטה על הקמת בית המקדש.

(ב) יוסילי חיים ניסנ'ס, הוא היה חי מקבצנות, אלא שלא היה מחזר על הפתחים בקוסוב עצמה, רק היה נוהג לעזוב את קוסוב למשך הרבה חודשים בהפליגו לקצוות פודוליה הגליצאית על גדות הנהר דניסטר. שם בעיירות המחוז הוא היה מקבץ נדבות מבית לבית, ובהגיע מועד תרומת השקל הציוני, היה יוסילי שולח את הסכום הנקוב בהמחאת דואר על שם היו"ר של האגודה, ר' דוד עלטיס, שזה יקנה בשבילו את השקל. חשבו ומצאו, שיוסילי בזבז על כך "יבול" משוער של למעלה ממאה ואפשר עד מאתיים בית...

(ג) ישעיה מאיר פיניס (פוגעל), אמנם מילא את חובותיו בתשלום השקל וכו' כחבר מאורגן, אבל בענייני "תוך", בעניינים העומדים ברומה של התנועה, עניינים חשובים "גבוהים", היה פונה מעל

לראשי האגודה, ישר לד"ר הרצל. וד"ר הרצל זה היה דרכו להשיב לכל אחד על מכתב. וכן השיב גם על כל מכתביו של ישעיה מאיר פיגיס. באופן זה זכה הוא למה שלא זכה אף אחד מאתנו — אוסף מכתבים מהרצל עצמו. ואך לפעמים נדירות ניאות ישעיה לתת למי שהוא להזין עיניו במכתב של הרצל ובעצם חתימת ידו.

(ד) ליבו הסנדלר. בעצם היה שמו המלא, זוסיא צדוק הרשקוביץ ומשום מה כינוהו "ליבו הסנדלר". ליבו זה היה עני מדוכא בעל שיער, וזקן מעובה צהוב-אדמדם מדובלל מכסה פניו הרציניים והמקומטים. הוא ציוני מאורגן היה, חבר באגודת "ציון" ואחד המבקרים התמידיים בה. כאן בילה הוא את שעות הערב, תוך הקשבה לשיחות הצעירים והאזנה להקראת מאמרים, שהצעירים המשכילים משמיעים לפניו ולפני אחרים. כאן בלט אליעזר גערטנער, שהצטיין כקריין של הספרות הפובליציסטית והבלטריסטית באידיש. במיוחד משכו את לב הנוכחים הקראותיו מיצירות שלום עליכם. הוא, ליבו, שקוע היה בכל ענייני התנועה ומזה עיקר חיותו הנפשית. פה הוא מתחיה (ער לעבט אויף) זוקף קומתו ורואה את עצמו חלק מציבור שוגה באידיאלים, חולם חלום שיבת ציון והוא אחד מהם, שווה בין שווים.

(ה) אברהם פוגל הבנאי. מי ימלל את דביקותו של אברהם פוגל הבנאי (דער מולער) בתנועה הציונית ובכל ציווייה ודרישותיה. הכינוי "בנאי" היה רק לתפארת הלשון, כי באמת היה אברהם לא בנאי ולא בן בנאי מקצועי, היה בסך הכל פועל-עוור, מגיש (א האנדלאנגער) ודל היה שכרו, אבל משהגיעו הדברים לציונות היה היהודי הזה, הפשוט, מוכן למסירות נפש ממש.

פעם ביום בחירות ניגש אלי אברהם הבנאי ובהניפו בפתק ההצבעה שלו כשפניו נוהרים ובעיניו ברק של אושר וסיפוק: "ר' ישעיה", אמר, "הפתק הזה", והוא מביט עליו בלטיפת עין, "הפתק הזה... ואילו שקל מי שהוא על ידי עשרת אלפים (הכוונה דינרי זהב) בעדו האם הייתי לוקח? מה טוב לי שאני זוכה להצביע בעד מועמדנו... שלנו..."

כאלה היו חברינו הציונים בקוסוב. ומשום כך היתה הרגשתנו בכל הופעותינו, אפילו במקרים שלא היינו מצויידים בייפוי כוח מפורש, שאנחנו מדברים מכוח העם ובשמו והעם ישמע לנו.

הדגל

גם דגל היה לאגודתנו הציונית. דגל תכלת-לבן ומגן-דוד באמצע. בהזדמנויות חגיגיות — ובעיקר ביום חג המכבים — הונף הדגל על פתח בית האגודה ועל חזית בית הכנסת הגדול והתנוסס לתפארה. הדגל היה מעשי ידיו של איזיק שנייברג, המכונה איזי פרידה מנוחה'ס. וזה תוארו של הדגל: מחובר היה באורך משני פסי בד שווים, תכלת ולבן, תכלת למעלה, לצד ראש התורן ולבן למטה. באמצע — מגן-דוד תכלת-לבן ומחובר בכיוון נגדי, היינו תכלת המגן-דוד על הלבן של הדגל והלבן שלו על התכלת של הדגל ומראהו מרחוק מגן-דוד אחד שלם בולט וכאילו נפרד מעל רקע הדגל. ציור הדגל וגם ביצועו — מעשה ידיו של איזי הוא כולו.

הברים אחרים באגודתנו

(1) שמואל אברהם הייזלר. ראשון מנהיגי הציונות בקוסוב. ראש דבריה בכל האסיפות והחגיגות ומרצה בחוגים לספרות ומדע. היה הרוח החיה בכל הפעולות השוטפות והמיוחדות ולוחם מלחמות הציונות עם יריביה בציבור היהודי מבפנים ועם משנאיה-לוחציה מן החוץ. באחת: עמוד-אש המצית את לפידי ההתלהבות ועמוד ענן לספוג הבליסטראות והפורעניות. זכור לנו דבר היאסרו ע"י השלטונות, אם כי אך לשעה קצרה. בשל המאבק לשם הכרת השפה האידית כשפת-האם של היהודים, ענין שהיה קשור גם עם הכרתו כלאום בין הלאומים. היה גם "סופר-בית" לציונים במקום במאמריו המרובים שפירסם בכל מיני עיתונים וכתבי עת שבעת ההיא. אם בשמו המפורש ואם בפסידונים הספרותי שלו "שמאבר".

(2) יוסף שמחה הייזלר. ייזכר לטוב גם "המשורר-בית" שלנו, דודנו של ר' ש. א. הייזלר, הר' יוסף שמחה הייזלר. היה מפרסם שירים בעברית ואידיש וחותרם עליהם בפסידונים "יושפה". מנעים זמירות היה והוא שקלט הראשון את ה"זמר לשבת" של ביאליק, הביא אתו לקוסוב ולימד אותנו כולנו לשיר אותו ואף להכניס אותו באופן הפגנתי לתוך הזמירות לשבת. היה גם "בעל קריאה" מצויין.

(3) איזיק שניברג. איזיק שניברג שלנו היה חבר נאמן באגודה וחבר הזועד ורב היה חלקו בכל הפעולות כמוטל עליו; הגדיל הוא לעשות בנשף ההנוכה, בייחוד בחלק השני, בסעודה. הוא המכין והוא העושה. קונה, מבשל, אופה ומגיש הכול בטוב טעם.

ועוד סגולה אחת לאיזיק, שכם אחד יתר על חבריו, הוא מחונן בקול טנור צלול ונפלא. ו"חזקה" לו לאיזי, כשהגיעה המסיבה לשיאה, לאחר שטעמו מן הטוב שהוא הכין והיטיבו את לבם, נתכבד איזי לשיר. היה עולה על ספסל ושר את פרק קל"ז בתהילים "על נהרות בבל" ו"דאָרט ווו די צעדער" (שם במקום ארזים) וקולו הנעים והחזק משתפך והולך באולם ומחוצה לו והנוכחים עושים אזנם כאפרכסת ונהנים משירתו הנאה מלאת הרגש וכיסופים לציון. כשהוא מסיים, פורץ הקהל בתשואות ומחיאות כפים גלגליות והוא יורד מן הספסל מדושן עונג.

(4) משה שאובר. עוד חבר אחד יודע נגן היה לה לאגודה הציונית בקוסוב, משה שאובר, חבר נאמן ומסור. גם לו קול טנור אדיר, אך פחות צלול מזה של איזי חברו. כוחו של משה שאובר איננו כזמר, אלא כשליח ציבור העובר לפני התיבה במניינים המיוחדים, שנערכו ע"י האגודה בהזדמנויות שונות ובמיוחד בחג שמחת תורה.

יהושע גרטנר והקרן הקימת לישראל

הפעולה הציונית היום יומית בקוסוב התרכזה במיוחד מסביב לקה"ל. הכוח הפועל העיקרי בעבודה זו למען הקה"ל היה יהושע גרטנר. הוא היה המארגן והמנצח השוקד בלי ליאות על הפעולות השוטפות, כגון: מכירת בולי הקה"ל, חלוקת הקופסות והורקתן, איסוף חומרי פסולת, שתמורתן היה קודש לקה"ל, קערות ערב יום הכפורים בבתי הכנסת והעמדת "פקחים" ליד כל קערה, כדי שיזכיר ויזרו את באי ביה"כ לבל יפסחו על הקערה של הקה"ל.

מלבד זאת היה המסדר והמארגן את הפעולות המיוחדות, כגון הדואר ה"ציוני" לכרטיסי ברכה לפני ראש השנה, שהיו מבויללים בבולי הקה"ל ונתחלקו ע"י ילדי בתי הספר והחדרים. החלוקה נעשתה באופן יעיל ואחראי, כך שבמשך הזמן רכשו את אימון הציבור היהודי שחדל כמעט להשתמש בדואר הרשמי וההכנסה הגיעה לסכומים ניכרים.

ואמנם רשומה היתה קוסוב בשורה הראשונה של המקומות המצטיינים בעבודתם למען הקה"ל. ולימים נוכחתי בכך, כאשר נזדמן לי לבקר בלשכה הראשית של הקה"ל בוינה (טירנקשטרסה 9). הפקידים, פיהם היה מלא שבחים לקוסוב ולעסקן המסור שלה.

גם הדאגה למכירת תוצרת א"י, כגון: יין כרמל, אתרוגי א"י, סבון וכו' היתה רבה, והעבודה הזאת תפסה מקום ניכר בפעולות. בין העסקנים

הציונים הצעירים בזמן ההוא ראוי להזכיר את אברהם צבי קירכנער (קרון). הנמצא בארץ ושימש במשך שנים ראש המועצה המקומית כפר סבא. הראשון בנציגי ההסתדרות בארץ ששימש בכהונה זו במושבות. בעודו צעיר התבלט בהתמדתו ועקשנותו בכל פעולותיו. אופיו זה העמיד אותו אח"כ בשורה הראשונה של העובדים למען הקה"ל, בספריה של האגודה ובשאר עבודות הציונות. אף ייזכר אהרון ריגלר (אהר'צ'י) השתקן, השקדן והדייקן הי"ד, שעבד במסירות ובשיטתיות בשטחי פעולה אלה.

היו גם הופעות אחרות של ה"חבריה" שלנו, אשר כוונתן היתה תעמולה הפגנתית גרידא למען הציונות. למשל, מנהג ישן נושן היה בקוסוב שבשמחת תורה בקריאת חתן-בראשית, כשהקהל מסיים לקרוא בקול "ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד" וכ' ובטרם יחזור הבעל-קריאה על הפסוק היו שרים איזו מנגינה חסידית עליזה. התארגנו הבחורים שלנו והלכו מבית כנסת אחד למשנהו ושרו במקום המנגינה החסידית את "התקווה"... בתחילה רגזו החסידים, אך לבסוף השלימו והדבר הפך למנהג לאורך ימים.

הר' דוד אלטיס ציר בקונגרס השישי

בשנת תרס"ג היה הקונגרס השישי, האחרון, שבו השתתף הרצל ז"ל, הידוע גם בשם "קונגרס אוגנדה". לקונגרס הזה נסע בתור ציר מקוסוב יו"ר האגודה הציונית, הישיש ר' דוד אלטיס. היתה זאת בפעם הראשונה, שאיש המקום יצא לקונגרס כבא-כוח קוסוב. עד אז היתה קוסוב נאלצת ל"כבד" איזה עסקן ציוני ממרחק בתפקיד זה. ר' אלטיס לא היה גואם או דברן בשער, אך איש חכם ופיקח, בקי בהוויות עולם וחצי משכיל — וציוני בלב ונפש. היה גם איש אמיד, מנהל ה"בנק" בקוסוב, שהדר שיבה לו ובעל הופעה נדירה ואלגנטית.

על במת הקונגרס לא עלה, אך עיניו פקוחות היו לראות ולהתבונן בכל אשר מסביבו ולהתבשם מהאווירה המרוממת של הקונגרס. ובעיקר הסתכל והזין את עיניו באותה האישיות הנערצה, באותה התופעה הנישאה, הופעת המלכות, ששמה הרצל. זכורני את אשר אמר לי מיד עם שובו מבזל ובתיתי לו שלום. הוא החזיק את אצבעות ידי בכף ידו הגרומה ואמיצת-כוח ואצבעותי כמעט נתפרקו מהלחץ, ויאמר: "ישעיה, רצונך לדעת את הרושם שלי מהרצל — ראיתי פנים שצרות כל עם ישראל בכלל ובפרט חרוצות וחקוקות בהן. מה שדואב לי ולך ולכל אחד ואחד מאתנו, משתקף בפנים הללו. הן בבחינת בבואה לכל אלה..."

על המקום לא תפסתי כראוי משמעותם של דברים אלה, ואפשר אף הרגשתי אכזבת־מה ממסירת ההתרשמות הלזו. רק במאוחר, לאחר זמן, באה לי ההכרה שאמנם ראה הוא נכונה. והרושם שלו בפשטותו עלה בעומקו וגדולתו על כל מה שציפיתי אז אני...

מות הרצל והרושם בקוסוב

בשנת תרס"ד, ביום המר והנמהר בכ' בתמוז מת עלינו מנהיגנו ד"ר תיאודור הרצל. המהלומה שניחתה בזה על התנועה הציונית, הציונים ועל כלל האומה מחצה אותנו, ציוני קוסוב. לא רק בגלל דביקותנו המיוחדת בציונות ומנהיגה, אך גם בשל כך, שההלם הזה בא עלינו בקוסוב במפתיע. אנו בפינה המרוחקת ההיא כמעט שלא ידענו על מחלתו האנושה. ורק ימים ספורים לפני האסון נודע לנו משהו, שהיה מרומז במאמר אחד של נחום סוקולוב ב"הצפירה", שהמם אותנו כרעם ביום בהיר. במשפט זה נאמר על ידי סוקולוב: "הרבה שמשות כבר שקעו לעם ישראל, אבל אם תשקע גם השמש הזו מתיירא אני כי ימש חושך..."

כאמור, פלצות אחזתנו עם קריאת הדברים האלה ועד שאנו מנסים לשאול ולהיוודע מהמתרחש ועד היכן הדברים מגיעים והנה הוודאות האיומה שדיכאתנו עד תהום... נתייתמנו ואין קץ ליגון ולכאב...

קוסוב נחלצת ראשונה לעזרת משפחת המנהיג

לאחר פטירתו של ד"ר הרצל נתגלה, שהוא, הידוע ומוחזק כל הזמן לאיש עשיר, יצא נקי מנכסיו ולא השאיר אחריו רכוש כלשהו ומשפחתו אחריו, אשתו האלמנה ובניו הקטנים, נשארו בעירום ובחוסר כל. את הונו ביזבו במשך שנות ציוניותו, במישרין ובעקיפין לצורכי התנועה ומוסדותיה.

עד שראתה ההנהלה הראשית של התנועה לפנות לציבור הציוני ולהכריז על מגבית מיוחדת לטובת המשפחה השכולה, שנקראה בשם "תרומה לאומית" ("נאַציאָנאַל־שפּענדע"), יצאו ציוני קוסוב לאסוף תרומות למטרה זו והעיר נענתה בעין יפה וברחבות לב. תרמו והתרימו ביד נדיבה... ואף הרב והאדמו"ר מקוסוב הרים תרומה הגונה למגבית הזאת.

כולל קוסוב

קשר חי ובלתי אמצעי היה לקוסוב עם ארץ־ישראל אבל לא מצד הציונות ולא עם היישוב המתהווה, החדש, רק עם היישוב הישן ה"חלוקתי".

מזה שנים רבות ובמשך כמה דורות היה קיים "כולל" מיוחד, כולל קוסוב, שהיה עוסק באוסף נדבות באמצעות "קופות ר' מאיר בעל הנס" וחלוקתן על פי השיטה הידועה של "יוקסין", היינו פתקות המקנות לבעליהן הזכות לקבלת תמיכת-קצבה שנתית.

בראש הכולל כ"אמרכלים" עמדו האדמו"רים מהשושלת הקוסובית, אשר יחד עם קבלת כסא הרבנות והאדמו"רות קיבלו בירושה גם את הנשיאות על כולל קוסוב. אי לזאת היו יהודי ארץ ישראל, המשתייכים לכולל זה, באים תכופות לקוסוב ושוהים כאן זמן ממושך יותר או פחות. אלה הביאו אתם באמתחותיהם ובפיהם סיפורים מעניינים ומלבבים מהחיים בארץ וגם מניגוני הארץ. ובהיות איזו שבת "חשובה", מועד, או ימים נוראים ונזדמנו יחד מספר יהודי א"י, שאכלו כרגיל על שולחן האדמו"ר — היו אז שמחה וששון ונעשה "חי" בחצר האדמו"ר.

עולים לארץ-ישראל מקוסוב

במשך ימי מגורי בקוסוב זכורים לי כמה מקרי עליה מקוסוב לארץ-ישראל: (א) ברל טרוטנינר מפיסטיין, כפר לא רחוק מקוסוב; (ב) משה שיזל; (ג) שלומסקי ("צוץ") רוזנרויך; (ד) זידי מו"ץ בן הדיין. בצאתם נתלוו אליהם רוב אנשי העיר כברת דרך ארוכה.

ר' משה שיזל היה תושב קוסוב, אבל מוצאו מז'אביה, כפר גדול ביותר מסוד, הגדול בכפרי אוסטריה-הונגריה, ממערב לקוסוב, השוכן הרחק וחבוי בין הרי הקרפטים והשתייך למחוז קוסוב. ר' משה היה אחד מארבעה אחים, אברהם, מנחם מנדל, זכריה והוא. שלושה מהם היו אמנם אנשים פשוטים, אך עשירים מופלגים ונכבדים, ידועי שם, נדיבי לב ובעלי צדקה גדולים. הוא, ר' משה היה יהודי יודע ספר אך לא היה איש מצליח ולא מבורך בנכסים. עלייתו לא"י נתאפשרה לו בעיקר ע"י התמיכה שהובטחה לו מאחיו.

ר' שלומקי צוץ (על שום מה נקרא כך לא ידוע לי, אולי זה שיבוש מ"מו"ץ" — מורה צדק, היה יהודי שעיר, בעל זקן מגודל פרע ומדובלל ועיניו טרוטות. שקד הוא לעת זקנתו לעלות לארץ הקודש — וזכה. קיבל "יוקסט" ועלה וגם לו לווייה גדולה וכן לר' זידי מו"ץ בן הדיין. הוא עלה עם 9 ילדים קטנים, כולם בעלי מום והוא עצמו פוּזל ומגמגם, אך עם זה יהודי פיקח וירא שמים.

כל עלייה היתה מאורע גדול, עשתה רושם בעיר וזה השתקף

במלווים הרבים, שכל אחד מהעולים זכה להם. דבר זה ודאי שהיה ביטוי לכיסופים של כל אנשי העיר לארץ אבות.

דרשנים והשפעתם על המוני העם בקוסוב

יהיה אולי משום קיפוח זכות וכפיית טובה אילו לא הזכרנו את ההשפעה על רוח הציונות בקוסוב שהיתה לדרשנים הנודדים, שהטיפו מדי פעם בפעם מעל במות בתי הכנסת ובתי המדרשות שבעיר. לכל אחד ואחד של אלה צביון וסגנון המיוחדים לו. דרשותיהם משכו את לב הקהל הרחב, פשוטי העם, הגמשכים אחרי דברי אגדה מתובלים בפסוקים ומדרשים ומשלים ותוכם רצוף אהבה לקודשי האומה ועל הכל לארץ-ישראל והרעיון של תחיית העם על אדמתו.

הנה ר' לייבל טויבש, ששם לו לתורה ולתעודה בחיים ללכת ממקום למקום ובשורת ציון והציונות בפיו. כמעט לא היתה עיירה ופינה נידחת בגליציה שלא הגיע אליו. לא קם כמוהו לפופולאריות.

ואלעזר רוקח הצפתי-הירושלמי, המשוטט ונודד על פני יבשות ומדינות ועושה נפשות לציון ויישוב ארץ ישראל. היה מצודד נפשות בסיפורי הרפתקאותיו בארצות הקדם ובסיפוריו על חיי היישוב החדש, על יפי נוף הארץ וסגולותיה, על האביב בא"י, כאשר בפ"ת נאלצים לסגור החלונות מפני ריח הפריחה החריף של עצי ההדר וכו'...

והנה חיים כץ הוילנאי הדורש את דרשותיו בניגון מגידי נעים, המלטף את האוזן ונכנס ללב. ומה קשה ותהומית-נוקבת תוכחתו בקרתו את היהודי הלא איכפת והאדיש לתנועת התחיה ורוח הזמן...

והנה אברהם אברמסון, גם הוא יהודי ליטאי, מלהיב ההמונים בניגון המגידי המיוחד שלו. עומד הוא על הבימה ונואם בלי נדנוד הגוף ובלי תנועות ידיים. אך תוכו לבה ודבריו חוצבים להבות. כובש היה את הבחורים המשכילים בהרצאות מיוחדות על הספרות החדשה, על ביאליק ואח"ע וכו' (אביו של הסופר ח. ש. בן אברם).

ור' בצלאל צדיקוב בעל זקן צהוב-אדמומי, צנום ורזה וכל כולו אש. עומד היה על הבימה ומעביר לפני שומעיו תמונות מעשה צייר על בד. מתאר היה בצבעים חיים ומבליטים פרקים בתולדות ישראל כמו חיי האנוסים בספרד וכד'.

והנה אותו אלמוני, יהודי מא"י, המושך את הלבבות במשליו

וסיפוריו על החיים הא"ים לאהבה ולדבקה בהם ולעלות לארץ-ישראל לעבדה ולחיות בה. הוא משאיר רושם בל ימחה בהסבירו במשל את ההבדל בין יהודי חובב ציון היושב בחו"ל ובין יהודי הקם ועולה וחי בארץ. למה הדבר דומה? לאדם הרוצה להישקל ורגלו האחת על הקרקע והשניה על המשקל. עושה הוא מאמצים גדולים ולוחץ על המשקל ברגלו האחת והמשקל אינו מראה את כובד גופו הנכון, רק אם הוא עוקר את רגלו מן הקרקע ועומד בשתי רגליו על המשקל, רק אז המשקל מראה אל נכון את מלוא הכובד של גופו...

ב ל י ל ה ה ה ו א ...

הלא שמעת מה שקרה הלילה? — כך שאלו זה לזה בבוקרו של אותו לילה.

נעלמו פתאום שלושה מהבחורים שלנו: אהריצ'י, זיידה'לי ויוסקי. שלושתם עשו קנוניה ביניהם ומבלי להודיע דבר מה להוריהם ולאנשי ביתם, קמו בחשאי ארזו מטלטליהם ויצאו בכיוון לא ידוע.

התחילו לחישות, גיחושים ושמועות. לבסוף נתברר שנסעו לוינה לרכוש לימודי בי"ס תיכוני למען יוכלו לעמוד בבחינות לקבל תעודות בגרות ורצונם להמשיך ללמוד באוניברסיטה.

היתה זאת סנסציה שעשתה את העיירה כמרקחה. עוד לא אירע כדבר הזה בקוסוב: בריחה ממש, ומבלי להתחשב בהורים? היתכן? ושנים מהם: זיידה, הוא בן ציון פסלר, ויוסקי, הוא יוסף מאיר, היו גם בנים יחידים להוריהם. הורים אלה התהלכו אבלים וחפויי ראש. אך לבסוף שקטו הרוחות וההורים השלימו. אין עצה ותבונה נגד העובדה. אהרון ריגלר חזר אחרי זמן לא רב הביתה ושנים הנותרים השקיעו את עצמם בחשק ובמרץ בלימודים. היו אלה שני עילויים, שכעבור שנה ומחצה עמדו בבחינות הבגרות ונתקבלו לאוניברסיטה בוינה, האחד לפקולטה למשפטים והשני לפקולטה לרפואה.

להורים נהפכו היגון לשמחה והתוגה לתפארת. לעיתות פגרה כשבאו הביתה ורגשה העיירה ורגשה האגודה הציונית, בהיות לה כבר «אקדימאים», מרביצי ציונות משלה עצמה ולא עוד זקוקה היתה ללחם-חסד-העראי של עוברי אורח, הבאים מהחוץ.

עוד על איזי שניברג

ביום קיץ אחד, היה זה בשנת 1914, ניגש אלי איזי נרגש וחיוור כסיד: האם כבר שמעת?... שאל. — מה חדש? — נרצח יורש העצר פרנץ פרדיננד.

הייתי אמנם פטריוט אוסטרי, אבל לא מלונכי ובמיוחד לא היתה נתונה אהדתי לאותו יורש עצר. הוא היה מוחזק לשונא ישראל. אמרתי לאיזי: — אל תתרגש כל כך, הלא יש ממלא מקום! — אבל זוהי מלחמה, ענה איזי עצוב ומפוחד.

אני, על המקום התייחסתי בספקנות ובביטול-מה למסקנותיו, אבל לא ארכנ הימים ומה איומה היתה התאמתות חששותיו של איזי שניברג. כמה היטיב הוא לחזות חזות קשה ומה מסנוור הייתי אני!..

העבודה הפוליטית בגולה והציונים בקוסוב

בשנת תרס"ו התפשטה התרגשות פעלתנית-פוליטית אדירה בכל רחבי הממלכה האוסטרית. מתוך לחץ של מפלגות רדיקליות מונהגות בידי כוחות צעירים מתקדמים, הוכרחה השלטון, השמרני, בלחץ התנועות, לגשת להוצאת חוק-בחירות חדש, המקנה את זכות הבחירה הכללית לכל גבר מבוגר שהגיע לגיל 24 שנים.

היתה זאת הפיכה מדינית בסדרי החיים הפוליטיים של הממלכה. הרגישות הפוליטית הזאת חדרה גם לרחוב היהודי. היהודים, ובראשם הציונים, היסוד התוסס והמחדש בציבור היהודי, לא יכלו להישאר אדישים להתהוות הפוליטית החדשה. אלה ראו אפשרויות מרחיקות לכת לפעולה פוליטית במדינה, לבחירת נציגות יהודית עצמית, המגנה וסוככת על זכויותיהם האזרחיות והפוליטיות של היהודים בכל רחבי הממלכה, של ארגון הציבור היהודי והתעלותו ממצב של המון מפורר לזו של יחידה אחת מסודרת ובעלת כוח והשפעה יחסית.

בקיץ של אותה שנה קראה ההסתדרות הציונית לכינוס כל-אוסטרי בקראקאו. קוסוב היתה מיוצגת באותו הכינוס החשוב על ידי שני צירים: האחד — חיים אלטיס, שהיה בעת ההיא מחברי ועד האגודה המקומית ואגב נסיעתו להירפא לקרלסבד לקח על עצמו גם את התפקיד של ציר. הציר השני היה כותב הטורים האלה.

בועידה הזאת שהתקיימה בנושאיותו של ד"ר א. שליט מוינה, התגבשו שני כיוונים בניגודים חריפים זה לזה. מצד אחד חברי „ועד הפועל

המצומצם" של הציונות העולמית, שעבדו עוד במחיצתו של הרצל יחד וזוהרם הועם אחרי מות המנהיג הדגול — ובראשם ד"ר ליאופולד כהן ויורק שטיינר. אלה התנגדו התנגדות מוחלטת לכל פעולה מדינית-ארצית מצד ההסתדרות הציונית בתור שכזו ואף של הציונים עצמם ולו גם על ידי יצירת גוף מיוחד לפעולות מדיניות ארציות. הם ראו בכך סטיה מדרכי הציונות ואף סכנה לקיומה של התנועה. מצד השני ניצבו מחייבי הפעולה המדינית-ארצית ובראשם ד"ר שליט, אדולף ביהם, ד"ר ארתור מהלר מפראג, אדולף שטנר, ד"ר מ. ז. ברוידא, ד"ר יהושע טהון, ד"ר ליאון רייך, ד"ר מיכאל רינגל ואחרים. היו ויכוחים סוערים וגועשים והתנגשויות קשות. שוללי המדיניות הארצית נשארו לבסוף מיעוט קטן ורובא דרובא של הועידה החליט לחיוב. נתקבלה פרוגרמה, שהוצעה ע"י המרצה הראשי ד"ר ברוידא מסטניסלאב. השוללים העקביים עזבו את הועידה בעיצום ישיבתה ויצאו בפחי נפש ומדוכאים.

כשנודע לי שד"ר ל. כהן עומד לעזוב הלכתי אליו להיפרד ממנו. הוא אמר כמתיאש: "שועלים קטנים מחבלים כרמים"... אמרתי לו: אבל אדוני הדוקטור, מה יעשה בן-אדם כמוני, ציוני בכל ישותו, שעל כל שאלה ציבורית הוא נוטל לו תשובה מתוך התחום הציוני, והנה עכשיו בחיים המדיניים החדשים, כבעניין הבחירות לפרלמנט, שנהפך לדבר הנוגע לכל איש ואיש במדינה וגם לכל יהודי, אנה אפנה, אצל מי אקח לי תשובה בסבך השאלות, אם לא בתנועה שלי? נענה בכתיפיו ולא השיב כלום...

ולמן הועידה ההיא ואילך נכנסנו גם אננו, ציוני קוסוב, בראשנו ורובנו לתוך העסק הקשה של פוליטיקה ארצית.

הרקע האמיתי של המחייבים והשוללים

ובהגיענו לפרשה זו, לויכוח בשאלת הפוליטיקה במדינה, שנתחלקו בה הדעות למחייבים ושוללים, כדאי לעמוד פה על בירור הענין ואפילו אם אין זה שייך למסגרת נושאנו במובן המצומצם.

ראשית, ולשם האמת ההיסטורית צריך לציין, שאלו ואלו, גם מחייבי הפוליטיקה הארצית וגם שולליה, לא עלה חלילה על דעתם לעקור מן הגולה ולהרים פעמיהם לארץ. לא בשל כך היה הויכוח.

מחייבי הפוליטיקה המדינית היו אלה הציונים שהוציאו את המסקנה המוחלטת מדיגולם בלאומיות היהודית, וקיבלו על עצמם את אחריות ההסתכנות בסבך הקונפליקטים הנמשכים מהתעסקות פוליטית לאומית

יהודית, המביאה בעל כרחך להתכתשות עם הרשות, השלטונות והלאומים השליטים. ואילו השוללים את הפוליטיקה נטו לצד הנוח יותר, עקב דיגולם במשאת-נפש-מופשטת באותה שעה — למען ציון ותקומת העם בארץ ישראל לא רצו להסתבך במריבה של ממש עם השלטונות והעמים שבתוכם הם נחתים. אפשר, טענו אלה, לשבת בשלום יחסית בלי הפרעה מצד גורמים חיצוניים והסביבה הזרה. ואמנם כן, באותו כינוס בקראקא היו מחייבי הפוליטיקה מונים את השוללים כמתבוללים והביטו עליהם בתור כאלה. גם אצלנו בקוסוב, נחלקו הדעות בקשר לעבודה הפוליטית בגולה. היו מחייבים ושוללים. אך לא משום טעמי נוחיות, אלא מתוך חשש, פן יבולע לעבודה הציונית, ומתוך שהיו שוללי-גלות מוחלטים.

באותו כינוס, היו בין מחייבי העבודה הפוליטית בגולה כאלה, שלדעתם אנחנו צריכים ללכת, בענייני פוליטיקה, יחד עם הסוציאליסטים והמתקדמים בעם הפולני. אלה היו הציונים הסוציאליסטים היהודיים, שבשמם הופיע באותה אסיפה, ציר צעיר, רוז וממושקף, מר ש. קפלנסקי, והצהיר, שבענייני פוליטיקה מקומם של הסוציאליסטים הציוניים הוא בצד חבריהם הסוציאליסטים הפולנים.

השלטונות הפולניים בגליציה נגד לאומיות יהודית

יחס הפולנים בגליציה אל התנועה הציונית היה עויין מראשית הימים. הופעת הציונות כתנועה יהודית-לאומית, הדורשת למען הכלל היהודי הכרה בתור לאום, היתה נוגדת לקונצפציה המדינית של הפולנים. הם "אימצו" להם כביכול את היהודים כחלק מהאומה הפולנית. היה זה אימוץ חד-צדדי, לאמור: שהיהודים הם שווי חובות עם הפולנים. מוטל על היהודים ללכת עם הפולנים בכל הבחירות, אם לפרלמנט ואם לסיים הארצי, למועצות המקומיות וכדומה; מושבעים ועומדים הם היהודים להצביע ולנהל תעמולה בעד מועמדי הפולנים, ואפילו אם היו אלה שונאי ישראל גלויים, ולמשוך על עצמם את המשטמה ושאיפות הנקם מצד הרוטינים. הרוטינים היוו בגליציה המזרחית את רוב האוכלוסיה, ורק מתוך אסטרטגיה בחירתית נדחקו על ידי הפולנים, שהסתייעו בכך בעזרת היהודים, למצב של מיעוט נחות דרגה וחסר השפעה. הכירו הפולנים את היהודים בתור מה שמכונה בפיהם "קבוצה דתית" אבל לא כיחידה אתנית-לאומית... והנה באה הציונות ומכריזה שהיהודים הם "לאום" ואומה ככל האומות. נגד הכרזה מרדנית כזאת יצאו הפולנים חוצץ בכל אמצעי הלחץ והדיכוי שעמדו לרשותם בתור השליטים והרודים במדינה.

ועכשיו, עם צאת הציונים לזירה המדינית בפועל, עם הצגת מועמדים משלהם, גברו האיבה והלחץ הפוליטי פי כמה. הפולנים לא רצו להכיר בזכות היהודים להציג לבחירות מועמד משלהם, מועמד יהודי. לא אבו להודות בחופש, שהחוק מקנה להם להצביע בעד המועמד הרצוי להם, שעל כן מושתתות הבחירות על עקרון חופש-הבחירה. יתר מכן, בעצם הצגת המועמד היהודי ראו מעשה המכוון "נגדם". לא שהיהודים רוצים במועמד שלהם למען יעמוד — ויהא מצווה ועומד מלכתחלה — ויגן על זכויותיהם של בוחריו היהודים. הרדיפות והלחץ מצד השליטים הפולניים נגד הציונים והיהודים הלאומיים דחקו את היהודים לשיתוף-פעולה פוליטי מסויים עם הרוֹתִינִים, אשר בתור "מיעוט" נדכא נמצאו בקו האופוזיציה נגד השלטונות (הפולניים) במדינה. והתנאים האלה הוסיפו והביאו סיבוכים ובעיות לאין סוף. בהגיע תור הבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1907, יצאו הציונים למערכת הבחירות, בהציגם את מועמדיהם במספר ניכר של איזורי בחירות, ובראשונה בכאלה שבהם היו היהודים את הרוב ברשימת הבוחרים או קרוב לכך — ואפילו במקומות שהיו במיעוט. כל כובד הטירור הרשמי, הלחץ השלטוני, הופנו נגד הרשימות הציוניות ותומכיהן. בכל מקום הכריזו הפולנים על מועמדותם של הציונים כעויינת למשטר ולעם הפולני. בכל גליציה נמצא אך ורק פולני אחד ומיוחד — אופוזיציוני רדיקלי קיצוני — ד"ר ארנסט ברייטר, שהעז לצאת באומץ נגד הזרם העויין הזה ועושי דברו, המדכאים הרשמיים, והתייצב לימין הציונים. ובתוקף המצב האמור נדחקו הציונים לצד הרוֹתִינִים במלחמת בחירות הלזו ואף הגיעו אתם לידי איזו הסכמים. הודות לאלה נבחרו ד"ר גבל וד"ר מהלר בבחירות-משנה, בחירות "מצומצמות" בעזרת קולות הרוֹתִינִים.

שיתוף פעולה בין הרוֹתִינִים והציונים

כפי שכבר ציינו היה איזור-הבחירות שבו הוכללה קוסוב, רוֹתִינִי ברובו, היינו בשמונים וששה אחוזים. הלחץ מצד השלטונות הפולניים, שהיה מופנה נגד כל מה שהיה נקרא "אופוזיציוני", במקרה דידן כנגד הרוֹתִינִים ואין צריך לומר נגד הציונים, יצר גם בקוסוב יחס של איזה שיתוף-פעולה בין הרוֹתִינִים והציונים. הרוֹתִינִים אשר בקוסוב היו ברובם המכריע מהמשתייכים והתומכים במפלגה הרדיקלית בהנהגתו של ד"ר טרילובסקי, המועמד הראשון שלה, וכמו כן המועמד השני, האיכר לאוורוק, בר

מפלגתו. ואכן, שניהם יצאו כמנצחים ונבחרו כצירים לפרלמנט. שיתוף-פעולה זה, שהתבטא בקוסוב לא בממש, היות והרוויניים במספריהם ההמוניים לא היו זקוקים לקולות של יהודים ולרשימתנו לא היו כל סיכויים להישג אחר מאשר לרכו את קולות היהודים מסביבה בתור „מועמדות ספירה“. הרוויניים היו מופיעים באסיפותינו ועזרו בהמוניהם למלא את אולמי האסיפות שלנו. והם לעומת זה כיבדו אותנו בהזמנות לכינוסים שלהם. זכורה לי אסיפה מחוזית אחת של מורשים, באי כוח של המפלגה הרדיקלית מכל המחוז הרחב. נהרו לאסיפה מכל הכפרים והעיירות, צירים למאות והמון רב. אל האסיפה הזאת הוזמנו באי כוח הציונים והופיעו ש. א. היזר, ברל גולדשטיין וישעיהו הורוויץ. המזמינים התיחסו בכבוד אל משלחת הציונים והושיבו אותה בשורות הראשונות. והנה קרה שאחד הנואמים או המרצים עמד והעביר סקירה על כל המפלגות שהציגו את מועמדיהם לבחירות — והפטיר: יש גם מפלגת הציונים, וזאת היא מפלגה ריאקציונית וקלריקלית ותוך כדי דיבור נמלך הגוי הצעיר והוסיף: אמנם אני בעצמי איני מכיר את המפלגה הציונית ואת הפרוגרמה שלה, ואולי טועה אני בהערכה שלי, אבל כך מקובלני. ברם, אם טעיתי, הנה רואה אני שנמצאים פה באי-כוח המפלגה הזאת, יקום בבקשה, מי מהם ויוכיח את משוגותי.

התחילו שלנו מחליפים מבטים ורמזים — מה לעשות? אי אפשר לשתוק. אבל אם לעלות על הבמה? הרי שאלת השפה? אי אפשר לדבר אל אסיפה זו כי אם בשפתם הם — ובכן?

הטילו על ישעיהו ה. שהוא ינסה את כוחו. היה זה תפקיד בלתי רגיל וקשה. גם הוא עוד לא נתנסה בכך לנאום לפני קהל גויי כזה ולדבר בשפת הגוי ועל נושא כה עדין, ובפרט במקום שאך זה שמע משפט קדום, שכבר חדר לתוך ההמון הזה נגדנו. אבל אין ברירה, היה הכרח. עלה על הבמה, גולל את הפרוגרמה, פרוגרמת הבחירות הציונית. הסביר וכנראה שלא בלי הצלחה — לפי התשואות ומחאות הכפים שדבריו לוו מצד האסיפה...

זיגמונד ויסגלס — מועמדנו לפרלמנט האוסטרי

ציוני קוסוב, המסורים לכל ענין שקשר כלשהו לו עם ציונות ולאומיות יהודית, נכנסו גם לפעולה הפליטית בכל חום התלהבותם. אמנם במובן ממשי ובלתי אמצעי נבצר מהם — ולצערם הרב — להיות ולהוות שותף בעל הכרעה. כי נזרקה קוסוב לתוך איזור-בחירה כזה שהרוויניים

היוו בו 86% מכלל הבוחרים ואנו היהודים חלקנו בו היה אך 6% או גם פחות. אבל בכל זאת עמדנו, אנו ציוני קוסוב, על כך ודרשנו מועדת הבחירות הראשית, שתציג גם באיזורנו מועמד משלנו, בכדי שנוכל באופן ניכר לרכז את קולות הבוחרים היהודים מסביב לרשימתנו ולא נהיה נאלצים להיקלע בין אופל וצלמות של ההתנצחות בין שתי האומות של המדינה.

לבחירות הפרלמנט בשנת 1907 קבלנו בתור מועמד את זיגמונד ויסגלס, עסקן ציוני מסור מבוקבינה, איש משכיל ויודע ספר, וקוסוב היהודית רגשה. ואמנם הצלחנו ורובם המכריע של יהודי קוסוב הצביעו בעד רשימתנו למרות לחץ, טירור, זיופים ועיוות חוק מטעם הרשות ופקידיה. כאמור, היתה אי-אפשרות מספרית להישג בחירתו. אבל הישג מוסרי גדול היה לנו בכך, שיכולנו להראות, שכמעט כל בעלי זכות הבחירה היהודית שבאיזור הצביעו בעד רשימתנו.

כפיצוי על אי יכולתנו להכניס את מועמדנו לפרלמנט האוסטרי בחרנו בו. ויסגלס כציר שלנו לקונגרס הציוני שחל בעצם אותו הקיץ.

האגודה היהודית הלאומית באוסטריה

(יידישער נאַציאָנאַל-פּאַראַיאן)

אחרי ועידת קראקאו, כשהתחילו הציונים לעסוק בפוליטיקה פנימית באוסטריה, נתקלו בקושי ארגוני-מדיני.

לפי החוק האוסטרי אסור היה לחברות מסוג האגודות הציוניות לעסוק בעניני פוליטיקה. הזכות לכך היתה נתונה אך לחברות מיוחדות, הנקראות במפורש "פוליטיות", וכאלה היו נתונות לפיקוח-משטרה מיוחד, באופן, שבערי השדה מן הנמנע היה להקימן. זה היה אפשרי אך ורק בעיר הבירה בוינה, שבה היה הנוהג המשטרתי רכיך יותר.

הלכו מנהיגי הציונים באוסטריה ובראו גוף פוליטי מייצג בצורת חברה שמושבה בוינה, בשם: "אגודה יהודית-לאומית". סניפים אסור היה להקים לאגודה המרכזית הלזו, רק כל המשתייכים אליה בערי השדה היו נרשמים באופן אישי וכיחידים בתור חברים. רשימה שמית של כל חברי האגודה היה צורך להגיש למשטרה לביקורת.

כשפירסמה האגודה הנ"ל כרוז ליהודי אוסטריה שיסתפחו אליה, ניהלו ציוני קוסוב תעמולה בשבילה ונרשמו לה כמאה ושבעים או שמונים חברים. מאחר שהאגודה הזאת היתה המייצגת הרשמית של היהודים בפעילותם המדינית בכל רחבי ממלכת אוסטריה. היו צריכים

כל פניה לשלטונות הארציים או הכלל-ממלכתיים בעניינים מדיניים להגיש בשם האגודה הנ"ל. אנחנו, ציוני קוסוב, דימינו בתמימותנו הקרתנית, שמספר החברים של הנציגולפריין היהודי שבוינה מגיע לעשרות אלפים, אם אנו בקוסוב הקטנה לבד הכנסנו לתוכה מספר קרוב למאתים.

אכן כשנתגלגלתי בשנת 1914 בתור פליט לוינה והתנהרו לי שבילי דוינה, נודע לי שמספר חברי הנציגולפריין הכולל הגיע עד שלוש מאות ובכללם קוסוב...

ציוני קוסוב מנחלים תעמולה גם באזורים אחרים

מחוז קוסוב נמצא על גבולו של מחוז סניטין. באיזור הבחירות שבו נכללה העיר סניטין היה המועמד מצדנו ד"ר נתן בירנבאום, שניהל שם מלחמת בחירות קשה נגד המועמד הפולני, האציל מויסא. בבחירות הראשונות באיזור ההוא לא היה רוב מוחלט לשום אחד מהמועמדים ונזדקקו לפי החוק ל"בחירות מצומצמות", היינו בחירות משנה בין שני המועמדים מויסא וד"ר בירנבאום שלנו, אשר קיבלו בבחירות הראשונות כל אחד רוב יחסי של קולות. באותן הבחירות המצומצמות הכריעו הרוטינים על תמיכה במועמד שלנו נגד האציל הפולני. ואנחנו הולכנו מקוסוב אחד המצויינים שבנואמי הרוטינים, שנסע לסניטין והשמיע באזני המון הרוטינים נאום תעמולה לטובת ד"ר בירנבאום.

מצודת התעמולה של ציוני קוסוב היתה איפוא פרושה גם לאיזורים שמחוצה לאיזורנו ולא רק בפעולה שצויינה בזה בלבד.

בית הספר העברי בקוסוב, ייסודו והתפתחותו

בשנת תרס"ט נוסד בקוסוב בית הספר העברי. בעת ההיא נוסדו בגליציה שורת בתי ספר כאלה ובית הספר בקוסוב לא היה הראשון.

נוסדה לשם כך אגודה מיוחדת בשם "שפה ברורה", שלה הבעלות על בית הספר והועד העומד בראשה הוא המנהל של בית הספר והדואג לקיומו ולכל צרכיו.

הועד הציב לעצמו מראשיתו את המטרה לנהל את בית הספר הזה ועניינו לפי מיטב הדרישות של הזמן. מתחילה הועסקו בו שני מורים מקומיים, משולם קמיל וזינדל פיבר, כעבור שנים זימנו למורה ראשי ולמנהל פדגוגי איש תורה הגון ומוכשר ובעל ידיעות נרחבות בתורה וספרות העברית החדשה ופדגוג-מחנך מצויין. היה זה ר' יצחק

בית־ספר עברי "תרבות", הנהלתו וסגל המורים.
העברעישע "תרבות"־שולע, לייטונג און לערער־פערסאנאל.

טוננבאום מלכוב, אשר גם משכורתו נקבעה בדרגה גבוהה מהמקובל לפי מושגי הימים ההם.

אף שקדה ההנהלה על כך שחיצוניותו של בית הספר וסדריו האדמיניסטרטיביים יהיו מן המשופרים. ואמנם עמד בית הספר העברי בקסוב במשך הזמן על רמה יחסית די גבוהה, והיה מן המובחרים שבמדינה. וכן העידו עליו המפקחים והמבקרים הרשמיים ובלתי רשמיים שבאו לעתים לראות בסדריו. מהם נזכיר אחדים בשמותם: שלמה שילר, נ. זיגל, ד"ר מאיר גיאיר, ד"ר פ. קורנגריין, ד"ר גרשון ציפר, יוסף שור.

כמה פרטים מעניינים בנוגע לחיצוניות וגם לסידורים מינהלתיים פנימיים: (א) הקפדנו על כך שמעון בית הספר יהיה נתון בתוך חצר מרווחת עם גן או גינה; (ב) ספסל נפרד עם "עמוד" לכל שני ילדים. בעת ההיא היה זה חזיון בלתי שכיח בכל הארץ גם בבתי הספר הכלליים, הממשלתיים והפרטיים ובית ספרנו היה בזה ממש למופת ודוגמה. (ג) תקציב בית הספר הושתת כולו על שכר לימוד חדשי, ששילמו הורי הילדים. ללא כל קרנות או הקצבות ותמיכות ממוסדות ציבוריים. מטעם הועד־המנהל נקבע שכר לימוד לכל תלמיד ותלמידה. אבל יחד עם כך הוכנסו בכל זאת לבית הספר גם תלמידים שיד הוריהם לא השיגה לשלם את

שכר הלימוד המלא. לכאלה קבע הועד הנחות יחסיות. והיו גם תלמידים שלמדו חינוך כשלא יכלו הוריהם לשלם כלום או שהיו יתומים. כל זה סודר בישיבות הועד בסודיות, באופן שלא המורים ולא הילד בעצמו ידעו אם הוא הוכנס בתשלום מלא, בהנחה או בחינם. וכן גם היתה הגבייה של שכר הלימוד נעשית אך באמצעות הגובה השמש, שגבה את שכר הלימוד ומסר אותו לגזבר הועד. ועל הטוב יזכר השמש ר' אליעזר פוגל, שלו היה ידוע סודו של כל אחד ואחד. הוא בתור גובה ידע מי המשלם ומי פחות או לא כלום, והוא שמר על הסוד ויחסו האבהי אל כל ילד וילד היה שווה לגבי כולם.

ובתור קוריוז אזכיר מקרה באחד ההורים שהיה נחשב לאיש אמיד והיו לו בביה"ס שתי בנות. האיש פיגר בתשלומיו, עד שכמעט עמד מלשלם לגמרי, על אף התביעות התכופות-דחופות של הגובה ולבסוף גם של הגזבר עצמו. והגיעו הדברים עד כדי כך שהגשנו נגדו משפט. הוא נתחייב מטעם בית המשפט לפרוע. ואחרי שעבר זמן הפרעון של בית המשפט, הוגש נגדו עיקול. ואילו בבית הספר עצמו לא ידעו על כך לא המורה ולא התלמידות שהמשיכו בלימודיהן... את המעשה הזה, שהיה לפני עשרות בשנים בעיירה גידחת בגליציה כדאי אולי לספר באזני הנהלות של בתי-ספר מהוללים — גם בארצנו...

(ד) בחול המועד פסח וחול המועד סוכות קיבלו הילדים תעודות עם ציונים בעד „הזמן“ (חצי שנה) שעבר. התעודות האלה היו חתומות בידי המורה, המנהל ויו"ר ועד המנהל ונמסרו לילדים בטכס חגיגי. והיה בזה אז גם משום הרמת קרנו של בית הספר בעיני כל ובעיקר בעיני הילדים, שהנה בית הספר העברי הינו ממש כאחד בתי הספר הרשמיים המחלקים תעודות לתלמידיהם.

(ה) הוחגו החגים הלאומיים בטכסים מיוחדים: חגיגות חנוכה ופורים ול"ג בעומר וט"ו בשבט וט"ו באב. החגיגות שחלו בעונת האביב והקיץ הוחגו לרוב בטיולים למרחקים של כמה קילומטרים וההליכה ברגל וגם בסך היתה חובה.

לרוב נתקיימו החגיגות בגינה המרווחת של מיכאל דרזנר בסוקולובקה, במרחק ששה קילומטרים... דרזנר התנדב והקצה והכין את המקום בשביל החגיגות הללו ללא קבלת תשלום כל שהוא ונוסף על כך היה מקבל את פני כל הבאים בחיבה וסבר פנים יפות, מה שהגדיל עוד יותר את חן המקום על הבאים ומשיכתם אליו. ואכן במשך הזמן נהגנו לסדר אצלו גם חגיגות ויומי דפגרא. ופעם אחת אפילו סידרנו אצל מיכאל

דרזנר את האזכרה להרצל בכ' תמוז, וכך נתהווה קשר מיוחד מר' מיכאל
דרזנר אלינו וממנו אליו. ואולי עמדה זכות אבות זו, זכות היחס לילדי
ישראל, ליוצאי חלציו, ששבעה מהם הגיעו לחוף מבטחים בארץ האבות,
רובם עם משפחותיהם.

(ו) ביה"ס הלך הלוך והתפתח ברבות הימים ולא הספיק עוד שיעורי
המורה הראשי והיחיד ונתקבלו מורי-עזר על ידו וגם מורות, שבחלקם
יצאו הם עצמם מספסלי הלימוד שבאותו בית הספר, כגון פנינה היזלר-
שטין שהיא היתה גם הגננת הראשונה בגן הילדים שנוסד אחר כך ונספח
אל בית הספר.

ספריה ע"ש הרמב"ם חראביב

זכרונות ורשמים

עיר עיר ואפיה המיוחד. לא הרי לוס אנג'לס כהרי ניו-יורק, לא הרי פריז כהרי ברלין. לא הרי טשרנוביץ כהרי לבוב ולא הרי קוסוב כהרי וויז'ניץ.

העיירה שלנו היא בעצם רחוב אחד ארוך — כעין רעננה — אבל סגורה משני צדדיה. מצד אחד — ההר עם הצלב הגדול בראשו — לפי האגדה לזכרו של "דובש" — אשר הזכיר ליהודים, שהם בגולה. מצד שני — ה"זריניק" עם הנהר. באמצע, לאורך הרחוב הראשי, בעלי הבתים, הסוחרים האמידים, החסידים והמשכילים ומסביב — הסימטאות עם דלת העם. הקצוות העיקו על המרכז, אף שההבדלים באורח החיים לא היו גדולים ביותר. הקמצנות של העשירים מצד אחד — קמצנות מפורסמת — והדאגה לעני והעזרה הסוציאלית המפותחת אם כי פרימיטיבית מאד מצד שני, הביאו לידי שוויון מסויים בחיי האוכלוסייה. גם השבת והחגים גרמו לשוויון זה. בימות החול אכלו מה שאכלו — מנת הבשר גם של האמידים לא היתה בימות החול רבה מדי. ואילו בשבת — שאני. בכל בית חלה לבנה טריה ונרות שבת ודגים ו"טשאַלענט" והשראת ה"נשמה יתרה". למי מנת-בשר גדולה יותר ולמי קטנה יותר — זה בעצם היינו הך.

הנהר היה משום מה ללא שם, עובדה אשר גרמה הרבה טירחה לזוגות אשר רצו להתגרש, משל רצה לומר: יהודי קוסוב — להתחתן כאוות נפשכם ואילו להתגרש — במחילה מכבודכם תסעו לקוטי, לויז'ניץ או לקולומי. שם אפשר לרשום בגט את שם הנהר ליד שם העיר — טשרמוש או פרוט — ואז לא יטעה שום אחד מהזוג לחזור לביתו כמקודם. לא אדע אם זאת היתה הסיבה, שכה מעט גירושין היו בעיירתנו. מכל מקום, בתקופה שאני זוכרה, עד שנת 1908, ייזכר נא בן-בלי-שם זה, היינו, הנהר, לטובה.

היתה זאת תקופת הקיסר פרנץ יוזף ואוסטריה עדיין ברום גדולתה. הקיסר, ירום הודו, חולש על שתי הארצות, אוסטריה והונגריה, וכמעט כל הבלקן כלולה בממלכה זו — ויכולת ליהנות מהיינות ההונגריים, הטבק מבוסניה והרצגובינה וכו'. והקיסר ("קאיזער אונד קעניג") כידוע הלא אוהב

יהודים היה, ואפילו בעיר הבירה, בוינה, לא נתן יד חופשית לראש העיר, ללואיג'ר הנוצרי-סוציאליסטי האנטישמי, לרדות ביהודים.

והאנטישמיות היתה אז מאד מתונה, ללא כבשנים וללא גירושים וללא הריגות המונים וללא פוגרומים רציניים. משום כך הרגישו את עצמם היהודים בטוב תחת חסותו של קיר"ה והביטו בעיני רחמים על יהודי רוסיה, הסובלים תחת שלטונו של השונא ישראל, הצאר ימח שמו.

ובמלחמת רוסיה-יפאן תמצא את יהודי קוסוב על צד יפאן, מתוך שנאה לרוסים על הפוגרומים והרדיפות. "לא, אצלנו באוסטריה לא יכול לקרות דבר כזה — יאריך ימים הקיסר שלנו..." אמנם סיפרו בלחש על יורש העצר פרנץ פרדיננד, כי אצלו נושבת כבר רוח אחרת. לעומת זאת היה קרל הצעיר כפרנץ יוזף. וכאשר זכו היהודים לראותו בעיני עצמם פעם בשעת תמרונים בקולומיה, סיפרו עליו מעשיות וספורים, שעוררו תקוות אצל יהודי גליציה האופטימיים: יהיה טוב, אל נדאג, טובים חיי שעה... וחובה לספר את האמת: כאשר נרצח פרנץ פרדיננד בסרייבו, לא התאבלו היהודים יתר על המידה, רק רגזו מאד על הסרבים הללו, על העזתם להתנפל באמצע היום על נצר ההבסבורגים — לולא הדבר הקטן הזה — פרוץ מלחמת העולם הראשונה — לא היו מתאבלים כלל. אבל גם אז בטחו היהודים בממלכת אוסטריה ובנצחונה... אבל נשוב לעיירתנו.

ובכן, מצד אחד ההר ומצד שני הנהר בלי שם, אשר לפעמים השתולל בימות הגשמים והרס גשרים. אבל גם זה לא היה נורא — רק קצת אי-נוחיות בשביל אלה שגרו מעבר הנהר בשכונת הגויים — במסקולובקה. לעומת זאת נהנינו מאד, אנחנו הילדים, מהנהר הזה בימות הקיץ, כאשר יכולנו להתרחץ בו ולשחות במקצת. מעלה יתירה נוספת לנהר הזה, אשר זרם לצד מזרח ואיש יהודי אשר רצה באיזה בית שהוא להתפלל תפילת שמונה עשרה ולכוון לבו לצד מזרח, היה צריך רק לדעת את מעמדו ביחס לנהר זה ולא היה ספק בידו שיקיים תפילת שמונה עשרה כדבעי, בכיוון הנכון.

משני הצדדים האחרים של הרחוב הראשי שכן יישוב כפרי וחצי כפרי והאנשים במרכז היו באוירה של ביטחה, כביכול, מכל הצדדים. אמנם הצלב מלמעלה איים על כל העיירה ובודאי שאיש לא יכול היה אז להתנבא שהצלב הזה יהיה העד האכזרי לרצח מחצית הקהילה — על זקניה וטפיה — בבור אשר חפרו לידו. אז טרם יחשבוהו לאכזרי כזה, לא שמו אליו לב וגם לא הביטו עליו מלבד פעם אחת בשנה, ביום ההולדת

של הקיסר, כאשר הודלקו מדורות בראש ההר לכבודו של השליט ירום הודו. בעיר, למעטה, במרכזה, עמד ה"קלויסטר" משופע הצלבים והפעמונים הגדולים והקטנים על צלצולם המוזר באזנינו הילדים, אשר היה כעין דיסהרמוניה לכל האופי של העיר.

משום מה — קשה להסביר עובדה זו — התרכזו בשכנותו של ה"קלויסטר" הזה רוב בתי המדרשות יחד עם ה"שול הגדול". למעשה, ה"קלויסטר" הזה לא הפריע הרבה, אולם היתה בכך אי נוחיות לנו הקטנים, כאשר היינו צריכים לעבור במהירות וללחוש את הפסוק "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא". ואמנם, לא פעם הרביצו בנו השקצים (נערי הגויים) מכות, בתפסם אותנו יורקים ליד ה"קלויסטר" שלהם. אנחנו בורחים היינו מפני השקצים הגדולים הללו — ואיזה שקץ לא היה גדול וחזק כלפינו — אבל את חובתנו מילאנו. רק פעם אחת בשנה פחדנו פחד מוות מפני השקצים הללו, ביום המולד, כאשר התהלכו ברחובות עם הפנסים בידיהם ושרים איזה מיני שירים משונים, שעוררו בנו שאט נפש. אז נזהרנו ביותר מלצאת החוצה, שכן ידענו, כי אז "הוא" השולט וה"קלויסטר" שלו מהווה קצת סכנה. לעומת זאת היה לנו סיפוק כאשר ישבנו בבית באותו ערב ועלינו האיסור לא לפתוח ספר, פן "היוזל" (הצלוב) יטיל שם את רגליו. לאשרנו, ידענו כולנו, עוד בהיותנו רכים, את כל התפילות בעל פה ולא היינו נזקקים, לפחות בלילה ההוא, לסידורי התפילה. אך גם לאבא וגם לסבא היה זה הערב היחידי — היות ואסור היה לפתוח ספר — שמותר היה לשחק בו קצת בקלפים. בעינינו היה זה כמעט מצווה. היתה זאת לנו חוויה מיוחדת לראות את אבא, המודאג והרציני והעסוק בכל ימות השנה, יושב עם כמה שכנים והקלפים בידו. אמנם, היה זה משחק בלי כסף. אבל הותרה הרצועה — בלילה זה מותר הכל, ואפילו לא ללמוד. הגדולים משחקים בקלפים. אמנם התענוג הזה נמשך רק שעה שעתיים, שכבר באותו הלילה הייתי צריך להשכים קום בשעה 4 בבוקר, בעצם עוד כמעט באמצע הלילה — ולרוץ בקור וכפור עם סבא יחיאל אל בית המדרש ללמוד את הפרק שלנו באחת המסכתות. ואם היתה זאת אחת המסכתות הרציניות והקשות, כגון: בבא קמא או בבא מציעא, העיקר הדבר מאד על הלב. וכשהתקדמנו לקראת בבא בתרא, ידענו, כי שם, באיזה מקום שהוא נגיע לספורי אגדה — שם הדרך סלולה יותר ולא כל כך מסובכת ומלאה חתחתים.

כל עיר ועיר והאופי שלה... אופי זה טבע את חותמו גם על דריה. קוסוב סגורה היתה מסביב ומנותקת מהעולם הגדול: מסילת ברזל

לא הגיעה לשם; אבטובוסים טרם היו; על רדיו לא חלמו עדיין. חיו להם יהודי קוסוב בבדידותם, בתוך עצמם ותוך התעמקות המחשבה והרגש. היה בזה כמובן הרבה מהקרתנות והפרובינציאליות, שעל כן התפתחו הכרה עצמית מופרזת והתחכמות ולעג לזר ולמה שמחוץ לתחום ראייתך. יחד עם זה התפתח גם התמימות, האמונה החסידית בצדיק, בציונות, בסוציאליזם, „אמונה“ באפיקורסות והתמסרות לרעיון לחזון — כל אחד וחזון שלו. לרבות רגשות יתרה מה שקוראים סנטימנטליות.

העיר היתה סגורה מכל הצדדים, מנותקת מהעולם הגדול וחיה את חייה העצמיים יחד עם הפולנים והאוקראינים והתפרנסו זה מזה. הגוי הביא לשוק את הפרה והעגל, את שק החיטה וכו' ותמורתם קיבל מוצרים: מגל, גרזן, חרמש ודג-מלוח מיובש... עד כמה שאני זוכר אהבו יותר את הגוי האוקראיני הפשוט ופחדו מפני הפולני המשכיל. עם הגוי האוקראיני הכפרי סחרו ולעגו לו — אבל הרגישו את עצמם יותר קרובים אליו, ואילו לפני המשכיל הפולני, כגון ה„אפטיקר“ (הרוקח) הגדול והשמן, הורידו את הכובע כאשר פגשוהו ברחוב. גם בפנים ה„אפטיק“, אשר ניצב באמצע הרחוב הראשי מול ה„געמיינדע“ ובית-הספר, אשר הפיץ ריחות משונים ומגרים — הריחות הללו עצמם עוררו בכל ילד דרך ארץ — לא העז אף אחד לעמוד חבוש כובע. ומה רבו הפחד והדרך ארץ מפני ה„וואַכמייסטער“ הגוץ והשמן והרופא הפולני, ה„משוגע“ הזה, אשר משך קהל אורחים רב אל עיירתו ונהניג אורח חיים טבעוני כמעט — הליכה יחף או בסנדלים, אכילה פשוטה, יותר צמחונית וטיולים רבים לסביבה היפה הקרובה. את האינטליגנציה הפולנית הזאת פחדו והתרחקו ממנה. ואילו לגוי האוקראיני לעגו וגם היתה איזו סימפטיה אליו. רבים הם השירים החסידיים שהכילו מלים וגם משפטים שלמים באוקראינית דווקא ולא בפולנית המצוחצחת. ומשקם דור צעיר, מבין האוקראינים, שהתקומם על העריצות הפולנית, איזו חיבה היתה לבחורים שלנו למרצים והנואמים העממיים שלהם ואיזו סימפטיה לתנועת התחיה האוקראינית! ברחוב היהודי — כרגיל פילוגים ופלגות. כאשר נכנס בשבת בשעת התפילה יהודי מה„קוסובר שיליכען“ ואפילו מן ה„ויז'ניצר שיליכען“ ל„סומאר-שיליכען“ או להיפך, הביטו כולם על הנכנס כעל איש הבא מעולם אחר. וכל אלה יחד ראו משום פחיתות כבוד להיכנס לתפילה בציבור ב„שול הגדול“ — כל זה בשבת. בימות החול — שאני. אז יכולת למצוא בבית המדרש ששכן בתוך ה„שול הגדול“ יהודים מכל ה„שיליכלעך“, מתפללים מתוך חיפזון כדי ללכת לעסק ולחטוף חתיכת פרנסה, אשר כולם היו זקוקים

לה. ומעניין, שדווקא בשבת, עם הרגשת הנשמה היתרה הכללית, עם אותם המאכלים ואותם המנהגים וברובן אותן התפילות — בלטו יותר הפילוגים. נראה הדבר, שביום זה היו יותר פנויים למחלוקת.

היו גם ימים יוצאים מן הכלל. כאשר בא חזן העירה — עלתה גדולתו של ה"שול הגדול" — והיכן אפשר היה לקלוט אוכלוסיה כה רבה! — אז זרמו מכל ה"שיליכלעך" לביה"כ הגדול. מיהרו לגמור את התפילה, כל אחד בביה"כ שלו, כדי לשמוע אל הרינה ואל התפילה של החזן. גם כאשר בא "מגיד" העירה התערבבו האוכלוסין אלה באלה ובאו לשמוע דברי מוסר ודברי תורה מפיו המגיד האורח, אף שגם כאן הסתייגה הצמרת החסידית והתורנית, שלא היה זה לכבודם לשמוע "דברי הבל". היתה מעין חלוקה טבעית בין הקהל הרחב, בין אנשי "עין יעקב" מזה ובין אנשי "הזוהר" מזה. אנשי "עין יעקב" ישבו בצניעות ותוך רגש־נחיתות מסויים בבתי המדרש אחה"צ ועיינו בפרשת השבוע או ב"עין יעקב", ביחידות או בצוותא. לא כן אנשי "הזוהר". אלו היוו כעין כת לעצמם. לא התערבו בתוך ההמון, בקהלם אל תחד כבודם. אכן, לא כל אלה שלמדו את "הזוהר" גם הבינו אותו. רבים היו אלה ש"אמרו" זוהר. בשבת אחה"צ היו מתאספים היהודים הפשוטים, החייטים והסנדלרים, לשמוע פרק מפיו של ר' מנשה פלאך, אשר מכלל יהודי פשוט יצא ולדרגת צדיק טרם הגיע. אמנם רבים מחסידיו תמכו בו, חסידים במרכאות, כי "קוויטלעך" לא הגישו לו וניסים ומופתים לא הראה.

לא רק החזן והמגיד ערבבו קצת את היוצרות, גם פורים ושמחת תורה, אלה שני החגים ההמוניים, עשו לא מעט לגשר במקצת בין הקצוות.

על אף הפילוגים היו לעתים גילויים יפים של סולידריות. בשעת שריפות: כאשר התעוררת באמצע הלילה והחלון מואר מאש אדומה ולהבות מעורבות עם תמרות עשן, יכולת להיות בטוח, שכמעט בכל הבתים מתעוררים וכולם רצים למקום השריפה להציל מה שניתן להציל. זכורני כלילה כזה ראיתי פתאום את אבי באור אחר לגמרי: היה לו מעיל קצר מיוחד לתפקיד זה וגרזן. מצוייד באלה הוא רץ להציל — "ראטעווען". לא זה היהודי היושב על הרצפה בתשעה באב ובוכה; לא זה איש המתעטף כולו בטליתו ובוכה על עשרת הרוגי מלכות; לא זה היהודי העומד בדחילו ורחימו לפני הרבי מויד'ניץ ונהנה מזיו השכינה — ממש אחד מששים מחיי עולם הבא; לא זה היהודי העומד בחנות וכל כולו טרוד לשרת את הקונה, מלא דאגה שלא יתחרט וירצה להכנס לחנותו של המתחרה. לא.

לפניך איש אחר לגמרי, עם ה"פעלציל" הקצר והגרזן ביד — ממש אחד מששים של גוי חוטב עצים. מה חביבה היתה דמות זו! גם אסונות-טבע אחרים, כגון שטפונות, ובעיקר מחלות ופטירות, הבלטו והגבירו את רגש הסולידריות. זכורים לי הספורים ששמעתי בילדותי על ההתעוררות הרבה כאשר פרצה מגיפת החולירע בעיירה. היתה קיימת אגודה מיוחדת, אשר את שמה שכחתי (ביקור חולים?), לשם עזרה לחולים נצרכים בכלל ובמיוחד בימים בלתי רגילים. בימי החולירע התהלכו האנשים והסתובבו מבית לבית כדי לעודד את החולים וקרוביהם; אלה התהלכו עם כלי-זמר ברחובות ושתו לשכרה תוך אמונה — ויש בזה גרעין אמת — שהרמת מצב הרוח והאלכוהול עוזרים לחולים להתגבר על מחלתם.

היתה זאת גבורה וחירוף נפש להצלת חיי אדם. ובמקרה מוות — עצבות היתה יורדת על העיירה... היו אלה נקודות-אור בחיים הקודרים והמונוטוניים של העיירה...

ההיגינה בעיר

האם אפשר בכלל לדבר על היגינה בקוסוב? השם מי שהוא לב אליה? ההיה דואג לה? בסימטאות הצרות של ה"אונטערנבארג" מצד אחד וה"מצריים געסלעך" מן הצד השני של העיר היה המצב ההיגיני ירוד מאד. בתי-הכסאות — בחצרות, בורות השופכין והזבל — גלויים לעין כל ומשמשים מאכל לחזירים, המשתרעים להנאתם בתוך הבוץ והלכלוך יחד עם החזירים הקטנים. אין פלא שתיעבנו את הגוי האוכל את החזיר המתועב הזה, את ה"קולבס". תיעבנוהו בשל היותו "מוקצה מחמת מיאוס". במצב היגיני זה פלא שלא מתו כולם. התמותה בין התינוקות היתה גבוהה. אך אלה שנשארו בחיים היו חסונים, אם כי לא חזקים. מיתות פתאומיות בגיל צעיר כמעט ולא היה בקוסוב. עירנו זכתה באופן יחסי במספר לא מבוטל של יהודים באים בשנים, קשישים וזקנים — אולי בזכות ההר ומורדותיו והשדות המוריקים, שהשתרעו מעבר לנהר והיערות העבותים הסמוכים לעיר. אמנם שם שלטו הם, "השקצים", אך האויר הצח והמבריא הגיע גם אלינו. את זאת לא יכלו למנוע מאתנו. מה קינאנו ב"שקצים" הללו על ההר הטוב הזה וצוקי הסלעים והנהר והיערות, שאלהים העניק להם ביד כה רחבה ועל הזעתם ויכלתם לדלג

* מכאן ואילך רשימות קצרות של בעל המאמר, שהושלמו ע"י א. צ. שטיין

על ההרים ולקפץ על הגבעות ולטפס על צוקי הסלעים ולשחות בנהר
בלי מורא ופחד!

ברם, גם אנחנו הילדים, נהנינו לפעמים במקצת מן הטוב הזה,
כשהתחמקנו מן החדר בקיץ, בשעות אחה"צ המאוחרות וחטפנו טבילה
בנהר או בשבת — טיול על הנהר או מחוץ לעיר או „אויפן נייעם וועג“
ולפעמים גם ליער הגענו. היה זה בבחינת חיסון נגד ההיגיינה הירודה
בעיר. על זאת הודינו לרבונא דעלמא כולו.

ב ת י כ נ ס ת

בית הכנסת הגדול, בית המדרש סתם, ללא כל שם לואי, ובית הכנסת
של החייטים (דאס „שניידערישע שילכן“) שכנו בבנין אחד גדול וגבוה
מכל הבתים אשר בעיר, כיאה לבית הכנסת הגדול הראשי של העיר.
ארון הקודש המפואר של בית הכנסת הגדול הפליא כל רואיו בפיתוחי
העץ האמנותיים שלו, שתפסו כמחצית רוחב הקיר ולמעלה הגיעו עד
התקרה. בכל הסביבה הקרובה והרחוקה לא היה כמוהו להדרת קודש. היה זה
„שם דבר“. בראשו — שני כרובים פורשי כנפים מלמעלה ושתי לביאות,
נושאות את לוחות הברית עם כתר תורה בכפות ידיהן, באמצע. בקרנות,
משני הצדדים מלמעלה, שני עציצי הדס. משני צדי ארון הקודש, מלמעלה
למטה, היו סמלי השבטים, ששה מזה וששה מזה ושני עמודים בירכתיים
מזה ומזה ומראיהם כעין גלילי ספרי תורה. מדרגה גבוהה, עם מעקות ברזל
מסורגות משני צדיה, הובילה אל ארון הקודש. למדרגה נכנסו דרך שער
ברזל עם שתי דלתות מסורגות.

אסיפות עם המוניות היו מקיימים בביה"כ הגדול. הרחבה הגבוהה
שלפני דלתות הארון שימשה מקום מצויין לנואמים.
בביה"כ הגדול התפללו כמעט רק בשבתות, במיוחד בימות החורף.
פה התפללו פשוטי העם: בעלי העגלה, הקצבים, הסנדלרים, הסבלים וכו'.
את הפרוזדור מילאו המשכילים, אשר היו חייבים לבוא לביה"כ אבל לא
התפללו.

ביהמ"ד היה פתוח כל ימות השבוע, שחרית וערבית. בשחרית
התפללו כמה מניינים. ביתר בתיה"כ התפלל בכל יום בשחרית רק מניין
אחד, עם הנץ החמה, או שלא התפללו בהם כלל בימות החול. ב„שניידערישן
שילכן“ התפללו החייטים — כת לעצמם. פה הרביץ תורה ר' זיידה הפחח
(דער בלעכער), העבדקן בעל הדרת הפנים, בכל שבת ושבת. בביהמ"ד
הגידו שיעורים במקרא, משנה וגמרא, בספרי מוסר וחסידות: ר' זרח

ארליך, יהודי יקר בעל מזג רך וטוב ובעל זכרון גדול, ר' מנשה פלאך, רבם של פשוטי העם ונחותי הדרגה. אמנם "רבי" במובן המקובל לא היה וקוויטלעך לא לקח. אך היו לו חסידים וחסידות, שהאמינו בו ותמכו בו והיו מתכנסים אליו מדי שבת בשבתו, בסעודה השלישית וכיומא דפגרא, לשמוע תורה ודברי מוסר מפיו. אף ר' וולף הירש גרינברג, הספקן הקודר "המתנגד" החריף, המבטל הכל כעפרא דארעא, אך ישר לב ותם דרך, הרביץ שם תורה.

באותו הרחוב בשכנות היו שלושה בתי־כנסת: הקוסובאי של חסידי קוסוב, הויז'ניצאי, שהיה לו קיר משותף עם הקוסובאי וה"סומאר". מעניין, שחסידי ויז'ניץ התרכזו ב"סומאר" ולא בויז'ניצאי. בבתי־כ"א אלו לא רבים היו המניינים בכל יום, אך התפללו בהם שחרית וערבית ובערבים גם נשתהו שם ולמדו בחורים, בייחוד בלילות החורף. בפרוס החנוכה שיחקו גם ב"קוויטלעך" (קלפים של חנוכה), אך לא בקלפים ממש.

במרחק מה מביה"כ הגדול מעבר לרחוב הראשי עמדו שלושה בתי־כנסת:

(א) ה"טאלמיטשער שילכן" עם הר' שמעלקאלי הזקן, הקטן, הכחוש והתשוש, שישב כל ימיו בתפילה ובתענית וחוזר שבע פעמים על כל מלה בתפילתו ומנאן באצבעותיו בצורה משונה כשהן מרטטות על שפתותיו. הילדים נחלקו בדעותיהם: אלה ראו בו אחד מל"ו צדיקים (א למד וואווינק) ואלה ראו בו את אליהו הנביא;

(ב) "הקולומיאאי", שנתן לנו כמה בחורי חמד: את הירש־פערל־מאנאליס, בעל התשוקה העזה לדעת, שנדד לכרכים גדולים ונבלע אי שם, זלמנצי קאמיל העמקן והטראגי, אברהמצי קרייזל התם והישר, הידען והבקי, ממש אנציקלופדיה חיה, הירשלי פייאר הירא שמים הגדול, מאיר קרסל ועוד. ברצוני לעמוד פה על אחד מהם הוא זלמנצי קאמיל: יתום מלידה, מאוסף ע"י דודו, חי חיים טראגיים מראשית ימיו, שנגמרו בטרגדיה אישית נועזה. הוא היה ילד מופלא. בעודו בחדר אצל הר' יוסל המלמד, היה חוזה בהקיץ. עצבות כיסתה פניו תמיד והיה חוזה חזיונות לילה שהיה מספרם ל"רביצין", היא שהיתה אהובה מאד עליו ועל כל תלמידים בשל המעשיות שהיתה מספרת להם כשהחליפה את ה"רבי" בשעת מנחה מעריב והיתה מגינה עליהם מפני הרבי הקפדן. הוא היה רואה את המשיח, את אליהו הנביא, ואפילו את ה"כביכול" בכבודו ובעצמו... כשגדל, למד בביהמ"ד, רכש לו ידיעות עמוקות בש"ס ופוסקים, בספרות הישנה

והחדשה. היה ציוני מזרחי, עבד בהוראה ובעודו צעיר לימים בס"ה כבן 34, נפל קרבן לגורלו הטראגי.

בשכנות לשני בתי"כ אלו עמד השלישי, ה"שאלאש", שבנינו לא נסתיים מעולם. היה ללא דלתות וחלונות ואת הפתחים חסמו בלוחות עץ. פה התפללו רק פעם בשנה, בימים נוראים, כשהרבי ר' משהלי זצ"ל ירד ממקום מגוריו אשר על ההר, העירה. אז רבו החסידים שבאו מקרוב ומרחוק לרבי לימים נוראים (ביה"כ שבחצר הרבי היה צר מהכיל את כולם). בימים נוראים היה נוהג הרבי ר' משהלי זצ"ל לעבור בעצמו לפני התיבה. מחוץ לימים נוראים עמד השאלאש שומם כל השנה ובשעות המאוחרות של הערבים פחדו הילדים לעבור על ידו.

ועדיין לא נסתיימה בכך רשימת בתי הכנסת. היו עוד: ביהמ"ד של ה"רבי" (דעם רבינס בית המדרש) בחצר הרבי, במונסטיר ("מונאסטערסקי שילעכען") ובחלק התחתון של העיר ("אונטערשטע שילעכען") וסתם מניינים. באחרונים הצטיין "המניין המזרחי" בסדריו המתוקנים, כגון ביטול העדיפות של העליות לתורה "שלישי" ו"שישי". העליה לתורה נערכה לפי סדר אלפא בית. אף בוטל ה"מזרח". כל מקום בביה"כ שווה לחשיבות וכל המתפללים שווים. כולם בני אברהם, יצחק ויעקב. ביטול ה"נדרים" בשעת העליה לתורה. ההוצאות כוסו על ידי מס חבר ועוד. הרוח החיה במניין של "המזרחי" היה ר' אברהם'צי קרייזל. עזרו על ידו מאיר קרסל, שלום פליקס, מרדכי היצלר וזוסייה שלוסברג. הם הצטיינו בסגולות אישיות יקרות. היו ציונים גאמנים ומסורים ומוכנים תמיד להיטיב עם הזולת. ולהזכיר צריך את ר' יוסיל שמחה הייזלר, ה"משורר" הקוסובאי, ששימש במניין הזה בתדירות כבעל קריאה.

ברוב בתי הכנסת היו אוצרות ספרים גדולים וספרי תורה עתיקים. הכל נחרב ונמחה בימי השואה ולא נשאר מהם זכר. נורא מכולם היה גורלו של ביה"כ הגדול, שהיצייתו הגויים, שרפוהו והעלו את ספרי התורה באש ויחד עמם את זלמן שמערץ, ברל ארנסט ושני ילדיו ואת גיסו יוסל הונפרץ. אין איש יודע כיצד נודמנו לשם. אפשר באו להציל את ספרי התורה העתיקים והמרצחים תפסו אותם והשליכו אותם אל האש הבוערת. ינקום ד' דמם!

חסידים וחפירות

החסידים בקוסוב היו בעיקר חסידי קוסוב וחסידי ויז'ניץ. מעטים היו חסידי אוטיניה ופחות מהם הטשורטקבאים. מעניין שחסידי ויז'ניץ

התפללו ב"סומאר שילכן" ולא בביה"כ הויז'נצאי. פה, בסומאר התרכזו החיים החסידיים על כל גילוייהם: נוסח התפילה, הניגונים — גינוני חסידות, שבת אחים גם יחד בלילי שבתות וימים טובים ליד כוס משקה — הכל על טהרת ויז'ניץ.

חסידי קוסוב וויז'ניץ צהובים היו זה לזה. הויז'ניצאים היו מתנגדים חריפים ל"צדיק" מקוסוב — כך קראו לרבי מקוסוב: דווקא "צדיק" במרכאות. הגיעו הדברים ביניהם לשנאה גלויה עד לניפוץ שמשות החלונות.

הנסיעות לרבי היו בבחינת אירועים גדולים. את החגים: שבועות, ר"ה והושענא רבה היו מבלים אצל הרבי בויז'ניץ. נסעו בצוותא בעגלות ובדרך שרו מניגוני ויז'ניץ, חזרו על נוסחי תפילות וסיפרו מעשיות מצדיקים, שוחחו והגו ברבי והתמוגגו מאהבה עזה לרבי.

תכלית הנסיעות לרבי היתה לשם לימוד ממידותיו: עבודת הבורא ואהבת ישראל — במיוחד אהבת ישראל, שהיתה על מדרגה גבוהה אצל הרבי ר' ישראל'ק מויז'ניץ זצוק"ל. רבים היו החסידים העניים שקיבלו תמיכה שבועית (וואַכענגעלד) מן הרבי ורבים היו ה"יושבים" בחצרו. אותנו, הילדים, לקחו הורינו אל הרבי לחנכנו במידת החסידות וכדי שהרבי ישים עיניו עלינו ויברכנו. נחרתו בלבותינו התפלה אצל הרבי, ההתלהבות שהיתה אוחזת בקהל החסידים למראה הנפת יד — יד לבנה וזכה — של הרבי כלפי מעלה בשעת התפילה וכן כל אנחה שנעקרה מלב, שנענו לה מיד אלפי אנחות, שפרצו מלבות החסידים, השולחן — "דער טיש" — כך קראו לעריכת השולחן אחה"צ בשבתות וימים טובים או בלילות שבת וימים טובים, ואחרון אחרון — הניגונים והתורה שהרבי היה אומר בשעת השולחן, שכולם הקשיבו לה בדחילו ורחימו, אם כי מעטים מאד הבינוה, אך כולם השיגוה אינטואיטיבית. כל זה עשה עלינו רושם בל ימחה. בבואנו ארצה מצאנו אותם הניגונים החסידיים, ההתלהבות והדבקות אצל חלוצינו, חוצבי החצץ ורוקדי ההורות.

לא נצא ידי חובה אם לא נזכיר את שמחת בית השואבה בביה"כ ה"סומר" בחג הסוכות ואת הריקוד במים, שנשפכו על רצפת העץ בליל שביעי של פסח, כדי לקיים "ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים". אין לשער את ההתלהבות שהגיעה לשיאה בשעת אמירת השירה בציבור בלילה — ממש קריעת ים סוף.

מנהג נאה היה אצל הרבי מקוסוב זצוק"ל: במוצאי יום הכפורים היו באים הכלי-זמר לביתו של הרבי, ששכן בטבורה של העיר. הדלתות

והחלונות נפתחו לרווחה וניגנו ורקדו ושרו עד אור הבוקר. בהשכמה עברו החסידים והמרקדים על פני רחובות העיר ולהקת הכליזמרים בראשם ושרו ורקדו. השמחה בעיר היתה רבה. היתה איזו הרגשת הקלה לאחר שהתפרקו מהעוונות והחטאים ויצאו מצורפים ומזוקקים לקראת השנה החדשה.

השכלה ומשכילים

הדור שלנו היה כבר דור שלישי להשכלה בעירנו. מן המשכילים הראשונים זכורים לנו: ר' זינדל פיבר, מחובבי ציון הראשונים ואחד משני המורים הראשונים בביה"ס העברי "שפה ברורה" בעירנו, ר' משולם קמיל, השני למורים האלה, ר' יוסל שמחה היזלר, הפייטן המקומי ואחרון אחרון ר' שמואל אברהם היזלר, מורנו הנערץ ואבי ההשכלה בעירנו. ידיעותינו הכלליות, בלועזית ובעברית, מר' שמואל אברהם באו לנו. אצלו התוודענו לשילר ולגיתתה, ליל"ג ולרנ"ק וממנו למדנו ציונות ומסירות בלתי מסוייגת לרעיון התחייה בישראל. הוא עורר בנו השתאות ויראת כבוד כמורה ומחנך, כציוני ומתמיד, שלא איבד אף רגע קט לריק והיה בולע ספרים וקורא את ה"גניע פרייע פרעסע" וה"צייט", המשופעים בכמות, מא' ועד ת'.

משכילים במובן של אפיקורסים להכעיס לא היו בינינו. אמנם נופצו אלילים ישנים, אך לא נשאר חלל ריק. אידיאלים חדשים ורעיונות מודרניים תפסו את מקומם. הציונות והסוציאליזם נתנו מקום להתגדר בהם. הדור שלנו היה דור דעה במובן השאיפה לדעת, להשכלת אמת. אכן, ספריות עשירות וספרים רבים לא עמדו לרשותנו וספר או עתון כשבא לידינו היה עובר מיד ליד ובלענום כבכורה בטרם קיץ. "הצפירה" ו"השילוח" הגיעו אלינו בטפסים בודדים ונמסרו לקריאה מחבר לחבר. היה מעשה ומוכר ספרים בא העירה ובין ה"מעשה ביכלעך" מצאנו שפינוזה ואוריאל ד'אקוסטה, אוצר בלום, שכל הון לא ישווה לו. ומשחזר חייט מאמריקה ואתו המון ברושורות ביידיש ראינו בפעם הראשונה את ה"קאפיטאל" לקרל מרקס. כה פשוטה נראתה לנו אז הדרך להגשמת הסוציאליזם. בתמימותנו ביטאנו זאת בצורה פשטנות מעין זו: מכל הפרולטרים יהיה פרולטרי אחד ומכל הבורגנים בורגני אחד ואז יקום הפרולטרי הנועז על הבורגני הרכרוכי, יקח את רכושו ויחלק אותו שווה בשווה בין כולם — וככה יתגשם הסוציאליזם.

תורה זו, אך בשינוי מה וביתר הגינות, הטיף בעירנו ר' בערצי

הזקן. הוא היה אומר: לשם מה עניים ועשירים, מיקח וממכר, גמילות חסדים ונדבות? יאספו את כל הכסף מכולם וישימוהו בבור אחד בשוק וכל הנזקק יבוא ויקח די צורכו ושלווה על ישראל...

רבים מבני הנוער הלומד מה"חדר" ומ"ביהמ"ד" לא מצאו סיפוק ותכלית במכירתם. עזבוה ונדדו למרחקים. על דעת הוריהם ושלא על דעתם "ברחו": בן ציון פסלר (זיידלי), יוסף מאיר (יוסקי) ואהרן ריגלר. אלה היו הראשונים ל"בריחה" בבחינת פורצי דרך. היה זה תור הזהב בחיינו, שעל כן ביטאו בכך תשוקתם העזה ללמוד ולדעת, להבין ולהשכיל ולבוא עד חקר דבר...

שבת זחג

באה שבת, באה גאולה לעולם.

יהודי קוסוב, שכל השבוע היו דחופים וסחופים, עמוסי דאגות פרנסה, נתערטלו בשבת מדאגותיהם היום יומיות ושכחו הכל. אין צורך לפרוע חובות ואפילו גמילות חסד אין צורך להחזיר.

בשבת לא היה רעב בקוסוב, כי בקוסוב דאגו לנצרך. אמנם לא היו כאן מוסדות סוציאליים מפותחים. אך היו עושים ומעשים, שלא עשו מלאכתם רמיה. אלה ידעו את גודל המצוה של מתן בסתר ודאגו להכניס לכל בית השרוי במחסור קצת נח"ת (גר, חלה, תבשיל) בשבת.

ברם, משהגיעו שעות אחה"צ בשבת, כשהאריכו הצללים, פגה אט אט שמחת השבת מן הבית ומן הלב ותוגה תפסה את מקומה. בביה"כ כבר התפללו מנחה, יושבים לשלוש סעודות, זו הסעודה שיוצאים בה בכזית חלה וזנב דג מלוח, שרים "דרור יקרא" ומנגינה עגומה מלאת כיסופים מתמזגת עם החשכה. שוב ירדו לעולם חרדה ופחד לקראת ימות החול העכורים, הממששים ובאים. שוב תתחיל הרדיפה אחר הפרנסה העלובה, חיפוש אחר גמילות חסד וציפיה לקונה, יהודי או גוי שיכנס לחנות, או לאיזו "מציאה כשרה" שתזדמן.

עברה השבת והבדילו. אך גם בלי "הבדלה" הרגישו בהבדל בין קודש לחול. התחילו למנות את הימים, ימות החול, יום ראשון, יום שני, יום שלישי — רק לעבור איכשהוא ימות חול אלה על מנת להגיע ליום רביעי — ב"ה מחר יום חמישי, ערב שבת — עוד מעט שבת... באה שבת באה גאולה לעולם.

חגים

מכל החגים היה זה חג הפסח, שרישומו היה ניכר ביותר בקוסוב. כבר הרבה לפני החג רבתה התכונה לקראת החג. רק עבר חג הפורים, זה החג של משלוח מנות איש לרעהו, שמצווה להתבשם בו עד דלא ידע להבדיל בין ארור המן וברוך מרדכי, התחילו ההכנות לחג. אסרו מלחמה על החמץ. ויחד עמו על הלכלוך והזוהמה. אכן היתה זו הפעולה ההיגיינית הגדולה והחשובה ביותר בבית. כמובן שאין זה אלא דבר צדדי קטן ערך לעיקר — הכשרות. הרי איסור חמץ הוא בכל שהוא ועוברים עליו לא רק בבל יראה כי אם גם בבל ימצא. על כן צריך הכל להיות נקי, ממורק, ממורט ומצוחצח בתכלית.

בהתקרב החג היפה הזה, עם הפשרת השלגים אחר החורף הקשה שבאזורנו, היה מפשר קצת גם הקרח שבלב. החלונות נפתחו לרווחה, רוח אביב עם ריח מצות טריות מילאו את האויר ותקוה בלב ותפלה לפסח כשר ושמח ולקיץ בריא.

אנחנו הילדים הפסקנו זה כבר ללמוד בערבים. ב"חדר" הוקל עול הלימודים. הלימוד הרציני בגמרא פנה מקומו לרוח הקלילה של שיר השירים וממש בחוש שמענו את קול התור הנשמע בארצנו.

מוסיקה בקוסוב

אל תצחקו, רבותי, קוסוב העניה והדלה, שמקורות פרנסתה לא היו מרובים ביותר, היתה עיירה מוסיקלית ביותר. היא ידעה גם לשמוח ולשיר למרות הכל. אמנם אופירה ותזמורת פילהרמונית לא היו בקוסוב בזמן ההוא, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, וקונצרטים אף הם לא נתקיימו בה ואף לא היה אולם קונצרטים. ברם, מוסיקה היתה בקוסוב ולשמוח ידעה. היתה חתונה בעיר, מי לא ישמח כשפלוגי, בין עשיר הוא או דל, משיא בתו. מי לא יקח חבל בשמחתו. היה משתה-עניים (אן אַרעמע סעודה) בחתונת עשירים. באה בת עני בברית הנשואין, הרי זו שמחת מצוה! כל אחד רצה לפאר אותם ("באַשענען") ולשמחם. אדרבא, תהיה גא השמחה, פעם בחיים, גם במעונם. והרקדנים — ראובילי אטיס וחבורתו — הגיעו, בין אם הוזמנו בין אם לא הוזמנו ורקדו עד אור הבוקר והשמחה היתה רבה.

בקוסוב היתה להקת מנגנים (כלי זמר) מפוארת, שיצאו לה מוניטין בכל הסביבה. ואפילו לקולומיה, העיר הגדולה והרחוקה, היו מזמינים

אותה ולא רק יהודים, אלא גם פולנים ולא רק לחתונות, אלא גם למסיבות מפוארות ולקונצרטים. מי לא שמע על יעקילי וויטשער או יעקל חיים נחמניס. היה זה כשרון מוסיקלי אמיתי וחבל שהתנוון בקוסוב.

ללהקה זו היתה השפעה מבורכת בעיר. רבים היו בני הנוער שלמדו לנגן על כינור. אפילו חיימל, בנו יחידו של הרבי מקוסוב, למד אצל ר' חיים נחמן, ראש הלהקה, לנגן על כינור. וכשהגיעו ימי החנוכה וציוני קוסוב חגגו את חג המכבים (מאקאביער פייער) ברוב פאר או כשערכו מסיבת גן, את ה"גארטענפעסט" המסורתי, הגיעה שעתם של אייזיק שנעבערג ומשה שויבער וחנה'לע בתו, הזמרים המקומיים, שהפליאו בשירתם והרנינו את לבות הנוכחים. מה גדולה היתה השמחה! המנגנים ניגנו והרקדנים רקדו והשמחה היתה במעוננו.

וכשחזן בא העירה או בעל-תפילה טוב, היה זה מאורע חשוב. החזן עבר לפני התיבה כרגיל בביה"כ הגדול וכולם באו לשמוע את החזן. אפילו החסידים בקלויזן שלהם מחלו על כבודם, נחפזו לגמור את התפילה ובאו לשמוע את החזן. וכשבא הבעל תפילה המהולל, הסוכן לביטוח חיים, ר' ישראל פליקס ושותפו, יהודים בשטריימלעך וז'יפיצים, היתה התעוררות גדולה בעיר. שרו מתפילותיו ושיריו כמו "אלוקינו ואלוקי אבותינו רצה נא במנוחתנו" מתפילת שבת — "דרכך אלוקינו... ולמענך עשה..." מפיזי יום הכפורים, או "בני אל תלך בדרך אתם" ממשלי ועוד. גם שכרו היה בצידו, כי למחרת באו אצלו רבים לבטח עצמם בביטוח חיים...

ברחוב היהודי הרבו לשיר שירים עממיים בידיש. "א בריוואלע דער מאמען", "פרייטיק אויף דער נאכט", "די טרויקע" ועוד וכן שירים ציוניים בידיש ובעברית. ואפילו על — גנבים שרו בקוסוב. בשכבות העממיות שרו גם שירים אוקראיניים. יש לציין שהשירה האוקראינית חדרה גם למנגינות החסידיות. כדאי להזכיר גם את השירים העממיים שרווחו בתקופת דרייפוס והושרו בכל סימטה ורחוב.

עיר מוסיקלית היתה קוסוב. יהודיה היו רגישים מאד לשירה ולזמרה וידעה היא לשיר ולשמוח למרות הכל ואף הכל.

טיפוסים מבית אבא

הענייה מלכה. צנומה, נמוכת קומה, שקטה בלי דרישות, בלי פרטנזיות. בעלה הקפדן נותן את הטון וזה טבעי. גם לא יכול להיות, גם לא צריך להיות אחרת. אשת חיל המחלקת את העבודה בין הבית ובין החנות. — מי אחר יחליף את בעלה בחנות, אם "הוא" הולך לבית

הכנסת להתפלל או ללמוד גמרא? הופעה מעניינת, על אף היות האשה יושבת בית, היתה מעורבת בדאגת פרנסה ובכלכלת הבית והיא כאילו כל הפרנסה על שכמה, ובכ"ז נושאת בעול באורך רוח ובסבלנות.

משולם וועלוויל וסבתא זיסל. הוא לה "הערסט" והיא לו "זאג נור" בלי שמות. יהודי ככל היהודים. קרא פרק משניות ופרק בעין יעקב, אבל לא הרחיק יותר מדי בש"ס ופוסקים ובמדרשים. פרנסתו על חנות צבעים. — איזה מין פרנסה לא יהודית. איך בא אליה? לא מובן. היא בעלת קומה, בעלת עמדה, קובעת את הטון בבית. ביתה פתוח לכל אורח ולכל ארחי פרחי וגם לכל הרביים והצדיקים. כל צדיק שבא העירה מויוזניץ, מאוטיניא, מבויאן, מהורודנקא ועוד התאכסנו אצלה. פרנסתם על חנות צבעים. אמנם היו כבר משרתים בחנות ומשרתות בבית אך גם היא בעצמה השתתפה בחנות. היא חלקה את זמנה בין הבית, החנות והרחוב. רחוב פירוש להסתובב בין העניים ולהביא תבשיל מאחורי הסינר, לקבץ על הכנסת כלה ובמקצת גם להשגיח על הבית. (ראה את השיר של שמשון מלצר "השבים של סבתא זיסל", "ספר השירות והבלדות" עמ. 101).

אני אביא פה רק קטע:

סבתא זיסל היה לה דרוש סך הגון להכנסת כלה
נערה יתומה להשיא. והיא באה אל בית העבוט.
והביאה לשם השבים וקבלה במלווה כך וכך
ונתנה נדוניה, מלבושים, והכניסה כלה לחפה...

יחיא ל. גבה. ממשפחה כפרית, גברית עם זקנים ופיאות ארוכים ישרים בלי כל סלסולים וגם האפי ישר, חזק בלי סלסולים. קפדן, מוהל, המוהל בעיר. הביא לבריתו של א"א ע"ה את כל אנשי העיר. פרנסתו — על חנות ברזל. אפי ברזל, קפדן ומחמיר.

ממקורביו של ר' חיים קוסובר זצ"ל ואחרי מותו לא נצטרף לשום כת חסידית. — לא לקוסובאית ולא לו'יזניצאית ובודאי לא לאוטיניאית. מי שראה אותו — את ר' חיים'ל — בגדולתו, יכול אולי לכבד את הבנים והנכדים, אבל אינו יכול להעריצם הערצה חסידית. נראה שיחסו לר' חיים'ל זצ"ל היה יותר של מקורב, בן בית, יועץ מאשר חסיד. אופיו אינו חסידי. לא השמחה במעונו ולא הגעגועים לנסתר. לא ריקוד יתר על המידה ולא סנטימנטליות. העיקר — א בלאט גמרא. — אפילו לא א בלעטיל.

מכאן שב"בלעטיל" יש משום רכות. — והאיש אינו רך. כאשר אנו הנכדים ראינו אותו מחייך, היה עלינו כאילו קרה דבר מה מיוחד והעולם כולו התרכך.

הליכה לביהמ"ד בלילות חורף בחושך בשעה 4—5 בבוקר בבוץ וברפש ובשלג ובסערה והתנור, תנור הברזל שם, טרם הספיק להתחמם ולהתלהב וישר למסכת נזיקין, בבא קמא או בבא מציעא. אפיזודה: בבית רמזים על רצון לנסוע לא"י — הסוואה כלפי ההכנות לברוח לווינה לשם לימוד — נכנס הזקן במוצש"ק אחרי הבדלה ומתישב ואומר: שמעון (אביו של ד"ר מאיר, כותב הטורים), אתה יודע שזה הוא המיסיון, אחרת מה פירוש לנסוע לא"י? — אבא סתר את דבריו — אמנם ציונות, אפיקורסות — אבל לא מיסיון.

ספרייה ע"ש הרשב"ם
חריאבי

קוסוב ואדמו"ריה

אני כונן את קסתי ברטט של קדושה לכתוב את גדולת קוסוב, שאליה נהרו המוני חסידים מגליציה, מהונגריה ומבוקובינה במשך ק"ג שנה.

תחילתה של קהילה זו לא נודעה, אך סופה!... אוי לנו הקשורים לעיירה זו באלפי נימים! נחרבה גם קוסוב והיתה למעי מפלה. לבי נמוג מצער, ובכתבי אני בוכה מר. קוסוב נשארה חיה רק בזכרונם של אלה שנדדו משם ושל אלה המעטים, מעטים מאד, שניצלו מהתופת.

קוסוב מרוקמה ומשולבה בחיי מיסדה של התנועה החסידית ר' ישראל בעש"ט. בין קוסוב לקיטב הרתה וגם ילדה נשמת האדם הנפלא הזה את הרעיון החסידי שכבש חלק גדול של עמנו. במבוא לספרי "עולם החסידים" כתבתי ארוכות על שתי עיירות אלה.

מחברו של הספר "קהל חסידים" רושם:

נודע הוא, שהבעש"ט טרם התגלותו וטרם יסע להשתקע במיזיבוז' התחבא ביערות ובמערות כדי שתהיה לו התבודדות בינו ובין השם ב"ה... ולרוב היה מחבואו בין עיר קוסוב ובין קיטב. יש מערה גדולה אשר התחבא שם, גם מקוה מים לטבול והיא עודנה שם עד היום הזה וכו'.

נמצא אצלי מכתב מהסופר הפולני סטניסלב ווינצנץ, שחקר על אודות חייו של הבעש"ט בסביבות קוסוב וקיטב. עלה הרים וגבעות ונדד ביערות ומצא איכרים נוצרים זקנים בני מאה שנים ויותר שסיפרו לו על הבעש"ט, מה שקיבלו מאבותיהם והראו לו דרכים ועקבות שהיה מתהלך שם, בריכות ומעיינות מים שיש להם קשר עם שמו של הבעש"ט.

ווינצנץ פירסם ספר על פרי מחקרו בשם "ערצעהלונגען אונד זאגען אויס דען הוצולישען העהלען". הוא כותב לי שמצא את המעיין ביער יסינובה וקבלה אצל ההוצולים שהבש"ט טבל בו והתבודד ביער זה ופעם בשעת יובש, היכה צור ויזובו מים.

אם כי עיקר תפקידי לכתוב על השושלת לבית קוסוב, חמשה דורות, בכל זאת מוצא אני לנכון לספר על רבנים, שהיו לפני הופעתו של בעל "אהבת שלום" מיסד הדינסטיה, ולמגינת לבי גם על רב רע

מעללים, שהקדיח תבשילו ונתחבר לכת השבתאים. הוא כנראה היה רבה הראשון של קהילת קוסוב.

סיפר לי זקן מופלג בשם ר' זכריה שמרלר מדילאטין, שאבי־זקנו הכיר אותו רב בקוסוב. הוא בא לשם מארץ נכריה והיה תלמיד חכם ודרשן מצויין ובעל תואר וקומה להפליא, אך נתפס לשבתי צבי וכאשר יצא פעם אחת בשבת־תשובה בגלוי והודיע ששבתי צבי הוא משיח, קמה בקוסוב מריבה גדולה, כי היו אנשים מדלת העם שנהו אחרי הרב הזה. לבסוף גרשוהו בחרפה ונשתקע בעדת פרנק ונשתמד. שמו היה ירחמיאל.

אחריו חיו ופעלו בקוסוב שני אישים כבירים וקדושים, ר' נחמן מקוסוב ור' ברוך מקוסוב.

בכתבים של זקני ר' משה חיים אפרים בעל „דגל מחנה אפרים” מסופר, שאבי אמו הבעש״ט היה אומר שע״י רוח הזנוגים שעברה על אנשי קוסוב ונתנו את לבם לש״צ ואח״כ ליעקב פראנק, נהפכה קוסוב לכוזב וע״י ר' נחמן נטהרה הקהילה מהקליפות וראויה להקרא כוסף, היינו שהקב״ה כוסף לקהילה קדושה זו.

ר' נחמן מקוסוב

ר' נחמן היה יליד קוסוב. אביו היה סוחר בשדות ויערות ור' נחמן היה בן יחיד לו. אמרו עליו שבנעוריו נתפס לשבתאות וקיים יחסים עם יעקב פראנק. ר' יעקב אמדין מזכירו בספרו התאבקות וזה לשונו: „נחמן קאסאב, מין ובור ריק ושלחו אותו לאפטא לטמא שם קהילה קדושה, וכשהרגישו בו הכשרים פרסמוהו לאיש זר ובער ועל זה התרגשו הקורחים בעלי כת שצ״ שם ברעש גדול ובעבורו הציתו אש המריבה.”

ר' נחמן היה חוכר שדות וסוחר תבואות ובהמות ורגיל היה לנסוע לרגל מסחרו בערי גליציה ופודוליה. שמו מוזכר כמה פעמים בספר „תולדות יעקב ויוסף”. בעל „שבחי הבעש״ט” מספר שר' נחמן היה מתנגד להבעש״ט. אח״כ השלימו ביניהם והיה לחסיד גדול של שיטת הבעש״ט ובמסעותיו לרגל מסחרו עשה נפשות לשיטת הבעש״ט והפיץ תורתו. בספרי „עולם החסידים” הארכתי על ר' נחמן והבאתי כמה פתגמים ממנו, והרי אחד מהם: על הפסוק „שויתי ה' לנגדי תמיד” אמר: „אם האדם משווה את מדותיו עם רצונו של השי״ת הרי טוב, אם לאו ה' לנגדו תמיד.” מקום מנוחתו לא נודע. ספר לא נשאר ממנו.

ר' ברוך ב"ר אברהם מקוסוב

בעל הספר "יסוד האמונה ועמוד העבודה". נפטר בקוסוב ביום י"ג חשון תקמ"ב. מספרו הנ"ל יש לראות, שהכיר את הבעש"ט מהימים שהתגורר בסביבת קוסוב, קיטב וקולומיה. לר' ברוך היה פה מפיק מרגליות ונחשב לדרשן חסידי נעים.

ידיד נעורי, הרב ההיסטוריון-הרבני ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד מוסר בספרו "מצבת קודש לסיגט מפלך מרמרוש" עמ' 12, כי ר' ברוך השתדל הרבה להציל הנשואים מהדעות הרעות והעקלקלות של הכת יעקב פראנק ושביקר בערים וכפרים בסביבת מרמרוש וידבר על לבם להשיב לב בנים על אבות. גרינוואלד מביא ציון מ"השלוח" כרך ל"ג עמ' 331 על פעולתו של ר' ברוך נגד הפרנקיסטים. ר' ברוך היה כעוף גודד בכפרים נידחים והדריך את אחינו בדרך האמונה. וכפי שמוכיר גרינוואלד היה ר' ברוך ש"ץ בימים נוראים במרמרוש. מקום מושבו היה קוסוב. ספרו הנ"ל הוא מרגלית בספרות החסידית. הוא מזכיר בספרו זה את הבעש"ט, את המגיד ממעזריטש, את ר' מנחם מענדל מפרעמישלאן, את ר' נחמן מקוסוב ועוד איזה גדולי דורו.

מספרים שר' ברוך נכנס פעם לבית המדרש בקולומיה וראה אברכים מתנגחים זה בזה בסוגיות התלמוד ונושא כליו ואחד מקנטר את חברו. התבונן בהם ר' ברוך שעה קלה וקרא: "בית המדרש מלא תורה" והוסיף: מעשה בהבעש"ט שבא לביהמ"ד בברודי וראה אברכים כמוכם לומדים וכל אחד מתאמץ להראות עוצם כוחו בפלפולים וקרא "ביהמ"ד מלא תורה". הם נתמלאו גאווה. אז אמר להם הבעש"ט: הלומד תורה לשמה תורתו עולה לשמים וביהמ"ד נשאר ריק, אבל הלומד תורה שלא לשמה, רק להתרברב ולהתגנדר, התורה אינה עולה למעלה, ולכן בית המדרש מלא תורה".

פתגמים מר' ברוך מקוסוב

"השמחה שבה עושה אדם את המצוה יותר חשובה לפני הקב"ה מעשיית המצוה עצמה."

"אין לאדם כוח להודות להש"י כראוי על הטובות שעשה לו, כי אינו משיג כראוי גודל הטובה והחסד."

"אדם שמודה להש"י אך אינו מצטער על מיעוט ההודיה אין לו אהבת השם שלמה."

אעיר שאין בין ר' ברוך ו"הדינסטיה" מקוסוב שום יחס וקירבת משפחה. מקום מנוחתו בקוסוב.

★

ועתה בעמדי על המצפה לכתוב על ה"דינסטיה" הקוסובאית, מוצא אני לנכון להקדים:

אם אני מתאזר עוז לכתוב על האדמו"רים מבית קוסוב אני עושה זאת הודות לעובדא שעשרות בשנים עסקתי בחקירת החסידות ונתתי את לבי ביחוד לקוסוב, כי אבותי משני הצדדים, חמשה דורות, היו חסידי קוסוב. ברם, גדר גדרתי לעצמי שלא להביא מופתים רק אם מצאתי בהם רעיון מוסרי, שהוא העיקר והמופת הוא הטפל. תהלה לאל יצאו ממני שלושה ספרים במקצוע החסידות. שנים בגרמנית: "די געמיינדע דער חסידים" שני חלקים ו"פריעסטער דער ליעבע" ואחד בעברית: "עולם החסידים" 4 חלקים.

הדור הראשון

ר' מנחם מנדל בעל "אהבת שלום" על התורה. הוא נולד בשנת תקכ"ט בקולומיה לאביו ר' יעקב קאפיל המכונה "חסיד". ר' יעקב קאפיל הכיר את הבעש"ט מימי מגוריו בקולומיה ונחשב בין תלמידיו. היתה לו חנות קטנה והיה נוסע לימי השוק בהסביבה עם סחורתו. עם הארץ אהבו לקנות אצלו וקראו לו "ספראוועדליווי" (הישר) — על שום ישרותו במסחר. גם כינוהו "שיויתניק" על פי הפסוק "שיויתי ד" וכו' שלא פסק מפיו.

עם ר' מנדלי מתחילה הדינסטיה "האגר". מהו מקור השם הזה? מסופר, שכאשר יצא החוק שכל איש צריך לקבל שם אשכנזי נוסף על שמו הפרטי, בא הפקיד לבית ר' קאפיל ושאלו באיזה שם הוא בוחר. ר' יעקב קאפיל היה שקוע במחשבות וחזר על הפסוק: "גר אנכי בארץ..." והפקיד הבין ורשם "האגער". ויש אומרים שר' יעקב קאפיל היה צנום והפקיד כשראהו הדביק לו את השם "האגער" (צנום).

ר' מנדלי עובר לגור בקוסוב

בהיותו צעיר לימים, כבן שבע, מתה עליו אמו. אביו השכול השקיע עתה כל מעיניו בבנו מנחם מנדל הצעיר, שגדל והתעלה מיום ליום.

בהגיעו לפרקו, נשא את שיינה רחל בת דודו ר' שמואל שמחה זימל מקוסוב, אחיו של הצדיק הנודע בשעתו, ר' יהושע מקוסוב. מסורת משפחתית מספרת, כי בראותו רבי זימל את כשרונותיו של הילד מנדלי התאוה להתדבק בו בקשרי שידוכין ושידך לו את בתו בעודה קטנה. אחר נשואיו, עבר רבי מנדלי לבית חותנו שהבטיחו "מזונות" לכל ימי חייו.

הקדשתו ל"רבי"

היה זה אחר פטירת המגיד מנאדבורנה ר' צבי הירש בעל "צמח ה' לצבי". חסידיו נשארו כצאן בלי רועה. זקני ר' בנימין אביש, שהיה עתיר נכסים ואחד מאנשי שלומיו של המגיד והכיר את ר' מנדלי, מתלמידיו של המגיד ומהבחירים שבהם, נתן עיניו בר' מנדלי, וכאשר הושיט לו הפתקא אמר ר' מנדלי: "אין מסרבין לגדול ואם ישיש ת"ח ובר אבהן כר' בנימין גמר אומר שאהיה "רבי" אין מסרבין." גם שאר החסידים והתלמידים של המגיד מצאוהו ראוי לשמש בכסא הרבנות אחר המגיד והיו לחסידיו של ר' מנדלי.

מעט מעשיות מר' מנדלי

לבו של ר' מנדלי היה בוער באהבת ישראל. מדה זו היתה אח"כ לנחלת בית האגר על כל שלוהותיו והקו המנחה בכל מעשיהם. בהיותו עוד צעיר לימים כיתת ר' מנדלי את רגליו לר' משולם פייביש הלוי הלר בעל "דרך אמת" בעיר זברוז' ליד סקאלא, ע"י נחל זברוז'. בדרך בא לאכסניא ונשאר ללון. בלילה שמע את בעל האכסניא מתאנח ושאלו לסיבת אנחותיו. הלה סיפר לו שירד מנכסיו וחייב ל"פריץ" מאה רובל ואין לו במה לפרוע והוא צפוי להיזרק החוצה עם משפחתו גם יחד. ר' מנדלי שאל אותו לשמו והוא אמר "ברוך". קרא ר' מנדלי: "ברוך הגבר אשר יבטח בה'". בבוקר המשיך בדרכו לר' פייביש והנה עברה מרכבה כבודה ובה איש יהודי עשיר. העגלה נעצרה והיהודי שאל את ר' מנדלי שהלך ברגל, באין לו כסף להוצאות, לאן הוא הולך? — לסקאלא, לר' פייביש'ל. גם אני נוסע לשם. אמר לו ר' מנדלי: "שמע נא, יהודי חסיד אתה ועשיר, תוכל לקנות לך עולם הבא בנקל". וסיפר לו את העניין של בעל האכסניא. "שמע בעצתי ונחזור שנינו לאכסניא ונראה ותשמע באזניך את גודל מצוקתו — מצוה הבאה לידך אל תחמיצנה" — וכיוצא בדברים אלה, הנכנסים ללב יהודי. לבסוף נעתר העשיר לעזור לבעל האכסניא ואמר לר' מנדלי "אשריך שהבאת אותי לקיום מצוות והחזקת בו".

ועוד מעשה בחסיד אחד של הר' מנדלי — ר' פרויקי שמו מיאגולניצה. היה תלמיד חכם מופלג בתורה ובעל מדרגה ומידות רמות. סוחר עשיר שביתו פתוח לרווחה לעניי עמך ומתאוה כל ימיו לפטור את כל העולם מן הדין ולגילוי אליהו. ידע, שהא בהא תליא. עוסק היה בסיגופים ותיקונים ובתפילות ואילו כיסופיו אינם מתמלאים. לבסוף חלה מחלה אנושה. כששמע ר' מנדלי קם והלך ליאגולניצה לקיים מצוות ביקור חולים. ר' אפרים קיבל אותו בהכנעה רבה בדחילו ורחימו. שאלהו הרבי: „ר' אפרים, אפשר נתגלה לך אליהו ומרוב הפחד מפניו חלית?” „לא, ולא”, השיב ר' אפרים ושפך לפני הרבי את צערו הטמון בלבו על שעדיין לא זכה. ענהו ר' מנדלי: „אמנם סיגפת את גופך והתפללת, אך זה לצורך עצמך. השכחת את דברי הזוהר הקדוש „דרמי איניש לצלותא לברא, מדלא מכווין בלבא לרעותא”. קבל עליך שלא תסתגף ותבריא בגופך ותתפלל רק לשם שמים ותוכל לזכות להשיג גם רוח הקדש ואז יבוא הכל.” ושוב מעשה ביהודי אחד שהיה ביום השוק בקוסוב ואבד לו כספו שרצה לקנות בו פרה. ראהו חסיד אחד בוכה מר. על שאלתו סיפר לו שאבד לו כך וכך כסף, שהיה צרור במטפחת. שאל אותו לאכסנייתו והבטיח לו לחקור ולדרוש. אחרי כמה שעות הוא בא עם חסיד שני ובידם המעות. בעל האבדה אמר: „אמנם הכסף שלי אך לא המטפחת, כי שלי היתה ישנה וזו חדשה”. אך הם באחת: „את זאת מצאנו”. כשבאו אל הרבי ר' מנדלי, ספרו לו שהש״י זיכה אותם במצוה גדולה. ר' מנדלי אמר „רמאים, במטותא מכם: שתפו אותי ברמאות זו, למען יהיה לי חלק במצווה”.

מסופר ב„יהודי החצר” של הפריץ מנדבורנה, שנתן לו הפריץ הרבה מעות ללכת לז'אביה לקנות עבורו שוורים. היה זה לפני ראש השנה. נמלך היהודי בדעתו ונשאר לר"ה אצל הרבי ר' מנדלי. את המעות הטמין בין חפציו באכסניה. בצום גדליהו בבוקר ביקש לקחת את הכסף ולא מצא — והיה זה סכום גדול ביותר. היהודי בא להרבי וסיפר לו את מצוקת לבו: כיצד יבוא הביתה לפני הפריץ בלי הכסף והוא יחשוד בו שגנב את הכסף ועל כן צפוי למלקות ולמאסר עולם. ר' מנדלי שלח למשכן את „השביסים” (השטערנטיכלעך) של הרבנית וכלתו. השיג את הכסף ונתן לחסיד באמרו: „אני גרמתי לך ההפסד ועלי מוטל לשלם לך”.

מעשה בדודי זקני ר' משה אברהם אביש מנדבורנה שהיה תלמיד חכם ועשיר גדול ונדבן. היה לו „נאמן” במסחרו. שניהם מחסידי קוסוב היו. לה„נאמן” היתה בת ועשה שידוך והבטיח נדוניה 300 רייניש. כשדודי שמע על זאת התגנב חשד בלבו, שמא יגנוב מרכושו ודחף אותו

ממשמרתו. החסיד העני בא בקובלנה לפני רבי מנדלי והרבי הזמין את דודי זה. כשבא, שאל אותו הרבי מדוע התנהג באכזריות נגד אחיו והוסיף: בפרשת העקידה מצוייה תורה שלמה איך יתנהג האדם באדם: השם יתברך ציווה לאברהם אבינו "קח נא את בנו... והעלהו שם לעולה". אברהם עשה את כל ההכנות "ויעקד את יצחק בנו... ויקח את המאכלת לשחוט את בנו. ויקרא אליו מלאך... ויאמר אברהם אברהם אל תשלח ידך"... ואברהם שמע בקול המלאך. וקשה: הצווי לשחוט שמע אברהם מפי הש"י בעצמו ואיך שמע להמלאך שלא ישחוט? מכאן שאפילו הקב"ה בעצמו אומר לשחוט יהודי ובא מלאך ואומר לא לשחוט, שומעים בקול המלאך... ועתה אני מצווה לך: אל תשלח ידך! וענין הנדונה — תן אתה חצי והמחותן, שהוא מאנשי שלומי יוותר על החצי והכל יבוא על מקומו בשלום. וכך הווה...

את המעשה הזה שמעתי מפי בנו של אברהם אביש בנעורי והיא נדפסה בהרבה מקומות.

פתגמים מר' מנדלי

"בקבלת התורה אמר הקב"ה למשה רבנו ע"ה: כה תאמר לבית יעקב וכו'. אלה הדברים אשר תדבר אל ב"י, פירש רש"י: אלה הדברים לא פחות ולא יותר. רש"י רמז בזה, האיש אשר ה' דובר בו באמת, הוא מלא יראת ה' והוא מדבר לא פחות ולא יותר (רק מה שכתוב בתורה). היינו אינו מדבר "תורה" (משלו). (שמעתי מהאדמו"ר ר' משה"ל זצ"ל בשם זקנו ר' מנדלי זצ"ל).

"אנחנו שותים "לחיים". כי "לחיים" בגימט' "מנהג" ומנהג מבטל דין (גזר דין).

ושוב שמעתי מפי ר' משה"ל זצ"ל בשם זקנו ר' מנדלי זצ"ל: "אין אדם בעולם שיש לו מידת אמת בשלימות רק אחד יותר רחוק מהשקר ואחד יותר ויותר".

"אם נותן אדם נדבה לעני והוא מחזירה ומבקש יותר והוא נותן לו בסבר פנים יפות, אדם זה במדרגה גבוהה מאד".

כתוב: "כי עוני אגיד אדאג מחטאתי" — עונותינו הרבים שאנחנו רק מגידים "אדאג מחטאתי".

ושוב שמעתי מפי האדמו"ר ר' משה"ל זצ"ל בשם זקנו ר' מנדלי: תורתנו ציוותה לנו: "ואהבת לרעך כמוך" ורמזה בזה, שבאותה השלימות

והתמסרות הנפש שקראו אבותינו על הים "מי כמוך באלים ה'" וכו' באותה השלימות והתמסרות הנפש מחוייב כל איש לאהוב את רעהו. רבותיו של ר' מנדלי היו: ר' זאב וואלף מטשורנא-אוסטרא, ר' צבי המגיד מנדבורנה בעל "צמח ד' לצבי" ור' משולם פייביש הלוי העללער מזברוז'. ר' מנדלי נפטר י"ז חשון תקפ"ו ומנוחתו בקוסוב. על קברו הוקם אהל.

וזהו נוסח המצבה:

בטוב בחשון בשנת "מנוחת חסיד" גדול בישראל" לפ"ק רבו בכיות נבונים וחסידים, מרה נפש חסידים ומגידים, מאור עינינו, נזר דורנו, ידיד לבנו בעונינו, נאסף רוחו בעדן יקר יוסיף עמוד אש קדש. בהקיץ קבורתנו, אדוננו פאר ישע לעמו הרב הצדיק החסיד ועניו א"א קדוש מחזיק ידי יושבי ארצנו. ה' מו"ה מנחם מענדיל בן החסיד מוה"ר יעקב קאפיל צרורה נשמתו וזכרון צדקתו במקום החיים כימי שמים.

הדרה שני

ר' חיים, בעל "תורת חיים" על התורה.

נולד בקוסוב סביב שנת תקנ"ה. סיפרו, שר' מנדלי שיבח אותו בהיותו עוד ילד, שהוא יודע משמעות המלות "הודו לה' קראו בשמו..." אשתו של ר' חיים'ל, צפורה, היתה נכדתו של פנחס מקוריץ מצד אביו ונכדת ר' יעקב שמשון משפיטובקה מצד אמה.

היה לי דוד ר' חיים יונה בלוך, שנתייתם מאביו הרב ר' אבהם בלוך בהיותו בן שבע שנים. ר' חיים'ל לקחהו לביתו ואצלו נתגדל ונתחנך והוא סיפר לי בין השאר: שהיה ישן בחדר סמוך לחדרו של ר' חיים'ל. בכל לילה קם לתיקון חצות בבכיות לחשיות. אחר שעשה "עבודתו" בא לחדרי. לפעמים נפלה השמיכה מן המיטה, הרימה וכיסה אותי היטב שלא יהיה לי קר. אם נפלה היארלמקי מעל ראשי, נתנה שוב על ראשי, אח"כ חזר לחדרו ואמר תהלים בחשאי שלא יעיר את בני הבית. דודי אמר לפני את ה"נשמת" של ר' חיים'ל. כשהגיע ר' חיים'ל ל"וכל הלבבות ייראום" אמר באידית: "און איך חיים בן שיינה רחל פאָרכט מיך אויך פאַר דיר". ה"נשמת" הזה נחרת עמוק בלבי ובמוחי וכשהייתי במעצר הנאצים, אמרתיו כמה פעמים ביום והיה נוחם לנפשי.

בהרפת של ר' חיים'ל היו פרה ושני סוסים. בכל יום לפני התפילה

הלך באדרת קצרה (שפענצער) לפני הרפת ושאל את המשרת אם נתנו
לשתות ולאכול להפרה ולהסוסים. דודי זה ר' חיים יונה היה אומר בכל
פעם: "דער רבי ר' חיים'ל האט זיך געפירט ווי אַ פראָסטער בעל הבית".
(הרבי התנהג כבעל הבית פשוט). ר' חיים'ל היה גדול בתורה וחכמה ופעם
ביקר אצלו ר' ישראל מריז'ין. מסופרים עליו הרבה מעשיות ומופתים,
מקובצים המה כולם בספר "אבן שתיה" מהרב ברגר מסיגט. ר' חיים
נפטר כ"ה אייר, מ' בספירה, תרי"ד.

השאר אחריו שלושה בנים ושלוש בנות. א) הבכור ר' יעקב שמשון,
שנחל את כסאו. ב) ר' יוסף אלטיר מראדוביץ ואח"כ בצפת ונפטר
בטבריה. ג) ר' מנחם מנדל מוויז'ניץ. ואני על משמרתי אעמודה לכתוב
רק על "קוסוב".

מעט מתורותיו

"כל זמן שאדם יהודי עובד הש"י במוחו ובהתלהבות, עשו אינו
יכול לעשות לו שום דבר רע".

"הצדיקים האמיתיים תמיד הם דבקים בהש"י, רק מחמת שישראל
צריכים להם לעניני גשמיות צריך להפריד עצמו מן הדבקות".
"האדם השלם צריך להיות "מוצב ארצה", היינו בשפלות וישמור
עצמו משמץ גאוה ואז ו"ראשו מגיע השמימה" יזכה לכל המעלות
הטובות".

"וירד משה מן ההר אל העם" קשה כפל הלשון: מן ההר — אל
העם. אמר על כך ר' חיים'ל: תורתנו הקדושה רמזה בזה, שהמנהיג, אם
הוא עולה למדרגה גבוהה, "מן גבוה", עליו לירד אל העם.
ר' ישראל מריז'ין שאל פעם את ר' חיים'ל למה הוא מתפלל
בתוך העם באותו החדר; אנחנו מתפללים בחדר בפני עצמנו. ר' חיים'ל
ענה כנ"ל והוסיף: אם המנהיג אינו יורד כלל מן ההר, אינו יכול להתערב
עם העם.

בשנת 1921, הבאתי את "תורה" זו ב"נייער וויענער זשורנאַל".
נתגלגל הדבר ואותו המאמר בא לעיני הכומר הגדול סייפל, מי שהיה שנים
אחדות ראש הממשלה באוסטריה. הוא התלהב ממש מן הדבר, הזמין אותי
ורצה לדעת מי הוא ר' חיים'ל מקוסוב. מאז היו ביני ובינו יחסי ידידות
ופעלתי על ידו הרבה טובות בעד יחידים.

ר' יעקב שמשון

נולד בקוסוב קרוב לשנת תקע"ה. שתי נשים היו לו ולא ילדו לו ונשא אשה שלישית מרת חוה. נכדת ר' יעקב יוסף מ"מ מאוסטרהא בעל הספר "רב ייבי" ואחרי שנים ילדה לו את משה'לי. בשנת תרי"ד, עם פטירת אביו הצדיק נתעטר ר' יעקב שמשון בכס אדמו"ריותה של קוסוב. גדולי הדור דיברו בשבחיו של ר' יעקב שמשון. הגאון בעל "דברי חיים" מצאנו כיבד מאד את ר' יעקב שמשון. בד"ח חב' אה"ע סי' ל' נמצאת תשובה להרב ר' שמעון צבי אייגר אבד"ק קריפטש וזה לשונו: "מכתבו היגיעני והנה לולא שכתב לי שהוא מאנשי בית הרב הקדוש מקאסוב וכו'. הסתופף בבית הצדיק וכו', לא השבתי לו כי תש כוחי וכו'".

מסופר שהיה בקוסוב ממונה על ה"סאלינה" — מכרה מלח — אוהב יהודים, שעשה הרבה טובות ליהודים. פעם אחת היה לאחד מאנשי קוסוב ענין גדול בבית המשפט המחוזי בקולומיא והיה צפוי לעונש מאסר של כמה שנים. הקטיגור בבית המשפט היה גיסו של הממונה הזה בקוסוב. היהודי הזה בא לרבי ר' יעקב שמשון וסיפר לו את הדבר. ר' יעקב שמשון נסע להממונה, הסביר לו שהיהודי נקי, שזאת עלילת שוא וביקש ממנו להשתדל עבורו. הוא קיבל את הרבי בכבוד גדול, הראה לו פנים מסבירות והבטיח לו להשתדל אצל גיסו. רק ביקש שיתרץ לו קושיא: למה אברהם שיקר לנערים? במחשבתו היה לשחוט את בנו והוא אמר "שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה ונשתחוה ונשובה אליכם. ענהו ר' יעקב שמשון. מה חידוש? הוא רימה גם את המלאכים שבאו בצל קורתו. הוא אמר להם "יקח נא מעט מים וכו'... ואקחה פת לחם וכו'...". ולבסוף הביא עוגות ובן בקר רך וטוב אשר עשה וחמאה וחלב ויתן לפניהם. אלא מאי? כן הוא דרך הישרים והצדיקים שהם אומרים מעט ועושים הרבה. זה מצא מאד חן בעיניו והבטיח לעשות הכל לטובת היהודי.

לאותו הממונה היה נכד ושמו סטודינסקי ואף הוא היה פקיד בתעשית המלך ב"סאלינה" בדיליאטין. פעם כשהרבי ר' משה'לי בא לשבת לדיליאטין, בא אצל הרבי והראה לו רשימה של זקנו בקוסוב, שבה היתה רשומה השיחה עם הרבי ר' יעקב שמשון. עוד היה רשום שם, שבבית המשפט בקולומיא נתברר, שהיהודי הזה ששמו היה ערנסט, היה נקי מכל אשמה ויצא לחפשי.

זכורני שהרב ר' משה'לי אמר בחיוך: זהו המופת הגדול ביותר מאבי ז"ל. ר' יעקב שמשון נפטר י"ט אדר תר"מ ונטמן בסמוך לקברו של אביו הצדיק.

שמעתי מפי הרב ר' ישראל ברגר בעל "עשר צחצחות", עשר מונוגרפיות על צדיקים, שהוא ביקש את ר' משה'לי זצ"ל שימסור לו את הכתבים שמסתמא נשארו מהרבי ר' יעקב שמשון, על מנת לסדרם ולפרסמם, והוא אמר: אבי לא צוה עלי לפרסמם ואין אני רשאי ליתנם לפרסמם.

הדור הרביעי

ר' משה בעל "לקט עני", "אזור האמונה" ו"ספר הצוואה" נולד בקוסוב בשנת תרי"ט.

בנעורי שמעתי מפי איש אמונים, ר' מנשה דומ"צ דק"ק נדבורנה, שבהיותו פעם בקוסוב אצל ר' יעקב שמשון, ור' משה'לי היה אז לאחר בר-מצוה וכבר היה משכמו ולמעלה, אמר חסיד אחד: "משה'לי איז קיין עין הרע אַ מאַשין!" (בחור חזק). הרבי ר' יעקב שמשון שהיה משוקע בשיחה עם ר' מנשה הנ"ל שמע והחזיר פניו לאותו חסיד ואמר: "כן, כן. הוא יהיה מושיען של ישראל!"

ר' משה'לי נסמך להיות רבי

אחרי פטירתו של אביו ר' יעקב שמשון והוא אז כבן כ"א, לא ידע ר' משה'לי עצות בנפשו. אחד מחסידי וויז'ניץ בא אליו בהצעה לעסוק במסחר ולהסתלק מהרבנות. אמו התנגדה וגם כמה מהחסידים הזקנים בקוסוב דיברו על לבו שישמור על כסא אביו. ר' משה החליט לנסוע לר' אברהם יעקב מסדיגורה להתייעץ עמו והוא כתב לו על זאת. ר' אברהם יעקב שלח לקראתו לגבול העיר שלושה ממקורביו לקבלו וכשבא לפניו קיבל אותו בחיבה ואמר: "ברוך הבא קאָסעווער רבי!" והוסיף "זעצט איך קאָסעווער רבי". ר' משה'לי הוציא פתקה עם פדיון ריינש אחד והניח לפני ר' אברהם יעקב והתחיל לדבר. ר' אברהם יעקב אמר שיצאו כל האנשים. ברם ר' משה'לי אמר: "אין לי סודות כלל ומצידי יוכלו האנשים המקורבים להיות בהחדר". ר' אברהם יעקב אמר בחיוך על שפתיו: "אם לכם נוחא יישארו בחדר". אז אמר ר' משה'לי: "נשארתי יתום, אמי

האדמו"ר ר' משה מקוסוב

ואיזה מהחסידים של אבי רוצים דוקא שאהיה רבי. אינני יודע אם ראוי והגון אני לזה". ר' אברהם יעקב אמר: "הצדק עם אמכם והחסידים, אביכם היה פועל ישועות". בין כך הביאו כיבוד. שתו לחיים ור' אברהם יעקב אמר לו: "תזכו להשפיע ישועות".

פעם בא ר' משה'לע לשבת פ' משפטים לדיליאטין (אם זכרוני לא מטעני היה זה בשנת תרע"א). היה אז אצלו השו"ב ר' דן שכטר מסניאטין. אשתו היתה חולה והרופאים אמרו נואש לחייה. כאשר נתן הפתקה ור' משה קרא בה, התחיל ר' דן לבכות בדמעות שליש: "רבי, משופע אני בילדים קטנים, מה יהיה עלי אם אשאר ח"ו לבדי?". אני הייתי באותו מעמד ונרגש הייתי מאד כמו כל האנשים שהיו בחדר. הכירו בפני ר' משה שהשתתף בצערו של ר' דן. פתאום עמד ר' משה מהספסל וקרא: אמרו חז"ל בפרק "אל תהי דן יחידי", וכך היא גם ההלכה. בטח בשה"י שישלח רפואה שלימה לאשתך ולא יהי דן יחידי. מצבה של החולנית הוטב

מיום ליום והאריכה. ימים עד שבא עליה הכורת. היטלר ימ"ש. בנה הוא ר' ישעי' שכטר, המוהל המפורסם בתל-אביב.

ר' משה'לי נשא בחיי אביו נכדת ר' יצחק מאיר מזינקוב בן ר' אברהם יהושע העשל בעל "אוהב ישראל" מאפטא וילדה לו בת רחל ונתגרשה ממנו ונשא שנית בת ר' אברהם מגדלי שטיינברג, רב בסניאטין ובברודי בעל שו"ת "מחזה אברהם" והוליד ממנה בן, הוא ר' חיים שישב אח"כ על כסא אבותיו.

הרב ר' גרשון האגר, שהיה אב"ד בטלוסטה ונפטר בניו-יורק כרבע של אנשי זבלוטוב, מסר לי את התורות ששמע באזניו מפי ר' משה. ואלו הן: מצינו בפרקי אבות פ' א' — שמעון הצדיק היה אומר: על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים. באותו פרק: ר' שמעון בן גמליאל אומר: על שלושה דברים העולם קיים. על האמת ועל הדין ועל השלום. ועניות דעתי אין פלוגתה ביניהם, זה משלים את זה: מתי "התורה" היא עמוד העולם כשלומדים אותה דרך "האמת" ולא מסלפים אותה. מתי "העבודה" היא עמוד העולם כשהיא נעשית ע"פ "דין" ואין עוברים את הדין. מתי גמילות חסדים הן עמוד העולם כשהן משמשות את "השלום". הנותן גמילות חסד לחברו ויודע שחברו ישתמש בו כדי להרע למי שהוא, או ישחק בקוביה, חלילה לעשות גמילות חסד, שעל ידי זה יחדל השלום. אם אדירי הכסף נותנים הלוואות למדינות על יצירת כלי משחית ולעשות מלחמות, על גמילות חסד כזה אין העולם עומד כי זה לא למען השלום.

חסיד אחד הפציר בר' משה'לי שיתחיל לעבור לפני התבה כמנהג כל הרביים. וזה ירבו לו חסידים. ע"ז השיב ר' משה'לי: "בתורה כתוב אשר נשיא כי יחטא ויעשה אחת מכל המצוות האלה אשר לא תעשינה — רמז לנשיאים ורועי ישראל שלא יעשו מה שנראה למצווה, ובאמת יש בכך משום חטא וגאווה, כי במה יוכל הנשיא, רבם של חסידים לחטוא? אם יעשה עבירה ממש, יחדלו החסידים מבוא אליו ויאבד את פרנסתו! אלא מה? אם יעשה אחת מן המצוות אשר לא תעשינה. למשל לעבור לפני התיבה, לכאורה זו מצווה אך יש בזה משום גאווה ויהירות. על הנשיא רבם של ישראל לשמור את עצמו ממצוות כאלה.

בחורף תרפ"ד בדרכו ממיראן לביתו התמהמה בוינה כעשרה ימים. בזכרוני נחרת מה שאמר "העולם הוא בית אסורים ובו אנשים שעונשם קל וכאלה שעונשם כבד מנשוא — מדרגה ומדרגה".

בקיץ תרפ"ה נסע לנויהיים בגרמניה. בדרכו משם היה בברלין

אצל אחד מחסידיו ובכיתו אחזהו השבץ. מצאו בכיסו הצוואה שהוא מבקש
למצוא מנוחתו בקברות אבותיו בקוסוב. וכך היה. ארונו הובא לקוסוב.
אחרי פטירתו פירסם בנו ר' חיים'ל ספרו "אזור האמונה" וגם
הצוואה שלו.

בספרו "אזור האמונה" נתפרסם השיר הזה מר' משה'לי זצ"ל.

מה לך כי תשחית מדותיך,
בקנאה ושנאה ותאזה שמת מעיניך,
ותכעס עם כל, כי ישפילו גאונך,
דמית אל כל כקוף, ברום לבבך,
ועל כולם תטה אוזן לקול ממונך?

שמע נא לקול הוריק, כי עוד מעט ואינך
שמה ינחו יגיעי רוגז, קטן וגדול, אצל משכבך
ולא יפחדו עוד משאון קולך
גם שנאותיך וגם קנאותיך כבר אבדו בקברך
רק רמה ותולעה תצענה תחתך.

הידעת לפני מי אתה עתיד לעמוד בדיןך
הוא יאזין קולך ויראה מעשיך וידע מחשבותיך
ואף גם קריצת עיניך
ולא תוכל להשיג אותו באחד מחושיך
והוא לא יקבל שוחד עבורך.

על כן תיטיב נא את דרכיך כדי שתבוא למחוז חפצך
ושמח בטוב לבבך לאכול ולשתות עם אבותיך
בתענוגי עולם הבא מאת מלכך ואלק־ך.

אופייני הוא שידיד נעורי ר' ישעי' הלוי איש הורוויץ, ז"ל, בנו
של הרב הגאון ר' יוסף אבד"ק אוסציא, בנו הצעיר של הגאון ר' משולם
יששכר אבד"ק סטאניסלוב, שבשום אופן אין להחזיקו לבעל הזיה, הודיע
לי במכתבו מיום ד' פקודי, כ"ט אדר תש"ח, גם הוא חלום מעניין ואני
מוסר ענין מכתבו בזה:

"וענין החלום שלך עם ר' שעפטיל זצ"ל הוא פלאי כשלעצמו ואע"פ
שלגביך שכבר נפגשת בחלום גם עם הרמב"ם אין בזה משום חידוש כל כך.
אבל אספר לך גם אני חלום מהזמן האחרון. בליל ד' ט"ו אדר בחלומי: ואני

ביקרתי אצל הרבי הצדיק ר' משה זצ"ל מקוסוב. שוחחנו, אח"כ פניתי ללכת ואמרתי לו שלום. כשהייתי כבר קרוב לדלת והוא מצד השני של החדר נענע לי בראשו וענה לי והוסיף בסוף דבר (סליחה, נזכרתי שהיה זה כאילו במוצש"ק ואני אמרתי: "גוטע וואך" והוא ענה) ולבסוף הוסיף: "איר זאלט אויפגערעכט ווערן" ואני אמרתי אמן. "ובזה יצאתי מאתו לא בלי קצת הרהורים (מתנגדיים) על המשמעות של הברכה הנוספת למה היא באה. בכל אופן נגיד שחלמא טבא חזינא".

ואופיני הוא החלום ביחוד כי ר' ישעי' זה, הן בן מתנגד ובן בנו של מתנגד הוא. כנודע, והוא נתגלגל ע"י זיווגו לעיר החסידים קוסוב.

הדור החמישי

ר' חיים

האדמו"ר האחרון לבית קוסוב, נפל חלל בימי ההריגה הנוראה. אודותיו אין לי לספר הרבה. עובדה אחת נודעה לי. ר' פייביל וויליג הי"ד, האב"ד בבודפשט, בשנים שהיה בבית ר' משה'לי למד עם ר' חיים ובשנת תר"פ סמך ר' פייבילי עליו את ידיו להוראה. בשנה זו שלחו ר' משה'לי לקיטוב ושם עמד על הבחינה לפני ר' יעקב שור ז"ל, האב"ד בקיטוב, סמך גם הוא ידו עליו. ר' יעקב כתב לי אז: "שלשם עמד על הבחינה לפני בן הרבי ר' משה'לי, ר' חיים ומה אגיד לך: ממש לא האמנתי שבן יחיד יהיה מלא וגדוש בתורה". אחר שהיו ביד ר' חיים שתי הוראות נסמך גם מאבי אמו ר' אברהם מענדל שטיינברג בעל שו"ת "מחזה אברהם" אבד"ק ברודי.

נשארה בידי קרטה (גלויה) אחת מר' חיים'ל משנת תרפ"ד, בה הוא כותב: אם ירצה להדפיס איזה ספר מחדש, אוכל לשלוח לו מאה ספורים ודברי תורה וגם הנהגות טובות, מה ששמעתי מכ"ק אאמו"ר שליט"א אשר סיפר דברים העומדים ברומו של עולם".

אביו היה אן בנויהיים. ע"פ בקשתי שלח לי מחברת מלאה פנינים מבלי לשאול את פי אביו. כשחזר ר' משה'לי פקד על ר' חיים'ל שידרש

האדמו"ר ר' חיים מקוסוב

ממני את המחברת חזרה והודיע לי כי הוא כתב לבנו כל אלה הדברים כדי להדריכו ובשום אופן אינו רוצה לפרסם הדברים.

ר' חיים'ל למד לנגן על כינור אצל ר' חיים נחמן, ראש הכלי-זמרים בקוסוב והיה בא לשיעור במרכבה רתומה לשני סוסים. המרכבה היתה של הר' משה'לי ז"ל.

קוסוב הציונית

בראשית שנת 1909 התקיימה בלבוב ועידה ציונית, שבה השתתפתי. אז ניגש אלי חברי הרא"מ ליפשיץ ז"ל והציע לפני לנסוע לקוסוב ולקבל עלי את ניהול בית הספר העברי. בתחילה היססתי אם לקבל עלי את המשרה הזאת וטעמי ונימוקי אתי: קוסוב, העיר, אשר הרב המקומי הוא אדמו"ר, ודאי אצטרך להלחם בה באנשי העיר, המושפעים ללא כל ספק מהרב המתנגד לתנועה הציונית. הפגישני איפוא חברי הנ"ל עם מר שמואל אברהם היזלר ז"ל, ששימש אז בתור ציר לוועידה, שהרגיעני, באמרו, שאין כל מקום לחשש הזה, שכן רוב אנשי העיר הם ציונים. הסכמתי ונסעתי שמה.

בבואי שמה נתודעתי לרוב אנשי העיר ומצאתי כי רובם ככולם הם ציונים טובים והריני להזכיר אחדים מהם: (1) המנוח מר דוד אלטיס, היה אז זקן מופלג, בנקאי עשיר, ציר אחד הקונגרסים הציונים וקשור בלב ונפש לארץ ישראל. (2) ר' שמואל אברהם היזלר, שנפטר כאן בארץ, נואם בחסד ומופיע באסיפות ציוניות. (3) מר ישעיהו הורביץ ז"ל, מגזע רבנים מפורסמים, מסור בלב ונפש לרעיון הציוני, שנפטר כאן בארץ ברמת יוחנן.

ובפעילים הציונים היו גם מר ברל גולדשטין, ברל ריגלר ומר פישל שמחה — כולם אנשים אינטליגנטים, דתיים, ציונים מסורים ואחרון אחרון חביב, מר יהושע גרטנר, הנמצא עכשיו בארץ, שהיה אז מן הצעירים ועסק באיסוף כספים בשביל הקק"ל.

ויתרם — סוחרים וגם "עמך", רובם ככולם מאוהדי הציונות. עד מהרה התקשרתי אל העיר ואל אנשיה ונשארתי שמה כחמש שנים. ביה"ס התפתח ופרח והיה למופת לכל הסביבה. בזכרי היום את העיר ואנשיה, הרי הם עומדים חיים לפני.

יהא זכרם ברוך!

בית הספר וגן-הילדים העבריים בעירנו

מאז היווסדם ועד עלייתו לארץ אבות (1925)

קוסוב עיירה קטנה היא במזרחה של גליציה, שעה נסיעה בעגלה מהגבול הרומני. היא מצטיינת ביופיה הטבעי: הרים ויערות עתיקי יומין מזה ושדות מוריקים מזה, לארכה עובר נחל שופע מים רבים כל השנה ופלג הרים חוצה אותה לרחבה. הסביבה היפה הזו, הייתי אומר הרומנטית, היא שטבעה ללא כל ספק את חתמה על התפתחות האופי של תושביה. זוכרת אני עדיין היטב את כל המקומות היפים — על ההר, בדרך החדשה, בהורוד ועוד, מקומות שאני וחברותי היינו מבלות ומשחקות בימי ילדותנו או היינו מטיילות עם הורינו בשבתות ובימים טובים. מקומות אלה אינם מוסחים מלבי, למרות שמאז עזבתי את עירנו עברו קרוב לארבעים שנה.

אך קוסוב הצטיינה לא רק ביפיה החיצוני, כי אם גם ביפיה הפנימי והרוחני, ברוח היהדות והלאומיות שפיעמה את תושביה היהודיים, ביחסיה החברתיים וכו'. אני, בתור מחנכת, שעבדתי כגננת וכמורה בעירנו לפני המלחמה העולמית הראשונה, בשעת המלחמה ואחריה, אתן פה סקירה תמציתית, עד כמה שאפשר, על החינוך בקוסוב בימים ההם. בימים ההם, לפני מלחמת העולם הראשונה היה ה"חדר" מקום החינוך הראשון של ילדי היהודים. היו מלמדי דרדקי, שאחדים מהם אני זוכרת היטב: את "ברלי המלמד", את "מיכל המלמד" ואת "רחמיאל. בהגיע הילד או הילדה לגיל שלוש שנים הכניסו אותם ההורים למלמד דרדקי, שם למדו את ראשית הקריאה ובגיל מאוחר יותר גם מעט חומש. בגיל שש, עברו הילדים ללמוד אצל מלמדים בדרגה גבוהה יותר, שם למדו חומש עם רש"י וגמרא. הילדות, ברובן, סיימו בכך את לימודיהן העבריים, עזבו את ה"חדר" ועברו לבתי"ס הכלליים. בבתים האמידים המשיכו הבנות ללמוד בבית אצל מלמדים, שהיו באים הביתה לתת שיעורים. מלמד כזה היה בימים ההם הר' מנדל מאולר ע"ה, המכונה "מנדל דער פוקיקר" (היה גר ליד פלג מים).

בקוסוב היו שני בתי"ס כלליים: לבנות לחוד ולבנים לחוד. בביה"ס לבנות היה מספר התלמידות היהודיות גדול מהנוצריות ואילו בביה"ס

לבנים היו התלמידים היהודים מעטים. יהודי קוסוב נמנעו מלשלוח את בניהם ללימוד בביה"ס הכללי יחד עם ה"שקצים" (ילדי הנוצרים), ובמקום שבו התנוסס הצלוב על הקיר ואמרו יום יום התפילה הנוצרית והוכרחו לשבת בגילוי ראש. ההורים חששו פן יבולע ליהדות בניהם ("ער וועט ווערן א גוי"). רק לאחר שנוסד ביה"ס מטעם הברון הירש, שמוריו ותלמידיו היו כולם יהודים, הסכימו, ואף זה מתוך היסוס, לשלוח את בניהם לביה"ס.

שפת הלימוד בביה"ס הזה היתה פולנית. תכנית הלימודים היתה זו של ביה"ס הממשלתי. רבים מן הילדים שגמרו את ביה"ס הלכו ללמוד מלאכה. רובם למדו את מלאכת האריגה, שהיתה נפוצה מאד בעירנו ומיעוטם למד מלאכות והתעסקויות אחרות, כגון נגרות, סנדלרות, חייטות, אומנות השעונים והשירות בחנויות. היו שלא עשו בשום מלאכה או עיסוק, ביחוד בני האמידים. בעלי היכולת מסרו את ילדיהם למורים פרטיים לשם המשך הלימודים ורכישת השכלה כללית. גם הילדים שלא ביקרו בבתי"ס כלליים למדו אצל מורים פרטיים. מן המורים הפרטיים כדאי להזכיר את יוסיל שמחה היזלר, אליהו פינסטר ושמשון דרזנר. המורה בה' הידיעה היה אבי, שמואל אברהם היזלר ע"ה — בעל השכלה יסודית, אחד המשכילים הראשונים ואבי ההשכלה בעירנו. כל הנוער המשכיל בעירנו היה מתלמידיו. היה ראשון לציונים — כמובן הרצלייני, בלב ובנפש ולוחם נלהב לשפה העברית.

המצב ההיגיני ב"חדרים" היה ירוד מאד. אם ה"רביצין" (אשת המלמד) היתה אשת חיל, היה סדר ונקיון ב"חדר" ואם לאו — טבעו הילדים ביוון של בוך ולכלוך.

ב"חדר" שימש כרגיל חדר המגורים היחיד של המלמד, בו התגורר וחי עם משפחתו, בו אכלו, ישנו ולפרקים היו גם כמה עופות יוצאים ונכנסים ומלקטים תחת שולחנם של התלמידים. שום צעצוע או משחק לא היה בחדר. הילדים היו מביאים לפעמים מן הבית כפתורים אחדים, מסמרים, סליל חוטים, בורג שבור והיו להם דברים אלה למשחק.

גם אנחנו, אני ואחותי חיה זלטה הי"ד, עברנו, כשאר בנות קוסוב היהודיות, את השלבים הראשונים של החינוך היהודי, החל בלימוד הדרדקי וכלה בחומש ורש"י ואפילו קצת גמרא. אך אבינו היקר ע"ה לא הסתפק בזה והתחיל לדאוג לבי"ס עברי. ביזמתו נוסד בשנת 1909 בקוסוב ביה"ס הראשון "שפה ברורה". מייסדי ביה"ס היו אנשי הועד של האגודה הציונית בקוסוב, ובראשם אבי ע"ה. חברי הועד היו כמדומני, ברל ריגלר,

גן-ילדים הראשון של פנינה שטיין.
דער ערשטער קינדערגארטן פון פנינה שטיין.

זינדל פיבר, מאיר ריגלר ויוסיל שמחה היזלר. המורים הראשונים היו משולם קמיל וזינדל פיבר ע"ה. האחרון היה ידען גדול אך הראשון הצליח יותר בהוראה, ומשום כך היה הוא המורה העיקרי בביה"ס. שניהם לא היו מורים מקצועיים. אלה היו שני משכילים מן הדור הישן שליד עסקיהם האחרים עסקו גם בהוראה.

מתחילה היינו רק 15 תלמיד ותלמידה מגיל 11 ומעלה, הרוב בנים והמיעוט בנות. ילדים בגיל רך לא היו כלל בביה"ס. השפעת בית הספר היתה ניכרת בעיר. המלה העברית נשמעה ברחוב היהודי — דיבור עברי ושירים עבריים — ומספר התלמידים הלך וגדל. מורגש היה הצורך במורה ברה"כ, שיעבוד לפי שיטה מסוימת. לא עברו שנים מרובות והזמינו מורה מלבוב, את מר יצחק טננבאום, הנמצא כעת בארץ. עם בואו של המורה החדש יצא ביה"ס למרחב. הצלחתו של המורה היתה מרובה, שכן

מלבד בקיאותו בהוראה, עשה רושם טוב בחיצוניותו המסודרת ובהליכותיו הנאות עם הבריות. ביה"ס התפתח במהירות רבה ונתווספו ילדים מגיל צעיר. הדוחק היה גדול, במידה שביה"ס לא יכול היה להכיל את כל אלה שבאו להירשם, והרבה ילדים נשארו מחוץ לכתלי ביה"ס. לשנת הלימודים שלאחר מכן הזמינו מורה נוסף מקוטי, את המורה פרידה שטיין, הי"ד. בימים ההם נבחר ועד חדש לביה"ס ובראשו עמד ר' ישעיהו הורוויץ ז"ל. הוא הקדיש הרבה זמן ומרץ לביה"ס. לאחר שתי שנות עבודה פוריה עזבה המורה פ. שטיין את קוסוב ועברה להורות בביה"ס העברי בקולומיה. באין ברירה, עבד מר טננבאום כמורה יחיד בלבד, אולם נעזר ע"י התלמידות הגדולות של ביה"ס.

בשנת 1913 נוסד ביזמתו הפעילה של מר טננבאום גן הילדים העברי הראשון בעירנו. בהשפעתו ובהשתדלותו של הנ"ל נשלחתי לפני כן להשתלם כגננת. בראשונה עבדתי בגן הילדים בבוטשאטש בהנהלתו של מר ברוך ברקוביץ ואחר למדתי בסמינר למורים בלבוב. עם שובי הביתה נפתח גן הילדים ואני שימשתי בו גננת. היה זה הראשון בגני הילדים היהודיים בגליציה שהיה כולו עברי ולא היה בו זכר לשפה אחרת, בו בזמן שבשאר גני הילדים בגליציה שימשו בעירוב שתי השפות, עברית ופולנית כשפות למודים (לפנה"צ עברית ואחה"צ פולנית או להיפך). עד מהרה יצא שמו של הגן לתהילה בעיר, הילדים התקדמו יפה בשפה העברית, שרו, דיברו ודיקלמו בעברית והיו מחונכים יפה. רישומו של הגן היה ניכר ובשנה השניה גרשמו כבר 60 ילד. היתה זו דוגמה נאה ללאומיותם של יהודי קוסוב ולזיקתם לרעיון התחייה. ביה"ס העברי וכן הגן העברי מצאו קרקע נוח להתפתחות ולשגשוג.

זכורים לי עדיין יפה הילדים הראשונים של הגן. חרותים המה על לוח לבי וניצבים הם כולם חיים לנגד עיני רוחי. ואלה שמותיהם: אטה הרטלר, גיטל קמיל, חיה ריגלר, צבי ופינקי ריכמן ואברהם הירשהורן. אלה נשארו ב"ה בחיים וחמשת הראשונים נמצאים גם בארץ. היתר הם: זיסלי לנדמן, טובה ריפר, בלה הירשהורן, שושנה קרומהולץ, מיכל קרמר, רנד, דבורה ומרים קרמר. מלבד רנד שנהרגה בעודה פעוטה, בשעה ששיחקה לפני ביתה ודבורה קרמר שמתה בארץ, ניספו כולם בשואה. הי"ד. השפעת הגן היתה רבה לא רק ברחוב, כי אים גם בבית. בכל מקום שמעו עברית בדיבור ובשירה. הגן הלך וגדל ועמו גדלו ההוצאות. ודרש הגן כל הזמן את "אביזריו" הדרושים. היה צורך ברהיטים, צעצועים, תמונות וחמרי עבודה. אולם היה מחסור באמצעים. אמנם הנהיגו שכר

לימוד, אך ההנחות היו גדולות ומרובות. אף היו רבים ללא כל תשלום. סיסמת הוועד היתה לקבל כל ילד הבא אל הגן, מבלי להתחשב בתשלום. תמיכה לא קיבל הגן משום צד וכדי לכסות את ההוצאות ערכנו הצגות ונשפים.

בקיץ 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. כל הצעירים גויסו לצבא וביניהם גם אנשי הוועד. לא היה מי שיקבל על עצמו האחריות להוצאות של ביה"ס והגן. היתה סכנה ששני מוסדות אלה ייסגרו ולא ייפתחו עוד. הורי התלמידים, שהגן ובית הספר כבר היה להם צורך חיוני, הפצירו בי לעבוד על אחריותי. לאחר הפסקה קצרה חזרתי ופתחתי את הגן ואת ביה"ס. ומכיוון שהיה קרוב לוודאי שלא יהיה ממה לשלם שכר דירה, העברתי את הרהיטים לביתנו. העבודה היתה רבה. עבדתי מ־9 בבוקר עד 9 בערב עם הפסקה של שעת צהרים אחת. הוריתי קבוצה אחרי קבוצה. הדרישה ללמוד עברית היתה כה גדולה, שבאותו זמן פתחה החברה פסלר קורסים עבריים בחלק השני של העיר, ב"מונסטיר". והיתה גם לה הצלחה מרובה. ככה זה נמשך עד קיץ 1915. הרוסים התקרבו. התחילה הבריחה והעיר נתרוקנה מהאוכלוסיה היהודית, שהיא בעיקר היתה נתונה לפגיעות הרוסים — והכל נפסק.

ההפסקה בקיום הגן וביה"ס נמשכה עד 1918. המלחמה נסתיימה. היהודים התחילו לחזור ממקומות הפליטה לבתיהם הריקים וההרוסים למחצה. וראה זה פלא. ההפסקה הארוכה לא ריפתה את זיקת יהודי קוסוב למלה העברית ולחינוך העברי. עד מהרה ניגשו לפתוח את הגן ואת ביה"ס. היה זה גילוי נאה ללאומיותם של יהודי קוסוב.

גם אני חזרתי לקוסוב, לאחר שעבדתי זמן קצר כמורה בקולומיה. הגן וביה"ס חזרו ונפתחו. מכל קצווי העיר ומחוצה לה, מהפרברים והכפרים הסמוכים נהרו ובאו אל הגן וביה"ס. קבוצות קבוצות באו. בגשם בסתיו ובקור ובשלג בחורף. לי מסרו את הגן וכתה א' של ביה"ס. נתקבלו עוד שני מורים, זלמן קמיל ע"ה ואליהו פינסטר הי"ד. הצלחנו לשכור דירה גדולה ומרווחה, בית מרדכי יגרמן, ששימש קודם לכן לביה"ס ע"ש הברון הירש. ביה"ס והגן עשו חיל. למדו כאן ילדים — בעיקר בגיל צעיר. ה"חדר" נדחק לגמרי הצידה. האבות והאמהות ידעו, כשם שלפנים היו מוסרים ילד בן שלוש ל"חדר", כך צריכים לשלחו עתה לגן הילדים. פעמיים ביום עשו כאן הילדים: בשעות 9—12 לפנה"צ, ו־3—6 אחה"צ. מה אהבתי את הילדים שבאו בעגלות חורף בשלג ובקור ולהם עיניים יוקדות ולחיים מאדימות! ישנם בארץ שני אחים, אברהם ושמואל ווילדהורן, שבאו יום

יום לגן ממרחק של 7 ק"מ בעגלת חורף. הצטרכתי לשפשף את אצבעות ידיהם הקטנטנות שקפאו מקור, כדי שירגישון שוב. והרי ילדי הזנפרץ ומשפחת סיגלר ועוד ועוד, שאת שמותיהם אינני זוכרת, שניספו בשואה, הי"ד. מי ימנה מספר ליקרים אלה, שחיו, עלזו ולמדו, שלבם ונפשם היו פתוחים לקלוט כל יפה וטוב ונימחו מעל פני האדמה ביד פושעת ואכזרית! אל אלקים, גקום נקמת דם ילדי ישראל היקרים!

שמחתי לראות, מה צורך חיוני היו לילדים, הגן וביה"ס העבריים. לא היה מכשול שיעכב את הילדים לבוא לגן ולביה"ס. לא עיכבום בוך ולא גשם, לא קור וסופה. תמיד התאספו ובאו. היה זה עונש גדול ביותר להשאיר ילד בבית — כה סחו ההורים — כי נעים היה לילדים להימצא בסביבה החמה של המוסד העברי, ללא ילדים ומורים נכריים.

יש לציין, שמוסדות החינוך הממשלתיים והשלטון במקום העריכו ביותר את הגן וביה"ס העבריים, הן בימי האוסטרים והן בימי האוקראינים והרומנים, ששלטו זמן קצר, ובימי שלטון הפולנים. כשהצטרכתי להחליף את שעות הלימודים של התלמידים ותלמידות מלפנה"צ לאחה"צ או להיפך, כדי למנוע הפרעות בלימודים, התחשבו תמיד בדרישות של ביה"ס והגן העבריים. "יותר קל לעבוד עם הילדים המבקרים במוסדות העבריים, כי הם מחונכים יפה" — הסבירו מורי ביה"ס המקומיים. הייתי מקבלת עצים להסקה, ברשיון הממשלה, כמעט חינם אין כסף, כמו כל ביה"ס הממשלתיים. מכאן, שביה"ס והגן העבריים היו על רמה נאותה וקנו להם שם טוב בין מוסדות החינוך המקומיים הלא-יהודיים.

בשנת 1925 (בתשרי תרפ"ו, אחרי יו"כ) עזבנו אני ובעלי ושלושת ילדינו, ילדה בת 7 חדשים, ילד בן 3 שנים ועוד ילדה בת 5 שנים, את עירנתנו האהובה ועלינו לארץ אבות. מאז לא אדע דבר ברור על גורל ביה"ס והגן העבריים.

היתה עיר והיה חינוך עברי והיו תלמידים ותלמידות ואינם עוד... השמש זורחת והשיטה פורחת והעולם כמנהגו נוהג...

אירדעלע געשטאלטן

א חוץ דער רייכער און בארימטער רבנישער דינאסטיע האגער, זענען אין קאסעו געווען נאך „רבנים“, — רביס, נישט אזעלכע ברייט-באוואוסטע, אבער ווער עס האט זיך מיט זיי גענטער באקענט, האט זיי הויך געשצעט. אין יאר 1930 בערך, האט זיך אין קאסעו באזעצט ר' שלמה לע, וועלכער האט געשטאמט מצד זיין מוטער פון דער רבנישער משפחה האגער. ער האט געווינט מיט זיין פרוי און טאכטער אין א קליין שטיבל הינטערן בארג, און אזוי ווי קאסעווער יידן האבן געהאט א גוטע באציונג צו רבנים, האט מען אויך דעם גוטן ייד אויסגעהאלטן. אבער ר' שלמה לע האט דאס געלט פון די פדיונים נישט גענומען פאר זיך, נאר צעטיילט צווישן פארבארגענע ארעמעלייט. עס פלעגט א סך מאל טרעפן, אז ר' שלמה לע זאל דאנערשטיק פאר נאכט אוועקגעבן דאס לעצטע וואס ער האט, און זיין רביצן זאל פרייטיק נישט האבן מיט וואס דעם שבת אויסצונדיקן.

ר' אלקנא מיט זיין פרוי האבן געלעבט אין ארעמקייט, געוויינט אין א קליין שטיבל ביי מרים פויגל (הינטער משה'קע ווינטער, דעם בעקער). ווען און פון וואנען ער איז קיין קאסעו געקומען, דערמאן איך זיך נישט. דערוואסט וועגן אים האב איך זיך אין יאר 1940. חנה קמיל, די אלמנה פון זלמן קמיל (העברעישער לערער) האט אליין בצמצום געצויגן פרנסה פאר זיך, אבער דאך געדענקט אונטערצושטיצן דעם ארעמען צדיק. ער פלעגט איר דערקלערן, אז דאס ריכטיקע גליק ליגט נישט אין רייכטום און כבוד, נאר אין דעם אמתן און ריינעם וועג פון אונדזער אמונה און אין די איידעלע ווערטן פון אונדזער פאלק.

ר' הערשעלע פייער איז געווען א ווידערבארער טיפ פון א מענטש און צדיק. דאס געלט, וואס ער פלעגט צונויפנעמען אלס „רבי“, פלעגט ער צעטיילן צווישן ארעמע. אלס שטרענגער שומר-שבת האט ער נישט מיט מוסר-זאגן, נאר מיט געבעט, דערגרייכט זיין ציל ביי די, וועלכע פלעגן מחלל שבת זיין.

צווישן אונדזערע יידן אין קאסעו האבן זיך אין אלע צייטן געפונען מענטשן, ביי וועלכע דאס באדערפעניש צו העלפן אנדערע אין אן עת-צרה איז געווען שטארק אנטוויקלט.

אין פאריקן יארהונדערט. במשך דער הונגער־נויט, ווען די שרעקלעכע מגיפה פון כאלערע האט זיך פארשפרייט אין קארפאטן־געביט, האט זיך אויסגעצייכנט א ייד, וועלכער איז נישט געווען גראד קיין כלל־טוער, נאר א ייד א תלמיד־חכם, ר' שמואל דוד הירש. ער פלעגט פון קוקרודזע־מעל אליין אפקאכן א גרויסן „זשער“ (זופ), מיט דער בערבעניצע „זשער“ זיך אוועקשטעלן פארן קלויסטער, טיילן עסן די גויים, וואס קומען אראפ פון געבירג און פאלן פון הונגער ווי די פליגן.

ר' שמואל דוד הירש איז געווען דער זיידע פון יששכר שפיגל און חנה בערנסאן, ביידע היינט אין ישראל.

על בעלי המלאכה ועל אבי ז"ל, שהיה אחד מהם

הזכרונות שאעלה בזה שייכים לתקופה שלפני יובל שנים, היינו עד הפלישה הרוסית לעיירתנו בשנת 1915. בשנה זו עזבתי את קוסוב יחד עם שאר הפליטים ואני אז נער כבן 13 שנה.

שתי מלחמות העולם, הראשונה והשנייה, התאכזרו לעיירתנו והחריבוה עד היסוד. אך אין הדברים אמורים לשם השוואה, כי אין כל דמיון בין שני החורבנות. הראשון היה בעיקר חורבן של רכוש והשני עקר את הכל, הרכוש והנפש בלי שיור כל שהוא. הראשון הוא כעין אידיליה לעומת ההשמדה הטוטלית של החורבן השני...

ברצוני לשרטט שרטוטים מספר על מעמד בעלי המלאכה בעירנו; על התנהגותם, העזרה ההדדית, שהיתה נפוצה ביניהם ויחסם לערכי היהדות ולציונות.

עם עלות השחר היו משכימים לביהמ"ד הישן, זה בית היוצר של נשמת האומה, כדברי משוררנו הלאומי ח. נ. ביאליק, לתפילה בציבור כדי להתפנות ככל המוקדם לעבודה. יהודים אלה, שחיו על עמל כפיהם, לא היתה שעתם פנוייה לדברים שבנוחיות או לרוחניות יתירה. עם זאת שמרו בדביקות על מצוות שבין אדם למקום כמו על אלה שבין אדם לחברו. בשום פנים לא היו מסכימים לחלל את השבת או את החג. זכורני שבאחת השבתות בא ז'נדרם לביתנו לקנות רהיטים אצל אבי ז"ל, שהיה נגר-רהיטים מומחה והיו לו גם רהיטים מוכנים למכירה. אבי לא נענה לו ולא הועילו כל ההפצרות, שהיו מלוות איומים. "היום שבת ולא אחלל את השבת" — אמר. צריך לדעת, שנחוץ היה אומץ לב מאין כמוהו לסרב לז'נדרם, שהיה בימים ההם בעיירה הקטנה בגליציה השליט הכל-יכול. עצם הופעתו בבית, היתה בה כדי להפיל אימה.

העזרה ההדדית היתה אחת התופעות החברתיות בין בעלי המלאכה. רוב החברים של חברת "ביקור חולים ולינת הצדק" היו בעלי מלאכה ופשוטי עם. שקדו לשמור על מצוות גמילות חסדים והכנסת כלה, ובמקרה אסון, כגון שריפה שפרצה או מחלות, לא היה גבול להקרבה עצמית כדי לעזור לזולת.

נחרת בזכרוני מקרה של שריפה גדולה בעיר. נתעוררתי בלילה

לקול צלצול פעמונים. פחד אחזני ורעד טילטל את כל גופי. שיני נקשו זו בזו כמו פטישים ובחלון מחזה נורא. השמים עומדים בלהבות. גיצים גדולים נישאים ברוח. אנשי הבית פורכים אצבעות ידיהם ושרויים בפחד שמא תאחו האש בביתנו וממהרים להוציא את המטלטלים מן הבית. אבי ז"ל איננו בבית. הוא עסוק בעבודת הצלה וכיבוי השריפה. וככה עשו גם האחרים, שלא היו נתונים בשעה זו בסכנה מיידית.

על שבת וחג בעירנו כתבו בוודאי האחרים. אני אתעכב על האחד שבחגי ישראל, שהורתו ולידתו בגולה וצמח מן ההווי היהודי המיוחד בגולה ונעשה סמל לדורות — על חג הפורים, שכל עיקר מצוותו השמחה, לשמח בעצמו ולשמח את האחרים. בחג הזה יהודי מתבטל ממלאכתו מרצונו החפשי, יושב בביתו ומצפה לחוזרים על הפתחים, המרובים ביום הזה, כדי לקיים את המצווה «ומתנות לאביונים». החג הזה, הנקרא בפי רבים «חג הילדים» והפך בארצנו לחג «הנשפים», היה בעיירתנו אהוב ביותר על היהודי הפשוט העמל, החי מיגיע כפיו ושש להזדמנות ליהנות מנדיבות לבו הוא, עצמו. היתה זו חווייה גדולה לשבת עם אבא ליד שולחן מלא מטבעות קטנות ולחלק במשך כל היום למקדימים לפתחנו בקבוצות וביחידים, מחופשים ובלתי מחופשים וברכת פורים טוב ושמח, או שיר פורימי בפיהם. פני אבי נהרו ממש מאושר. הרבה שנים שהיתי בנכר ולא ראיתי מנהג דומה אצל עמים אחרים, שכל בתי העיר יהיו יום בשנה פתוחים לכל דכפין, מבלי להבחין בין נצרך ולא נצרך. ככה יכלו גם העניים הנסתרים ליהנות מנדיבות לבם של בני העיר.

בעלי המלאכה בעירנו לא חיו חיי רווחה ביותר. עמלו קשה כדי להרוויח את לחם חוקם. אך למרות עניותם היו אנשים ישרים ודאגו לחינוך בניהם ברוח המסורת.

האמונה במשיח הגואל ובקיבוץ גלויות בארץ הקדושה היתה חזקה מאוד ולא נמצא יהודי שלא יתפלל שלוש פעמים ביום «ולירושלים עירך ברחמים תשוב». רובם ככולם היו מאוהדי הציונות והיו בהם גם ציונים בלב ונפש.

העיירה שכנה ליד נחל דל-מים בקיץ, שהפך בימות הגשמים ולעת פשירת השלגים לנחל עצום, הרת סכנות. בימי גיאות היה זורם בזעף ברוחב מאות מטרים וסיכן את הבתים שעמדו בצידו הדרומי של הכביש הראשי בינו ובין הנחל. בהתקרב עונת השטפונות היינו שרויים בפחד גדול. ביתנו עמד קרוב לשפת הנחל והשאון של קול מים רבים, ממש

מאחורי החלונות, היה מרעיד את הבית. חלק גדול מהבניינים וביניהם בניינים רעועים של "עמך" עמדו בעונה זו במים זועפים ורק בנס נשארו עומדים על תילם...

כשאני חושב על הימים ההם, נדמה לי, שכל העירה עמדה על נס בלי בסיס איתן מבחינה כלכלית וגם ללא בטחון בחיים. הכל התנהל ע"פ נס... כולם חיו בתקוות גאולה, האמינו "בכל יום שיבא" וכאילו ישבו תמיד על מזודות.

ואופיינית למצב זה העובדה: כשביקרתי בשנת 1935 בבית אבא, הודיע לי אבי שהוא עומד לעלות ארצה ישראל. אודה ואבוש שהתנגדתי, אך לא הועילו כל טענותי: שבארץ החיים קשים והאקלים קשה, הוא עמד בשלו. רצונו למות בארץ הקדושה — וכך הווה. יהי זכרו ברוך.

ספריה ע"ש הרמב"ם
תרצ"ב

בלעטלעך פון דער פארגאנגענהייט

(פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה)

טיפ אײנגעקריצט אין זכרון זענען מײנע יוגנט־יארן אין קאסעוו. איך בין געווען דאָרט אַ בחור ווי אַלע בחורים און האָב געלעבט לויטן לעבנסשטייגער פון אָפגעשטאַנענעם קליינעם שטעטל, וואָס איז גוט באַקאַנט פון אזויפיל באַשרייבונגען.

די דערציונג פון דער יוגנט האָט זיך דעמאָלט געפונען אונטער דער שטרענגער רעליגיעזער און חסידישער השפעה. זי האָט זיך אָנגעהויבן שוין ביים דריי־יאָריקן יינגעלע, וואָס האָט שוין „געדארפט“ לערנען יידישקייט, געמיינט — אָנהייבן גיין אין חדר, און צו פינף יאָר שוין לערנען חומש. און אַז מען האָט דערלעבט ווערן אַ „בחור“ פון אַכט יאָר, האָט מען שוין טאַקע געמוזט וויסן צו פסקענען דעם דין פון „המניח את הכד ברשות הרבים...“

צו געבן די קינדער וועלטלעכע בילדונג האָט מען קיין אינטערעס נישט געהאַט. די וועלטלעכע שול, די „גוישע“, איז געווען בבחינת סיטרא־אחרא.

איז אָבער אין קאסעוו אײנמאָל (1898) אויף דעם געביט אַן איבערברוך געקומען דורך עפענען די „באַראָן הירש שול“. די דאָזיקע שול, וווּ שבת האָט מען נישט געלערנט, וווּ אַלע לערער זענען געווען יידן (דירעקטאָר — יפה, לערער — צווערדליג, פרעסער, רייטמאַן, טורטעלטאוב און א.), איז געווען כמעט כשר למהדרין. זי האָט אריינגענומען די גאַנצע גרויסע מאַסע יידישע קינדער. אויך — אדאָנק דער אומזיסטיקער טעגלעכער מאַלצייט פאַר די קינדער און דער רעגולערער מלבושים — אַקציע צוויי מאַל אַ יאָר: אַ לייכטן צייגענעם אַנצוג אויף יעדן פסח און אַ מאַנטל מיט אַ פאַר שטיוול אויף די ימים־נוראים. געלערנט האָט מען פינף שעה אַ טאָג, און אין פראַגראַם איז געווען אויך העברעאיש. אָבער אויך די דאָזיקע שול האָט נאָך אַלץ נישט באַפרידיקט די יידישע נשמה פון די טאַטעס. מען האָט ווייטער געשיקט קינדער צו מלמדים, דעם „זמן“ צו דעם און דעם קומענדיקן „זמן“ צו אַ „גרעסערן“, און אזוי פאַמעלעך דערצויגן דעם זון ביז צו דער „בר־מצוה“.

אז דער טאטע האט מיט דערלייכטערונג אָפּגעזאָגט דעם „ברוך שפּטערני“, האט ערשט דער „זעלבשטענדיק“ געוואָרענער בחור געמוזט אָנהויבן טראַכטן — וואָס ווייטער? צו וואָס נעמט מען זיך? א טייל האט זיך פאַרדונגען צו באַלמעלאַכעס, ביי וועלכע מען האט ס'רוב געדאַרפט אָפּשקלאַפּן דריי יאָר אומזיסט, כדי זיך אויסצולערנען מאַכן א געמוטשעט לעבן. א קליינער טייל איז געוואָרן — אַזוי ווי זייערע פאַטערס — „שטעקעלע-דרייערס“ און „מנחם-מענדלס“. אָבער דער רוב האט פאַר זיך בכלל קיין צוקונפט נישט געזען. ווייל אויסלערנען זיך א „פשוטע“ מלאכה, ווי שוסטעריי, שניידעריי, קערזשנעריי וכדומה, האט פאַר א באַלעבאַטיש יינגל נישט געפאַסט, אַזא באַלמעלאַכע איז פשוט געווען א פסול אין דער משפּחה.

איין איינציק פאך איז באַטראַכט געוואָרן פאַר האַלב-באַלעבאַטיש — די וועבעריי. די דאָזיקע מלאכה אין איר פרימיטיווער פאָרם איז איינגע-שטאַנען אין די הענט פון די אַרטיקע פויערן. די פויערן האָבן אַראָפּגענומען די וואָל פון זייערע שאַף, זי אויסגעשפינט און אויף איינפאַכע געשטעלן אויסגעוועבט דערפון קליידער. דאָס זענען געווען די פרימיטיווע „זאַפּאַס-קעס“ פון די פויערטעס, צוויי געוועבטע פאַרטוכער, געטראָגן איינס פון פאַרנט און איינס פון הינטן, און „אַפּינקעס“, איין שטיק אַרום דעם גאַנצן אונטערקערפער.

די ערשטע פאַרבעסערונג אין דעם סאַרט הויז-אינדוסטריע האט אַריינגעבראַכט, אַרום דעם יאָר 1885, שמואל בוכנער. זיין האַנטוואַרשטאַט האט ער — וויפל ער האט געקאַנט — פאַרפולקאָמט, און די רויע וואָל, א גוטע וואָל, א פראָדוקט פון מאַשין-טעכניק, באַצויגן פון דער עסטרייכישער הויפּשטאַט, פון ווין, און אַזוי ווי זיינע פיינע „זאַפּאַסקעס“ האָבן אין קורצן באַקומען א שטאַרקן אַפּזאָך ביי די פויערן, האט דאָס פאך זיך באַלד שטאַרק אָנגענומען ביי דער יוגנט. מען איז טאַקע געווען בע"ה א באַלמעלאַכע, אָבער דערביי אויך געהאַט שאַנסן, אַמאָל צו ווערן א „פאַבריקאַנט“. האָבן זיך געמערט די וועבערס, און ס'איז געוואָקסן די קאַנקורענץ.

אָבער דער גאָר גרויסער קאַנקורענט, הגדול הגבור והנורא, איז אויפגעטראָטן ערשט שפּעטער, אין אָנהייב פון יאָרהונדערט, אין דער געשטאַלט פון דעם גרויסן קליינשטעטלדיקן מכשף, אלטער הילמאן. האַבנדיק א שטאַרקן קאַמערציעלן חוש, זייענדיק א מוטיקער אונטערנעמער און גוטער אַרגאַניזאַטאָר, האט אַלטער הילמאן זיין וועבעריי באַלד אַוועקגע-שטעלט אויף גאַנץ אנדערע יסודות: פאַרגרעסערט זי דורך אויפשטעלן

פאסיקע פאבריקס-בנינים, שטארק פארגרעסערט די צאל ארבעטער, מאדערניזירט די ארבעטס-מעטאדן און פאר אלעם — די פאבריק מעכאני-זירט. ער האט דער ערשטער אין קאסעוו אויפגעשטעלט אין זיין פאבריק א מאטאר, וואס האט געליפערט עלעקטרישן שטראם פאר ארבעט און ליכט. דאס ריטמישע קלאפן פון הילמאנס מאטאר, וואס האט זיך געהערט פון גאנץ פרי ביז שפעט אין אונט אין גאנצן שטעטל און וואס קלינגט מיר נאך עד-היום אין די אויערן, איז געווען די באגלייט-מוזיק צו דער ארבעט פון הונדערטער יידישע הענט און צוגלייך אן אנזאג וועגן דער נייער אינדוסטרי-עפאכע, וואס האט לאנגזאם געפונען איר וועג אויך קיין קאסעוו.

אזוי ארום האבן מיר שוין געהאט א ריכטיקע פאבריק מיט א גרויסער צאל ארבעטער און באלד אלס א יוצא-מזה — אויך אלע פראבלעמען פון קאפיטאל און ארבעט, ארבעטס-לוינען, ארבעטס-שעהען, אפזאג פון ארבעט א. א.וו.

ס'איז אנטשטאנען ביי אונדז אויך א „וועבער-פאריין“, און אין יאר 1907 איז אין קאסעוו אויסגעבראכן דער ערשטער ארגאניזירטער וועבער-שטרייק, וואס האט ארומגענומען אויך די ארבעטער פון די אנדערע קלענערע פאבריקלעך און איז געווען א ריכטיקער „גענעראל-שטרייק“ פון די וועבער. עס זענען געפירט געווארן פארהאנדלונגען צווישן די צדדים כדת-וכדין, און דער שטרייק האט זיך געענדיקט מיט מזל מיט א 25-פראצענטיקער הוספה צום ארבעטס-לויין.

אין די יארן פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה האט די וועבער-בראנזשע איבערגעלעבט א שטארקן קריזיס, צום טייל צוליב דעם פארקלענערטן אפזאץ-מארק. די טראדיציאנעלע „זאפעסקעס“ און „אפינ-קעס“ זענען נעמלעך אין א גרויסן טייל פארדרענגט געווארן, וואס אמאל מער דורך שטעטישע קליידער, וואס די פויערטעס האבן אנגעהויבן צו טראגן. עס איז אזוי ארום ווידער געווארן שטארק ענג מיט פרנסה, און ווען איך האב אין יאר 1913 פארלאזט קאסעוו, האט דארט געהערשט א געדריקטע שטימונג צווישן אונדזערע וועבער, וואס האבן אויסגעוויילט דעם באלעבאטישן „מיטלוועג“ פון ארבעט און געחלומט פון ווערן אמאל פאבריקאנטן. א טייל פון זיי האבן אנגעהויבן שרייבן צו קרובים אין אמעריקע און געבעטן שיקן עפידיוויטס.

דאס יידישע שטעטלע קאסעוו

כמעט אינמיטן וועג צווישן קאלאמיי און זשאביע ליגט דאס קליינע, ווונדערבאר-שיינע שטעטלע קאסעוו. ארומגעגרענעצט פון איין זייט מיט א הויכן בארג, וואס ציט זיך אין דער לענג, און פון דער צווייטער זייט מיט א וואסערשטראם. צווישן זיי א לאנגער און שמאלער פאס ערד, א שטח וואס באדט זיך אין גרינס פון ביימער און פלאנצן, אין וועלכן דער מענטש האט אריינגעפאסט א געבוי-מאזאיק — הייזער און גאסן. דער בארג געהערט נאך צו די פאר-קארפאטן; ער שיצט דאס שטעטל קעגן די שטארקע ווינטן. דאס וואסער פון טייך באפרוכפערט די פלאכע ערד, מאכט וואקסן אלערליי גרינצייג, בלומען און אויבסן און בילדעט גלייכ-צייטיק די „נאטירלעכע“ סאניטארע וואסערלייטונג.

זייט הונדערטער יארן וווינען דארט יידן. די מצבות, האלב-פארזונקענע אין דער ערד, זענען עדות פון א פינפהונדערטיאריקער יידישער עקזיסטענץ. די יידן האבן פיל בייגעטראגן צו דער ציוויליזירונג פון דער פרימיטיווער הוצולסקער באפעלקערונג. צווישן זיך האבן יידן געהאט א באזונדער אינטענסיוו קולטור-לעבן: שולן און בתי מדרשים, מנינים און חדרים, פאריינען מיט פארטייען, ווו די יוגנט האט דיסקוטירט דעם ציוניזם און דעם סאציאליזם, אחד העם'ן און מארקס'ן, זיך געגריבלט אין דער ווינסשאפט און אין דער פאליטיק. די יוגנטלעכע, וועלכע האבן שטודירט אין קאלאמיי, פלעגן אין די פעריען-צייטן (וואקאציעס) זיך טיילן מיט דער שטעטלדיקער יוגנט וועגן די לעצטע ליטערארישע דערשיינונגען, נישט נאר פון דער יידישער, נאר אויך פון דער אלגעמיינער וועלט-ליטעראטור.

די עלטערע יידישע באפעלקערונג איז געווען דורכאויס רעליגיעז. שבת און יום-טוב זענען די געשעפטן געווען געשלאסן; די שכינה האט גערוט אויפן שטעטל. באזונדערס אויפגעלעבט האט קאסעוו בשעת די ימים-טובים, ווען הונדערטער חסידים זענען געקומען פון נאענטע און ווייטע שטעט און דערפער צום רבין. די קאסעווער רבנישע דינאסטיע האט געשמט אין דער יידישער וועלט. יידן האבן זיך מיט איר געגרויסט און א נאמען געגעבן זייערע קינדער נאך די קאסעווער רבנים. במשך עטלעכע

דורות האבן זיי פארוואלטעט און קאנצענטרירט די זאמלונגען פון די
ר' מאיר-בעל-הנס-פושקעס אין מזרח-גאליציע פאר דער חלוקה אין ארץ-
ישראל. זייער השפעה איז געווען קענטיק אויפן עלטערן ישוב.

אבער אויך א גאנץ יאָר, זומער און ווינטער, איז דאָס שטעטל געווען
באלעבט און פילפארביק. די דארפישע ארומיקע פויערן פלעגן זיך
אראפלאָזן אין שטעטל פארקויפן זייערע פראדוקטן און איינקויפן אלץ
וואָס זיי האָבן נייטיק געהאַט צום לעבן. פעלצן און קוטשמעס, גראַבע,
בונטפארביקע געשטיקטע העמדער, שטיוול אָדער פאַסטאַלעס. געקומען
זענען זיי אַרומגענומען אין ברייטע לעדערנע גארטלעך, יעדע פאַמיליע
אויף איר דארפישן וואָגן, געשפּאַנט מיט די הוצולסקע פערד; ווינטער
אין שליטנס און אויף בלויע פערד. פון דער נאָענטער געגנט געקומען צו
פוס און געבראַכט זייערע עופות און אייער, קעזן און פוטער. אזוי האָבן
זיי אָנגעפילט דאָס שטעטל מיט רעש און געפילדער און אים צוגעגעבן אַן
אייגנארטיקן קאָלאָריט.

די יידן האָבן נישט נאָר געהאַנדלט מיט דער אַרטיקער אוקראיני-
שער באַפעלקערונג. זיי האָבן אויך פראָדוצירט; געווען בעלי-מלאכות
און אפילו קליינע אינדוסטריעלער. יידישע מעדיקער האָבן געהיילט די
גאַנצע באַפעלקערונג.

וועגן צוזאַמענלעבן פון ביידע פעלקער איז כאַראַקטעריסטיש די
לעגענדע, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אין דער געגנט וועגן בעש"ט (ר' ישראל
בעל שם טוב, 1700—1760). ער זאָל זיך האָבן באַגעגנט אין די קארפּאַטן-
בערג מיטן רויבער, דאָבאַש, פאַר וועמען עס האָט געציטערט נישט נאָר
די ציווילע באַפעלקערונג, נאָר אפילו די פּאָליציי. דער בעש"ט זאָל האָבן
אויף אים אַזוי געווירקט מיט זיין פערזענלעכקייט, אַז ער האָט אויפגעהערט
הרגענען די מענטשן, וועלכע ער פלעגט איבערפאַלן. די אַרעמע האָט ער
געלאָזט ווייטער פאַרן און ביי די רייכע האָט ער צוגענומען נאָר דאָס געלט
און אַ גרויסן חלק דערפון צעטיילט צווישן אַרעמע לייט. די דאָזיקע לעגענדע
האָט באַקומען איר אויסדרוק אין לידער, וואָס די אוקראינער פון גאַנץ
פּאָקוטיע האָבן געזונגען. דאָס האָט אַבער נישט געשטערט, אַז די זעלבע
„פריינטלעכע“ און פרידלעכע שכנים זאָלן שפּעטער מיטהעלפן די נאַציס
צו דער פּאַרטיליקונג פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג.

דאָס אינטעלעקטועלע שיינדל פון קאַסעוו איז געווען דער גייסט-
רייכער משכיל און גרויסער ציוניסטישער לערער, ר' שמואל אברהם היזלער.
אַ בוכהאַלטער פון פאך, געפירט די בוכהאַלטונג אין אַ פריוואַטער יידישער

באנק. זיין השפעה אויף דער יוגנט איז געווען אַ גרויסע. זיין וויסן, פעדאָ-
גאָגישער טאלאנט און זיין יידיש האַרץ זענען געווען דער סטימול פאַר
קולטור און ציוויליזאַציע אין שטעטל. ער האָט געלערנט זיינע תלמידים
ליטעראַטור, די דייטשע און העברעאישע שפראך. געפאָרשט די יידישע
פילאָזאָפּן, ספּעציעל דעם רמב"ם און שפינאָזאָן. זיין רייכע העברעאישע און
דייטשע ביבליאָטעק האָט געלאָקט די בעסערע יוגנט, וועלכע איז שפּעטער
געוואָרן דער אַוואַנגאַרד פון ציוניזם אין קאָסעוו.

ער האָט אָנגעפירט מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטעטל,
וועלכע האָט אים דעלעגירט צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן. עס געדענקט זיך
זיין אַנטייל אין דער היסטאָרישער טשערנאָוויצער שפראך-קאָנפּערענץ.
ווען די קאָנפּערענץ האָט באַשלאָסן צו אָנערקענען יידיש אַלס נאַציאָנאַלע
שפראַך (ביז דעמאָלט איז יידיש באַצייכנט געוואָרן אַלס זשאַרגאָן) איז ר'
שמואל אברהם הייזלער, אַלס איבערגעגעבענער און אידעאָליסטישער העב-
רעאיסט, אויפגעשפּרונגען און פּראָטעסטירט ענערגיש קעגן דער געוואָגטקייט
פון פאַרשוועכן די אַליינהערשאַפט פון דער שפראַך פון תנ"ך. דער שטענדיק
געמיטלעכער עסטעט האָט זיך נישט באַהערשט, בשעת מ'האַט אָנגערירט
זיין הייליקן אידעאַל. אין אַנוועזנהייט פון די קאַריפעען פון דער ליטעראַרי-
שער וועלט, ווי ד"ר בירנבוים, ד"ר זשיטלאָווסקי, י. ל. פּרץ, שלום אַש,
אברהם רייזין, ה. ד. נאַמבערג און פיל אַנדערע גייסטיקע פּערזענלעכקייטן,
האַט ער אויסגעשריגן זיין צער, נישט געקוקט אויף דער קעגנערשישער
מאַיאָריטעט. די אויפריכטיקייט פון זיין אַרויסטריט האָט געמאַכט אַן ערנסטן
איינדרוק, זי האָט פאַרדינט רעספּעקט.

די באַשרייבונג פון יידישן שטעטל קאָסעוו וואָלט נישט געווען דער-
גאַנצט, ווען עס וואָלטן נישט דערמאָנט געוואָרן מיט יראַת-הַכבוד די
אַנפירער פון רעליגיעזן יידנטום, די רבנישע דינאַסטיע און דער דערציער
פון דער ציוניסטישער יוגנט, די גרויסע פּערזענלעכקייט אין קליינעם
שטעטל, וועלכער האָט זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן זיין אידעאַל און זיך
באַזעצן אין ארץ-ישראל — ר' שמואל אברהם הייזלער.

על קוסוב עירי

לכל אדם, הבא לכתוב זכרונות מתקופה שלפני עשרים-שלושים שנה, יש לו פרספקטיבה שונה. בבואי לכתוב על קוסוב עירי מתרכז מבטי לתמונת הילדות.

את קוסוב עזבתי בהיותי ילד כמעט. כבן ארבע-עשרה הייתי משנשלחתי על ידי הורי ללמוד בגימנסיה שבקרקוב המרוחקת. שם למדתי כשנתיים ובחזרי הביתה לחופש הקיץ בשנת 1938 החליט אבי לשלחני לארץ-ישראל עם קבוצה של נערים ונערות מפולין שהתארגנו לעליה במסגרת "עלית הנוער".

לעולם לא אשכח אותו ערב — מוצאי יום כיפור — שעזבתי יחד עם עוד נער בן גילי (משה שך) את קוסוב בדרכנו לארץ-ישראל. דומני שרבים מבני העיר עדיין זוכרים אותו ערב.

רצה הגורל וההחלטה של אבי לשלחני ארצה, לאחר ששמע את נאומו של היטלר נגד "הערר בענעש", הצילה אותי — יחידי מבני משפחתי הענפה שבקוסוב — מצפרני אותו צורר. אך באותו ערב, כשנשלחתי — ואני כבן שש-עשרה — לארץ-ישראל, שעדיין הדהדו בה היריות של פרעות תרצ"ו-תרצ"ט, סברו רבים מבני עירי — קרובים כרחוקים — שכאן עשה שלום פליקס מעשה שטות ואולי גם מעשה אכזרי: הכיצד שולח אב את בנו למקום שצפויה לו סכנת חיים, בעוד שבפולין נשקף לגימנזיסט החרוץ עתיד בטוח ואולי אף מזהיר! ואכן רבים מבני העיר שליוו אותי לאוטו מיררו בבכי — משל נשלח אדם למקום שבו יידון למוות.

אבי לא התחשב בטענות שהוטחו נגדו. מבטו הרחיק לכת; הוא ראה את התפשטות האנטישמיות בפולין יחד עם התגברות הנאצים באירופה. הוברר לו, שבפולין אין עתיד לצעיר הרוצה להימנות עם המשכילים. אף מן המסחר נדחקו רגלי היהודים, עקב מדיניות המיסים של הממשלה הפולנית וההתחרות מצד מעמד הסוחרים החדש של הפולנים והאוקראינים. גם זאת: אבי ז"ל, אע"פ שהיה סוחר מצליח ובעל מקצוע באומנות השטיחים (קילימים), לא רצה בשום אופן שבנו ימשיך במסחר.

* כעת מרצה באוניברסיטה בראילין — (המערכת)

הוא שאף שאחד מבני המשפחה ישתלם בחקלאות בארץ-ישראל ובחזונו ראה את הבן, בעל הפרדס או המשק, מעלה את כל בני המשפחה לארץ ישראל — מקום שללא ספק ישבו כולם „איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו“. במקום זה כדאי להזכיר את התמימות שבה התייחסו רבים מבני קוסוב לכל דבר שנכתב ושופר על ארץ-ישראל. אין ספק שרבים היו עוזבים את העיר ועולים לארץ לולא הקשרים המסחריים המסועפים שקישרו אותם למקום; ויותר מזה: לעיר ריתק אותם הקשר המשפחתי האמין. הם לא יכלו לתאר לעצמם לעזוב ידידים וקרובים — ולוא אף להינצל מכף הצורך. זו דומני אחת הסיבות למספר הניצולים הקטן שמבני העיר, אף על פי שדרכי הבריחה היו פעמים רבות פתוחות למדי.

וכאן לכמה פרטים על אבי ז"ל, שדמותו מלווה אותי בכל דרכי כאן בארץ. אני סבור שיש טעם להתוות את דמותו ודמות קרובי, מכיוון שמבחינות רבות אפשר לראות באלה בבואה של שאר בני קוסוב, ואולי אף של רבים מבני גליציה המזרחית. כאן אני סבור שצריך להזים את המשפט הקדום נגד ה„גליצאי“, שמקובל לחשוב אותו לעקמומי וערמומי. משאני עוקב אחרי דמויות של יהודים — על כל פנים בני מזרח גליציה, מצטיירת לפני דמותם בצורה הפוכה מזו המתוארת בפולקלור. דומה שרק עגנון הצליח לתאר דמות זו לאמיתה. הטיפוס של היהודי מקוסוב היה דווקא רומנטיקן תמים, וישר דרך. ואכן נמנים בארץ רבים מבני גליציה המזרחית עם ראשוני החלוצים וחולמי החלומות.

אבי היה קפדן ורגיש מאד לפגיעה בכבודו. אך בעובדה זו טמון גם שבחו, שהתבטא ביושרו.

מבחינות רבות היה דומה אבי לדודי נטע, שהתגורר בזבלטוב. שם היה סוחר בדים ועסקן ציוני וקהילתי. בצעירותו היה חולם חלומות באספמיה. זכורני סיפור אופייני לו: ביום בהיר הגיע לקוסוב סוכן נוסע, שהציע המצאה חדשה בימים ההם — נייר דביק לציד זבובים. דודי נטע התלהב מאד מהמצאה זו, שקיווה כי תפתור את בעיית הזבובים בגליציה. הוא קנה — לפי עדות אחד מקרובי — כמות עצומה מסחורה זו, שתפסה חדר שלם, מתוך תקווה שסחורה זו ממש תיחטף. בכמות שהיתה ברשותו אפשר היה לעשות חופה של נייר זבובים לקוסוב כולה. סחורה זו היתה מונחת שנים בחדר עד שהדבק נתייבש והתחיל למשוך אליו זבובים... שאכלוהו לתיאבון.

טיפוס שונה במקצת היה דודי איצי ז"ל. אדם בעל מבנה גוף אטלטי, אשר שאף להרפתקאות. עזב את אשתו וילדיו לשנים אחדות והלך

לחפש את מזלו בארצות דרום אמריקה. משם היה שולח שירים ופואימות על הנוף, האנשים — ובמיוחד הנשים — של גדות הלה-פלטה. מזלו לא שיחק לו. הוא נפגע במחלה טרופית, שבעקבותיה נגדעה רגלו האחת. גדוע רגל וקצוץ כנפיים חזר לקוסוב. יותר שיחק מזלו לצעיר האחים גרשון, שנקלע לוינה בימי ה"פלוקט" ושם מצא את מקומו. עם האנשלוס ברח לאנגליה. הוא היחיד מארבעת האחים שנשאר בחיים.

ארשה לי צעד אחורה לדורו של סבי, הירש פליקס, או לפי כינויו הקודם "קרצ'מר" על שם הפונדק שהיה לו בעיבורי העיר. כל ימיו היו מוקדשים ללימוד תורה ומכיוון שהגויים השיכורים הפריעו לו בכך, ויתר על פרנסתו והתחיל להיות מלמד בחצרו של הרבי מקוסוב. הוא התפרנס בדוחק. אך לא רצה לקבל תלמידים אלא מן המובחר, כמו כן לא רצה בשום אופן לקבל תמיכה מבניו. הוא היה ירא שמים ומקפיד על כל מצווה קלה כחמורה. דוגמה אופיינית לקדנותו היא העובדה שבכל ערב פסח היה מקפיד במידה כזאת להגעיל את התנור והכלים, שלעתים קרובות היתה פורצת שריפה בביתו. זכורני, שכבר התרגלנו לכך, כי שעה שהיינו מסובים בליל הסדר והיינו שומעים את פעמון האזעקה — מיד היינו רצים לביתו של סבא, מתוך הנחה שהשריפה בביתו שבדרך לרוזנוב. לדאבוננו לא פעם צדקנו בהשערה זו...

חלומי הגדול מילדותו היה לעלות לארץ-ישראל ולהסתופף בצל קברות הצדיקים הגדולים בצפת (הוא היה ממונה על כולל צפת בסביבה). מסורת היתה במשפחתנו, שבהגיע אחד מראשיה לגיל זקנה היה עולה לארץ הקודש למות בה (עד היום מצויים בצפת קברים של בני משפחתי מלפני דורות אחדים). בכך היתה קשורה העובדה, שסבי היה מתהלך תמיד — בקיץ כבחורף — ב"חאלאט" — בגד עליון ארוך. ומעשה שהיה כך היה: כשעלה סבו של סבי לארץ ישראל התעקש הירשלי בן השתיים-עשרה שיעלהו עמו, מתוך טענה שבהיותו בן שמונה שנים הבטיח לו סבו שיקחהו עמו ארצה. הירשלי שמר הבטחתו בלבו ובבוא יום העליה עמד על שלו, ובהיותו עקש לא יכלו בשום אמצעי לשכנעו שיותר על כך. בינתיים הגיעה העגלה שהיתה צריכה לקחת את סבו לגבול, הירשלי נתלה בעגלה עד שנאלצו להעלותו עליה בתקווה שבדרך יטכסו עצה כיצד להניעו מרעיון זה. והנה בהגיעם לגבול, ניצנץ רעיון במוחו של הסבא: הוא פנה אל הירשלי: נכון, אנו נוסעים לארץ הקודש, אך איפה ה"חאלאטל" שלך? הירשלי הסתכל אנה ואנה: אפשר יתרחש נס ויימצא לו בגד עליון ארוך, אך ללא הועיל. אז פונה אליו סבו שני: וכי כיצד אתה מתאר לך להגיע לארץ

הקדושה בלי "חאלאטל", אפשר יבואו להקביל פנינו האר"י הקדוש או אף אליהו הנביא? נימוק זה נתקבל על דעת הילד ובלב נשבר הסכים לנסוע חזרה. מאז — כך היה מספר סבי — החליט שלא להוריד יותר את ה"חאלאטל" מגופו, שברי היה לו שלולא המעשה הזה היה יושב בארץ ישראל, ולהבא, צריך להיות מוכן להקביל פני המשיח.

משהחלט על עלייתי ארצה היה סבי נלהב ביותר לרעיון זה. בכך ראה פתח תקווה להתגשמות חלומי לעלות לארץ. בפתח האוטובוס שהובילני מקוסוב נתלה הסבא על צווארי והשביעני להעלותו לארץ. אך לא אסתעייא מילתא ואף הוא — כשאר יקירי — מצא את קבורתו, בין שאר קדושי קוסוב, בבור שעל ההר.

סבי ז"ל היה מודד את כל העולם במידת הדין, ותמיד עמד לנגד עיניו פחד הדין בעולם הבא. היפוכו הגמור היתה אשתו, הסבתא גיטל. זו היתה צדקת אמיתית — מלאה אהבה לעולם ומלואו. תמיד היא זכורה לי כשהיא עומדת לפני החלון ובידה ספר תהלים, שהיתה נוהגת להשלים את אמירתו מדי יום ביומו. אך היא לא הסתפקה באמירת תהלים, אלא היתה מוסיפה ברכות ותפילות משלה. ואלה היו מכוונות לכל עובר בדרך רוזנוב — מקום ביתה — בין אם היה זה בן ברית או שאינו בן ברית, ולהבדיל — אף שרץ חיה ועוף שעברו בתחום ראייתה. לכולם היתה לה ברכה מיוחדת. סבורה היתה שכל אחד מיצוריו של הקב"ה אינו אלא גילגול של אדם, ואפשר — היתה חוששת — הוא גילגולו של אחד הצדיקים! לימים הלך כוח ראייתה ונחלש כתוצאה מתבלול שעלה בעיניה. הלכו ושאלו בעצת הרופאים ואלה קבעו שאסור לנתחה בגלל גילה ומצב בריאותה. אולם סבתא טענה, שבלי לראות את יצוריו של הקב"ה חיה אינם חיים, והיא עמדה בתוקף על כך שינתחיה, מתוך תקווה שיתרחש לה נס. היא נפטרה, ימים אחדים לאחר הניתוח, בשנת 1939 — סמוך לפלישת הנאצים לפולין. אכן, אפשר שבכל זאת אירע לה נס בזה שלא ראתה את האוקראינים, שהיתה מברכתם עשר פעמים ביום, כיצד הם הפכו ל"גילגול" בחייהם — לחיות טרף...

מכאן לעצמי ולחוויותי בקוסוב. מיצקביץ שר על המולדת: "רק מי שאבדך — הוא שידע להעריךך". אכן את קוסוב מכורתי איבדתי פעמיים במשך תקופה קצרה: לראשונה בגיל ארבע-עשרה משנשלחתי ללמוד בגימנסיה "תחכמוני" בקרקוב, ובשניה משעליתי ארצה שנתיים לאחר מכן. נשלחתי ללמוד בקרקוב המרוחקת למעלה מחמש מאות ק"מ מקוסוב, בכוונה שאחיה באוירה דתית בעיר המפורסמת ביהדותה. אכן יפה היתה קרקוב

היהודית. הייתי מסודר יפה מכל הבחינות; התאכסנתי במשפחה נעימה והייתי פעיל בקן של השומר הדתי (שנוהל ע"י שלום טרלר — קרניאל לאחר מכן, מבוני כפר עציון ומראשוני קרבנותיה). אך על אף כל אלה התגעגעתי מאוד הביתה. לא היו אלה געגועים לסינרה של אמא, כי אם בראש וראשונה לנוף האדם והטבע של קוסוב. חסרה היתה כאן האווירה החברתית והלבבית שהיתה מצויה בקוסוב. מאד חסרתי את נוסח התפילה של עירנו ולא אשכח את המתיחות שבה ציפיתי לקראת חופש הפסח, שבו חזרתי הביתה לסדר המשפחתי — על נוסחאות השירה בהגדה ומאכלי הפסח של אמא. לא פחות ציפיתי ל"סדר השני" שהיו עורכים בבית הכנסת של ה"מזרחי" בעירנו, בראשותו של אברהמצ'ה קרייזל; שעה שרבים מחברי המזרחי — ואבי בתוכם — היו מביאים את המצות והיין לבית הכנסת ושם היו מספרים ביציאת מצרים ובשבחי ארץ ישראל — כל אותו הלילה. אכן חלפו מאז כעשרים וחמש שנה, הייתי בסדרים רבים וביקרתי בבתי כנסת רבים, אך בשום מקום לא מצאתי את האווירה החגיגית והלבבית שבבית כנסת זה. באינו דריכות הקשיבו האנשים לדבריו הפשוטים והיוצאים מן הלב של אברהמצ'ה. אגב, כדאי בהזדמנות זו לציין את האווירה הדימוקראטית ששררה בבית הכנסת של המזרחי בקוסוב. הכיבודים והעליות לתורה היו כאן לא לפי הרמה הכלכלית, המעמד החברתי או החשיבות הרוחנית של האדם, כי אם — לפי התור, כך הגיע ל"שלישי", "ששי" ו"מפטיר" כל חבר בית כנסת זה. צר הדבר שלא למדו מנוהג זה גם במקומות אחרים, ואף כאן בארץ ממשיכים במנהג הנפסד של אפליה בחלוקת הכיבודים לעליה בתורה, לישיבה ב"מזרח" וכדומה; דבר המעורר חיכוכים ורגשי קנאה.

עד כאן שירטוטים על נוף האדם של קוסוב. נוסיף כמה מלים על נוף הטבע. במשך השנים שאני עוסק בטבע ובבוטאניקה הכרתי נופים רבים. אך שום אחד מהם לא עורר בי אותה התפעמות ליופי כמו הרי קוסוב ויערותיה. אכן, אין פלא בדבר שהרים אלה שימשו רקע לתנועת החסידות שיסודה היה בחוויה של יופי הטבע ושמחת היקום. לעולם לא אשכח את הטיולים בהרי קוסוב, עם מדריכי תנועת בני עקיבא.

באינו מידה היו אמיצים קשרי הנפשיים לנופה של קוסוב תמיד העובדה הבאה (שציינתיה במאמרי בעתון "הארץ" מיום 27.2.59): משעליתי ארצה הגעתי לבית הספר החקלאי "כפר הנוער הדתי". לפני כן נמסר לי שהמקום שוכן באיזור יערות והרים. הגעתי אליו עם חשכה ומיד שאלתי על מקומם של היערות וההרים שהובטחו לי. השיבו לי: חכה עד אור

הבוקר ותראה את הר הכרמל הנישא שלפנינו ואת יערות האלוני-
העבותים שבסביבה. עם שחר קמתי כדי להזין עיני בנוף המצופה, אך
לאכזבתי הרבה ראיתי גבעה נישאת שכינוה הר הכרמל, וכמה עצים
נמוכים שציינום כיער. לא שקטתי והלכתי לחפש יערות והרים במקומות
אחרים בארץ: טיילתי ביער גניגר ושוטטתי בהרי הגליל. רק בסביבות
חורשת העשרה שליד מעיינות הירדן מצאתי דמיון מה לנוף ילדותי. זה היה
חסר לי מאד מאד, עד כדי כך, שהתחלתי לטפל בסידור שובי לקוסוב
(אני מדגיש, שבעיקר היה חסר לי הנוף, מבחינות אחרות מצאתי כאן
בית וחברה — במלא מובנה של המלה). למזלי נמשכה ההתכתבות עם
הבית זמן ניכר — עד פלישת היטלר לפולין. בינתיים התחיל להתחבב עלי
אותו חלק מנוף הארץ שהוא היפוכו הגמור מנוף הרי קוסוב ויערותיה.
התחלתי לאהוב דווקא את הנוף המדברי הצחיח ואת ערוציו הפראיים,
את חומו של עמק בית-שאן ואת מעיינותיו הצוננים.

דומני שההתנגשות הזו של שני נופים בתוך נפשי היא שעוררה
והפרתה בי את האהבה לטבעה של ארץ ישראל, לה הקדשתי את לימודי
ומחקרי. על ספרי "עולם הצומח המקראי", שבו אני דן בצמחי הת"נך
ונופו, ציינתי את ההקדשה הבאה:

על קברם הנעלם
של הורי ובני משפחתי ז"ל
שנספו בגזרות תש"ב בקוסוב-הוצולסקי
— זר פרחי העבר

כוונתי היתה בהקדשה זו לפרחי העבר — של התנ"ך; לפרחים
שמניחים על קברם של היקירים — שאינם; ולפרחי החן, והיופי של נוף
ילדותי — בקוסוב עירי.

זכרונות

בשורת הציונות הגואלת השיגתני בשנת 1918, ואני בן 12, נער מנערי בית המדרש. הגדולים מאתנו, ובראשם מוני ברימל, יצחק קרמר, יוסף קלמן ואחרים, התעניינו כבר זמן רב באופן פעיל בציונות ובסוציאליזם, אך הכל נעשה במחתרת ובסודיות גמורה. אנו הצעירים, הרגשנו כי משהו חשוב מתרחש בבית המדרש, אף כי הדבר נעשה בסודיות גמורה.

התחלנו לעקוב אחרי הבוגרים וכשנתגלה לנו הדבר, הסכימו לשתפנו בסודם, בתנאי שלא נגלה אף קוצו של יוד לבן-ציון שיבר ז"ל, אשר שימש אז כעין ראש הישיבה. משעמדנו בהבטחתנו, החלו לספק לנו ספרי קריאה, שעניניהם היו: ציונות, חלוציות ועליה לארץ-ישראל.

בין כל הספרים התענינו במיוחד בספרו של ב. בורוכוב "די פלטפורמה". כעבור זמן מה החלו הענינים להתגלגל במהירות רבה, וביום בהיר גילינו את זהותנו והכרזנו בפומבי על הצטרפותנו למפלגת פועלי ציון (ימין). למפלגה היה כבר סניף קטן בעירנו, בהנהלתם של ברוך אנגלר, יוסף מרבוים, מרדכי בנדר, ליזר ברימל, מוטל ברימל, זיידה פריליך ואחרים.

בהצטרפותנו קבלה המפלגה תגבורת רוחנית מכובדת. בעיקר הצטיינו שני חברים: מוני ברימל ויצחק קרמר. בכינוסים, אספות ובשיחות חברים הלהיבו את כולנו בדבריהם על ציונות סוציאליסטית.

מפלגת פועלי ציון (ימין) הפכה למרכז הכוחות הפרוגרסיביים בעיר והשכבות הפרולטריות שבה. החל באינטליגנציה העובדת, בעלי המלאכה, פועלי הקילימס (שטיחים), סבלים וכו'. המפלגה הלכה וגדלה באיכות ובכמות.

חברי המפלגה היו פעילים מאד בכל שטחי החיים, החל בתרבות וכלה בעזרה סוציאלית. הפעילות המפלגתית התבטאה בעריכת כינוסים, אסיפות ושיחות חברים, להסברת הציונות ולהטפה לחלוציות.

בקוסוב נוסדו כמה נקודות הכשרה. הגדולה שבהן היה קיבוץ קלוסובה מיסודה של מפלגת פועלי ציון (ימין). קוסוב אימצה קיבוץ זה ודאגה לחבריו בכל, בדיוור, בהשגת עבודה, ייצוג לפני השלטונות ואף

אסיפת ייסוד התנועה „דרור“ בקוסוב, בהשתתפות נציגי א"י.
גרינדונגס-פארזאמלונג פון „פרייהייט“, מיטן אַנטייל פון א״י-דעלעגאַטן.

בהשגת ספרי קריאה וכד'. כאשר הצטרפו צעירים רבים למפלגה, הקימונו יחד עם המרכז בלבוב, ארגון נוער בשם „פרייהייט“.

בראש דאגתנו עמדה הפעולה לפיתוח התרבות בעיר. אירגון הפעולה נעשה ע"י יוסלה מרבוים, מוני ברימל ויצחק קרמר, אשר התמסרו לעבודתם בלב ונפש. מן הראוי לציין כי כל הפעולות נעשו ע"י החברים בהתנדבות, ללא כל קבלת שכר.

בין הפעולות האלה ראוי להזכיר את הקמת הלהקה הדרמתית, בהדרכתו של ברוך אנגלר, אשר הציגה מחזות רבים בהצלחה רבה.

גם ספריה גדולה היתה בעירנו, שנוהלה אף היא ע"י ברוך אנגלר, אשר דאג תמיד שכל ספר חדש, אשר זה עתה יצא לאור, יימצא בספרייתנו. ואכן היתה ספריה זו מקור השכלה ודעת לרוב הנוער בעיר.

אחת הפעולות החשובות ביותר היתה ייסוד בית ספר באידיש לילדי העיר העניים. שעורים אלה, מטעם המפלגה, הקנו ידיעת קרוא וכתב לילדים אשר לא ביקרו בחדר או בבית הספר. לולא שעורים אלה היו נשארים אנאלפביתים. לשעורים אלה התמסרו, בעיקר, החברים מוני ברימל, יצחק קרמר, יוסף קלמן, ברוך אנגלר ואחרים. כן נעזרנו בכוחות

הוראה מן החוץ. שלושה מהמורים האלה שמורים עדיין בזכרוננו: זכר, מיש וברגמן א.

בדרך זו רכשו השכלה כל ילדי העיר העניים. ילדים אלה גדלו והיו לאנשים חדורי הכרה ציונית חלוצית. ברם, כמה מהם סטו מהדרך והפכו קומוניסטים נלהבים.

המפלגה דאגה גם לבריאותם של הילדים. אזכיר כאן פעולה מיוחדת במינה של רעי הטוב, ברוך אנגלר, אשר אסף קבוצת ילדים מוכי שחין ונסע עמם ללבוב לריפוי. הכל נעשה ללא קבלת שכר ורק בהתנדבות. בהוצאות הכספיות נשאה המפלגה. מקורות המימון שונים היו: דמי חבר חדשים, הכנסות מהצגות, מהספריה, מנשפים ספרותיים ונשפים רגילים וכדומה. כל ההכנסות היו קודש לפעולות ציבוריות.

בעיר הוקמו גם תאים של מפלגות אחרות: השומר הצעיר, בני עקיבא והחלוץ. רבים מחברי הארגונים האלה עלו ארצה, ונמצאים בקיבוצים, מושבים וערים.

נוסד גם ארגון לעליה מבין בעלי המלאכה בשם "העובד". כותב דברים אלה ומשפחתו עלו, מטעם ארגון זה, לארץ-ישראל בשנת 1935. 26 שנה עברו מאז עליתי ארצה. אך עדיין זוכר אני דמויות בולטות ממפלגות אחרות, אנשים אשר בידם היה הגה ההנהגה וכן חברים אשר בלטו בפעילותם למען הציבור, ומן הראוי להזכירם כאן.

אתחיל במפלגה הבכורה בעיר: "ציונים כלליים". בראשונה אזכיר את שמואל אברהם הייזלר ז"ל, אשר היה גם מורי. יהודי בעל הדרת פנים, ספוג תורה ודעת והכרה לאומית ציונית, ובכלל יחיד במינו. ברל גולדשטיין, אישיות רפרזנטטיבית, ציוני ותיק וטוב. ויבל"ח — יהושע גרטנר, שמואל דרזנר ועוד.

ממפלגת פועלי ציון אזכיר את האחים ליזר, מוטל ומוני ברימל, מרדכי בנדר, זיידה פרייליך, יוסל'ה מרבוים, יוסף קלמן, יצחק קרמר, יוסף הזנפרץ ויבל"ח ברוך אנגלר ועוד.

מבין אנשי המזרחי מן הראוי להזכיר את מאיר קרסל, זושה שלוסברג, שלום פליקס, מרדכי היצלר, אברומצי קריזל, אשר נאה לו התואר "צנא מלא ספרא" ועוד רבים אחרים.

מבין בעלי המלאכה אזכיר את יצחק אפלבוים, זלמן בקר, יצחק אייכנר, בנימין וינטר ועוד.

אקדיש גם ב"זכור" זה מקום לאחרוני דינסטיית הרבנים של קוסוב, לרב ר' משה'לה ובנו ר' חיים'ל זצ"ל, פאר היהדות החרדית והחסידית

חוג דרמטי של "פועלי-ציון", בהשתתפות השחקן זשאק לוי (1930).

ספורטאי "פועלי-ציון" — קבוצת כדורגל.

בעיר. חסידיהם היו לא רק בני קוסוב, אלא גם מחוצה לה. ב"ימים הנוראים", ראש השנה ויום כיפור, היו באים אליהם חסידים מהונגריה הרחוקה עם הש"ץ הידוע שמואל קופל. כל העיר היתה באה לשמוע את תפילותיו הנעימות והלבביות של הש"ץ. הגבאים היו משה ושמלקה סק.

ואם הזכרתי את בעלי התפילות עלי להזכיר גם את מוישל'ה שאובר, בעל הקול הערב ואת הרשלה ליצי'ס (ארנסט).

חייב אני להזכיר את הוריהם של חברים לספסל הלימודים וספסל בית המדרש: אשר מרמרוש, אביו של יעקב מרמרוש החי אתנו בארץ, דוד לנדמן, פישל שמחה, בר אוריין, ורעיתו סמל העדינות, אביו של ד"ר שמחה יבל"ח החי אתנו בארץ, ואביו של חברי לספסל הלימודים זלמן שמחה. עדיין אני זוכרו בתפקיד ראשי בהצגת "השודדים" לפ. שילר. אמנם, כשהתבגרנו נפרדו דרכינו. אני הצטרפתי לפועלי ציון והוא לציונים כלליים. אבל שמרנו כל הימים על קשרינו ותמיד מצאנו זמן לשיחת רעים. ברצוני להזכיר את חברי הטובים ביותר: דוד הייזלר הקומיקאי של הלהקה הדרמטית שלנו, יהודה רוזנברג ה"ג'נטלמן" כפי שקראנו לו, קופל הייזלר, המנעים את זמננו בניגוניו, יוסל קעז, הכדרוגלן הטוב ורעיתו אסתר מבית לעטיך, שמואל שמיר ורעיתו דבורה מבית שטרנברג, יוסל'ה קרמר (ליפשע) השחמטאי הידוע ורעיתו גיצי' (טובה) מבית ריפר, מנדל קלמן, שהיה תמיד עם ספר ביד, כאילו הוא והספר אינם נפרדים לעולם, אלטער פערדינג ואחיו דוד, המנגנים בכינור, זיידה שפיקר הישר באדם, הקומיקאי של החוג הדרמטי, איזיק זמלר (פול פול) שהרבה בסיפורי גוזמאות, ישראל ציגר הרציני והמסור למפלגה ומוכן לכל שליחות שהוטלה עליו, אברהם הזלמן, הלך, וגרינר יצחק, הגברתן ואחרים.

מימי הנעורים אני זוכר את רחל שיזל, הענות, בבישקה פינדר, פני קרומבין, איקא פוקס, גיצי' ריפר-קרמר, כשהיא נושאת חבילת ספרים מתחת לבית שחייה.

אחטא לאמת אם לא אזכיר כי בקוסוב היו גם קומוניסטים. להם לא אקדיש הרבה מדברי, מכיון שאין מה לציין לזכותם. הם היו הקרבנות הראשונים של המשטר הסוביטי בקוסוב. רבים מהם שילמו בחייהם ואלה אשר נשארו בחיים חזרו לחיק האומה ורק היום הם יהודים. הם היו מתנגדינו החריפים ביותר, ניסו להצר את צעדינו ולהפריע פעולותינו הציוניות והחלוציות. היו מתנפלים על אספותינו ועל קיבוצי ההכשרה שלנו בקוסוב. אך בלי כל הצלחה. פעמים רבות הגיע הדבר לתיגרות ידים קשות. הם לא היססו מלהביא לעזרתם את ה"סלרובים" (הסקציה האוקראינית של

הקומוניסטים), נגד אחיהם היהודים. עם פרוץ המלחמה היו ה"סלרובים" השוחטים האכזריים ביותר והמסוכנים ביותר ליהודים. אינני יכול לציין פעולה חיובית אחת לזכותם של אלה ועל כגון זה כתוב בתורה "בקהלם אל תחד כבודי..."

יש לי צורך נפשי להזכיר גם שמות מלמדי: הראשון ר' יוסף שטיין ("דער לאנגער"), אביו של א. צ. שטיין יב"ח. הוא נתן לי את היסוד לכל לימודי. היה מורה יחיד במינו. הנהיג משמעת ברזל. גידל וחינך מאות תלמידים. אצלו למדתי את הדף הראשון של גמרא ורש"י. מדי שבת בבוקר היה בא אלינו לשם "פארהערן דעם שיעור" (דף גמרא ורש"י). עודני שומע היום את צליל ניגונו בלמדו גמרא. בשבת אחרי הצהריים היתה אשתו חסיה מסיבה אתנו לשולחן ומספרת לנו, בצורת אגדה, את פרשת השבוע.

מיוסל שטיין עברתי ללמוד אצל ר' פני ראוב'ליס, שבקיאאותו בתורה היתה גדולה מאד. גם הוא השליט בקרב תלמידיו משמעת ברזל ודרש ידיעה מעמיקה. ממנו עברתי לאנשל דעם רבינס. אין מלים בפי לתאר את בקיאאותו הרבה בתורה ובתלמוד, וראשו היה ים של תורה ותלמוד. הוא ידע כמעט את כל התנ"ך בע"פ. ממנו עברתי לבן-ציון שיבר, שהיה מעין ראש ישיבה בבית המדרש של הרבי.

אף רואה אני חובה קדושה להזכיר כאן את הנשמות הקרובות ביותר לרעייתי ולי: בחדרת קודש וברעדה אני מרשה לי להזכיר כאן את הורי רעייתי, אנשים צנועים וענווים, טהורים ותמימים, יעקב ופרידה מרבוים, שעמלו קשה לפרנסת משפחתם. לר' יעקב מרבוים היו הרבה ידידים ומכרים בין הגויים אשר אתם סחר, אך ביום פקודה התנכרו לו.

הורי: ברכה ומשה וינטר (אמי נפטרה לפני השואה). אמי אשה צדקת היתה ועניי קוסוב הכירוה היטב. היא הצטיינה במתן בסתר והושטת עזרה לנצרכים. אבי, משה, עמל כל השנים לפרנסת משפחתו. כל מאווייו היו לחנך את ילדיו לתורה ולמעשים טובים. היה חסידו הנלהב של הרבי והיה שייך לחברת אומרי תהלים. ידע את כל ספר התהלים בע"פ. מכל משפחתי נשארו רק אחותי שינדל ואני, אשר עלינו ארצה לפני השואה. וממשפחתה הענפה של אשתי נותרה היא לבדה.

אלה היו יקירינו. נפרדנו מהם לפני שנים, אך לא ידענו כי זו פרידה לנצח. לא חשבנו שיבוא יום וקוסוב תימחק מעל פני האדמה. גדול האסון ועמוק השבר! מי ינחמנו!?

תהיינה שורות אלה מצבת נצח לטהורים וקדושים אשר נרצחו על לא עוול בכפם. יהיה זכרם ברוך! הי"ד.

בני קוסוב בקיבוץ

בזה אני מעלה קטעים מחיי פרט, אשר משתקף בהם תחום חיים של ציבור צעירים, ויהא זה משום ביטוי צנוע למאויי חלק הנוער בעיר קוסוב, ששאיפתם היתה ארץ ישראל ואילו אך מעטים בהם הגשימו את שאיפותיהם.

אמסור בזה שלב אחר שלב ובהדרגה את התחנות העיקריות בחיינו עד הגיענו לקיבוץ ועד בכלל, והם: (א) החינוך בילדות כרקע להמשך; (ב) החינוך בתנועה; (ג) הגשמה; (הכשרה והעליה; ד) בקיבוץ בארץ. בילדותנו קיבלנו חינוך עברי בבית ספר עברי או באופן פרטי אצל מורה לעברית. זה היווה יסוד לכיסופים לחיים בארץ ישראל. לזה יש להוסיף גם האוירה האוהדת לציונות והשימוש בשפה העברית תוך לימודה. גם בבית ההורים ספגנו בקרבנו במשך כל הילדות את השאיפה לחיים אחרים ולנטישת הגלות וכל הכרוך בה.

מאידך, תנאי חיים כלכליים וסוציאליים במשטר עויין הובילו כבר בשחר הנעורים בהכרח להכרה בצורך לשינוי צורת החיים. עוד בטרם נמצאו דרכינו לתנועה החלוצית, חיפשנו ביטוי מלא לכמיהה זו. לאחר לבטים רבים נכנסנו ל"השומר הצעיר" ומצאנו אותו כמתאים מהבחינות שציינתי. ה"ש"צ תבע מהצעיר הגשמה עצמית בכל ציוויי החיים וזאת המטרה אשר התנועה חרתה על דגלה.

השלמות הזאת באופי של התנועה היתה הכוח המושך של הנוער. כרובו של הנוער בקוסוב התחלנו בגיל צעיר מאוד בעבודה פיזית. זה היה המאפיין את העיר בלי הבדל בין משפחה ענייה או אמידה יותר. זה אף העניק הרגשת עצמאות לנוער, שלרוב גם פירנס או עזר להורים מגיל צעיר.

רבים מבני הנוער התארגנו במסגרות פוליטיות, כי היתה זו תקופה של תסיסה פוליטית רבה. כל צעיר שקיבל את חינוכו במסגרות הפוליטיות, היה מלא להט לדרך שלו. הויכוחים הפוליטיים מלאו את החלל. תנועתנו, שמתפקידה העיקרי היה לחנך את הצעיר לדרך חיים שונה מהמקובל, לא מעט הקדישה לחינוך פוליטי, בכדי שהצעיר יוכל בין היתר לעמוד בויכוח עם המתנגדים הפוליטיים, בעיקר מצד השמאל, שרצה בלי

הרף, בשלות השלושים, להתנקש בקיומנו, כתנועה ציונית חלוצית. אמנם הקומוניסטים הצליחו למשוך מהתנועות הציוניות רבים מהמבוגרים, אבל אחרי זמן קצר רובם מצאו אלה את דרכם לזעיר בורגנות, עזבו את עבודת הכפיים ועברו למסחר, וכל המהפכנות שלהם נמוגה. רק מעטים מאד בעלי אומץ ויושר אישי הקדישו את עצמם במסירות לרעיונות הקומוניסטיים.

בגלל האופי העצמאי של הנוער לא היינו תלויים בהורים בענין "דמי עליה"; חסכנו כסף במשך שנים למטרה זאת. ההורים הביטו על זאת בעין יפה ולא שמו מכשולים למטרה וגם הבינו את גודל השאיפה, שכן לא רצו שבניהם ימשיכו בניוון החיים בגולה. ובכל זאת ההכרעה לעליה היתה קשה לגביהם, כי לרוב, כאמור, היינו לעזר בפרנסתם.

היציאה להכשרה והחיים בה היתה להם השפעה עצומה על דרך המחשבה שלנו. החיים הקשים בתנאי ההכשרה בברושניוב, למעלה מ־20 מיטות בצריף אחד והעבודה המפרכת במינסרה (טארטאק), היה מבחן קשה ביותר. מברושניוב עברה קבוצת ההכשרה שלנו לעיר קרקוב ושם התנסו בתנאים שונים קצת. אמנם צפיפות במגורים היתה גם שם — כ־40 מיטות בשני חדרים ללא תנאים סניטריים מתאימים. אבל הבעיה האפיינית להכשרה זאת היה החיפוש המתמיד אחר יום עבודה וכלכלה ירודה. אילולי המטרה הגדולה שעמדה לעינינו, העליה ארצה, ספק אם אפשר היה להחזיק מעמד זמן רב.

לגבי צעירים שלא התנסו בחיי פועלים, היתה זאת הכשרה של ממש. לגבינו היה המבחן רק מבחינת חיי שיתוף וחברה.

לאחר כמה חדשים של שהייה בהכשרה באה נסיעה הביתה על מנת להתכונן לעליה, לסדר את כל הפורמליות ואת הדרכון — לפני חובת ההתגייסות לצבא פולני. היה זה מירוך עם הזמן, חיים במתח ובציפייה לעליה. ביום שבת אחד קיבלתי מברק על מועד העליה. נשאר לי יום אחד שלם בלבד בכדי לארוז ולהיפרד. אכן, היתה זו עבודה רבה בזמן קצר: מסיבות פרידה, שמחוייב הייתי להופיע בהן ולשמוע את כל נאומי הפרידה למרות קוצר הרוח והזמן. היתה זאת "עליה" לאחר הפסקה ארוכה של "העליה" מקוסוב, לכן רצתה הציבוריות הציונית להפיח על ידי כך רוח חיים בתנועות החלוציות, שקרנן ירדה באותה תקופה בעיני הנוער.

לקראת הבאות בארץ לא היינו מודאגים, כי ידענו שיש לנו כתובת וקבוצת חברי קיבוצנו כבר היתה מרוכזת בקיבוץ מרחביה ומחכה לתוספת חברים.

עצם העליה באנייה היתה חוויה בלתי נשכחת. כמה מאות חלוצים יצרו כבר שם אוירה ארץ-ישראלית בשיחות וריקודי "הורה". בהתקרבתנו לחופי הארץ פרצו "החברה" בשירה וריקודים ובלהט נעורים, שעל כן הגיעו למחוז חפצם תוך כיסופים למולדת. מהאניה — ישר לקיבוץ בלי טיולים ובלי בילויים, רק "בית עולים" כתחנה ללינת לילה בלבד ובדיקות רפואיות. כאשר ירדנו מהאוטובוס בעפולה והורדנו את חפצנו, שמעתי מפי תושבי המקום אומרים אחד לרעהו ביידיש: "עולים חדשים ועברית מדברים בשטף". כי אכן הרגשנו את עצמנו כבר מהתחלה כארצישראלים, וזאת בזכות התנועה וחינוכה.

באותם הימים חיכו בארץ גם לעליה ב' (עליה בלתי ליגלית). זאת היתה האניה הראשונה שהצליחה להוריד את העולים בשלום בחופי הארץ והיא הביאה קבוצת חברים נוספת לקיבוצנו, מרחביה, דבר שהיווה נקודת מפנה לגרעין הקיבוצי שלנו — ליציאה לעצמאות במושבה כפר סבא ב-1934. 25 חברי הגרעין הקיבוצי "המנוף" הקים מחנה אוהלים בחולות צפונה מהמושבה, בסביבה מוקפת פרדסים. פה קיבלנו לקח ראשון מהמציאות הארצישראלית.

הבעייה העיקרית שנעמדנו לפניה בכל חומרתה היתה השגת עבודה בפרדסים, שהיו סגורים בפני עבודה עברית; רק עבודה ערבית זולה העסיקו הפרדסנים היהודים. מתוך כך ברחו רבים מהעולים החדשים, שהגיעו מקרוב לכפר סבא, העירה, לת"א, שם נמצאה עבודה בבנין בתנאים הרבה יותר טובים מאשר בחקלאות. אבל אנחנו, גוף קיבוצי, לא הלכנו לחפש חיים קלים יותר, כי משימתנו היתה לחדור לחקלאות, להתקיים ולהיבנות ממנה. רצינו להסתפק ב-20 גרוש ליום עבודה בפרדס אבל גם זה לא ניתן לנו. לשכת העבודה של ההסתדרות אירגנה משמרות ליד שערי הפרדסים, שם התנכלו לעבודה עברית. עם פועלי כפר-סבא השתתפו במשמרות גם אישים ידועים מהארץ, בכדי להניע את הפרדסנים לקבלת עובדים עברים. הפרדסנים מצידם הזעיקו את המשטרה הבריטית נגד המשמרות וזאת אסרה את המשמרת. אבל המלחמה לעבודה עברית לא פסקה, עד שהבועזים הכירו בזכותנו כתושבי המקום לעבודה ובלשכת העבודה של ההסתדרות כאירגונו של הפועל בארץ. יחד עם ההישג בקבלת עבודות-חוץ דאגנו גם להקמת משק עזר, אמנם בצעדים איטיים. חסכנו כדי להקים איזה צריף, הקימונו בתי מלאכה, והנחנו יסודות לכמה ענפי משק: לול, רפת, גן ירק, שהפך להיות מקור פרנסה רציני מראשית

הימים. לקחנו חלק בחיי ציבור הפועלים במושבה וכן התקבלנו מיד עם בואנו, להגנה והתחלנו באימונים צבאיים בחשאי בל תרגיש בכך עין המשטרה הבריטית.

ב־1936 התחילו הפרעות בארץ, התקפות של הערבים על ישובים יהודיים ועל עוברים ושבים בדרכים. המחנה שלנו היה בסביבה סמוכה לכפרים הערביים, שמהם יצאו כנופיות מזוינות להתקפה. אנו השתתפנו בשמירה בפרדסים שבסביבה ובמחננו שמרנו אפילו בלי נשק כי זה לא היה בנמצא במידה מספקת באותם הימים. השמירה בלילה והעבודה ביום — היו מהדברים הרגילים במשך זמן מסוים. החיים התנהלו תוך דריכות מתמדת.

קטע אחר מחיי שנחרת בזכרוני היה ביקורי בקוסוב ב־1939. חמש שנים אחרי עליתי. מצאתי את העיר שונה בהרבה מאשר לפני עלייתי. אמנם העיר גדלה יותר במבנים, אבל בשטח החברתי היתה ירידה גדולה בין הצעירים. חסרה היתה אותה התסיסה החברתית והפוליטית משנת 1934. הנוער ברובו היה פיליסטרי ללא כל מטרה ברורה לעתיד, המצב הכלכלי בכלל לא היה רע. חלק מהצעירים עזב את העיר ונדד לערי פולין הגדולות תוך עיסוק במכירת מרבדים. אבל גם אז היו כאלה אשר לא רצו ולא יכלו להסתגל להלך רוח זעיר בורגני. האויר בעיירה היה מתניק להם ומשום כך עזבו את העיירה. רוב הצעירים התפכחו מהשקפתם הקומוניסטית ולא אחד הביע רצונו לעלות ארצה ולחיות בקיבוץ. אילו היו פתוחים אז שערי הארץ, הרי העליה היתה פתרון והצלה לרבים מהמיואשים. כבר אז הרגישו באויר אבק שריפה והאיומים של היטלר הידהדו ונטלו את בטחון החיים אצל היהודים.

גם עליה ב' היתה כרוכה בסכנת חיים ורק מועטים היו מוכנים לסיכון כזה. ואכן, אלה שהיתה בהם עוד כוונות חלוציות ולא נרתעו מהקשיים הצליחו לבנות את חייהם מחדש בארץ.

כאשר קיבלתי מהקונסוליה הבריטית בפולין אזהרה לצאת את פולין, כי מלחמה מתקרבת, היתה לי הרגשה שאני מציל את עצמי מבלי שאוכל לעזור לכל אלה שנשארו בעיירה, ובפי רבים שם השאלה איך אפשר לעלות ארצה?

בחזרי ארצה מצאתי את הקיבוץ והוא דן בלהט על אפשרות היציאה להתישבות. איזה מרץ נעורים הקיף אז את החברים לקראת הקמת ישוב קיבוצי חדש במולדת, הרחק בדרום, בסביבה ערבית טהורה עם מעט מקורות מים וכמות גשמים מוגבלת! אבל שטחי האדמה היו נרחבים וקסמו לנו

והפיחו בלב בטחון שאכן נתגבר על הקשיים בכוחות משותפים של הקולקטיב. כל התכונה להתישבות השכיחה מלבי את עגמת הנפש שעברה עלי בזמן ביקורי בקוסוב.

חובה לציין תחנה חשובה בדרכנו והיא בניית ביתנו בהתישבות החדשה, דבר שהיווה מפנה בכל אורח חיינו בארץ ובקיבוץ. אם במושבה התלבטנו בחוסר תעסוקה מלאה לחברים והיה צורך לשלוח קבוצות חברים לעבוד מחוץ לבית בסלילת כבישים, בבנין, או בסיקול אבנים בגליל, הרי בהתישבות חסרו לנו כוחות-עבודה נוכח תנופת הבניה ויצירת משק. צריפים ובתים למגורים צצו וקמו בזה אחר זה. עז היה רצוננו להעביר להתישבות בקצב מהיר ביותר את הילדים וכן חלק גדול מהקיבוץ שנשאר עדיין במושבה.

יחד עם זה השתרעו לעינינו אלפי דונמים פלחה שחיכו לעיבוד, זריעה וקציר, לאיסוף היבולים הגורגה לפני בוא הגשמים ולהקמת גג אשר יגן על עמל כפינו. ידינו היו מלאות עבודה: גיוסים לעבודות נוספות מחוץ ליום הרגיל בכדי להספיק להוריד את היבולים. ראינו לפנינו יום יום התקדמות. והבית שלנו הלך והתבסס מבחינה כלכלית.

מבחינה בטחונית היינו עסוקים בשמירה על השדות, שעדרי הערבים לא ידרסו את יבולנו ובפנים המחנה שמרנו בפני גניבות. השכנים שלנו התקנאו בנו לנוכח הישגינו ביבולים שעלו פי כמה משלהם. בדרך כלל שררו בינינו ובין שכנינו הערבים יחסים טובים. היו מבקרים אצלנו ואנו אצלם, וכן נתקיימו קשרי מסחר אתם. תמיד הביעו את רצונם לחיות בשלום עמנו.

רק ב-1947, אחרי החלטת האו"ם על חלוקת הארץ, גברה המתיחות בינינו ואנו נשארו בהתאם למפת החלוקה בחלק של המדינה הערבית. אז התחילו לצוף בפנינו בעיות בטחון שלא ידענו קודם. ושוב, בכוחות משותפים של הקולקטיב ידענו להתגבר על הרבה קשיים.

פה מתחילה פרשת חיינו בתקופת מלחמת השיחרור והוא הפרק הגורלי בקיומנו בתוך תוכה של החזית.

קאסעווער געבערג-סוחרים

אן אנגעזעענער טייל זענען זיי געווען אין דער קאסעווער יידישער באפעלקערונג ווי אויך אין סוחרטום. כמעט דריי דורות האבן זיך באשעפטיקט מיט אַרױפפאַרן אין געבערג אײנצױהאַנדלען בהמות, רויכוואַרג און אנדערע סחורות פאַרן יריד, וואָס פלעגט פאַרקומען יעדן מיטוואָך אין קאָסעוו. פאַרהאַרעוועטע און פאַרהאַרטעוועטע יידן זענען זיי געווען און האָבן זיך אין די באַדינגונגען פון פוילן נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה שווער געראַנגלט פאַר זייער עקזיסטענץ.

מוצאי-שבת, נאָך הבדלה, ווען יידן האָבן זיך „גוט וואָך“ געזאָגט, האָט מען געקאַנט באַמערקן אין די סוחרישע שטובן זיך פאַרזאַמלען גרופעס געבערג-סוחרים. שותפים האָבן זיך אָפּגערעכנט אין דער הכנסה פון דער פאַרגאַנגענער וואָך. דאָ האָבן זיך פאַרזאַמלט אויך קצבים, פלייש-האַקערס, וועלכע זענען געקומען באַצאָלן פאַר דער קרעדיטירטער סחורה, אויך יידן פון אנדערע האַנדלס-צווייגן און סתם יידן אָפּצוגעבן גמילת-חסדים, „געכאַפטע“ ביי די סוחרים נאָכן יריד.

שוין צוויי אַזײַגער ביי נאַכט האָט מען געקאַנט זעען די זעלבע יידן זיך פאַרזאַמלען גרופעסווייז אַרױפצופאַרן אין געבערג, ווער מיט אײַגענע „געלעגנהייטן“ און ווער מיט פרעמדע. פאַרשידענע קאַטעגאָריעס זענען זיי געווען. געווען יידן, וועלכע האָבן געהאַט אײַגענע „פּאַלאַנינעס“; געווען אַזעלכע, וואָס פלעגן עקספּאַרטירן בהמות קיין עסטרייך; געווען אַזעלכע, וואָס פלעגן אָפּקויפן פאַר אנדערע סוחרים; מעקלערס און אונטערמעקלערס; יידן, וואָס האָבן פאַרטוישט סחורות, אנדערע וואָס האָבן געמאַסטעט (אויסגעהאַדעוועט) בהמות א.א.וו.

לאַמיר אַנרופן אַ טייל פון זיי:

אליעזר גלאַזבערג, פרץ גלאַזבערג, אביצ'קי פעלאנדער (האבער), דוד גריינער, זינדל רייכער, שמשון פריזעל, שכר קויפמאַן, משה קרויט-האַמער, משה לאריש, רובלע רייכער, משה הערש לאריש, מערבויס, אברהם שטיין ווי אויך זייערע קינדער.

געווען אַ מאָל אַ פּאַל, ווען פון יענער זייט גרענעץ פון אונגאַרן איז אַריבערגעקומען אַ גרויסע סטאַדע בהמות, די פוילישע גרענעץ-

פאליציי האט זי קאנפסקירט און פארקויפט די קאסעווער סוחרים און די האבן זיך משמח געווען מיט דער גרויסער "מציאה". אבער די אונגארישע רעגירונג האט באלד אינטערווענירט אין ווארשע, האבן זשאנדארמען מיט געוואלד צוריק אפגענומען ביי די יידן די סחורה און אפגעגעבן זיי דאס געלט. האט מען זיך אין קאסעווער דעמאלט געוויצלט, אז איבער דודל גריינער, אליעזר גלאזבערג און זינדל רייכער איז שיעור נישט אויסגעבראכן א מלחמה צווישן אונגארן און פוילן, און טייל האבן געזאגט, אפשר טאקע א גאנצע וועלט-מלחמה!

א שיין און אייגנטימלעך בילד פלעגט זיין אין די קארפאטן-בערג, ווען אויף א שפיץ בארג פלעגט א פאסטוך אויסשפילן אויף זיין פייעלע זיין פאסטוך-ליד, און דא באווייזט זיך פלוצים פון טאל א רייטנדיקער קארואאן פון יידן מיט צעפלאשעטע בערד און פיאות...

נישט איין מאל פלעגן די מענטשן זיין אויסגעשטעלט אויף סכנות. ס'זענען געווען פאלן פון רויב-איבערפאלן און אפילו פון הריגות (ווי זיידל שנעבערג). אויך פון ווילדע חיות, וועלף, בערן, פלעגט מען איבער-געפאלן ווערן. און ווען יידן זענען ניצול-געווארן פון סכנות, האט מען שבת אין די שולן געבענטשט "גומל" און ביים רבין ביר "געשטעלט" ביד רחבה.

באזונדערס שטורמיש פלעגן זיין אין קאסעווער די מיטוואך-ירידים, מיטן צוקלאפן מיט די הענט און מיט די געשרייען, מ'האט געקאנט מיינען, אז די מענטשן נעמען איין גאנצע וועלטן, ווען די ירידים פלעגן אדורך בשלום, ס'איז געווען פרנסה, פלעגן די סוחרים זיך פארזאמלען ביי ווילד-הארן, אדער ביי אברהמ'יק שטיינער, מאכן א "לחיים" און שפילן א קערטל.

עצבות איז פרעמד געווען די יידן, אין די שווערסטע באדינגונגען האט זיי נישט אויסגעפעלט קיין בטחון און אמונה. פון זייערע ווערטלעך און גלייכווערטלעך וואלט מען געקאנט א גאנצע פאלקלאר-זאמלונג צוזא-מענשטעלן. אייגנארטיק פלעגן זיין זייערע דין-תורות, וועלכע האבן זיך תמיד געענדיקט מיט א פשרה.

חתונות ביי געבערגס-יידן זענען געווען א שם-דבר, ווען זיי פלעגן אויף א חתונה שפעט ביי נאכט אריין פון גרויס שמחה אין התלהבות, פלעגן די קלעזמער אויפשפילן: "אדער דעם לעקאך, אדער דעם פלאדן, אדער די פענצטער, אדער די לאדן", און אז די מחותנים

זענען נישט געווען אזוי מילד, פלעגן טאקע פליען די פענצטער אין די
לאדן!

אין די שפעטערע יארן, ווען אין פוילן האט אנגעהויבן הערשן די
„אױשעם“־פאליטיק, איז דער האנדל געווארן א האלב־לעגאלער. די
סטאראסטעס האבן נישט געגעבן קיין באווייליקונג צום האנדלען, די
זשאנדארמערע האט שיקאנירט, און די יידן האבן געמוזט א גרויסן טייל
פון זייערע הכנסות אוועקגעבן אויף שוחד און מתנות די פריצים. דער
מסחר האט זיך כמעט ווי אפגעשטעלט. די געבערג־סוחרים האבן אנגע־
הויבן אריבערגיין צו אנדערע פרנסות, און נאך א קליינער טייל איז
געבליבן ביים האנדל.

די אלע יידן, אונדזערע טייערע ברידער, זענען פארשניטן געווארן
דורך די נאציס. הי"ד!

ספריה ע"ש הרמב"ם
תרצ"ב

די פארטיי „פועלי-ציון צ.ס.“

ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה איז אין קאסעווי קיין ארגאניזירטע ארבעטערשאפט כמעט נישט געווען. ס'האבן זיך איינצעלנע מענטשן, ווי: זלמן מוילער, מרדכי מייער, מרדכי בענדער, אליעזר און מרדכי ברימל און אנדערע, גערופן „פועלי ציוניסטן“, אבער קיין ארגאניזאציע איז נישט געווען. אויסער זיי זענען געווען עטלעכע „בונדאָוועס“, ווי: הערש זידערער, שמואל שניידער, ברוך בעקער א. א. מען האט דיסקוטירט, זיך געקריגט בעת פאליטישע אקציעס, אבער קיין מאל נישט ארגאניזירט די יידישע ארבעטער און נישט געפרוויט פארבעסערן זייער גאר שווערע לאגע. זיי האבן געארבעט 12 שעה און מער א טאג, פאר א קליינעם לויף און זייער אפט ביי שלעכטע סאניטארע באדינגונגען. א לערן-יינגל, וועלכער איז געגאנגען לערנען א פאך, האט באצאלט דעם באלעבאס א סומע געלט און געארבעט 3 יאָר, אבער דאָס ערשטע יאָר האט מען אים אויסגענוצט צו פארשידענע הויז-ארבעטן, ווי, למשל, פירן די קינדער שפאצירן. אויך נאך די דריי יאָר זענען קיין גרויסע מייסטערס פון די באַלמעלאַכעס נישט ארויסגעקומען, און זיי זענען טאקע געווען שוואַכע פרנסה-געבער.

ערשט נאָכן וועלט-קריג האבן די אויבן-אויסגערעכנטע פועלי-ציון-חברים, מיט נאך יינגערע כוחות, ווי: זיידע פריילעך, מאיר קויפמאן, יוסל מערבוים, מוני ברימל, יצחק קרעמער, יוסל ווינטער, באבצי האַפנבערג, חיה שרה בארטפעלד, פערל ראָל, ברוך ענגלער א.א. זיך ארגאניזירט און געגרינדעט אין יאָר 1921 די פארטיי „פועלי ציון“. איר ציל איז געווען: פארבעסערן די לאגע פון די ארבעטער, העלפן דער אַרעמער יידישער באַפעלקערונג, געבן אַ מעגלעכקייט דער יוגנט צו לערנען און זיך גייסטיק אַנטוויקלען.

אַזוי ווי אונדזערע מאַטעריעלע מיטלען זענען געווען קנאַפע, פלעגן אין אָנהייב די אַפטע פאַרזאַמלונגען פאַרקומען אין די וווינונגען פון די געציילטע חברים. די צאָל מיטגלידער איז אַבער געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. יוגנטלעכע און עלטערע פון אַלע אַרבעטס-פאַכן זענען צוגעטרעטן צו דער פארטיי. דעמאָלט האט מען געדונגען דעם ערשטן פארטיי-

לאקאל, פון איין צימער. אבער שוין אין א קורצער צייט האט מען געמוזט טוישן דעם לאקאל און געדונגען א גאנץ הויז פון 4 צימערן. נאָר אויך דאָ איז מיט דער צייט געוואָרן צו ענג.

דער געוויילטער קאָמיטעט איז געקומען אין באַרירונג מיט די באַלמעלאַכעס, וועלכע האָבן באַשעפטיקט אַרבעטער און געפאָדערט פון זיי אַ העכערן לויף, אַכט שעה אַרבעט, פאַרבעסערן די סאַציאַלע באַדינ- גונגען. אַ טייל אַרבעטסגעבער האָט מיט אונדז פאַרהאַנדלט און נאָכגעגעבן די פאָדערונגען. אַ צווייטער טייל האָט נישט געוואָלט רעדן מיט אונדז. האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרשטריקן ביי זיי, ביז אין אַ צייט אַרום האָבן אויך זיי נאָכגעגעבן.

עס האָבן טייל מאָל אויך נישט געפעלט קיין שטרייקברעכער, אַבער מיט זיי פלעגט מען באלד מאַכן דעם חשבון און אויך דאָרט דערלעדיקן פאַזיטיוו.

אויך מיט די פאַבריקאַנטן פון קילימעס און סוועטערס האָט מען זיך געזעצט צום טיש, און ביי די פאַרעקשנטע געמוזט פריער דורכפירן שטרייקן מיט פיקעטן (משמרות) ביי די טויערן, ביז מען האָט אויך זיי איינגעביסן.

די לאַגע פון די אַרבעטער איז אַזוי אַרום געוואָרן פיל בעסער. זיי האָבן ווייניקער געאַרבעט און מער פאַרדינט.

די השפעה פון דער פאַרטיי איז געוואָקסן אין שטאָט און נישט נאָר צווישן די אַרבעטער. אויך אַנדערע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן אונדז געשענקט זייער פאַרטרויען און ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, ווי שטאַטראַט און קהילה-וואָלן, קאָנגרעס-וואָלן א.א. געשטימט פאַר דער ליסטע פון „פועלי-ציון צ.ס.“.

אונדזער פראַקציע אין שטאַטראַט איז געווען זייער אַקטיוו, און אפילו די יידנפיינדלעכע באַאַמטע פלעגן זיך רעכענען מיט זייער מיינונג און דערליידיקן פאַזיטיוו זייערע אַפטע אינטערווענצן.

אויפן געביט פון דערציונג און קולטור האָט די פאַרטיי זיך געוואָרפן מיטן גאַנצן ברען. דאָ איז געווען אַ פעלד פון אַרבעט, אַ גאַנץ ברייטס. די יונגע קינדער פון די אַרעמע שיכטן און אַרבעטער זענען געווען ס'רוב גאַנץ פאַרנאָכלעסיקט, האָבן נישט געלערנט אין קיין שול, נישט אין קיין חדר, נאָר באַקומען זייער דערציונג אין דער „תלמוד-תורה“, ביי ר' אברהם מען דעם תלמוד-תורה-מלמד. די מיינסטע פון זיי וואָלטן געבליבן האַלבע און גאַנצע אַנאַלפאַבעטן, ווען די פאַרטיי וואָלט נישט מיט די

ווינציקע מיטלען, וואָס זענען געשטאַנען אין איר רשות, און מיט אַ קליינער אונטערשטיצונג פון די אמעריקאנער לאַנדסלייט, געווען געגרינדעט, אין יאָר 1924 בערך, אַ 4-קלאַסיקע יידישע פּאַלקס-שול, וווּ די קינדער פלעגן חוץ דער עלעמענטאַרער בילדונג באַקומען אויך עסן און קליידער. מען האָט געלערנט יידיש, פויליש, העברעיש, חשבון און אנדערע לימודים. צוויי פון די לערער זענען געווען געצאָלטע, די אנדערע — פּרייוויליקע. די געצאָלטע לערער, לאה זאכער און אהרון ברעגמאן, זענען געשיקט געוואָרן פון דער צענטראַלע, די אנדערע לערער זענען געווען די פאַרטיי-חברים: יוסל מערבאום, יצחק קרעמער, יוסל קאלמאן, מוני ברימל, ברוך ענגלער א. א.

די קינדער האָבן פלייסיק געלערנט און זענען טאַקע געוואָרן לייט. אויסער דער שול פאַר קינדער האָט די פאַרטיי איינגעפאַרדנט אַוונט-קורסן פאַר דערוואַקסענע, וועלכע פלעגן נאָך דער אַרבעט זיצן שעהען-לאַנג און זיך צוהערן צו די רעפּעראַטן און לעקציעס פון די עלטערע חברים. ס'פלעגן געפירט ווערן אינטערעסאַנטע דיסקוסיעס אויף פאַרשיידענע טעמעס, אין וועלכע כמעט אלע יוגנטלעכע אַרבעטער פלעגן נעמען אַן אַקטיוון אַנטייל. די אַנטיילנעמער פון קורסן זענען איינגעטיילט געוואָרן אין קרייזן, און יעדער קרייז האָט געהאַט זיין באַשטימטע שעה אין טאָג ווען זיך צו טרעפן. די באַטייליקונג איז געווען שטענדיק אַ פולע.

די אַרבעטער-ביבליאָטעק, וועלכע די פאַרטיי האָט אין אַ קורצער צייט נאָך איר אַנטשטייונג געגרינדעט, איז מיט דער צייט אויסגעוואַקסן צו איינער פון די שענסטע קולטור-אינסטיטוציעס אין שטאָט. 300 סטאַבילע לייענער, יידן און אויך נישט-יידן, האָבן געשלונגען ממש די דערלאַנגטע ביכער, אין יידיש, פויליש, העברעיש. דאָס בעסטע און גייעסטע בוך וואָס פלעגט דערשיינען, סיי אין אַריגינאַל, סיי אין איבערזעצונג, פלעגט דער חבר דאָ באַקומען. אַרום 3000 בענדער, אין אַ גרויסן זאַל, 3 מאָל אין וואָך באַדינט מיט פּרייוויליקע כוחות. ס'איז געווען אַ באַזונדערע אַפטיילונג ביכער פאַר יוגנטלעכע. אין אַ צווייטן זאַל זענען געזעסן ביי טישלעך חברים און חברות, יונגע און עלטערע און געלייענט צייטונגען, זשורנאַלן, וואַכנשריפטן, אין יידיש, פויליש, העברעיש. דאָרט פלעגט מען זיך צוהערן צו רעפּעראַטן פון אַרטיקע און צוגערייזטע רעפּערענטן איבער פּאָליטישע און אַקטועלע טעמעס, מיט און אַן דיסקוסיעס.

ביי דער פאַרטיי האָט עקזיסטירט אַ „דראַמאַטישער קרייז“, וועלכער האָט כמעט יעדן חודש אויפגעפירט פיעסן פון באַקאַנטע שרייבער ווי:

ליגה למען א"י העובדת. פגישה עם א. ש. יוריס.
 לימינו : י. גרטנר, ז. פיגוד וד"ר ברטלר. לשמאלו : ז. פרייליך, בנדר, ו. לגדמן.

סניף "החלוץ הצעיר".

ש. אש, אנסקי, פינסקי, בערגעלסאן, שלום-עליכם א.א. די פארשטעלונגען פלעגן תמיד גוט באזוכט ווערן, און פיל מאל האט מען זיי אויפגעפירט אין די ארומיקע שטעטלעך. באטייליקט האבן זיך אין דראמאטישן קרייז די ח"ח: ברוך בעקער, יוסל העלפער, משה וויניקער, רחל שטיינער, שרה קרומביין, פערל ראָל, קיילע טוי, יהודה האַפנבערג, דוד הייזלער, פרידע דרעזנער, נחמן בלאָזענשטיין, ברוך ענגלער א. א.

עטלעכע מאל אין יאר פלעגן מיר פאראנשטאלטן „ליטערארישע אַוונטן“, וועלכע זענען תמיד אדורך מיט דערפאלג. די הכנסה פון די „אַוונטן“, איז געגאנגען פאר דער ביבליאטעק.

דער געמישטער כאָר ביי דער פארטיי, וועלכער פלעגט אַרויסטרעטן אויף די „אַוונטן“, האט צוגעהאלפן זייער דערפאלג. אין כאָר האבן זיך באטייליקט די חברים: אלטער און בת-שבע פעדערינג, קאָפּל און דוד הייזלער, אסתר און חנה שערף, פרידע דרעזנער, אסתר לופט.

ביי דער פארטיי איז אויך געווען אַרגאניזירט אַ ספּאָרט-קלוב „הפועל“, וועלכער האט געהאט אַ פינג-פּאָנג-סעקציע און אַ פוטבאָל-מאַנשאַפּט, וועלכע פלעגט זיך פארמעסטן מיט יידישע און נישט-יידישע קלובן. אין דעם קלוב זענען געווען אַקטיוו די חברים: יוסל ווינטער, נתן פרענקל, יוסל קעס, ישעיהו שטערנבערג, ישראל צייגער, יוסל האזענפראַן, יוסל דרעזנער, מאיר בידער א. א.

אויך אַ שאַך-קלוב האט עקזיסטירט, אונטער דער אָנפירונג פון ח. יוסף קרעמער.

אַ באַזונדער קאָפיטל שטעלן מיט זיך פאר די יוגנט-אַרגאניזאַציעס, „פרייהייט“, און „חלוץ-הצעיר“, וואָס האבן גרופירט אַרום זיך כמעט די גאַנצע אַרבעטער-יוגנט פון אלע פּאַכן. זיי האבן געפירט אַ ברייטע קולטור-טעטיקייט צווישן די מיטגלידער. יעדער פון די חברים האט אָנגעהערט צו אַ קרייז, וווּ ער האט באַקומען זיין דערציאונג. אויסער דעם האבן זיי געפירט אַ ציוניסטיש-חלוצישע אַרבעט. פיל פון זיי זענען אַוועק אויף הכשרה און שפּעטער טאַקע קיין ארץ-ישראל, וווּ זיי זענען ביז היינט אין קיבוצים און קבוצות. זיי האבן מיטגעאַרבעט אין די ציוניסטישע אינסטי-טוציעס און זאַמלונגען פאר ציוניסטישע פּאַנדן.

די עלטערע פארטיי-חברים זענען, אַ חוץ זייער אַקטיוויטעט אויף דעם געביט פון ווירטשאַפּט און קולטור, געווען פארטרעטן און אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין ציוניסטישע אינסטיטוציעס: קרן הקימת, קרן היסוד, העברעישע פּאַלקס-שול, העברעישע גימנאַזיע, פּאַלעסטינע-אַרבעטער-פּאַנד.

ועד סניף „דרור“.

אזוי ווי קאסעווי איז געווען אַ הכשרה-פונקט, פלעגט די פארטיי
 באזארגן די מענטשן מיט אַרבעטס-מעגלעכקייטן און וווינונג.
 די פארטיי האָט אַרגאַניזירט די „העובד“־באַוועגונג, און אירע
 אַ גרופע חברים זענען עולה-געווען קיין ארץ-ישראל, צווישן זיי: יוסף
 ווינטער און משפחה, שלמה ווינטער, העניע קרעמער א. א.
 אַלץ דאָס איז געפאלן אַ קרבן די נאַצישע חיות, ימח שמם!

עס וויינט דאס הארץ נאך אונדזער שטעטל

(יוגנט-זכרונות)

פאראנען יידן וואס זאגן: שוין גענוג! גענוג מיטן שיטן אש אויף די קעפ, גענוג מיטן אויפרייסן ווונדן. מען מוז — טענהן זיי — די ווונדן לאזן פארהיילן, מען מוז פארגעסן אין דעם, וואס איז געשען און דערווייטערן אלץ, וואס וועט אונדז נאך שווער מאכן דאס ווייטערדיקע לעבן.

אבער ניין, מיר קענען נישט און ווילן נישט פארגעסן! אפשר דורכן שטענדיקן דערמאנען וועט עס געלינגען צו פארמיידן, עס זאל זיך ווען-עס-איז נאך א מאל דערוואכן און צעווילדעווען די בעסטיע אין מענטש. און עס איז גאנץ נאטירלעך, וואס די טראגישע טעמאטיק פון אומקום געפינט זיך ווייטער אויפן סדר-היום, הערט נישט אויף צו זיין דער תוכן פון צענדליקער נייע ביכער אין גאר דער וועלט, פון נייע דערשיי-טערנדיקע פילמען, פון אלץ נאך און נאך נייע ספרי-זכרונות, מגילות, פוקסים, געשריבן מיט בלוט און טרערן דורך די שארית-הפליטה, צעזייטע און צעשפרייטע איבער גאר דער וועלט.

ווייל טייער און אומפארגעסלעך זענען אונדז די אומגעקומענע און ס'איז כמעט קיין חילוק נישט פאראנען צווישן די פון דער אייגענער משפחה און אנדערע נאנטע און ווייטע. אלע זענען פאר אונדז, דורך זייער אומקום אויף קידוש-השם, ברידער און שוועסטער געוואָרן.

איך דערמאן זיך אַ מאַמענט באלד נאָך דעם גרויסן חורבן פון פוילישן יידנטום.

איך בין מיט דער פוילישער אַרמיי אין לובלין. נישט געווען דאָרט, אין דער וועלט-באַרימטער יידישער שטאָט, קיין יידן מער. אַרויסגייענדיק פון דעם געבליבענעם „פּרץ-הויז“, וווּ אויף די פּאַדלאַגעס זענען געלעגן צענדליקער געלע ווי וואַקס, פון הונגער געשוואַלענע, האַלענדישע יידישע פרויען און מיידלעך, אַריבערגעפירטע פון נאַנטן מיידאַנעק, דערווע איך פלוצעם עפעס אַ יידן אויף דער כמעט ליידיקער גאַס. צוגעקומען נענטער, דערקענען מיר זיך באלד ביידע און פאַלן זיך אין די אַרעמס — אַ ייד פון קאַסעוו (אירע לאריש). מיר האָבן זיך צעקושט און צעוויינט ווי לייבלעכע

ברידער, וואס האבן איינער דעם אנדערן גליקלעך אָפּגעפונען. מיר האָבן זיך פאַרשפּאַרט אין אַן אַכסניאָ און אַ טאָג מיט אַ נאַכט גערעדט וועגן אַלעמען און וועגן יעדן באַזונדער. בלוט איז גערונען פון מיין האַרץ. הערנדיק פון ערשטן אויגן-עדות פרטים פון דעם שרעקלעכן מבול, וואָס האָט אָפּגעשווענקט אונדזער טייער שטעטל. מיר זענען געזעסן אויף נידעריקע בענקלעך, און איך האָב געפילט בחוש — איך בין אַן אַבל נאָך דער גאַנצער קהילה. טייער שטעטלע קאַסעו, פאַר וואָס איז אויף דיר אַזאַ שטראָף אויסגעפאַלן?

שפּעטערדיקע דורות וועלן שווער באַדויערן און זעען אין דער שוואַך אַ זייער טראַגיש קאַפיטל, דאָס טראַגישסטע אפּשר אין אונדזער געשיכטע. מיר אָבער, דער דור, וואָס דער ביטערער גורל האָט אונדז אויסגעקליבן מיט אונדזערע לייבער און נשמות דאָס אומגליק אויסצוטראַגן. — אין אונדז וויינט דאָס האַרץ אַ ביטער געווייך און רייסט זיך אויף שטיקער.

פאַרגעסן? ניין! אדרבה — דערמאָנען און דערציילן! וכל המרבה, הרי זה משובח. און קומסטו זיך צוזאַמען מיט אַ בן-עיר, וועט גאָר נישט העלפן, דו זעסט דין אנדער און ווילסט שעהען רעדן און דערמאָנען פאַרגאַנגענע צייטן מיט אַלע פרטים שבפרטים, ווייל מיר טראַגן אין זיך אַ נישט אויסלעשבאַרע ליבע און פיעטעט צו דעם אַזוי ספּעציפישן, וואַרעמען, יידישן לעבנסשטייגער פון אונדזער פוילישן שטעטל.

פון וואָס הייבט מען אָן? פאַרשטענדלעך, פון די קינדער-יאָרן און קודם-כל פון חדר... דערמאָנסט זיך די יאָרן, ווען ביסט מיט מזל דורכגעגאַנגען די דרדקי-מלמדים (בערעלע, ירחמיאל א. א.) און אריין אין דער העכערער חדר-שטופע פון יאָסל, אברהם בערל, פיציע א. א. יאָרן צאָרטע, עמפּינדלעכע, ווען עס הייבט זיך אָן פאַרמירן דעם קינדס נשמה, כאַראַקטער. און אַט זעסטו דין זיצן אין אַ קאַלטן ווינטערדיקן פרימאַרגן ביים לאַנגן חדר-טיש מיט אַ צוויי טויז אַנדערע יינגלעך. דער נאַפּט-לאַמפּ באַלייכט שוואַך דעם חדר, און דער רבי, אויבנאָן, לערנט מיט די יינגלעך „מיט גוטן“ און „מיט ביזן“. מען לערנט חומש מיט רש"י. דער גרויסער רש"י דערציילט דיר מיט קלייניגקע, חנעוודיקע אותיותלעך, ווי די האַרציקע, אַזוי פרי פאַרשטאַרבענע, מוטער רחל גייט אַרויס פון קבר און וויינט פאַר גאָט אויף אירע אין גלות געטריבענע קינדער. אונדזער קינדישע פאַנטאַזיע האָט דעמאָלט ממש געזען אונדזער מאַמע רחל מבכה על בניה, און געהערט, ממש געהערט, דעם קול ברמה, וואָס טרייסט זי.

ווער פון אונדז געדענקט אויך נישט יענעם שבת, ווען מען האָט

אָנגעהויבן לערנען חומש און געהאַלטן די „דרשה“? די שאלות, וואָס
עס האָט געשטעלט דער רבי, און די תשובות וואָס עס האָט געגעבן דער
גליקלעכער חדר-בכור? טיף איינגעקריצט בלייבן זיי לאַנג אין זכרון.

איך ציטיר זיי, ווי זיי זענען געזאָגט געוואָרן, און פריי זיך, וואָס
איך קען אונטערשטיצן מיין זכרון מיטן טעקסט אין מאיר הענישעס
(זאבלאָטאָו), „מבית ומחוץ“:

דער רבי: קום אָהער דו יינגעלע.

דער תלמיד: איך בין שוין נישט קיין יינגעלע.

ד. ר.: וואָס דען ביסטו?

ד. ת.: איך בין שוין אַ גאַנץ פיין בחורל.

ד. ר.: אויב דו ביסט שוין אַ פיין בחורל, קענסטו שוין עפעס

לערנען?

ד. ת.: געוויס קען איך שוין לערנען.

ד. ר.: וואָס זשע לערנסטו?

ד. ת.: איך לערן שוין חומש צו מזל.

ד. ר.: אויב דו לערנסט שוין חומש, וואָס איז די טייטש חומש?

ד. ת.: חומש איז די טייטש פינף.

ד. ר.: וואָס פינף? אפשר פינף בייגל פאַר אַ גרייצער?

ד. ת.: ניין, פינף ספרים פון דער הייליקער תורה.

ד. ר.: ווי אַזוי הייסן זיי?

ד. ת.: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים.

ד. ר.: וועלכעס ספר לערנסטו?

ד. ת.: דאָס דריטע ספר, ויקרא.

ד. ר.: וואָס איז די טייטש ויקרא?

ד. ת.: ויקרא, איז די טייטש: ער האָט גערופן.

ד. ר.: ווער האָט גערופן? משה דער שמש האָט גערופן די יידן

אין שול אריין? (משה דער שמש — דער שמש אין „קאסעווער שול“).

ד. ת.: ניין, גאָט האָט גערופן צו משה רבנו און גערעדט צו

אים פונעם אהל מועד, כדי צו לערנען אים די דינים פון קרבנות.

ד. ר.: פאַר וואָס גראַד די דינים פון קרבנות?

ד. ת.: אַזוי ווי די קרבנות זענען הייליק, אַזוי הייליק זענען די

קינדער, וואָס לערנען די הייליקע תורה.

פון דאָנען צו דער העכערער מדרגה פון תורה לערנען — צו ר'

מרדכי יוסף הערצעלעס, דעם תלמיד-חכם און מחנך-הדור, צו אנטשעל „דעם רבין“, דעם גרויסן קענער און „ווילדן קאפ“, און צום סוף — צו דעם ווייטן און אין-סופעדיקן שליאך פון בית-מדרש און קלויז.

און רעדט זיך וועגן בית-מדרש, דערמאן איך זיך מיט א באזונדערער ליבע דאס „שטאטישע בית-המדרש“, מיט זיין פשוטער איינריכטונג, מיט די לאנגע טישן ברענענדיקע חלב-ליכט, מיט זיין ווארעמער היימישקייט און מיט זיין פילפארביקן עולם מתפללים. ס'מייסטע פראסטע עמך, וואס פלעגט אויך אהער אריינקומען הערן א שיעור אין דער פרשת-השבוע, לערנען א פרק משניות, אדער אריינקוקן אין אן עין-יעקב, דא פלעגט אויך אין א פראסטיקער ווינטער-נאכט קענען זיך דורכשלאפן ביים ווארעמען אייזערנעם אויוון עפעס א פארוואלגערטער ארעמאן, עפעס א האלב משוגענער, אדער גלאט א מיסטעריעזער פארשוין. עס האט אלץ דא זיך געבעטן א פרץ...

איך גיי דא נישט באשרייבן די שולן און קלויזן פון שטעטל, נאר פון דעם „סאלאש“ און פון פערזענלעכע יוגנטלעכע זכרונות וועגן אים — קען איך זיך נישט אפזאגן. דער „סאלאש“ האט צום שטארקסטן געווינקט אויף מיין יוגנטלעכער פאנטאזיע. א גאנץ יאר פלעגט דער ריזיקער, ווילדער, נישט פארענדיקטער בנין פון „סאלאש“ שטיין לידיק. נאר צו די ימים-נוראים פלעגט ער פלוצעם אויפלעבן און אייננעמען אין זיך אפשר טויזנטער יידן פון נאנט און ווייט, ס'רוב חסידים פון קאסעווער הויף, וואס האבן — מיטן רבין בראש — אנגעפילט זיין גרויסן חלל מיט תפילות און תחנונים און פארטריבן די טויטע שטילקייט פון א גאנץ יאר. ווער זשע האט — לויט מיין יוגנטלעכער פאנטאזיע — געקאנט זיך אויפהאלטן אין אזא מין „סאלאש“ דעם רעשט פון א גאנץ יאר, און באזונדערס אין די נעכט? ווער, אז נישט די נשמות פון די מתים?... איך האב א געוויסע צייט געלערנט אין דער קליינער „קאלאמייער“ קלויז, וואס איז געווען אנגעשלאסן צום „סאלאש“ און די טיר צווישן ביידע איז שטענדיק געווען אפן. וויי, וואס פאר א ציטער ס'פלעגט מיר דורכגיין דורכן לייב, שפעט ביינאכט, קרוב צו חצות, ווען די ליכט, אנגעטאפיעטע אויף די שטענדערס, האבן אנגעהויבן פאמעלעך צאנקן און איינציקווייזן אויסגיין, און מיין בליק איז נישט ווילנדיק געפאלן דורך דער אפענער טיר אין שווארצן סודותפולן חלל פון „סאלאש“!... נאך היינט גייט מיר דער זעלבער ציטער דורכן לייב...

איך האב געהאט די זכיה צו לערנען דארט ביי ר' הערשעלע פיער,

דעם גרויסן תלמיד-חכם, דעם טייערן ייד, דעם פייערדיקן פאנאטיקער, וואָס איז איבערגעגעבן געווען אין גאנצן, בגופו ונפשו, לעבודת הבורא. דער פראכטפולער געשטאלט פון ר' הערשעלע, וואָס האָט פאַר אונדז יוגנטלעכע דעמאָלט געהאַט אין זיך שטריכן ממש מעטאָפיזישע, און איז צום סוף נאָך מער סובלימירט געוואָרן דורך זיין גרויזאם-טראַגישן אומקום אויף קידוש-השם — איז אין דעם ספר געווידמעט אַ באַזונדערע ערנסטע אַרבעט.

זאָל מיר ר' הערשעלע ז"ל, טויזנט מאל מוחל זיין, ווען אני הקטן פון זיינע תלמידים וועל דערמאָנען אַ קינדערישע איבערלעבעניש פון יענע טעג. ר' הערשעלע האָט געזאָגט מוסר און, וועלנדיק אונדז נאָך שטאַרקער איבערצייגן, אַז שוין ביים לעבן עסן אונדז די ווערעם, נאָך איידער מיר זענען באמת געוואָרן צו עפראַפּר, האָט ער איין מאל אין אַן אַוונט אַ דריק געטאָן מיט צוויי פינגער אויף זיין נאָז און צו מיין גרעסטער איבעראַשונג, האָט זיך פון דער הויט אַרויסגעשלענגלט עפעס אַ זאך, וואָס האָט ביים טריבן ליכט אין קלויז אויסגעזען טאַקע ווי אַ דין ווערעמל... גאַנץ שאַקירט פון אַזאָ קאַנקרעטן באַווייז, האָב איך, אהיימ-קומענדיק, באַלד געוואָלט דעם עקספּערמענט נאָכמאַכן, אָבער מיר איז בשום אופן נישט געלונגען אַ ווערעמל אַרויסצוכשוּפן, פשוט ווייל איך האָב אויף מיין הויט קיין „קאַמעדאָנען“ (פאַרשטאַפטע קליינע דריזעלעך) נישט געהאַט...

דאָ שטייגט אַרויף פון מיינע יוגנט-זכרונות אַ צווייטע פיגור, אַ זייער כאַראַקטעריסטישע — ר' מנשה פלאַך, ז"ל. איך זען אים נאָך היינט, ווי איך האָב אים געזען אין יענע יאָרן. אַ זקן מיט אַ לאַנגער, ווייסער באָרד, איינגעהילט אין אַ גרוי-שוואַרצן שווערן טוך איבערן קאַפּ, איינגעבויגן, דער בליק צו דער ערד. ער האָט, דאָכט זיך מיר, קיין אַנדערן וועג נישט געקאָנט, נאָר פון און צום בית-המדרש. עס איז דאמאָלט געווען מיין אייגענער ייגלשער אָפּגעהיטער טיפּער סוד, אַז ר' מנשה איז — איינער פון די ל"ו-ניקעס! צווישן אַנדערע מצוות און מעשים-טובים פלעגט ער האָבן די טרויעריקע חזקה מספיד צו זיין אַ חשובן בר-מינן אין דער גרויסער שול. פלעגט ער דעם הספד מאַכן עפעס אַזוי שרעקלעך, אַזוי יענע-וועלטיק, און זיין הייזעריקע שטים, ווי פון אַ קבר אַרויס, האָט געהאַט אַזאָ איבער-צייגנדיקן הבל-הבלים-טאָן, אַז נאָך היינט שוידערט מיך פון זיין „אל מלא רחמים“, און אין יענע טעג — כאַטש לייג דיך גלייך אוועק נעבן בר-מינן און שטאַרב מיט...

א טייערער ייד, איינגעקריצט אין מיין זכרון, פון א גאנץ אנדערן טיפ, איז געווען ר' פיניע ריוועלעס. א וויסע באַרד האָט באַצירט דאָס בלאַסע אידעלע פנים פון אונדזער ליבן ר' פיניע, וואָס איז געווען באַשענקט מיט אַ שיינער, האַרציקער שטים. ווען ער פלעגט שטיין אַלס שליח-ציבור פאַר דעם ארון-קודש מיט דעם „שיוויתי ד' לגד עיני“, האָט ער דאָס באמת דערפילט פול און גאַנץ. זיין „הגני עני ממעש“ פאַר מוסף אין די ימים-נוראים, אָדער זיין אויסגעוויינטער „שמע קולנו“ אין די קאַלטע שפּעט-האַרבסטקע סליחות-נעכט האָבן מיך באַגלייט דאָס גאַנצע לעבן און קלינגען מיר עד-היום אין די אויערן. די התרוממות-הנפש, וואָס איך האָב געפילט אין יענע יאָרן ביי דער תפילה-זרינה פון ר' פיניע ריוועלעס, אַזאָ תפילה אַ שיינע, אַ תמימות-דיקע, אַן קיין שום עפעקטן, האָב איך שפּעטער אומזיסט געזוכט ביי די באַרימטע וועלט-חזנים, אָפּערע-זינגער און אַזוי ווייטער.

און פון דער דאָזיקער גרופע אידעלע יידן — צו אַ צווייטער, פון אַ גאנץ אנדערן שניט. עטלעכע בולטע געשטאַלטן פון דער גרויסער צאָל ערשטע ציוניסטן, פירער און זעלנער, אפשר נאָך ערשטע פרוכט, אפשר קליינשטעטלדיקע, אָבער מענטשן ערלעכע, ווערטפולע, איבערגע-געבענע קעמפער פאַר דער אידיי פון גאולת העם והארץ. זייער פאַרדינסט ליגט קודם-כל אין דעם, וואָס זיי האָבן פאַרמירט דעם דור, געלייגט די יסודות פון דעם ציוניסטישן קאָסעוו, אויף וועלכן מיר האָבן געקאָנט תמיד שטאַלץ זיין!

דוד (דודיע) עלטיס, דער ערשטער — כראָנאַלאָגיש — וואָס איז געפאַרן צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל, געוואָרן אַ פאַנאַטישער חסיד און בלינדער פאַרערער פון הערצל און האָט מיט אַ ברייטער האַנט געגעבן גאָלד אויף ציוניסטישע צוועקן. געגעבן א סך און געגעבן שוין, מיט זשעסט, מיט פאַטאָס.

שמואל אברהם הייזלער, דער קליינגעוויקסיקער, מיט דער שיינער פאַטריאַרכאַלישער באַרד און הדרת-פנים, איז געווען פאַר אונדז יוגנטלעכע די פאַרקערפערונג פון דעם קעמפנדיקן ציוניזם. אייביק יונג, מיט אַ קוואַל פון ענערגיע, האָט ער — נעבן זיין נישט לייכטער פרנסה פון פאַרשפרייטן השכלה צווישן באַלעבאַטישע יידישע קינדער — צייט געהאַט צו פירן באשטענדיק דעם פאָליטישן קאַמף מיט כל מיני בונדיסטן, קהילה-לייט, אסימילאַנטן און סתם שונא-ציון. ווער געדענקט נישט זיין שיינע

געשטאלט אויף די פארזאמלונגען און זיצונגען, ווי ער פלעגט זיין הארץ
און לונג אוועקלייגן אין זיין פאלעמיק מיט זיי.

אברהם (אברהמזיע) קרייזעל. אן אומגעוויינלעכער און פילזייטיקער
טיפ פון א משכיל מיט אן אומגעהויער, ממש ענציקלאָפּעדיש וויסן אין לימודי
קודש וחול, מיט א פּענאַמענאַלן זכרון, אינטעליגענץ און דערביי א מענטש
פון זעלטענער עניוּת. זיין ענג קליין ביכער-געוועלב אין רבינס הויז איז
געווען א טרעפּפונקט פאַר דער קאַסעווער אינטעליגענץ. צווישן איין קונה
און א צווייטן האָט אברהמזיע דיסקוטירט מיטן עולם וועגן אַלע פּראָבלע-
מען, וואָס זענען גראַד געשטאַנען ברומן של עולם. כאָטש מטופל מיט
אַ גרויסער משפּחה, און דאָס געוועלב האָט קיין גרויסע פרנסה נישט
געטראָגן, איז אברהמזיע געווען זייער אַקטיוו אין ציוניסטישן לעבן,
באַזונדערס אין זיין רעליגיעזן אַפּצווייג. ער איז געווען טיף רעליגיעז.
זיין אמונה איז נישט דערשיטערט געוואָרן אפילו אין די לעצטע שעהען
פון זיין לעבן, ווען ער האָט ליגנדיק באַהאַלטן אין בונקער, געליטן די
אומבאַשרייבלעכסטע יסורים.

(באַזונדערע אַרטיקלען וועגן הייזלער און קרייזעל געפינען זיך
אין עברית־טייל פון ספר.)

בערל גאַלדשטיין — אַ גראַדליניקער כאַראַקטער און גייסטיקער
אַריסטאָקראַט. זיין בלוזע אָנוועזנהייט ביי אן אַרבעט איז שוין געווען אַ
גאַראַנטיע פאַר איר זוּיבערקייט און סאַלידיקייט.

זינדל פיבער — אַ משכיל און פון די ערשטע ציונים. ער איז
שטענדיק געזעסן מיט אַ ספר אין האַנט הינטערן טיש אין שענק. דאָס
ספר האָט געקאָנט זיין דער רמב"ם, גרעץ, גורדון און אפשר אויך —
להבדיל — לעסינג, היינע א. א. געווען אַ באַשיידענער און איבערגעגעבענער
זעלנער פון ציוניזם.

אַזעלכע, פון די ערשטע ציונים, זענען געווען אויך שלמה אייזנ-
קראפט, אברהם שויער, פישל שמחה (מיין טייערער האַרציקער פאָטער)
משה שאובער, מאיר דרעזנער, שלום פעליקס און אַ סך אַ סך אנדערע, פון
אַלע שיכטן און קלאַסן.

איך וויל נאָך צום סוף דערמאָנען צוויי מענטשן, וואָס זענען מיר
פערזענלעך געווען באַזונדערס טייער, מיינע חברים פון פאך, ד"ר גערטנער
און ד"ר שנעבערג.

ד"ר יעקב גערטנער, אַדער ווי ס'האָט אים גערופן דאָס שטעטל —
„יאנקל“, מיט זיין אימפּאַנירנדיקער געשטאַלט, ענערגיע און טיכטיקייט.

איז געווען שטארק געאכטעט און געליבט פון דער באפעלקערונג. באַזונדערס אויך דערפאר, ווייל ער איז געווען אַ גוטער מענטש און שטענדיק גרייט צו העלפן, פון וועלכן יעדער באַדערפטיקער איז אַרויסגעגאַנגען צי מיט אַן אומזיסטיקער מעדיצינישער עצה, צי מיט אַ גמילות-חסד. צוליב זיינע אייגנשאַפטן, געאכטעט אויך דורך דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, איז ער אפילו אויסגעוויילט געוואָרן פאַרן בירגערמייסטער פון שטאָט. און — ד"ר משה שנעבערג, „משהלע" — די ערלעכע נשמה, דער געדאָר כאַראַקטער, דער דזשענטעלמען מיט דעם באַזונדערן חוש פאַר טאַקט און אומגאַנג מיט מענטשן.

ווען איך האָב זיך מיט אייך, טייערע אומפאַרגעסלעכע פריינט, אָפּגעזעגנט אין „דאָן-באַס" אין דער סאַוועטאָקראַינע, בעת אונדזער גרופע, צו וועלכער עס האָבן געהערט אויך ד"ר וויעליטשקער און די ד"ר בינדערס, האָט געמוזט — לויט אַ העכערן באַפעל — זיך צעשיידן, און מיר האָבן זיך צעטיילט אויף גלייכע חלקים מיט דעם ביסל געלט, וואָס מיר האָבן ביי זיך נאָך געהאַט, זיך צעקושט און געזאָגט דעם לעצטן „זיי געזונט", — האָב איך געפילט, בלייבנדיק אליין אין דעם ווייטן פּראָסטיקן רוסלאַנד, אַז אַט איצט האָב איך פאַרלוירן דעם לעצטן רעשט פון מיין משפּחה. ווי שרעקלעך איז דער געדאַנק, אַז גערטנער איז אין פּערסיע, נישט ווייט פון די אויסגעחלומטע גרענעצן פון ארץ-ישראל, געפאַלן, ווי עס ווערט דערציילט, פון די קוילן פון פוילישע זעלנער אויפן יסוד פון אַ מסירה פון אַ קאַסעווער פוילישן בריווט־רעגער, און אַז שנעבערג האָט, אויפן גרונד פון אומריכטיקע איבערגעטריבענע באַטראַכטונגען, זיך אומגעקערט צוריק אין נאַציסן גיהנום און געענדיקט אין גאַז-אויזן!

איך האָב די גרופע איבערגעלעבט, און דאָס דערמאָנט מיך טרויעריק אין אַנאַטאָל פּראַנסן. דער גרויסער פּראַנצויזישער שרייבער דערציילט, אַז אויף אַ מצרישן סאַרקאָפּאַג, אין וועלכן עס איז געלעגן אַ וויכטיקע מומיע, האָט מען דעשיפּרירט אַן אויפּשריפט, וואָס פאַרשילט דעם יעניקן, וואָס וועט זיך דערוועגן צו עפענען די טרומע; די קללה זאָגט: „דו זאָלסט פאַר שטראָף איבערלעבן אַלע דייניקע!". מיר, וואָס האָבן איבער-געלעבט אונדזערע ברידער און שוועסטער, אַלטע און יונגע, קינדער און זויגלינגען, פאַרשטייען ווייטיקלעך דעם טייוולאַנישן זין פון דער קללה! נישט איינער, וואָס האָט „איבערגעלעבט", האָט נישט אויסגעהאַלטן די שווערקייט פון דער קללה און האָט אליין צו זיין לעבן אַ סוף געמאַכט!

קאסעו - קיטעו

צוויי שכנותדיקע שטעטלעך, און אזוי פארשידן איינס פון צווייטן.
קיטעו — צעלייגט רחבותדיק אויף א גרויסן, פלאכן, פון זון באשיינטן
שטח, ביז צום טשערעמאש, דעם גרויסן רייסנדיקן געבירגס-טייך;
קאסעו — ענג, אריינגעשטופט צווישן בארג און דעם קליינעם טייך ריבניצע.
קיטעו האט פון לאנגע צייטן געהאט אינדוסטריע, ווי די גרויסע
זעגמילן פון האלץ און ברעטער, די גרויסע מעל-דאמף-מילן, גארבערייען
פון לעדער, טעפעררייען אויף א קינסטלערישן הויך; קאסעו דאקעגן, האט
געהאט באלמעלאכעס, א שטארקערן מסחר, א הויז-אינדוסטריע, וואס האט
זיך צום סוף אנטוויקלט צו א ריזיקער קילים-אינדוסטריע און א קוואל
פון פרנסה פארן גאנצן באצירק.

אויך זייערע איינוווינער זענען געווען פארשידן. קיטעווער זענען
געוויינלעך געווען מער אין זיך פארמאכטע, האבן געלעבט אפגעשלאסן, פאר
זיך, דערביי געמיטלעך און טאלעראנט; קאסעווער — דינאמישער, אפענער,
מער געזעלשאפטלעך איינגעשטעלט, און די מייסטן פלעגן זיך זאגן, "דו".
איך מיינ אז מעגלעך דאדורך האבן דא די קלאסן-אונטערשידן געקאנט
זיין מער פארווישט. קאסעווער זענען געווען לוסטיקער, וויציקער.
ביידע שטעטלעך זענען שטאלץ געווען דערויף, וואס אין זייער געגנט
האט יארן אומגעוואנדערט דער באגרינדער פון חסידים, דער בעל-שם-טוב
און לעגענדעס וועגן אים זענען דא איבערגעגאנגען פון דור צו דור, ביי
יידן און, להבדיל, ביי די הוצולן.

דאס לעבעדיקע, אלץ וואקסנדיקע, פריילעכע קאסעו איז נישטא
מער! שוין ביי דער ערשטער אקציע האבן די דייטשע בעסטיעס, מיט דער
הילף פון די אוקראינער, במשך פון צוויי טעג אויסגעשאסן העכער 2000
יידן, און דער גורל פון די אנדערע איז נישט געווען קיין בעסערער. דאס
נאצישע אכזריות צו די קיטעווער יידן — די מייסטע מי בשריפה מי
בחניקה — איז נישט צום באשרייבן. איז אוועק אויך דאס געמיטלעכע
שטעטלעך קיטעו מיט זיינע תלמיד-חכמים, מענטשן איידעלע, מיט יידישער
און וועלטלעכער בילדונג, און סתם טייערע יידן!
כבוד זייער אלעמענס אנדענק! הי"ד!

זכרונות מעיר מולדתי

מרחפת לפני עתה תמיד העיירה הנידחת הזאת עם ההר, שהתנשא בתוך השוק ונהפך בימי השואה לבית קברות של חלק גדול מאוכלוסייתה היהודית. מה שציין את היהודים בקוסוב, ובמיוחד את הדור הצעיר, היא עירנות למתרחש בעולם ורצון עז לדעת ולקידמה.

הודות לייזמת היהודים זכתה עירנו בחשמל, בקולנוע וכבר בשנות העשרים של המאה הזאת, באוטובוס, שקשר אותה עם העיר הגדולה קולומיה. מעיני לא משה הדמות הנעימה של מוטייל בנדר, אביה של מרים בנדר (כעת בקיבוץ גת). באיזו זריזות היה עומד על מדרגות האוטו, שהיה בבעלותו, על יד הנהג ובאיזו חביבות היה מקבל כל נוסע. בהגיע ימי החופש ושבת הביתה — באיזו שמחה היה מקבל אותי, את הסטודנטית מקוסוב, על מנת להביאני הביתה לבית הורי! הוא היה דואג לי כאילו הייתי בתו.

זוכרת אני היטב את התלאות כשהצטרכנו לנסוע מתחנת הרכבת בקולומיה הביתה לעיירתנו, נסיעה בעגלה משך 5—6 שעות. ופתאום התקדמות כזאת — אוטובוס, היינו נסיעה נעימה משך 45 דקות. היה הדבר דומה כאילו התקרבו אל העולם הגדול.

ברצוני לציין מאורע אחד, שנחרת בזכרוני, מסבי החסיד הנודע שמעון מאיר ז"ל. בבחירות לסיים הפולני (בית הנבחרים הפולני) ניהל סבי, למרות אדיקותו, תעמולה בעד המועמד הציוני, נגד האדמו"ר וחסידיו מקוסוב — והוא אז למעלה משבעים. מה רבה היתה עירנותו בבירור בעיות ציוניות עם חתנו הציוני, אבי בנימין ארליך ז"ל, ומה רבה היתה שמחתו עם נצחון הציונים.

הודות למרצה של אמי דבורה ז"ל, שולחנו אני ואחותי אל מחוץ לקוסוב לרכוש השכלה אקדמית. אבי קיווה להיבנות על ידנו, שאם אנחנו נעלה לא"י ניקח גם אותו. אולם לצערי הרב, לא זכה. הוא נספה יחד עם כולם בקוסוב. הי"ד.

טיפן און בילדלעך פון קאסעו

1

יוסף כרת (קורעס) און לעפטוש

ווער האט דאס אין שטעטל נישט געקענט יאסל כרת (קורעס)? א מאגער יידל, מיטגלרויס, מיט א קורץ, ברויז, גראַווערנדיק בערדל, שטענדיק אין א פאַר געזונטע שטיינל, די זיילן מיט אייזן באַקלאַפט. ער האט געהאַנדלט מיט אַלט אייזן, כל מיני חפצים און שמאַטעס, געזוכט, געקויפט, געשלעפט אויף די אייגענע פלייצעס. מיט דער צייט איינגעקויפט א פערד און וועגעלע און געפירט פאַרשוויגען קיין קיטעו, קיין פיסטיין. אויף ביינאַכט פלעגט ער אַוועקשטעלן דאָס פערדל, דעם „אַדלער“, אויף אַ ליידיקן פלאץ באַוואַקסן מיט גראַזן, און נאָר אַמאָל געבן אים אַ בינטל היי, וואָס ער פלעגט עס — צווישן אונדז זאָל עס בלייבן — געשיקט אַראָפּציען פון אַ דורפאַרנדיקן פויערן-וואַגן.

יאַסל האָט געהאַט אַ טאַכטער און צוויי זין. דער יינגערער, דער מעזינעק, האָט געהייסן לעפטוש. אַ נאָמען האָט אים דער פאָטער דווקא געגעבן אַ קעניגלעכן — לייב. נאָר, אַז דאָס לייבעלע איז אונטערגעוואַקסן, און מען האָט אים געפרעגט: וועמענס ביסטו, יינגעלע? האָט עס, דרייענדיק מיט אַ שווערער צונג אין מויל, געענטפערט: „עך-לעפּ-יאַס-טוס“, וואָס נאָכן דעשיפּירן האָט עס געדאַרפט זיין זיין גאַנצער אַדעלדיקער יחוס-בריוו: „איך-לייב-יאַסל-קורעס“. אַט אַזוי... און געוואַקסן איז ער, באַלד גרויס געווען ווי זיין פאָטער, מיט געזונטע הענט און פלייצעס. נאָר דער שכל, נעבעך, איז ביי אים פאַרבליבן אַ ביסל הינטערשטעליק.

לייבעלע האָט זיך באַלד געפונען אַ חבר פון זעלבן שניט, וואָס ער — וועלוועלע האַלענדער, האָבן די צוויי זיך טאַקע באַלד איינער צום צווייטן צוגעוויינט און צוזאַמען געזוכט פרנסה — פאַר אַלעמען וואַסער-טראָגן. קיין עין-הרע אַ שטעטל מיט יידן — טראָגן זיי גאָר דאָס וואַסער, די גוים, וואָס, לעפטוש מיט האַלענדערן וועלן דאָס נישט פאַטראַפיען? איז אַן איילענדיקע יידענע געבליבן אין סאַמע פרייטיק אַז אַ ביסל וואַסער אין שטוב, איז זי אַרויסגעלאָפן זוכן וואַסילקע דעם וואַסערטרעגער, נאָר

באגעגנט לעפטושן, נו, מילא, — האט זי שוין באצאלט א האלבן גראצער
מער, און לעפטוש האט געבראכט די צוויי הילצערנע קאנען אויפן קארמיסל,
אדער די צוויי בלעכערנע פיטניעס אין די הענט. אזוי האבן לעפטוש
עט קאמפאניע גענומען פארכאפן אלץ מער פאזיציעס אין גאס...

אין קאסעו פלעגט יעדן מיטוואך פארקומען דער וואכעדיקער
יארד. ס'פלעגן זיך אהער צוזאמענפארן פון נאנט און ווייט טויזנטער
פויערן, צו פארקויפן פערד, בהמות, שאף און רינדער. רייכע פייסוחרים
פלעגן די סחורה אויפקויפן און דינגען מענטשן, ארעמע שטעטישע פויערן,
צו טרייבן די לעבעדיקע סחורה צו די באן-סטאציעס קיין זאבלאטאוו, צי
קיין קאלאמיי. פון דארט פלעגט זי די באן צעפירן ווייט-ווייט איבער פוילן.
האבן זיך אויך לעפטוש מיט האלענדערן אנגעצונדן צו אט דער ארבעט
און געטריבן פערד און בהמות, מיט פריטיעס און שטעקנס, איבער צענד-
ליקער קילאמעטער. פארדינט די פאר גראשן, האבן זיי נישט לאנג זיך
דארט פארזאמט, געקויפט א צוויי ראזעווע ברייטלעך, אריינגעשטופט אין
דער טיפער בוזים-קעשענע, אויסגעטאן די שטיוול, צונויפגעבונדן ביי די
„אויערן“, אריבערגעווארפן אויף דער פלייצע און — השיבנו נאזאד, געהולכט
צוריק אהיים. לעפטוש — א גראבער, א שטארקער, אין אן איבערלאנגן
שווארצן קאפטאן, וואס האט זיך ביי יעדן טריט געהויבן ארויף און אראפ,
איבער א פאר צעריסנע שווארצע הויזן און פארבלוטיקטע, געזונטע
בארוועסע צוויי פיס; וועלוועלע — א דארער, ווי זיין מוטער, אין א
לאנגן רעקל, שמאלע צעריסענע הייזעלעך, וואס האבן שוואך פארדעקט די
פארטריקנטע קליינע פיסעלעך. זיי האבן ביידע געשפאנט האסטיק אהיים
צו די מוטערס, וואס זיי האבן שטארק ליב געהאט, און נאר פון צייט צו
צייט א טאפ געטאן אין קעשענע, ווו עס זענען געלעגן די פארדינטע מטבעות.
ווי שווער פארדינט, אזוי שווער האבן זיי זיי אויך אויסגעגעבן. פון צייט
צו צייט נאר געגעבן די מוטערס די פאר גילדן און דעם רעשט גוט
אפגעהיט.

פורים — לוסטיק און לעבעדיק אין שטעטל — פלעגן ביידע ארומגיין
צוזאמען אין די הייזער, עפעס אין יעדער שטוב באקומען, און ווידער
אראפגעלאזט א ביסל קלינגערס אין קעשענע.

באלד נאך פורים, ווען אין דער לופט האט זיך דערפילט דער
פריילינג, און דער גרויסער יום-טוב פסח האט זיך אנגעהויבן דערנענטערן —
פלעגט אונדזער לעפטוש מאדנע זאכן טאן. ער פלעגט אנהויבן אלץ מער
זיך איינגראבן אין א ווינקל פון שטוב, פארען צווישן די שמאטעס, ארומרודערן

סודות-פול. ביי זיין יעדן אריינקום אין שטוב, פלעגט זיין ערשטער בליק פאלן אהין... יעדעס יאר, נאך פורים, פלעגט קומען א טאג, ווען לעפטוש פלעגט בלייבן אליין אין שטוב מיט זיין מוטער, וואס האט שוין געוואסט אזוי צו פירן, זי זאל טאקע בלייבן מיט איר לייבעלעך. זי פלעגט זיך אוועקדרייען צום פענצטער, ס'זאל נישט הייסן, אז זי קוקט אונטער, און לייבעלע פלעגט צוגיין צו זיין ווינקל, זיך פארען אין די שמאטעס און פלוצעם מיט טריומף א רוף טאן:

„מאמע! העמדער, גאטקעס, הויז...“ און איר דערלאנגען אויך דאס גאנצע אפגעשפארטע בינטל געלט. דאס געלט פלעגט באלד אוועקוואנדערן אין געוועלב פון מאיר בלאך און אנדערע, אויף מלבושים און עסנווארג פאר דער משפחה.

אז עס פלעגט קומען די הייליקע סדר-נאכט, פלעגט זיך יאסל כרת פירן טאקע מעשה-מלך: זיצן אויף גאנצע צוויי קישנס אויבנאן, נעבן אים זיין אויסגעלאנגצטע פעטלייביקע מלכה, די בת-יחידה אין א נייעם בלוזקעלע, בערל דער בכור אין א ווייס העמד מיט א בינדע, אין א נייעם קאשקעט אויפן קאפ און מיט אן אלטער, אפגעריבענער „הגדה“ אין דער האנט. און אחרון-אחרון חביב — אונדזער לייבעלע-לעפטוש, מיט א גליקלעך, ברייט, לייכטנדיק פנים און אין דער האנט דער דיקער „קרוב מנחה“-סידור, וואס מען נוצט אים נאך אין די יום-טובדיקע טעג. אין שטוב פילט מען היינט נישט דעם ריח פון שמאטעס, אלט אייזן, פארפוילט אויבסט, וואל-געשטאנק, אויף ווייטע וועגן געטריבענע קעלבער, ראזעווע ברייטלעך, נאך א נייעם, א יום-טובדיקן ריח. עולם מישט און מישט אן א סוף אין די הגדות, מען גייט שווער איבער די שורות, ווי איבער גרודעס, און לייבעלע האלט זיך אין איין באלעקן, איינזאפנדיק אין זיך די ריחות פון דער קיך, סאפנדיק, שוויצנדיק, קומט מען אן מיט מזל צום „שפוך חמתך“.

„שרה!“ — שרייט פלוצעם יאסל כרת אראפ מעשה מלך פון זיין צווייגארנדיק היסב-בעט — „שרה, גיי מאך אויף די טיר!“ שרה קומט צו לויפן מיטן קאכנדיקן לעפל, אקערשט פון דער יויד ארויסגענומען, גייט פאמעלעך און מיט דרך-ארץ צו דער טיר, באהאלט די האנט מיט דעם לעפל הינטערן פארטוד, מאכט אויף א שטיקל טיר און קוקט צו איר „מלך“.

„מאך אויך די גאנצע טיר, זאג איך!“

„ביי מיין טאטן האב איך געלערנט, אז מע מאכט אויף נאך א שטיקל טיר.“ — פסקנט אפ מיט אן אונזיכערן קול די יאסעלעכע.

„מאך אויף די גאנצע טיר, זאג איך!“

שרה עפנט דעם רעשט טיר, און יאסל טוט אַ קאמאנדעווע זיין אַרמיי דעם „ברוך הבא“ לכבוד דעם חשובן גאסט, וואָס קומט היינט אין יעדער יידישער שטוב, צו אַרעם און צו רייך, אָן אויסנאָם.

שרה מאַכט באַלד צו די טיר און פאַרקלייבט זיך צוריק אין קיך. דעם עולם האָט שוין טאַקע דערווייל גענומען הונגערן, און מען שלינגט די סלינע. נעמט מישן און איבערמישן אין איילעניש בלעטלעך, צום קלאַנג פון טעלער און גאַפּל-לעפל, גיכער און גיכער, ביז לייבעלע טוט אַ רוף אויס:

„טאַטע! גולע יעסרולע!“ (גאל ישראל).

„מאַמע! עסן!“

2

וועגן צוויי „קאזיאַנע“ פאליציאָנמאַן-יידן

דאָס דורך און דורך יידישע שטעטל קאסעו האָט זיך שטענדיק געהאַט זיין „אייגענעם“ יידישן „פאליציאָ“.

פאַר די אוקראַינער איז עס געווען ברוך „דער לאַנגער“ מיט די לינקע פיס. איין מאָל, פאַר יענע צייטן, זענען ווייבער באַפאַלן וואַגענבערגס טראַפיק און געשעלפט טוטין. ברוך, דער פאליציאָ, וואָס האָט געהאַט פאַרלאָזט זיך וואַנצעס „אַ-לאַ-שעווטשענקאַ“, איז געקומען צו לויפן מיטן ביקסל, פלאַנטערנדיק מיט די צוויי לינקע פיס און זיך צעשריגן, „היטס אייך, ווייבער, איך שים!...“ די ווייבער זענען זיך צעגאַנגען ערשט, ווען ס'איז שוין נישט געווען וואָס צו נעמען אין טראַפיק.

ווען די אוקראַינער זענען ביי נאָכט אַנטלאָפן פאַר די אַנקומענדיקע רומענער, און ברוך איז געבליבן אליין מיטן ביקסל אין שטאָט, האָט ער געמאַכט אַ ויברח אויפן זאַרינעק, צווישן די יידישע הייזלעך לעבן אהרן דעם שניידער אוועקגעוואָרפן דאָס ביקסל און איז אוועק אהיים. אהרן שניידער האָט דאָס ביקסל אָפּגעטראָגן אין דער געמיינדע.

ברוך „דעם לאַנגן“ איז געבליבן דער צונאַמען: „היט אייך, ווייבער! איך שים!“

דער צווייטער יידישער „פאליציאָ“, מעכל שלמה, איז געווען ממש אַ

שטיק פון קאסעווער פייזאזש. ער האט געדינט און איבערגעלעבט אלע רעזשימען, פון דעם עסטרייכישן ביזן פוילישן.
 ער איז געווען א מיטל-געוויקסיק יידל, מיט א געשניצט קיילעכדיק בערדל, מיט א שווארץ קאפעלוש, א פשוט ווארעם רעקל און הויזן אריינגעשטופטע אין שטיוועלעך.
 מעכל שלמה פלעגט א גאנצן טאג ארומטראגן פאפירלעך צו די קאסעווער בירגער און פאר נאכט זיך אריינכאפן מיט א בינטל פאפירן אין האנט אין בית-המדרש אריין, צו כאפן א מנחה-מעריב בציבור.

3

שוויץ-גבורים

די צוויי יידישע פאליצייס פלעגן זיך באנוצן מיט דער פויק, איבערצורגעבן ידיעות און באפעלן די בירגער.
 אבער ווען מען האט געדארפט פרייטיק אין דער פרי רופן די יידן אין שוויץ אריין, פלעגט אונדזער לעפטוש גיין מיט א טרומייטער, בלאזן און רופן:
 „אין שוויץ אריין! ביז צען מאמעס, דערנאך טאטעס! אין שוויץ אריין!“

די שוויץ-באד אויפן זארינעק ביים פאטיעק איז געוועזן א שטיק פון דעם יידישן לעבן אין קליינעם שטעטל. פריער איז דארט געווען בעדער מרדכי קראכמאלניק, שפעטער — מענדעלע. אין דער באד זענען געווען בענק איינע איבער דער אנדערער, ביז צו דער „איבערשטער“ אונטערן סופיט. אנטקעגן די בענק, נישט ווייט פון דער קאלטער מקוה, איז געווען דער אויוון מיט גרויסע שטייגער, וועלכן מען האט געהייצט מיט „שוכאווע“ קלעצער האלץ. ווען די שטייגער האבן זיך אנגעגליט, האט מען אויף זיי געגאסן הייס וואסער און עס האט זיך פון זיי אויפגעהויבן א ווייסע, הייסע פארע. יידן האבן געכאפט שעפלעך קאלט וואסער מיט בעזעמלעך צום שמיסן זיך און זענען ארויף אויף די בענק, העכער און העכער, יעדער אויף וויפל ער האט געקאנט פארטראגן. אבער קיינער האט זיך נישט געקאנט גלייכן צו די צוויי גרויסע שוויצערס — שחר וואלף און יאסי פרומעס. האבן זיך די צוויי צוזאמענגעטראפן, זענען אלע ארויס פון שוויץ. מען האט שוין אומיסטן געגאסן אויף די שטייגער אן א צאל שעפעלעך

אָקרעפּ, געמאַכט אַזאָ היץ, אז שוין אונטן האָט עס פאַרכאַפט דעם אַטעם.
און די צוויי זענען געזעסן אויף די אייבערשטע בענק און געשריגן :
אוי, אַ ביסעלע פאַרע... ס'איז דאָך אַ פּראָסט, אַן אומקומעניש!
ערשט ווען די צוויי פלעגן אַרויסקומען אין פארהויז, רויטע, ווי
רויע שטיקער פלייש, און בעטן ביי זיידעלע קוואסניעק אַן אייז-קאַלט גלעזל
באַרלעך-קוואַס, האָבן די אַנדערע געקאַנט אריינגיין כאַפּן אַ שוויץ.

4

נוטע בלעם

געווען אין שטעטל אַ היפש ביסל אַרעמע לייט, וואָס מיט שווערער
מי האָבן זיי אַרויסבאַקומען דאָס טרוקענע שטיקל ברויט, אָדער קאלעשע
מיט ציבעלע. און אויף שבת האָבן זיי „געקוילעט אַ הערינג“. דאָס זענען
געווען דאָס רוב קליינע באַלמעלאַכעס, באַלעגאַלעס, טרעגער א.א.וו.
אַזאָ איינער איז געווען נוטע דער טרעגער, נוטע „בלעם“, ווי מען
פלעג אים רופן. אַ שטוב אַן פענצטער, מיט אַ ליימענער פאַדלאַגע, אויפן
„זאַרינעק“ — דאָס איז געווען נוטעס וווינונג. זיין ווייב — אַ נידעריקע,
פעטע יידענע מיט צוויי פיס, קיילעכדיקע ווי אַ טויער. קינדערלעך האָבן
זיי געהאַט אַ היפש ביסל — שיינע, געראַטענע, מיט בלויע און שוואַרצע
אייגעלעך.

אַז אין שטוב איז ענג און קיין פרנסה איז נישטאָ, קריגט מען זיך
און מען שעלט זיך, און מען ליציטירט זיך אין אויסגעפינען עפעס אַזעלכע
קללות, וואָס אפילו אין דער תוכחה זענען זיי נישטאָ...

נוטע האָט געהאַט אַ פאַר געזונטע פלייצעס און געקאַנט מיטן קוק
אַנלאָדן אויף זיי דעם שווערסטן זאַק תבואה. אָבער אין די קליינע פינטעלעך
האַט ער זיך גאַרנישט אויסגעקענט, איז געווען נעבעך אַ גראַבער יונג.
ווייל וווּ האָט ער געזאַלט לערנען תורה ביי יאַסיע, „דעם קרומען קאַפּ“,
ביי וועלכן ער האָט באַקומען זיין דערציאונג?

און פונדעסטוועגן זאָל דאָ נוטע בלעם, דער עס-הארץ, דער פאַר-
גרעבטער טרעגער-יונג, דערמאַנט ווערן, און זאָל דערציילט ווערן פאַלגנדע
פאַסירונג :

דאָס איז געווען נאָך דעם אַוועקגיין פון דער רוסישער ארמיי און דעם

דערנענטערן זיך פון די נאציס קיין קאסעוו. אין שטעטל — א בהלה. עס קומען צוליפן פליטים פון טשעכיען, אונגארן — שוואכע און מידע, אלטע און קראנקע, מיט פעקלעך, רענצלעך — דאס לעצטע ביסל האב, משטיינס-געזאגט. עס איז פול מיט זיי דאס שטאטישע בית-מדרש. א טומל, א געקרעכץ. מען נעמט צונויף געלט — יידן דארפן עסן. מען טיילט איין אלע אויף נאכטלעגער אין די פריוואטע הייזער. יעדער נעמט איינעם, אדער צוויי פליטים צו זיך אהיים. שמואל דרעזנער (פענדוצי) נעמט צו זיך אן עלטערן בכבודיקן ייד, וואס פאר שוואכקייט שלעפט ער קוים די פיס. דעם יידנס רענצל, מיט א צוגעבונדענעם שירעם, איז געלעגן אין א ווינקל פון בית-מדרש צוזאמען מיט די אנדערע בינטלעך צרות פון די אנגעלאפענע, דערשלאגענע יידן. דער ייד האט זיין רענצל שוין קיין כוח נישט געהאט צו טראגן, האט דרעזנער א רוף געטאן נוטען, געהייסן נאכטראגן זיך דאס רענצל און זיך געלאזט מיטן יידן פאמעלעך אהיים. אין אט דער גאס האבן געהאלטן וואך אוקראינישע מיליציאנטן, וואס האבן געטאן, וואס נאר ס'האט זיך זיי פארוואלט. איינער פון זיי האט גענומען רופן נוטען, ער זאל שטיין בלייבן. נוטע האט געוואוסט מיט וואס דאס שמעקט און אויך פארשטאנען, אז אין דעם רענצל איז דאס לעצטע פארמעגן, וואס דער צעבראכענער ייד האט אפגעראטעוועט. האט ער קיין סך נישט געקלערט און געמאכט ויברח אין א געסל אריין. דער מיליציאנט לויפט אים נאך מיטן געווער אין דער האנט, שרייט און דראט. אבער נוטע איז פלינק ווי א פייל, דורך דעם זארינעק אריבער די "ריקע" און האט זיך באהאלטן אויף דער מאסקאליקע.

צוויי אזייגער ביי נאכט האט מען אנגעקלאפט ביי דרעזנער אין פענצטער. מיט שרעק איז ער צוגעגאנגען עפענען די טיר און... א רענצל מיט א צוגעבונדענעם שירעם האט זיך צו ערשט באוויזן אין דער טיר און דערנאך איז א פארסאפעטער און דערשראקענער, א נאסער און פארשוויצטער, אריין אין שטוב נוטע.

אפגעסאפעט א ביסל, האט נוטע דערציילט וואס עס האט פאסירט. איז אלעמען באוואוסט געווארן, אז נוטע בלעם, א טאטע פון קינדער, האט ריזיקירט מיט זיין לעבן. ער האט אראפגענומען דעם קאפעלוש, אפגעווישט מיטן ארבעל דעם קאפ, וואס איז געווען איין גרויסער פליך, און, אנווייזנדיק מיט א שמייכל אויפן רענצל, א זאג געטאן:

„אלץ איז דא. עס פעלט נישט גארנישט“.

עטלעכע מאָל אין דער וואָך זענען אין דער שטוב פאַרגעקומען
הוליאַנקעס. דער באַלעבאַס האָט אַ נעם געטאָן דאָס פידעלע, און ווען
ער האָט אָנגעהויבן שפּילן, האָבן פון אַלע זייטן גענומען שטראָמען
אוקראַינער מיט די ווייבער. נישט איין מאָל זענען געקומען צום טאנץ
אוקראַינישע פּאָליציי און אפילו ס. ס. לייט.

די האַר אויף דעם קאָפּ פלעגן זיך שטעלן, ווען זיי פלעגן אָנהייבן
זינגען די אַנטיסעמיטישע לידער. קעגן וועמען? קיין יידן זענען שוין
דאָך נישטאָ! נאָכן עסן, שוין רעכט שיכור, האָט מען גענומען טאַנצן
און צוגעטאַנצט ביזן בעט. אָבער מחמת שיכרות האָבן זיי נישט באַמערקט,
אַז אונטער דער פּאָדלאָגע איז הויל.

מיר פלעגן ליגן אין גרויס פחד און שטענדיק אין אַזאַ אַוונט זיין
אָנגעטאָן אין אונדזערע אַלטע שמאַטעס, (די גוטע האָט ניקאָלי צוגענומען
און פאַרקויפט), אַז אויב מען וועט אונדז אַנטדעקן, זאָל מען אונדז נישט
טרייבן נאָקעט דורך דער שטאָט. פאַרשטייט זיך, אַז קיין עסן פלעגן מיר
שוין דעם אַוונט נישט באַקומען, ווייל שטענדיק פלעגט עמעץ בלייבן
שלאָפן אין זעלבן צימער; מ'האָט געמוזט וואַרטן אויף דער צווייטער נאַכט.
אָבער נאָר די קינדער האָבן געליטן. אויף מיר האָט דאָס פאַסטן נישט
געוויירקט.

חודש יאַנואַר 1943. איך באַמערק, אַז ניקאָלי גייט אַרום זייער
נערוועז. דאָס עסן איז געוואָרן קנאַפער און ווערט אַריינגעוואַרפן אין
גרוב, נישט ווי ביז איצט. פרעג איך אים: „ניקאָלי, זאָג מיר וואָס איז
די סיבה וואָס דו ביסט אַזוי נערוועז?“. ענטפערט ער מיר, אַז ס'האָט זיך
ביי אים געענדיקט דאָס עסן און ער האָט נישט מער וואָס אונדז צו געבן.
ער ווייסט, זאָגט ער, אַז איך האָב מיינע שכנים, די פויערים, געגעבן
סחורה און קליידער צו באַהאַלטן, זאָל איך אַהין גיין ברענגען די זאַכן,
וועט ער זיי פאַרקויפן, קויפן פאַר אונדז עסן און אונדז ווייטער האַלטן. ווען
נישט, מוזן מיר גיין, איך בעט אים, ער זאָל פאַרקויפן מיין נייעם אַנצוג,
וואָס איז ביי אים, זאָגט ער, אַז ער האָט אים שוין לאַנג פאַרקויפט.

נו, נישטאָ קיין ברירה. דעם 12טן יאַנואַר 1943, אַ נאַכט אַ פינצ-
טערע, אין דרויסן ברענט אַ פּראָסט, טוט ער מיר אַן אַ פעלץ מיט אַ גרוי-
סער קוטשמע און גיט מיר אַ זאַק. איך געזעגן זיך מיט מיינע קינדער און
גיי אַוועק.

„ס'קאָן זיין, אַז איך וועל מער נישט צוריקקומען, דער וועג איז מיט

ער האט אין זיין שלאף־צימער, אונטערן בעט, אויפגעריסן דריי ברעטער, אויסגעגראבן א גרוב א מעטער טיף בערך, 80 צענטימעטער בערך ברייט און 1.80 מעטער די לענג, אריינגעלייגט אהער א ביסל שטרוי, עטלעכע אלטע זעק און דעם 12טן נאָוועמבער אונדז אנגעזאגט די בשורה, אז דער קבר איז פארטיק, מיר זאלן אהין אריינגיין.

ווען איך האב זיך אריינגעלייגט דאס ערשטע מאל אין דעם פינצ־טערן קבר, האט מיר פארפעלט לופט און האב געפילט, אז מיר ווערן דערשטיקט. איך האב ארויסגעשטעקט דעם קאפ און געבעטן ניקאליען, ער זאל מאכן אן עפענונג, ס'זאל אריין א ביסל לופט. דער ענטפער איז געווען: „קיין צווייטן פלאץ האב איך נישט, און אויב דו ווילסט נישט, קאנסטו דיר גיין“. איך האב צוריק אריינגעשטעקט דעם קאפ, פארמאכט די ברעטער, און א שרעקלעכע פינצטערניש האט אונדז ארומגענומען. פארפאלן, אז מען וויל לעבן, מוז מען דא ליגן לעבעדיק באגראבן.

דערצו איז דער קבר אין א שטוב, ווו עס קומען אריין פארשידענע געסט, אפילו אוקראינישע און דייטשע פאליציי, מיט וועלכע ער פירט פארשידענע געשעפטן, — טאר מען דאך דא נישט רעדן. ליגן דריי מענטשן אין א קבר, אן ליכט, אן לופט, שטוב, מיט איין ווארט — לעבע־דיק באגראבן. אין א ווינקל שטייט אן עמער פאר די באדערפענישן. ווען דער עמער ווערט פול, טראגט אים ביי נאכט דער גרויסער זון ארויס אויסצוגיסן. אין דעם קבר האט מען געקאנט נאר ליגן און א ביסל זיצן. פון איין זייט ליג איך מיט מיין קליינעם זון און אנטקעגן ליגט דער גרויסער. יעדע נאכט, ארום זייגער 1, קומט צו ניקאליי אדער יעלענע, געבן דעם אפגערעדטן צייכן. דעמאלט מאך איך פון אינעווייניק אויף א ברעט, און ער גיט אריין דאס עסן אויף א גאנצן טאג: א שטיק קאלטע מאמעליגע, אדער שטיקלעך ברויט־אפפאל פון זייערע סעודות, א טעפל וואסער און א מאל ווארעמע זופ (גאלע וואסער). אין דער פינצטער, נישט רעדנדיק קיין ווארט, טייל איך איין דאס עסן, עס זאל זיין אויף א גאנצן טאג. דער גרויסער באקומט מער, ווייל ער ליידט פון הונגער, דער קליינער — ווייניקער, און איך אליין — כמעט גארנישט. אבער מיך ארט עס נישט.

אזוי האבן מיר אפגעלעבט דעם ערשטן חודש. חודש דעצעמבער איז געווארן שטארק קאלט. האט אונדז ניקאליי אריינגעגעבן אן איבער־בעט זיך צוצודעקן. נישט געקוקט דערויף וואס מיר זענען געווען נישט ריין, האט מען זיך אנגעהויבן צוצופאסן צום נייעם לעבן.

דער זון פון ירחמיאל בלעכער פון זשאביע, דודי, א שיינער טייערער בחור פון צוואנציק יאר. אין לויף צוזאמען מיט מיר, האט ער באקומען א קויל און איז געפאלן, און איבער זיין קערפער — אויך איך. געלעגן א ביסל און געפילט, אז איך בין גאנץ, האב איך זיך אויפגעהויבן און ווידער גענומען לויפן, בין אריבער דאס וואסער און געלאפן. פויערע זענען מיר אנטקעגן געקומען, אבער מיך נישט געטשעפעט. אזוי בין איך געלאפן ביז איך האב זיך געפונען נעבן דעם אוקראינישן יתומים-הויז „אכראנקע“. נישט ווייט פון דאנען איז דאס הויז פון דעם פויער, ווו מיינע צוויי קינדער ליגן באהאלטן. דאס הויז האט א מאל געהערט צו אשר האזעלמאן, איצט ווינט דא א ציגיינער מיטן נאמען ניקאליי הארבאטשיק מיט זיין ווייב יעלענע, מוטער אנא און שוועסטער פאראסקא. ווער ווייס צי מיינע קינדער זענען נאך דא? ניקאליי ווייסט דאך, אז קיין יידן זענען מער אין קאסעווי נישטא, ווייסט אויך, אז מיך האט מען געשאסן, ווייל ער איז געווען זייער אקטיוו ביים דורכפירן די אקציעס, האט צוגענומען די קליידער פון די קרבנות, א סך באגראבן און נישט קיין קליינעם חלק געהאט ביים פירן יידן צו דער שחיטה. היינט איז ער באשטימט געווען אין שטאט און געזען די לעצטע ארבעט פון די רוצחים. מיך קען ער גוט, האט מיך באשטימט געזען צווישן די יידן, וואס זענען אנטלאפן און מען האט זיי געשאסן, איז צו וואס דארף ער האבן די קינדער, איינס פון פופצן יאר דאס צווייטע פון אכט יאר, וועלכע איך האב אים איבערגעגעבן צו באהאלטן? דאס אריינגיין איצט אין זיין הויז איז פארבונדן מיט די גרעסטע געפארן, ווייל צו אים קומען זייער פיל געסט, און פאליציי קאן מען אויך דארט טרעפן. אבער נישט איבערלייגנדיק זיך וואס איך טו, לויף איך אריבער דעם שטראס און בין שוין אין קארידאר. ניקאליי, וועלכער האט מיך דער-זען דורכן פענצטער, איז מיר אנטקעגן געקומען, און זעענדיק ווי איך זע אויס ווילד-איבערגעשראקן, ענטפערט ער מיר אויף מיין פראגע: „ווו זענען די קינדער?“ אז זיי זענען דא, ער פירט מיך ארויף אויף דעם בידעם. זיי ליגן דא ביידע אויף א ביסל שטרוי און וויינען. זיי האבן געהערט די שיסעריי און זענען געווען זיכער, אז זיי האבן שוין קיין טאטן אויך נישט.

די מאמע זייערע איז אומגעקומען דעם 7טן סעפטעמבער 1942. איצט זענען מיר צוזאמען און ליגן אויף דעם בידעם. דעם 10טן נאוועמבער האט אנגעהויבן פאלן שניי, און ס'האט זיך געשטעלט דער ווינטער. ניקאליי האט אנגעהויבן קלערן וועגן א באהעלטעניש פאר אונדז.

קאסעווי "יודענרייך"

(דאָס לעבן אין די בונקערס)

ס'איז דער 1טער נאָוועמבער 1942. זונטיק. אַ טאָג זייער אַ שיינער. וואָרעם, ווי אין מיט זומער. אָבער די יידן אין געטאָ איז פינצטער און ביטער. זיי דרייען זיך אַרום ווי די שאַטנס, ווייסן, אַז דער סוף דער-נענטערט זיך, פון קיינעם אין דער וועלט איז קיין רעטונג מער נישט צו דערוואַרטן. מען מוז שטאַרבן, און יעדער וואָלט וועלן — וואָס גיכער. די אוקראַינער דרייען זיך שוין אַרום פון פאַרטאָג נעבן געטאָ און דערמאַנען מיט זייער פאַרהאַלטן זיך אין ווילדע חיות, וועלכע וואַרטן אויף זייער קרבן. זיי וואַרטן אויך, כדי צו נעמען ירושה. דינע אַמאָליקע גרויסע פריינט צווישן זיי זענען אימשטאַנד מיט די אייגענע הענט דיך אומצור-ברענגען, נאָר כדי דיך צו ירשענען און צונעמען דאָס לעצטע העמד פון לייב.

איך בין דער איינציקער אין געטאָ, וואָס פרוו נאָך צוגעבן מוט מיינע חברים און פריינד, אָבער אַלע ווייסן דעם אמת און האָבן שלום געמאַכט מיט דעם גורל.

שוין גאַנץ פרי קומען אין געטאָ צוויי דייטשן אויסצופאַרשן. זיי פאָדערן מענטשן צו דער אַרבעט. אָבער קיין מענטשן זענען נישטאָ, ווייל די וואָס זענען אַפילו דאָ, זענען דאָך שוין נישט קיין מענטשן, נאָר מתים. מיר ווערן פלוצלונג אַרומגערינגלט פון מאַסן געסטאַפּאָ, אוקראַינישע פאַליציי און אַנדערע רוצחים, וועלכע רייסן אויף די טירן און טויערן און שלעפּן די האַלב-טויטע יידן אויף דעם פלאַץ הינטער דעם רבינס הויז. פון דאָנען פרוו אַ טייל אַנטלויפן און זיי פאַלן פון רוצחישע קוילן. די אַנדערע פירט מען אַוועק אין קרימינאַל און פון דאָרט, מיט דריי טעג שפעטער, קיין קאַלאַמיי, פון וואָנען זיי ווערן טראַנספּאָרטירט אין די גאָז-קאַמערן פון בעלזשעץ. עס זענען נאָך געבליבן אייניקע גוט פאַרמאָקירטע בונקערס, אָבער אויך זיי האָט מען שפעטער אויפגעדעקט. קאסעווי איז שוין "יודענרייך", נאָר אויפן זאָרינעק ליגן נאָך די טויטע קערפערס פון די אומגעקומענע.

אויך איך בין אַנטלאָפן און ביי דער האַנט האָט מיך אַנגעקאַפּט

נאך 2—3 טעג אין קרימינאל, איז עס מיין אייזיקן געלונגען.
געבנדיק שוחד אויף אלע זייטן, — מיד פון דארט ארויסצובאקומען און
אריבערפירן אין יודנראט. דא האב איך נישט געקאנט לענגער זיך
באהאלטן ווי עטלעכע טעג און מיין מאן האט מיד — באנוצנדיק זיך
ווידער מיט מיטלען פון כאבאר — געבראכט אין דעם פריוואטן באהעל-
טעניש פון פריינד שמואל (פענדוציע) דרעזנער.
דארט זענען מיר, א גרופע מענטשן, געלעגן באהאלטן אויפן
בוידעם אין צרות און אנגסטן.

די לאגע אין שטאט איז געווארן וואס א מאל ערגער, און מיר
האבן זיך אפגעגעבן א חשובן דערפון, אז דא וועט קיינער נישט בלייבן
לעבן. מיר האבן דעריבער באשלאסן אריבערצושווארצן זיך קיין רומעניע.
אין א פינצטערער נאכט — לבנה-נעכט זענען פאר דעם נישט
געווען פאסיק — זענען מיר, אייזיק און איך און נאך אן אכט מענטשן,
דערונטער צוויי אכטיעליקע קינדער, געפירט דורך גויים, שווערצער
פון בארן, אריבערגעגאנגען דעם טשערעמאש, די גרענעץ פון רומעניע,
און אין דעם גרעסטן לעבנס-געפאר אנגעקומען אויף דער אנדערער זייט;
פון דאנען האבן אונדז אנדערע שווערצער, שותפים פון די ערשטע,
געבראכט אין א קאמראן קיין טשערנאוויץ.

דא האט צום גרויסן אומגליק, געפעלט יעדע ארגאניזירטע הילף.
מיר האבן געוואנדערט פון איין ארט צום צווייטן, פון איין פארשטעק
צום אנדערן, און אומעטום האט אונדז נאכגעשפיאנירט די רומענישע פאליציי,
וועלכע פלעגן אזעלכע ווי מיר, אנטלאפענע פון פוילן, צוריקשטעלן צו
דער גרענעץ און איבערגעבן אין די הענט פון געסטאפא.
אזוי איז געווען אויך דער טרויעריקער גורל פון מיין מאן, פון מיין
אייזיקן, וועלכן מען האט געכאפט אין גאס.

אזוי איז מיר, נאך מיין גרויסן אומגליק פון דעם אומקום פון מיין
קינד אין קאסעו געשען דאס צווייטע גרויסע אומגליק.
איך בין געבליבן אליין, און דאס מאל האב איך מיד צוזאמענגעבראכן.
בין קראנק געווארן און געלעגן לאנג אין היץ. אבער דער מענטש איז
שטארקער פון אייזן. איך בין געזונט געווארן, האב אנגעהויבן ארבעטן
און מיד דערווארט צו דער באפרייאונג דורך די רוסן.

פון דער קויל, וואס איז געווען געצילט אין מיין קאפ, האב איך באקומען נאָר אַ ווונד אין דער הויט (ביז היינט האָב איך אויפן קאָפּ דעם שראַם), בלוט האָט באַגאַסן דעם קאָפּ, דאָס פנים, און די מערדער זענען אוועק. איך ליג אין דער פינצטערער נאַכט אַ נאַקעטע, אַ דערשלאַגענע, אַ פאַרבלוטיקטע, אַ שרעקלעך דורשטיקע, און מיין גאַנצער קערפער ציטערט פון קיילט. איך הייב אָן צו קריכן אויף אַלע פיר און טאַפן און זוכן אין דער סביבה. איך טאַפ אָן אַן אומבאַוועגלעכן קערפער פון אַ פרוי. איך פרוביר אַראָפּנעמען פון איר אַ שטיקל מלבוש. אָבער דאָ דערהערט זיך אַ שטילע שטימע פון דער פרוי — זי איז גרייט מיר צו געבן איר העמד, נאָר מיר מוזן אוועק פון דאַנען צום פעלד צו.

מיר זענען צוגעקראַכן. דאָ האָט זי פון זיך אַראָפּגענומען דאָס העמד און עס מיר דערלאָנגט.

מיר זענען זאָלבע צווייט געבליבן ליגן די גאַנצע נאַכט. פאַר גרויס דורשט האָבן מיר געטרונקען פון אַ גרוב דעם אורין פון פערד. ווען עס איז געוואָרן אַ ביסל ליכטיק, זענען מיר אריין אין אַ חרובן הויז אין דער סביבה און דאָרט זיך באַהאַלטן ביזן אין אַוונט. פון אונדזער באַהעלטעניש האָבן מיר פון ווייטנס געזען דאָס ווילדעווען פון די דייטשן. די פרוי האָט זיך מיט מיר אָפּגעזעגנט און איז אוועק, און איך האָב אין אַוונט זיך געלאָזט גיין אליין. איך בין געגאַנגען 2—3 טעג, אָבער קיין גרויסן מרחק האָב איך נישט געמאַכט, ווייל איך האָב מיך אַלע מאָל געמוזט אויסבאַהאַלטן. איך האָב מיך שוואַך אַריענטירט אין דער סביבה. נאָר מיין מזל האָט געפירט איך זאָל אַנקומען צום שאַסיי ראָזנעוו—קאַסעוו, און פון דאַנען האָב איך זיך, אַ טויט־מידע און הונגעריקע, דערשלאָגן קיין קאַסעוו.

איך האָב זיך געוואָלט אריינגעבענען אין געטאָ, אָבער עס האָבן מיך געכאַפט צוויי פּאָליציאַנטן, איין דייטשער און איין אוקראינער. זיי האָבן מיך מכבד געווען מיט אַזעלכע פעטש אין פנים, אַז איך בין אומגעפאַלן און זיי האָבן מיר נאָך צוגעגעבן מיט די קאַלבעס.

ווען זיי האָבן מיך געפירט אין קרימינאַל, האָב איך זיך דערוועגט — נישט האַבנדיק שוין וואָס צו פאַרלירן — צו זאָגן דעם אוקראינער, אַז אויב ער וועט מודיע־זיין מיין מאָן, וואָס אַרבעט דאָרט־און־דאָרט, אַז איך בין אין קרימינאַל, וועט ער באַקומען אַ גרויסע מתנה. ער האָט עס געטאָן, און צו מאַרגנס איז מיין מאָן געקומען צו מיר אין קרימינאַל צוזאַמען מיט אַ דאָקטאָר און מיר געבראַכט קליידער און עסן.

לויפן אַרום די נאַצישע בעסטעס, שרייען, שלאָגן מיט די קאַלבעס, וואָרפן קליינע קינדער, ווי גומי-באַלן.

נאָך אַט דער שרעקלעכער נאַכט אין געטאָ, אָן אַ טראָפּן וואַסער אין מויל, האָט מען אונדז אין דער פרי, "סעלעקציאָנירט". מיין מאַן איז אַרויסגענומען געוואָרן פון געטאָ דורך זיין שעף און צוריקגעבראַכט געוואָרן קיין קאַסעוו. איך בין מיט אַ טראַנספּאָרט געטריבן געוואָרן צו דער באַן-סטאַציע. דאָרט האָט שוין געוואָרט אַ משא-צוג מיט וואַגאַנען פאַר פי. מען האָט אונדז אָנגעשטאַפּט אין די וואַגאַנען, ווי הערינג, און פאַרקלאַפּט די טירן. מיר זענען אָפּגעפאַרן, און די ענגשאַפּט און היץ אין וואַגאַן זענען געוואָרן אַזוי אומדערטרעגלעך, אַז אַ טייל האָט אָנגעהויבן חלשן און אומפאלן. דאָס האָט באַדייט זייער סוף, ווייל פאַר ענגשאַפּט האָבן באַלד אויף זיי געטרעטן די פיס פון די שטייענדיקע. שוין אָפּגערעדט, אַז עס איז נישט געווען קיין טראָפּן וואַסער זיך אַדער עמעצן צו מינטערן. מחמת היץ און חלשות-געפיל האָבן די מענטשן אַראַפּגעריסן פון זיך די קליידער און וועש און זענען געבליבן נאָקעט ווי אין געבוירן-טאָג.

ווען אין דרויסן איז געוואָרן פינצטער, איז געלונגען אויפצוברעכן טיילווייז דאָס קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצטערל ביים סופּיט, און איינער האָט אַרויסגעשטופּט דעם קאַפּ. האָט ער באַלד געכאַפּט אַ קויל אין קאַפּ און איז געבליבן הענגען אַ טויטער אין פענצטערל. די מענטשן האָבן אים דאָן אַרויסגעוואָרפן פון וואַגאַן.

איך דערמאָן זיך, אַז איך האָב דעם מענטשן פשוט מקנא-געווען און באַשלאָסן אים נאַכצוטאָן. באַשלאָסן און געטאָן. מענטשן האָבן מיך אונטער-געהויבן. איך האָב מיך מיט מי דורכגעקוועטשט דורך דעם האַלב-פאַרקראַטעוועטע פענצטערל און אַרויסגעשפרונגען. איך בין געפאלן אויפן פנים און געבליבן ליגן אַ צעשלאָגענע און פאַרבלוטיקטע ביי די רעלסן. די פרישע קאַלטע לופט האָט מיך דערמינטערט, און באַלד האָב איך דערהערט, ווי עס גענטערן זיך טריט פון דייטשע פאַטרולן, וואָס באַוואַכן די באַן-ליניע. צוגעקומען, האָט איינער מיך אָנגעהויבן שלאָגן מיט אַ בייטש איבערן קאַפּ און פלייצע. אַנשטרענגנדיק מיין גאַנצע ווילנס-קראַפּט, האָב איך זיך מיט קיין איינציקן ציטער, מיט קיין איינציקן קרעכץ נישט פאַראַטן. דאָן האָט ער מיך מיט זיין באַשטיוולטן פוס איבערגעדרייט און שפאַטיש אַ פרעג געטאָן: "מינא, דו לבעסט?". איך האָב ווייטער מיט דער גאַנצער קראַפּט איינגעהאַלטן מיין אַטעם. זיין חבֿר, וואָס איז געווען מיט אים, האָט דאָן געפּסקנט: "אַלואַ, זי בעקאַמט איינע קוגל".

ווען עס האט זיך דעם 18טן אקטאבער געענדיקט די דאזיקע
ערשטע שרעקלעכע "אקציע" אויף די יידן און איך בין ארויס אויף דער
גאס. בין איך געוואָר געוואָרן, אז צווישן די איבער צוויי טויזנט דערשאַסענע
אויפן באַרג, האָבן זיך אויך געפונען מיין מוטער, מייןע שוויגער-עלטערן
מיט זייער משפּחה און א סך אנדערע נאָענטע.

ווען די יידן זענען אריינגעדריקט געוואָרן אין געטאָ, האָבן איך מיט
מייןע צוויי געשוועסטער זיך אריבערגעצויגן אין דער וווינונג פון מייןע
אומגעקומענע שוויגער-עלטערן, וועלכע האָט זיך געפונען אין תּחום פון
געטאָ.

די גרויסע צווייטע אקציע איז פאַרמאָסקירט געוואָרן מיטן נאָמען
"רעיעסטראַציע". אלע יידן האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך מעלדן אויפן
ספּאָרט־פּלאַץ, ביים בריקל, הינטער דעם הויז פון זינדל פּיבער.

איך און מיין שוועסטער האָבן זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם פון
אייזיקס ביוראָ. אייזיק אליין איז ארויס אויפן פּלאַץ. אָבער ווען ער איז
נישט באַלד צוריקגעקומען פון דער מכלומרשטער רעיעסטראַציע, האָבן מיר
ביידע באַשלאָסן, אויך זיך דאָרט צו מעלדן, כדי צו זיין צוזאַמען מיט אים
און מיט אלע יידן. באַלד ווי מיר זענען אַרויס אויף דער גאָס, האָט אונדז
געכאַפט אַ דייטשער פּאַטראָל און געטריבן אויפן "ספּאָרט־פּלאַץ". פון
דאָרט זענען מיר אונטער שטאַרקע באַוואַכונג, צוזאַמען מיט אנדערע,
אָפּגעפירט געוואָרן אין שטאַטישן קרימינאַל, וווּ מיר האָבן שוין געטראָפּן
אייזיק און הונדערטער אנדערע. דאָ פאַרברענגען מיר צוויי טעג אין
תּפּיסה־הויף, ווייל דער תּפּיסה־בנין איז צו קליין פאַר אַזאַ צאָל אַרעסטירטע.

אויפן דריטן טאָג טרייבט מען אונדז צופּוס קיין קאַלאַמיי, אַ 30
קילאָמעטער ווייט פון קאַסעוו. ס'איז האַרבסט, רעגנדיק, און אַ נאַסע
קעלט נעמט דורך די גלידער. מיר שפּאַנען אין רייען, און פון ביידע
זייטן באַוואַכן אונדז דייטשע און אוקראַינישע פּאַליציאַנטן מיט הינט.
זיי שלאָגן מיט בייטשן אָן רחמנות, ווער עס מאַרשירט נישט ריכטיק,
אָדער פרובירט אַרויסטרעטן פון דער ריי.

אין אַוונט זענען מיר אָנגעקומען אין געטאָ־קאַלאַמיי. אַזוי לאַנג
איך וועל לעבן, וועל איך נישט פאַרגעסן דאָס שרעקלעכע בילד! טויזנטער
און טויזנטער מענטשן, קוים שוין ענלעך צו מענטשן, געשוואַלענע פון
הונגער, אין אַן אומבאַשרייבלעכן שמוץ (מענטשלעכע באַדערפענישן ווערן
דערליידיקט טאַקע דאָ אויפן אָרט), און צווישן אַט דעם המון אומגליקלעכע

ב' ביז געשפרונגען פון טויט-וואגאן

ווען איך דערמאן זיך די פאסירונגען פון יענע שרעקלעכע יארן, פרעג איך זיך: ווו האב איך גענומען דעם פיזישן און מאראלישן כוח דאס אלץ איבערצוטראגן?

ווען די רויטע ארמיי האט באזעצט קאסעוו, בין איך בסך-הכל אלט געווען 17 יאר און ווען זייער ארט האבן פארנומען די דייטשן — 19 יאר. האב געהאט א טייערן געליבטן מאן, אייזיק, און א טעכטערל פון א יאר. אין אנהייב האבן מיר געהאט מזל. די דייטשן האבן מיין מאן געלאזט ארבעטן אויף זיין פריערדיקן פאסטן, ביי דער לעדער-פארווארגונג, ווו ער האט געארבעט ביי די רוסן. אבער נישט לאנג האט עס געדויערט. אין קורצן האבן די נאציס אנגעהויבן ווילדעווען, און עס זענען באלד געקומען די שווארצע, גורלדיקע טעג פון נאך סוכות, ווען צעיושטעט געסטאפא-לייט האבן געטריבן די יידן מיט געוואלדן און קלעפ צו דער גרויסער שחיטה אויפן שטאט-בארג.

דעם 16-טן אקטאבער 1941 בין איך געווען אין ביורא פון מיין מאן אויפן זארינעק, האב מיך אבער פון דארט געלאזט גיין צו מיר אהיים, ווו עס האט זיך געפונען מיין קינד. באלד, אויפן זארינעק, האט מיך געכאפט אן אוקראינישער פאליציאנט, אבער איך האב מיך נישט פארלוירן. האב פון מיר אראפגענומען דעם סוועטער, דערלאנגט אים, און בשכר זה האט ער מיך געלאזט ווייטער גיין. ווען איך בין ארויס אויף דער הויפט-גאס, ווו עס האבן געווילדעוועט די נאצישע חיות, האב איך געזען ווי אזוי די אוקראינער וויניצקי און פרוי סטעפאראק, ימח שמם, העלפן זיי אין זייער שוידערלעכער ארבעט. איך האב זיך דערשלאגן אהיים, באהאלטן אויפן בוידעם, פון וואנען איך האב געקאנט זעען פירן די יידן, און געהערט די גאנצע צייט די שיסעריי אויפן בארג.

לסוף איז מיר נמאס געווארן מיין באהעלטעניש, האב איך געוואלט טיילן דעם גורל פון אלע יידן און בין ארויס אויף דער גאס. דער ערשטער געסטאפא-מאן, וואס האט מיך דא געטראפן, האט מיך אנגעזידלט און צוריקגעשיקט אהיים, מיט די ווערטער: „דומער קערל, בלייב!“

ה ה ש מ ד ה

כשנכנסו הגרמנים ימ"ש ריכזו את רוב היהודים בכפר קרסנילו.
הכניסו אותם לביתו של החסיד הידוע ר' משולם דוד ושם נחנקו רובם
בלילה מרוב צפיפות. רק מעטים נשארו בחיים עד אור הבוקר, שנרצחו
אף הם בגרזנים ע"י האוקראינים.

וכך בא הקץ על קהילת ז'אביה. הי"ד.

על קהילת ז'אביה

לצערי אין לי מקורות מהם אוכל לשאוב ידיעות על יהדות ז'אביה. לא נשארו מסמכים כל שהם, לא מזמנים עברו ולא מהשנים האחרונות שלפני השואה. אמסור איפוא בזה מה שנשאר בזכרוני.

ז'אביה מרוחקת מקוסוב העיר, דרומית מערבית ממנה, בשיעור של 30 ק"מ. היו בה 800 יהודים בתוך 20,000 אוקראינים ומעט פולנים. רוב יהודי ז'אביה לא היו עשירים ביותר, עיקר פרנסתם היה משק מעורב ומסחר. הם הצטיינו בחריצותם. היו ידועים כמכניסי אורחים, תרמו ביד נדיבה לכל נצרך, למוסדות צדקה, לקרן קימת לישראל ולקרן היסוד.

כיום נמצאים בארץ כחמישים איש יוצאי ז'אביה, מהם שעלו זמן רב לפני השואה ומהם שניצלו והגיעו אחרי לבטים רבים ותלאות אין קץ למולדת.

אזכיר בזה כמה מהדמויות הבולטות שהיו בקהילתנו הקטנה:

לוי דיכטר, אשר דיבר עברית עם שני בניו. הוא היה יהודי חדור רוח ציונית והיה פעיל בכל ענייני הקהילה.

אליעזר גרטנר, אדם משכיל, ציוני ותיק, מסור ונאמן ועסקן ציבורי.

חיים פייגל, המורה, שייסד את ה"ציוניסטישער פערזין" ואת הספרייה.

הוא היה הרוח החיה בין בני הגושר.

יצחק שיזל, היה כל השנים בא כוח הקרן הקימת וקרן היסוד ומזכיר המועצה המקומית. היה איש ישר ונבון. גם הגויים כיבדוהו ורחשו לו אימון.

ולוויל וייך (מוכר), מקובל בכל מוסדות השלטון בתור איש משכיל

וישר.

ואחרון אחרון, ר' הירש שפיגל המורה והמדריך, אשר היה בקיא בכל שטחי הספרות הישנה והחדשה וכל ימיו חי בתקווה לחיות בארץ ישראל כעובד אדמה. היה בעל תפילה טוב ומדי פעם בעוברו לפני התיבה היה פורץ בבכי בהגיעו לתפילת "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים".

ומתוך סיכון עצמי נתנו מקלט לאחדים: העו"ד הרדיקלי בודנאר, האינז'נר הנאטיוקי, האינז'נר הוסיאטינסקי, ה' לופאטינסקי וסיל ואשתו אננה, ה' פעטרא טימקוב, ה' ניקאלי וז' יוזף טימאק.

מושפלים, מדוכאים, מבודדים וחסרי נשק כלשהו וללא כל אפשרות להשיגו ובסביבה עוינת ביותר ועל כן בלי סיכויים כל שהם להצלחה איזו שהיא, לא יכול היה להיות כל נסיון להתנגדות מאורגנת. משום כך יש להזכיר מתוך הערצה כפולה ומכופלת את היחידים והבודדים, שהתקוממו על הרוצחים השפלים, כמו: זידי פרייליך, ד"ר גולדשטיין והצעירה פייגי שפיגל מזאביה והשוחט ר' שמשון גלר ואחרים האלמונים שמסופר עליהם שקידשו שם שמים ליד הבורות. הם הראו אומץ לב וגבורה נפשית, כל אחד לפי דרכו. הלכו בקומה זקופה לקראת המוות ובזו לרוצחים ועודדו את האחרים. יהי זכרם ברוך והי"ד!

ספריה ע"ש הרמב"ם
חל"אבי

★

והרי סך-הכל של השמדת יהודי קוסוב והסביבה ויהודים אחרים שנקלעו לשם בדרכים שונות:
2200 בערך הושמדו באקציה הראשונה בכ"ד וכ"ה בתשרי התש"ב ונטמנו בשני קברי-ענק על ההר.
700 בערך הובלו לגיטו קולומיה והושמדו יחד עם יהודי קולומיה ביער בשיפורוביץ.

כ-200 נהרגו ברגיסטרציה בספטמבר וכ-200 נהרגו בתחילת נובמבר 1942 ב"אקציה" האחרונה כש"טיהרו" את עירנו מיהודיה (עשו את קוסוב "יודנריין"). והשאר? — חלק מת מרעב, מקור וממחלות, חלק נרצח ברחובות העיר, בבתים, בעליות גג ובמחבואים השונים — בכל מקום שמצאום ואילו רבים אחרים הובלו דרך קולומיה בקרונות המחנק אל תאי הגזים בבלזיץ. הי"ד.

★

מי היו ראשי הרוצחים במחוזנו?
במחוז קולומיה והסביבה, כולל קוסוב וקוטי, עמדו בראש פעולת ההשמדה:

ראש הגיסטפו המחוזית פטר ליידריץ, שנתפס אח"כ בפולין ונתלה, כן יאבדו כל שונאי ישראל! וראש ה"שוץ-פוליצי" הרברט הרטל ימ"ש. בקוסוב ניהלו את ההשמדה:

ראש מחלקת הגיסטפו פרוסט, איש הגיסטפו גרוס והוואכמייסטר דענק, ימ"ש! (דענק הוא שרצח במו ידיו ביריה את שלושת היהודים בגיטו ברחוב, כנזכר למעלה, לפי עדותו של ח' ד"ר וולף מנדל), מפקד מחוז קוסוב הרוצח פולקמאן ומנהל משרד העבודה, הרוצח לתיאבון, רעפקאוו.

מן האוקראינים, שכנינו, ייזכרו לדראון עולם:
ראש העיר וויניצקי, ימ"ש, שהיה פעיל מאד במיוחד ב"אקציה" הראשונה. שתי מפלצות הנשים — סטעפוראק אשת הד"ר סטעפוראק ואלמנת הד"ר גארדעצקי, ימ"ש.

ייזכר לשמצה מפקד המיליציה האוקראינית יורקא קושאק, שהיה פעיל מאד בהשמדה ובהנהלתה.

גם האוקראינים קיאשטשוק סטיפן, קיאשטשוק יורקא ומאטיטשוק איוואן התבלטו במיוחד בעזרתם לגרמנים בעבודתם השפלה. מחובתנו להזכיר, שבתוך ים השנאה נמצאו אחדים שעזרו ליהודים

יחד עם חמשת היהודים. בעגלה היתה פרה שחוטתה, שנשחטה על ידם בלי רשיון. בעד מעשה כזה צפוי היה להם עונש מוות. שני חברי הוועד התדברו עם מפקד המשטרה והשוטרים וחמשת היהודים שוחררו ונשלחו הביתה בליווי אותם השוטרים שהביאום, אחד מהם, אהרון דיסטלהיים חי בארץ.

(2) יום אחד הודיעו לוועד שנתפס יהודי מקולומיה, שבא לקוסוב לחפש מברית, שיעבירו את הגבול הרומני. אחד מחברי הוועד הלך למפקד המשטרה ואמר, שהיהודי הזה משוחרר כאוסף סמרטוטים ויש לו שטר שחרור, אך שכחו בבית. הוא מוכן ללכת להביאו. בינתיים רמזו אותו יהודי לחבר הוועד, שהוא טעון הרבה "דוד'לעך" (כינוי לדולרים). מחשש לחיפוש אצלו, כשישאר במשרד המפקד, ואז הוא אבוד יחד עם ה"דוד'לעך" שלו, ביקש מן המפקד, שעד שיחזור ישימו בבית האסורים. וכך הווה: חבר הוועד הביא שטר שחרור, שלקח מאחד היהודים הליגלים מקוסוב והיהודי הזה שוחרר. שמו אברהם מאזנר והוא חי כעת בישראל.

(3) בימים הראשונים של אוקטובר 1942 תפשו מספר גדול של יהודים בלתי ליגליים מקוסוב ועמם קבוצת יהודים מטשרנוביץ שהוחזרו ונכלאו בקוסוב. הוועד הביא להם פעמים ביום אוכל לבית האסורים. יום אחד הודיע מפקד המשטרה האוקראינית, שלמחרת עומדים הגרמנים לחסל את היהודים הנמצאים בכלא, אך במפקדה הגרמנית בקוסוב מצויה פקודה חשאית, שכל היהודים שירצו ללכת לגיטו קולומיה יורשו ללכת. שני חברי הוועד הלכו למפקדה הגרמנית, למרות החשש שיחוסלו יחד אתם והצליחו להביא לשחרור היהודים — 54 במספר. מהם הלכו לגיטו קולומיה, אחדים הבריחו את הגבול לרומניה וחלק חוסל כשקוסוב נעשתה "יודנריין".

(4) בבונקר אחד, בביתו של וולף ברוננווסר, תפשו שוטרים אוקראינים 10 יהודים. חבר אחד של הוועד הצליח לפדותם. אחד מהם חי עתה בוינה.

(ב) בבונקר שהיה בביתו של הרבי מקוסוב, תפשה המשטרה האוקראינית 14 יהודים. אחד מחברי הוועד פדה אותם וארבעה מהם חיים כעת בישראל.

(6) ביום האחרון לפני החיסול הסופי של יהודי קוסוב, תפש גרמני אחד שני אחים עם ילקוטים מלאי חפצים בדרכם למלט עצמם. חבר הוועד פדה אותם ב־2000 זלאטיס (מטבע פולנית). אחד מהם חי עתה בנס־ציונה.

עד כאן הדו"ח של ברוך אנגלר.

ככה הקיץ הקץ על קהילתנו, קהילת קוסוב היקרה והאומללה.
הרי עובדות, הראויות להירשם בספר:

א. וידוא מקום קברי הקדושים על החר

אחרי ה"אקציה" הראשונה, בה נורו לתוך שני בורות ענק 2180 יהודים, היו פני הקברים שוקעים והיה צורך כל פעם להוסיף עפר. תחילה נשלחו גויים לעבודה הזאת. פעם נתקבלה פקודה, שיהודים בעצמם יעשו זאת, היות ושם קבורים אחיהם בני משפחותיהם. 20 יהודים התנדבו לעלות על החר ולמלא את הבורות. בדרך לשם עלתה המחשבה לנצל את ההודמנות ולפתוח את הקברים כדי לוודא אם אמת נכון הדבר, שבמקום זה נטמנו. והנה אחרי חפירה מועטה נתגלתה גוויית אשה. כיסינו, מילאנו עפר והערמנו כדי לשוות למקום צורת קבר.

ב. ממעשי הועד

הועד התארגן, כמסופר לעיל, עם נסיגת הרוסים ומטרתו היתה להכניס קצת סדר בתוהו ובוהו שהתהווה עם נסיגתם. העיר נשארה בלי משטר ושלטון והיתה נתונה לשבט ולחסד בידי האוכלוסיה האוקראינית, שלמרות היותם אחוז קטן בעיר היוו כוח גדול עם הפרברים והכפרים הסמוכים. הועד הזה, שהפך, לאחר בוא הגרמנים, ל"יודנרט" בקוסוב, לא יכול היה להציל את הקהילה, אך עשה — ולעתים קרובות מתוך סיכון עצמו — למען הקל על סבלם. ויש שהצליח להציל גם ממוות מידי. והנה כמה עובדות:

1) באחד מערבי דצמבר הארוכים והאפלים, בין השעות 8—9 כשחזרו הביתה שני חברים מן הועד, שמעו צעדים כבדים באים לקראתם. כשהתקרבו הצעדים, ראו, למרות החושך, שחמישה יהודים מושכים בעגלה בליווי שוטרים אוקראינים. מה נמצא בעגלה זו, אולי מתים, לא ידענו. פתאום נשמעה קריאה: "יידן ראטעוועט!" (יהודים הצילו!). אחד משני חברי הועד הציע לחברו לשוב ולגשת למשטרה ולנסות לעשות משהו להצלת היהודים. השני, בראותו שהשעה עשר דקות לפני 9, השעה שלאחריה היה כרוך עונש מוות לכל יהודי שנראה ברחוב, דחה את ההצעה. האחד חזר איפוא לבדו ובדרך נכנס ליו"ר הועד חיים צבי שטיינר וסיפר לו מה שראה ושמע. כששמע הלה את הדבר הצטרף אליו והלכו שניהם. למשטרה הגיעו

שרובם נחנקים בדרך. זה נודע מאלה שקפצו מהרכבות בשעת נסיעה. דרי הבונקרים גוועים מרעב וממחלות. בכל פעם מתגלה מחבוא אחר, שכן יש מעונה מרעב עוזב את המחבוא, כדי למצוא מעט מזון או לשתות מעט מים ונתפס ע"י המארב שהגרמנים שמו, או, מה שגרוע יותר, עוקבים אחריו עד שובו, כדי לגלות את הבונקר ואז כולם נתפסים. אך האקט האחרון מתקרב.

קוסוב „יודנריין” — בלי יהודים

בשבת ב־31 באוקטובר 1942 נודע שביום רביעי 4.11 יעבירו את אחרוני היהודים מקוסוב לגיטו קולומייה וקוסוב תישאר „יודנריין”, בלי יהודים. עוד באותה שבת ברחו יהודים לרומניה. אחדים מהם נתפסו, הוחזרו לקוסוב והושמדו. קבוצה אחת של 28 יהודים ברחו לקובאק, כפר אוקראיני סמוך לקוסוב והסתתרה בבונקר אצל גוי אחד, אחרים ברחו סתם אל יער, אך כולם נספו.

משנודע לגרמנים שיהודים בורחים, החליטו להקדים את החיסול הסופי. ביום ראשון, כשהאיר השחר, נראתה תנועה חשודה של גויים מסביב לגיטו. בשעה 6 נכנסו שני גרמנים, אנשי גיסטפו, לגיטו, באמתלא שדרושים להם אנשים לעבודה, וכשלא מצאו, יצאו וחזרו מיד עם מחנה גדול של גרמנים ואוקראינים. הם פרצו לבתים, עלו לעליות הגג וירדו למרתפים, פתחו רצפות כדי למצוא בונקרים ומצאו. סחבו יהודים מבוהלים, חיוורים כסיד, חצי מתים, מורעבים ומגודלי זקנים ופרועי שערות, אנשים וגנשים צעירים וזקנים. הם היכו באכזריות והשתוללו כחיות טרף שהובהלו ממאורותיהם. עד מהרה אספו קבוצה גדולה של יהודים, בין 150—200 איש.

ופתאום, כאילו מתוך הסכמה כללית, זו המחנה והתחילו לרוץ ולברוח בכיוון הנהר. המשטרה פתחה תיכף ביריות וחיסל את האומללים הבורחים. נראה בעליל, שזאת היתה כוונת הבורחים. מוטב ליהרג ולהיפטר בדרך זו מעינויים נוספים. יבוא הקץ הנכסף, מוקדם יותר טוב יותר. מוטב ליהרג במקום מלהיות מובל לתאי הגזים ולעבור דרך ארוכה של עינויי שאול. ה„זאריניק” היה מכוסה גוויות של האחרונים בקדושי קהילת קוסוב. אלה שלא ברחו ואלה שנתפשו חיים, נכלאו בבית האסורים והוחזקו שם בלי אוכל ובלו מים עד יום רביעי ונשלחו לקולומייה. שם הוטענו בקרונות המחנק ונשלחו לבלז'ץ.

היה לגשת, כי מכל פינה ארבו עיניים בולשות של אוקראינים. היו אוקראינים, שדיברו יידיש והיו מהלכים בגיטו בין הבתים ההרוסים וקראו: "הבאנו לכם אוכל". אירע והאומללים נתפתו וייצאו ונתפשו בידי השודדים. אלה שלא נתגלו גוועו לאיטם מרעב, קור ומחנק. גם אירע, שבכי ילדים רעבים וחולים גילה את המחבוא. בתנאים אלה אין מן הפלא שהיו מקרי חניקה של ילדים ע"י אלה שהרו וילדו אותם — וחורבן אחרון זה הוא איום פי כמה וכמה מן הראשון, שהמקונן בכה עליו: "אם תאכלנה נשים פרים עוללי טיפוחים". כן, מותר לספר בריש גלי, בלי בושה ופחד: אמהות חנקו ילדיהן, טיבעו אותם בדלי מים, אך לא להשקיט רעבונן אלא כדי לא לסכן את האחרים, שהיו אתן בבונקר.

והנה נודע, שקבוצת נמלטים נרצחה בדרך ע"י המבריחים, לאמור, אין לתת אימון בהם!

ככה נסתמו כל דרכי ההצלה ואפסה כל תקווה, ותהא הקלושה ביותר. החיים אינם חיים. נותרה השאלה: עד מתי ניתן להמשיך בחיים־לא־חיים אלה?

ב־28 בספטמבר 1942 הכריזו הגרמנים אמנסטיה, כביכול, בעיר, היינו כל מי שימסור את עצמו מרצון החופשי לא יירה, אלא יישלח לקולומיה לגיטו ולא יאונה לו כל רע. כך הפיחו שוב תקוות־מה בלבבות האומללים: מי יודע אולי יוכלו להינצל איכשהו, הרי פה יגוועו מרעב. נתפתחה קבוצת יהודים והלכה לגיטו קולומיה. בבואם של אלה נשלחו ליער שיפורובצה ע"י קולומיה ושם נרצחו באופן אכזרי.

פה למשל, ממשיכים הפושעים הגרמנים לדרוש חפצים שונים וכל דרישה מלווה איומים של עונשי מוות על אי אספקתם. גם בתי המלאכה: הנגריה, הסנדלריה וכו' מקבלים הזמנות מן הרוצחים. אך הנגרים והסנדלרים והאחרים כבר אינם. אין מי שיעבוד, ושפר חלקם של אלה שאינם עוד. הם כבר לא יסבלו.

כאמור, נשארה קבוצה של 56 יהודים ליגליים, כביכול, ז. א. שמותר להם לחיות באופן זמני, עד שיעלה הרצון לפני הרוצחים לחסלם. למעשה נראה, שהשאירו אותם רק כדי שיהיה ממי לדרוש ואת מי לענות. בכל אופן החיסול הטוטלי מתקרב — זה ברור...

באוקטובר 1942 מגיעות ידיעות על מעשי זוועה איומים, שקודמיהם מחוירים כנגדם. נודע על תאי הגזים באושוויץ, טריבלינקה, מיידנק ובלז'יץ. על מיליונים מושמדים ועל משלוחים בקרונות סגורים ובכל קרון 150 איש,

יצאו כשבע מאות יהודים. פתאום הגיחו מכל צד אנשי גיסטפו ושוטרים אוקראינים, מזוינים מכף רגל ועד ראש, והקיפו את המגרש. מפקד הגיסטפו, הרוצח פרוסט, בחר מכולם 56 איש לעבודה ואת השאר ציווה להוביל לבית האסורים. בדרך התחילו לברוח, המלווים ירו אחריהם והרגו יותר מ־20 איש. אח"כ פשטו הרוצחים על העיר וחיפשו אחרי יהודים. ניתנה פקודה, שכל יהודי שיימצא ירה יירה במקום. הם פרצו אל הגיטו. שיברו את דלתות הבתים, חיפשו בעליות ובמרתפים ובכל הפינות והמחבואים ומי שנמצא הוצא מיד להורג בירה. הרציחות נמשכו שעות מספר והיריות הדהדו בכל פינות העיר.

56 היהודים שנשארו, עמדו כל הזמן הזה תחת משמר כבד. כששכחו היריות, נצטוו לאסוף את גוויות המומתים. באותו יום אספנו 137 קרבנות, אנשים, נשים וטף. רבים מן הקרבנות עונו בעינויים קשים לפני המוות ומצאנו הרבה גוויות מושחתות באופן נורא ואיום. את הילדים לא המיתו בירה, אלא ניפצו אותם אל הקירות.

ארורה השמש שלא אספה אז את נגהה והאירה לרוצחים בביצוע מעשיהם השפלים וארורה האדמה שקלטת את דם המעונים!!

בחצרו של אורצ'י קרומביין מצאנו את ר' אורצ'י קרומביין ואשתו במצב ישיבה, זה ליד זה, נשענים לגדר ומחייכים, משל היו בחיים. כשהתקרבו אליהם ראינו שאין בהם רוח חיים.

את האסירים העבירו ברגל לקולומיה ישר אל תחנת הרכבת. בדרך ניסו אחדים לברוח. אחדים מהם נפלו מיריות המלווים ואחדים הצליחו להימלט. בקולומיה בחרו מהם קבוצה של צעירים חזקים ושלחו אותם למחנה המוות בבלז'ץ. בדרך לבלז'ץ קפצו אחדים מהקרבנות בשעת נסיעת הרכבת והצליחו להימלט. אחדים נהרגו ביריות או נשחקו בין גלגלי הרכבת.

אחדים מאלה שנשארו בחיים והיו להם עוד אמצעים, שילמו כסף רב למבריחים אוקראינים, שהובילום אל מעבר לגבול ההונגרי או הרומני. ביניהם היה גם יו"ר הוועד מר חיים הירש שטיינר ומשפחתו, אדם בעל ותק ציבורי עשיר. אך לדאבון לב נתפש בהונגריה, נשלח בחזרה ונמסר לגרמנים. רק אשתו ובתו ניצלו והם חיים כעת בארץ. היו גם מקרים, שהמבריחים האוקראינים רצחו בדרך את הנמלטים ושדדו את כספם.

והשרידים? — החיים התקנאו במתים, שהכל כבר מאחוריהם. הגרמנים תבעו הב הב ולא היה מה לתת. לנסתרים בבונקרים אי אפשר

חיים ואת ר' אלטר מערפויס, שנורו ע"י הגיסטפו, בשלוליות של דם, הי"ד.

בחדש יולי נודע לועד ש-300 הנשים שבגיטו, שאינן עובדות, צריכות לעבור לגיטו קולומיה. כדי לקדם את פני הרעה החליט הועד למצוא עבודה בשביל כולן. היות ואספו סרפד ו"קלאטשע" בכמויות גדולות לטוויית חוטים ואריגת בד לשקים, הרי יש עבודה גם בשביל הנשים — תטווינה חוטים, ואורגים, שיהודי קוסוב היו תמיד משופעים בהם, יארגו שקים בשביל הצבא הגרמני. את ההצעה הזאת עם שוחד רב בצדה העבירו לגיסטפו וההצעה נתקבלה. הגזירה בוטלה איפוא לעת עתה. יתר על כן, מכיוון שהשקים היו מעולים, נתקבל חלף המשלוח הראשון מצרכי מזון, דומה היה שעוד לא כלו כל הקיצין. אך פתאום בא מפנה לרעה.

בתחילת ספטמבר נודע לועד, שבקולומיה אפשר לקנות כרטיסי עבודה. שני אנשים מן הועד התנדבו ללכת לקולומיה ולרכוש 200 כרטיסי עבודה בשביל 200 יהודים שבגיטו קוסוב. מתוך סכנת נפשות יצאו לדרך והצליחו לבוא בשלום לקולומיה. העיסקה יצאה לפועל. אך מן השמים סיכלו את הדבר. בשבת ב-5 בספטמבר קמה בחלה נוראה. יהודים נראו אצים רצים ובורחים כחיות נרדפות מבלי לדעת לאן. הרוצחים הגרמנים היו רודפים אחריהם ויורים. הרחובות מכוסים היו גוויות הרוגים. היו תופשים יהודים וסוחבים מן העליות והמרתפים ושאר המחבואים, מעלים על מכוניות משא ונשלחים למקומות בלתי ידועים. שני חברי הועד הצליחו להימלט בנס ולהגיע הביתה — לדאבון לב, בידיים ריקות.

בינתיים התפשטו בגיטו קוסוב שמועות זוועה. אלה דיברו על רגיסטרציה חדשה ואלה על אקציה שניה. אימת מוות ריחפה באוויר. ברור היה שעתיד להתרחש דבר מה, ברם לא ידעו מה. חשדו אלו באלו, שיודעים כביכול ואין רוצים לגלות. במיוחד חשדו בחברי הועד, אך גם הם לא ידעו. מנהל משרד העבודה הגרמני, שאתו קיימו איכשהו קשרים, נעלם, ובמקומו בא עמיתו מהורודנקא. הועד התקשר אתו וקיבל הבטחות מרגיעות. נכון הדבר, יהיה רישום מחדש, אך אין פחד, כל היהודים נשארים במקום. לא תיפול מהם שערה ארצה. העיקר שיתייצבו כולם עד אחד.

ביום שני 7.9 הובאו על המגרש, שהיה מיועד לרישום, שולחנות וספסלים, כמו ברגיסטרציה הקודמת — וכל זה נעשה כדי להסוות את הכוונות האמיתיות ולהוציא את החשדות מלבות האנשים. אל המגרש

זקנים וילדים נשלחו בעגלות. אחדים השיגו כרטיסי עבודה בקולומביה וחזרו לקוסוב. היו גם אחדים שהיו מומחים לסלילת כבישים ונדרשו לשוב ע"י משרד העבודה בקוסוב.

ב־1.5.1942 נאלצו היהודים להתרכז בגיטו. הם אספו את מעט המטלטלים, שעדיין היה בידיהם, ועברו. רשאים היו לקחת אתם הכל: רהיטים, בגדים, כלים, כלי מיטה וכו'. כאמור השתרעו גבולות הגיטו מבית שטומר שע"י הפלג החוצה את העיר במערב ועד בית ז. פיבר במזרח, הנהר היה הגבול מדרום והדרך הראשית, העוברת את העיר לכל אורכה ממערב למזרח, הגבול מצפון. כל החלונות והדלתות של הבתים, לאורך הדרך, נחסמו. חדרי המגורים בגיטו חולקו וסומנו מראש לפי מספר הנפשות במשפחה ונמסרו לדיירים. לאט לאט התחילו להסתגל לתנאי החיים — אם אפשר לקרוא להם כך — החדשים.

תנועת היהודים שבגיטו היתה מוגבלת מאד. מחוץ לגיטו אסור היה ליהודי לצאת. בגיטו עצמו מותר היה לצאת לרחוב רק עד 7 בערב. כל פעם באו לבדוק, אם ממלאים אחרי ההגבלות. כל עבירה נענשה קשה. קבוצות העבודה יצאו ב־6 בבוקר וחזרו ב־4 אחה"צ. אנשי הקבוצות השיגו, אגב, דבר מה לאכול. גם המטבח היה עוד פתוח וחילק קצת תמחוי. השוד וההכאות נמשכו, רק הריגות לא היו.

בחודש יוני נצטוו כל דרי הגיטו להתייצב במקום מסוים. הפחד היה גדול: מי יודע מה שזוממים שוב הרוצחים. אך גם הפעם נפטרו בפחד גרידא. רק כרטיסי העבודה נבדקו ונחתמו מחדש.

בינתיים הגיעו ידיעות אימה על שחיטות והשמדת יהודים במקומות שונים. אחרים שהיו להם האמצעים לכך הצליחו לברוח אל מעבר לגבול הרומני. אך גם שם חיו בפחד תמיד, שכן היו בלתי ליגלים ואלה שנתפסו ע"י סוכנים רומניים נשלחו חזרה ונמסרו לגיסטפו. בדרך זו הוחזרו: מוטי פיבר ואשתו חנציל, איזק שמרץ ואשתו מלכה. הי"ד.

החיים בגיטו נעשו קשים יותר ויותר: מצרכי אוכל אי אפשר היה להשיג. הרעב גבר. קרו מקרי איבוד לדעת ע"י תליה. עזרא בדר, מיכאל קליגר, אשת השוחט לוי געלער והעלמה דרזנר מקוסמאטש שמו קץ לחייהם. כי לא יכלו לעמוד בחיים הקשים שבגיטו. הועד השתדל לחלק קצת מזון גם לאלו שהסתתרו בכונקרים ולא הלכו לגיטו.

באחת השבתות אחה"צ נשמעו פתאום יריות בגיטו. פרצה בהלה. משנפסקו היריות ויצאו החוצה מצאו את ר' מנדל פריזל הפרוץ, את בנו

ברם, כולם ידעו שזו רק דחייה לשעה. הקץ המר בוא יבוא. אין מפלט ממנו. עכשיו כבר לא השלה איש את עצמו. אחרי חג הפסח נתקבלה פקודה, שכל היהודים צריכים לבוא ולהירשם מחדש במשרד העבודה, ששכן בבית זינדל פיבר, ולקבל כרטיסי עבודה מסומנים ב-A או B, סימנים שאיש לא ידע פשרם: איזה לחיים ואיזה למוות.

בינתיים מתקרב יום הדין, האחד במאי, יום המעבר אל הגיטו, שנקבע בגבולות אלו: מבית אלטר ווגנברג ממערב עד בית זינדל פיבר ממזרח, הנהר מדרום והכביש הראשי מצפון — פירוש הדבר 15 איש בערך בחדר אחד. אך הועד הצליח, ע"י תשלום רב לשודד פולקמאן, להרחיב את שטח הגיטו ולהעביר את גבולו המערבי עד הפלג ומביתו של מנדל שטומר עד ז. פיבר, ז. א. להכליל בתחומי הגיטו עוד כמה מאות בתים, לאמור, פחות דוחק. ברם גזירה רודפת גזירה.

הגיעה בשורה איומה. בקוסוב יורשו להישאר רק 100 יהודים, בעלי מלאכה, לא יותר. כל השאר ילך לגיטו קולומיה. כדי לסכל עד כמה שאפשר את הגזירה הזאת החליט הועד לסדר מיד חתונות פיקטיביות ולצרף לכל אדם פנוי, רווק או אלמן, אשה וילדים. נוצרו בין לילה משפחות בנות 5 ו-6 אנשים, ובנו של וואלף קרומהאלץ ז"ל, שאצלו נמצאו פנקסי הרישום של הלידות והנישואין של הקהילה מזמן שאביו ניהלם, רשם הכל בפנקסים באופן רשמי. ושוב נקטו בדרך המנוסה של מתן שוחד. הצליחו איפוא לשנות את הגזירה, שבמקום יחידים יישארו משפחות ובמקום מאה — מאתיים. כולם נעשו גם לבעלי מקצוע, שעשויים להביא תועלת מרובה.

סדרו בתי מלאכה לחייטות, לסנדלרות, לפחחות, לנגרות וכו'. בעיקר עבדו בשביל הגרמנים, כמובן בלא תשלום כל שהוא. השתדלו לעבוד גם בשביל אחרים ולהרוויח משהו. קבוצה אחת של יהודים אספה סירפד ושניה גרוטאות וסמרטוטים. נשלחו קבוצות יהודים לעבודות שונות מחוץ לעיר, כגון תיקון דרכים, וויסות מים וכד'. הועד הצליח להשיג את הסכמת הגרמנים, שילכו לעבודה בלי ליווי משטרה גרמנית או אוקראינית. אחד מן הקבוצה היה אחראי להליכה מסודרת ולשובם במלוא המספר לגיטו.

כל אלה שעבדו קיבלו כרטיסי עבודה. אלה שלא עבדו מוכרחים היו לעבור לגיטו קולומיה וב-24 באפריל 1942 יצאו 700 יהודים מקוסוב לגיטו קולומיה. כולם קיבלו מן הועד סכומי כסף מסוימים ולחם לדרך.

רק בקושי — והשיגו כל זמן שהיה בבית מה למכור או להמיר. משום כך דאג הועד לאלה שהיו כבר מחוסרי כל וכבר לא היה להם מה למכור. הזמן זוחל. עבר חודש ועוד חודש והנה התקרב חג הפסח. היו כאלה שעוד אפו מצות בבית. קרה גם ששני גרמנים נכנסו לביתו של זידי יגרמן ומצאו מספר יהודים שאפו מצות והתחילו להכותם באכזריות. מלבד זה היה צפוי להם עונש מוות ביריה בשביל "עבודה" כזו. אשה אחת שהצליחה להתחמק מן הבית הועיקה את הועד. שני חברים רצו לשם ואחרי מו"מ מייגע הצליחו לשחד את הגרמנים ולשחרר את היהודים.

בחול המועד פסח הגיעו ידיעות מחרידות מקולומיה ומערים אחרות על שחיטות המוניות. נודע, שגם אצלנו עומד להתרחש דבר מה. המשטרה הועמדה במצב של כוננות; הביאו שוטרים גרמנים ואוקראינים נוספים. הועד הודיע על כך לבתי היהודים והם ירדו לבונקרים וברחו ליערות. למחרת לא נראתה נפש יהודית ברחוב, מלבד ארבעת חברי הועד, שהחליטו להישאר במקום ולא להסתתר — צריך להסתכן אולי יצליחו להציל דבר מה. והנה מצלצל הטלפון. הפקיד הפולני זבורובסקי, שעבד בלשכת העבודה, מודיע ש"אורחים הגיעו". אחד מחברי הועד נבהל במידה כזו ששלושת האחרים ייעצו לו להיעלם, כי הוא חלש מדי והוא עלול להזיק. שלושת האחרים נשארו בועד, לאחר שהתיאשו מן החיים, שכן ידעו היטב את הצפון להם. אך לאחר מחצית השעה צלצל שוב הפעמון ואותו פקיד חזר והודיע, שאנשי הגיסטפו יצאו בכיוון לקיטוב. הבינונו שהגיע התור של קיטוב, שיהודיה כולם נשארו עד אז בחיים. ולא עברו אלא רגעים מספר והטלפון מצלצל מקוטי. דיבר דוצי שטענגעל: "המחותנים" הגיעו "החתונה החלה".

יהודי קיטוב רוכזו כבר קודם בגיטו. במשך הזמן בנו להם בונקרים מוסווים היטב וכשהגיעו אנשי הגיסטפו ולא מצאו יהודים מזומנים לשחיטה, הציתו את הגיטו. רובם נחנקו או נשרפו. אלה שניסו לברוח מן הבתים אחוזי הלהבות נורו ע"י הגרמנים ועוזריהם האוקראינים. כך הקיץ הקץ על קהילת קוטי, קהילה עתיקה ומפוארת. רק מעטים ניצלו. הי"ד.

באותו יום השמידו גם את יהודי פיסטיץ, קיבוץ יהודי קטן בן 120 איש בערך. היא שכנה בדרך לקולומיה וסמוכה לקוסוב. הי"ד. בדרך חזרה מקיטוב, אחר כלותם שם את מעשי הרצח השפלים, סרו אל הועד שלנו ודרשו כמות גדולה של חפצים שונים, דרישה שבאה על מילוייה, והסתלקו. הפעם נפטרה קוסוב בפחד בלבד.

לסכל את גזירת הגיטו. אחרי מאמצים על-אנושיים הצליח לשחד את שר המחוז פולקמאן, שמושבו הקבוע היה בקולומביה והיה בא לקוסוב בכל שבת לבלות את חופשת יום ראשון, ואת מנהל העבודה ריבקוב, רוצח לתיאבון, שהיה מתנדב לצאת לכל אקציה כדי להרוג יהודים, ועוד אחדים בדרגות נמוכות יותר. ע"י שוחד רב הצליחו לדחות את ביצוע גזירת הגיטו לששה חודשים עד 1.5.1942. הועד פתח שוב את המטבח והתחיל לחלק בכל יום קצת מרק חם עם חתיכת לחם לרעבים. ברם לא חסרנו צרות. הגרמנים ביקרו יום יום בבתי היהודים, גזלו ושדדו, היכו באכזריות — והפחד מה ילד יום היה גדול. בלילה לא העיזו להתפשט. התקינו בונקרים מוסווים במרתפים, כדי שיוכלו להסתתר בבוא היום. מלבד חיל מצב של 15—20 שוטרים, שחנה בקוסוב, ביקרו מדי שבוע בשבוע, פעמיים ושלוש פעמים אנשי גיסטפו. הם היו באים באוטו שחור שבו בלבד היה כדי להפיל אימה ופחד על היהודים וכל אימת שבאו היו מבקרים אצל הועד. כניסתם היתה דרך גסות. דיברו קשות. כל מלה פקודה. למשל: "זעץ דייך אונד שרייבע; 5 שטאפע, 6 פאך שטיוול-לעדער, 10 טעפיכער, 3 דאמען פעלצע, 2 העררן פעלצע אונד געטרענקע. ביז 5 אוהר מוז אללעס בערייט זיין. פונקט אום 5 אוהר זינד וויר ווידער דא. וועהע דיר, ווען ניכט אללעס פארבערייטעט איזט, עס גיבט טאטע". ("שב וכתוב: 5 אריגים, 6 זוגות עור למגפים, 10 שטיחים, 3 פרוות גבירות, 2 פרוות גברים ומשקאות. עד שעה 5 צריך הכל להיות מוכן. בדיוק בשעה 5 נשוב, אוי לך, אם לא יהיה הכל מוכן, יהיו הרוגים"). מלבד אלו באו גם יחידים, שפניהם פני רוצחים, ושוטים בידיהם וסמל של גולגולת מת על המצנפות וגם להם דרישות ואף אותן היה הכרח למלא.

בדצמבר 1941 הקיץ הקץ על קהילת ז'אביה. היתה זאת קהילה קטנה בת 800 יהודים, בעלי צדקה ובעלי הכרה לאומית; כולם אנשי עבודה וביניהם עסקנים ציונים מסורים, כמו ר' אליעזר גרטנר, ר' לוי דיכטר, ר' חיים פייגר, ר' יצחק שיזל, ר' הירש שפיגל, ר' וולוול רייך ועוד. 600 יהודים נדחסו ע"י הרוצחים לחדר אחד ובלילה אחד נחנקו רובם. הנותרים בחיים נהרגו בגרזנים ע"י ההוצולים שכניהם או נורו ע"י הרוצחים הגרמניים ימ"ש.

עם כל זאת לא אפסה התקווה מלבות החיים. רצו לחיות למרות כל הצרות — ומכיוון שרצו לחיות קיוו — הנה יבוא הגואל המשחרר. בינתיים הגיע החורף הקשה. חתיכת לחם להשקיט את הרעבון הושגה

הבורה הוא קרא: "רבש"ע, אם גזרה היא מלפניך, נקבלנה; שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד!" וקפץ הבורה.

ר' הרש"ל פייאר, רב וגדול ביראת שמים ובתורה כאחד, נתפש על ידי הגרמנים בבית המדרש כשהוא עטוף טלית ותפילין. במכת קת של הרובה מחץ הרוצח הגרמני את ראשו. שותת דם הובא אל הבור ובטרם הספיקו לירות בו נפח את נשמתו הטהורה.

היו מקרים, ויהודים יראי שמים, קידשו שם שמים לפני מותם, בהכריזם: אל תגידו שאין אלקים בעולם, למרות הכל, יש אלקים בעולם! זאת פרשת האקציה הראשונה בעירנו: שני ימים רצופים, כ"ד וכ"ה תשרי התש"ב (16 ו-17 באוקטובר 1941). מן הבוקר ועד הערב ירו וירו ביהודים בלי הרף, אנשים, נשים וטף, לעין השמש בנוכחותם של מאות ואלפים משכניהם הגויים, שרבים מהם עזרו באופן פעיל ביותר לרצח המוני ואין פוצה פה ומצפצף...

ולמטה, בעיר, על כיכר השוק לפני בית העיריה, בדיוק מול מטבחי היהודים ובורות הקברים הענקיים שעל ההר, ניגנה התזמורת מנגינות עליזות, כל עוד נמשכה השחיטה.

בשבת ב' 18 באוקטובר בשעה 11 בערך יצאו השוטרים העירוניים בתופים והודיעו, שמעתה רשאים היהודים להתהלך ולא יאונה להם כל רע. היהודים יצאו ממחבואיהם, חזרו מן היערות והשדות, שכולים ומיותמים. אלה מחפשים את הוריהם ואלה את בניהם. זה מחפש את אשתו וזו את בעלה. אך אין למצאם. אין.

התאספו והתרכזו בביתו של משה יוסי פוקס ובבתים אחרים כדי להגיד קדיש אחר הקדושים. הקדיש הפך ליללה איומה, של חיות פצועות ולזעקת מחאה קורעת שחקים נגד הבורא עולם... אלהים למה הבאת עלינו את האסון הזה ואם אנחנו חטאנו, תינקות אלו שנקברו חיים מה חטאו! ???...

עוד באותו יום הופיעו הגויים בעגלות כדי לשלול ולבזו את הבתים הנטושים. הנותרים בחיים היו על כן חוזרים לבתיהם כדי להציל מה שנשאר עוד. והנה נפוצה שמועה ע"י הגויים, שאלה שנשארו בחיים, ייסגרו בגיטו מוקף גדר תייל ולא יורשו לצאת. על החיים היה איפוא לשבח את המתים, שכבר מתו, כי כולם הבינו שפירוש הדבר הוא: רעב וקור, מחלות ומגיפות. הפחד בפני הבאות היה גדול עד לאין שיעור. הועד ששיכל המחצית מחבריו, אסף כמה יהודים לבקש מהם שימלאו את מקום הנעדרים. הועד החדש החליט לעשות כל מאמץ כדי

בערביו של יום הרצח הראשון, ערכה האשה סטעפורהק הנ"ל נשף ריקודים גדול בשביל הרוצחים. אלה באו והתחוללו כל הלילה ובבוקר של יום שישי חזרו למלאכתם הנוראה.

בלילה הזה יצאו מן הבור, מבין המתים, ארבעה אנשים, שהצליחו להסיר מעליהם את גוויות המומתים, שכן לא סתמו הרוצחים את הבורות, באשר היה בדעתם להמשיך למחרת ברצח. האחד, דוד פויקר, היה שלם בגופו. הוא לא נפגע כלל, אולם כל כולו טבול בדם. פחד לרדת העירה. התחמק לבית הקברות הסמוך, שם התחבא יומיים והצליח אח"כ לבוא הביתה אל משפחתו שהיתה עוד בחיים. השניה, צפורה שטיינר, שנקראה גם השוחט'קה, יצאה פצועה בידה השמאלית. השלישית, מרים בירנבוים בת ר' מענדל האק, נמלטה עם פצע קל במצח ועוד נערה, שהגויים תפשוה בעלותה מן הבור והרגוה.

מה שהתחולל על יד הקברים בשעת ההמתה ההמונית סופר ע"י הנמלטים המעטים וע"י גויים:

זידי פרייליך לא רצה להתפשט. וכשניגש אליו איש גסטפו להפשיטו בכוח, התנפל עליו, הוציא את רובהו מידי והרימו כדי להנחית עליו מכה. באותו רגע התנפלו עליו אנשי גסטפו אחרים קרעוהו לגזרים וזרקוהו אל הבור.

הקצב אנטשל טוי בן ר' לייב טוי הצליח להתחמק ולברוח מן הקבר ובמרחק רב ממנו נתפש ע"י גויים והוחזר. הרוצחים הגרמנים נקרו את עיניו וירו בו.

שמחה שניידר, בן אליהו, בחור בן 20, קפץ מן ההר מגובה של 20 מ', אך באותו רגע כאילו צץ מן האדמה פוליציאנט אוקראיני, שתפשו והביאו לבית האסורים. שם היו כלואים עוד הרבה יהודים. כשסיפר להם, שיורים ביהודים על ההר לא האמינו לו. כעסו ואמרו שלא יעשה בהלה: הרי לא ייתכן שיהרגו סתם אנשים על לא עוול בכפם! הוא הצליח להתחבא באחד המרתפים שבבית האסורים כשהוא מתכסה בערמת ביירות שנמצאה שם וניצל. לאחר שהעבירו את כולם על ההר, נמלט משם זחי עוד 10 חדשים.

ד"ר גולדשטיין וכלתו חיה'לי דרוקר היו ג"כ בין המובלים לשחיטה. כרופא מומחה רצו הגרמנים לשחררו ולשלחו הביתה. הוא דרש שישחררו גם את כלתו וכשלא הסכימו, שילב זרועו בזרועה וקרא: «כזאת היא התרבות הגרמנית, ירו!» וקפצו הבורה. ר' שמשון גלר, השוחט, קידש שם שמים ע"י הבור. בטרם יקפוץ

נפגעו, או שלא נפגעו כלל מן הכדורים, אך נקברו חיים תחת משא הבאים אחריהם. הילדים לא נורו — חבל על כדור — הם נזרקו חיים אל הבור. הצעקות של אלה שלא מתו מן היריות היו איומות ונשמעו ביער של מוסקאלאבקה, שמעבר לנהר, הזורם ממערב למזרח לאורך העיר, המשתרעת בין הנהר והנהר. ביער הזה היו 30 יהודים, שחזרו מן העבודה באותו בוקר ובטרם הספיקו להגיע לבתייהם החל הנגף. באין ברירה ברחו אל היער והסתתרו בו ומשם שמעו את הצעקות והיריות. בכלל אלה היה גם כותב הדברים האלה.

היריות נמשכו כל היום ופסקו עם רדת הלילה. היה זה לילה נורא שאין לתארו במלים. למחרת ביום ששי, ב־17.10.1941 בהשכמת הבוקר, שוב התחילו היריות והצעקות. אמנם הגרמנים הפסיקו את החטיפות, אך האוקראינים והפולנים, מזוינים במקלות וברובים, שקיבלו לצורך זה מן הגרמנים, המשיכו לחפש יהודים, הוציאו מן המחבואים, היכום מכות רצח ומסרום לרוצחים הגרמנים. היריות נמשכו כל יום שישי. הגרמנים ירו והאוקראינים והפולנים סיפקו יהודים. למאות ולאלפים מן הגויים עלו על ההר לראות במחזה. ילדי הגויים שוחררו באותו יום מבתי הספר, כדי ללכת גם המה לחזות ב"ספקטקל".

בשני ימים אלה, בכ"ד וכ"ה בתשרי תש"א (16-17.10.1941) נרצחו 2180 יהודים, יותר ממחצית האוכלוסיה היהודית המקומית, ונקברו בשני בורות ענקיים על ההר.

לאחר מכן נודע שלפי הפקודה היה צורך לרצוח ב"אקציה" הזו בקוסוב 700 יהודים, לא יותר, אך הגויים גרמו לשילוש המספר. "גולת הכותרת" של מעשה הרצח ביומיים אלה היתה שריפת ביה"כ הגדול על ספרי התורה הרבים והעתיקים ועמם עשר נפשות יהודיות שנתפשו ונזרקו אל התבערה.

ואלה שמות הקדושים שנשרפו חיים יחד עם ספרי התורה:
יוסף הזנפרץ, גיסו בערל ארנסט עם אשתו ושני ילדיהם, זלמן שמערץ עם אשתו, ריזל קעז ומרדכי אבציס עם אשתו וילדם — הי"ד, בהיודע לועד מה נעשה על ההר, עשה הוא מאמצים רבים להפסיק את הרצח ולפדות את החטופים. הוא שיחד ונתן כל מה שביקשו: ממון, זהב, שטיחים ופרוות. אך הכל היה לשוא. הרוצחים לקחו את השוחד, הבטיחו לשחרר תיכף את היהודים והמשיכו ברצח השפל. החברים היקרים מאיר קרסל, גיסו זוסיא שלוסברג, ד"ר הירש, שוואגר, שהתנדבו להביא המתנות לגסטפו, נעצרו ונורו יחד עם כולם. הי"ד.

הביאום אל נהר הדניסטר, הכריחום ע"י הכאות לרוץ אל המים ושלחו בהם כדורים. המונים מצאו באופן זה את מותם. המים האדימו מדם. ואלה היו המעטים שניצלו והגיעו לקוסוב. הועד דאג להם בדיוור ואוכל. סוכות — בשורות איוב מגיעות מכל הצדדים; בסטניסלבוב אספו הגרמנים 12 אלף יהודים, הביאום אל בית הקברות ורצחום במכונות יריה. בקולומיה הקיפו את רחוב מוקרא, תפשו 500 יהודים, הביאו אותם ליער בשיפורובצה ורצחום שם. בין הנרצחים אשת הרבי ר' חיימל ז"ל מקוסוב ובתם חוה'לי (הרבי ובניו היו במחבוא אחר). בסניאטין אספו 700 יהודים באמתלא שהם נלקחים לעבודה ועקבותיהם נעלמו. מצב הרוח בעיר היה איום ונורא. התהלכו כצללים. פחד מות נפל על כולנו. עבר החג, חלפה שמחת תורה, שחלה ביום שנכפל בו כי טוב — אך הפעם נכפלו צרותינו כפל כפלים.

יום רביעי — אסרו חג, גם יריד. והנה הופיעו הגרמנים במספר רב בעיר, יותר מן הרגיל, חלק בליוויים של כלבים גדולים. היתה הרגשה שדבר מה עתיד להתרחש. אך איש לא ניחש מה. הגויים שבאו ליריד דרך ההר ידעו את הדבר, אך שמרוהו ולא גילוהו לאיש. יהודי אחד בשם אלטר בוך, שהיה בין חופרי הקברים על ההר, נורה במקום. הוא היה הקרבן הראשון, שנורה ונפל לתוך הבור.

ביום חמישי בהשכמת הבוקר יצאו היהודים לעבודה כתמיד — אך נשלחו הביתה. "היום אין עובדים" נאמר להם. ובשעה שש בבוקר הגיעו העירה אבטומובילי-משא מלאים וגדושים אנשי גסטפו. אלה הקיפו פתאום את העיר מכל צד, סגרו על המבואות ואין יוצא ואין בא. כפריצי חיות התנפלו על הבתים היהודיים ברעש פרא, שברו את הדלתות ובצעקות אימה: "החוצה יהודים" סחבו החוצה את כל מי שמצאו: קטן וגדול, נשים עם התינוקות בזרועותיהן, זקנים וחולים מן המטות. בחוץ סידרו את הנבהלים והנפחדים בקבוצות קבוצות והובילו אותם לבית האסורים המקומי. הפחד והבהלה היו כה גדולים, עד שרבים יצאו ללא צורך והצטרפו לטרנספורטים. המלווים הגרמנים השקיטו אותם בדרך במרמה ואמרו להם שהם נלקחים לעבודה ואין מה לחשוש. ליד בית האסורים עמדו אבטומובילי-משא (עלו עליהם) — הרי הולכים לעבודה. אך עד מהרה נוכחו לדעת שרומם. לאחר נסיעה של רגעים מספר הגיעו לקצה מסעם. הם הורדו ליד הבורות הפתוחים שהוכנו מראש על ההר העירוני, הנשקף על בניין העיריה. ציווום להתפשט ובהצלפות שוט הכריחום לקפוץ הבורה בשלחם כדור אחרי כל קופץ. רבים נהרגו. והיו כאלה שרק

ההונגריים, שירככו את יחסם ליהודים ופתח מטבח שחילק יום-יום ארוחה חמה לנצרכים.

יום אחד קיבל הועד פקודה מאשת הד"ר סטעפוראק, הרוח החיה בועד האוקראיני ושונאת-יהודים קיצונית, להכין חמש חווילות בשביל קציני גסטפו גרמניים, העומדים לבוא העירה, לחדש אותן ולרהט אותן וכן להכין דירות ומשרדים בשביל הפוליציה הגרמנית. לא הועילו שום טענות ומענות — הפקודה היתה פקודה.

בספטמבר 1941 הופיעו הגרמנים הראשונים בעיר, על סוסים ובמכוניות. הם השתכנו בדירות המוכנות בשבילם וכבר למחרת התחיל הטרור. חטפו יהודים וציוו עליהם לנקות את הסוסים, ומכיוון שהיהודים לא ידעו את המלאכה, הוכו באכזריות. פחד הגרמנים נפל על היהודים. לא העזו לצאת החוצה והרחובות נתרקנו. לאחר יומים התחילו לחטוף יהודים ולגזוז את זקניהם. גזזו במספרים וחתכו בסכינים ותוך כדי גזיזה חיבלו כמובן גם בחלק מעור הפנים. בין הראשונים שנחטפו היה ר' זרח ארליך, ר' אלטער לופט ור' משה שערף ז"ל, הי"ד.

בינתיים הגיעו בשורות זוועה מן הכפרים הסמוכים, ביאבלאניצא, הרניאווא, ריטשקא-דידוטשקא ועוד לא חיו האוקראינים המקומיים לבוא הגרמנים. כחיות טרף התנפלו על היהודים ומתוך מכות רצח אספום והביאום אל הנהר — הטשירימוש — הגואה מהגשמים היורדים בזמן ההוא, כפתום עשרה עשרה בחוטי תייל והיטילום למים. כמאה יהודים נטבעו באופן אכזרי זה. אשה אחת בשם גלזברג, שניצלה בנס והגיעה העירה, סיפרה על הזוועות. הרבה גוויות הגיעו עם הנהר לעירנו, הוצאו והובאו לקבר ישראל.

המצב בעיר נעשה מיום ליום קשה יותר. הגרמנים השתוללו ברחובות העיר, התהלכו עם מצלפות עור בידיהם והכו כל יהודי שנקלע להם בדרך, בלי הבדל מין וגיל. השוטר הגרמני פיארונא הסתובב כל היום בעיר עם שוט ארוך, שבקצהו היה כדור עופרת והצליף על ימין ועל שמאל. עם כל זאת לא התביישו לבוא אל הועד ולבקש כל מיני הענקות: אריגים לחליפות, עורות לנעלים, מעילים, פרוות ושטיחים ועל הכל משקאות. ומוכרחים היו לתת.

בערב יום כיפור תש"ב (1941) הגיעו העירה 180 יהודים, שגורשו מהונגריה, שכן היו הוריהם אזרחים פולניים. הם סיפרו שכל היהודים אזרחי פולין, או שהוריהם היו אזרחים פולניים אע"פ שהם נולדו כבר בהונגריה, גורשו אל מעבר לגבול הונגריה ונמסרו לרוצחים הגרמנים.

ימי השואה בקוסוב יולי 1941 — נובמבר 1942

עם נסיגת הרוסים מקוסוב (בסוף יוני 1941) התארגנו האוקראינים, שהשנאה ליהודים בערה בלבם מאז ומתמיד, במגמה מפורשת ויחידה להתנקם ביהודים, באמנם: עתה ניפרע מהם על שקידמו בשמחה את הצבא האדום ועל שיתוף הפעולה של הקומוניסטים היהודים עמם. הסוציאליסטים והליברלים האוקראינים מאתמול הפכו בין לילה את עורם והיו בין הפורעים האיומים ביותר. אלה היכו בלי רחם, גזלו ושדדו באין מעצור. הגלחים בכנסיות הטיפו בגלוי לפרוע ביהודים. חיי היהודים ורכושם נעשו הפקר.

הצבא ההונגרי, שנכנס לעיר אחרי נסיגת הרוסים, לא רק שלא הגן על היהודים, אלא אדרבא עוד הוסיף מכה על מכה. הוא הטיל סנקציות כבדות על היהודים, דרש מהם שישאו בכלכלתה, גבה קונטרבוציות שונות וגזר גזרות חדשות לבקרים. כל שהיה מגיל 12 עד 60 נצטווה לשאת סרט צהוב על השרוול, שהוחלף אח"כ לסרט לבן. נאסר על היהודים לשמוע רדיו והמקלטים נלקחו מהם. את כרטיסי המזון לקחו ובהרבה בתים לא היה לחם. מגיל 12 עד 60 מחוייבים היו ללכת לעבודת כפייה, בלי תשלום כלשהו. העבודות היו ע"פ רוב בלתי קונסטרוקטיביות ולא היה כל צורך בהם מלבד לנגוש את היהודים ולהעבידם. אכן, ההונגרים לא הכו ולא רצחו. אך הפוליציה האוקראינית, שלה נמסרה כביכול ההשגחה על הסדר בעיר, ליוותה והשגיחה על היהודים בשעת העבודה, היכתה בלי רחמים עד זוב דם. נתפסו למשל, שני יהודים משוחחים, אע"פ שהאיסור חל רק על יותר משלושה — נעצרו אלה ונזרקו לתוך המרתף בבניין העיריה ושם הוכו במקלות ובקתות רובים עד שהתחילו לירוק דם. הצעקות של המוכים והמעונים בקעו ועלו עד לב השמים ואין מושיע.

כשבאו מים עד נפש, התארגן "ועד עזרה" של עסקנים יהודיים מכל המפלגות לשעבר בעיר. הועד העמיד לו למטרה להכניס קצת סדר בתוהו ובוהו שהתהווה, לדאוג לשכבות העניות בעיר, שרעבו ממש ללחם ולנסות להקל במקצת על השיעבוד.

הצעד הראשון של הוועד היה לשחד את הפוליציה האוקראינית שלא ייתפסו יהודים מן הרחוב לעבודה ושתיפסקנה ההכאות. הועד קיבל על עצמו לשלוח אנשים לעבודה בהתאם לדרישות הפוליציה, אך לפי חלוקת-עבודה צודקת בין היהודים בעיר. הוא בא בדברים עם השלטונות

השוואה בעירנו והסביבה

תורגם ע"י אברהם צבי שטין

מה שאירע בעירנו ב־16 החדשים הגורליים, מתחילת יולי 1941, כשהרוסים עזבו את העיר ועד נובמבר 1942 כשקוסוב נעשתה "יודנריין" (בלי יהודים), על סבלות בני עמנו במשך התקופה הנוראה הזאת ועל הישמדם — קיבלתי מפי הניצולים המעטים מיהודי קוסוב, שחזו מבשרם את כל הצרות הנוראות ואת הזוועות האיומות, התוהים על עצמם, שעמדו בזאת ועודם נמצאים בחיים.

קשה לחטט בפצעים, שהוגלדו רק למראית עין; קשה לרענן זכרונות שחפץ החיים רוצה להשכיחם. כל אחד הוא בבחינת אוד מוצל מאש, פשוטו כמשמעו. משפחותיהם אבדו להם והם נשארו ערירים ושכולים ורק ע"פ מקרה עיוור, בלתי מובן, נשארו בחיים.

אני הגבר, מוכה־גורל קשה באבדן כל משפחתי עד אחד, התעניינתי במשך כל השנים בפרטי המאורעות של אסוננו. מתוך הכרת האחריות הכבדה שהוטלה עלי בפקודת הוועד שלנו לאסוף חומר על השואה בעירנו לשם הספר הזה, שישמש מצבת־זכרון־עד לקדושינו, אחינו ואחיותינו היקרים, הזמנתי את החברים הניצולים דלהלן, כדי לשמוע מפיהם שוב את הקורות אותם:

את זלמן גלזברג, פרידה גולדשמיד־בלטשטין (בת חיים), אהרון דיסטלהיים, שלמה הזלמן, ברוך אנגלר, מנדל לייב פייגר ואחרים. עיינתי בפרוטוקולים של ד"ר וולף מנדל ולולה רנד־משולם, שהעידו ב"יד ושם" וגם ברשימה על ז'ביה, כפר במחוזנו, שהיה בו קיבוץ יהודי גדול בן 800 (שמונה מאות) נפש, מאת דוד שפוטהיים.

מה ששמעתי מקודם, מרבים אחרים, מזדהה בכל עם מה שנמסר לי עתה ע"י העדים הנ"ל.

העדות המפורטת, בלי שינויים כל שהם, כפי שנמסרה לי בכתב ע"י חברנו מר ברוך אנגלר, מפעילי "פועלי ציון" בעירנו לפני תקופת השואה ואחד מחברי הוועד הפעילים ביותר בתקופת השואה (יולי 1941 — נובמבר 1942) ואחרון האחרונים, שירד לבונקר כשקוסוב נעשה "יודנריין".

גאסן בלוט ווי וואסער, וועלן מיר שרייען צום הימל מיט א הילכיקן קול
און בעטן מיט די ווערטער פון בעל התהילים:
אלהים, אל דמילך, אל תחרש, ואל תשקוט אל.
...אמרו: לכו ונכחידם מגוי ולא יזכור שם ישראל עוד.
...אלוהי, שיתמו כגלגל, כקש לפני רוח.
כאש תבער יער, וכלהבה תלהט הרים.
כן תרדפם בסערך ובסופתך תבהלם
מלא פניהם קלון, ויבקשו שמך, ה'!

און אייך, בני ק"ק קוסוב, געזעגענען מיר מיט דעם מסורתדיקן —
בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמתכם.
אייערע טייערע נשמות, וואס וועלן אונדז, איבערגעבליבענע, לייכטן
כווהר הרקיע, ביזן סוף פון די דורות!

שארית-הפליטה מדליקה נרות-נשמה על הקבר ההמוני, ללא גדר ומצבה, בקוסוב.
א גרופע לעבנעגליבענע יידן, צינדט נשמה-ליכט אויפן מאסן-קבר,
אן צוים און מצבה, אין קאסעו.

קיינעם נישט ריינוואשן, נאר דערמאנען דעם כלומרשט באַעוולטן, דעם
אלטן כלל פון „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו“.

★

דערמיט זענען מיר געקומען צום סוף פון אונדזער טרויעריקער
דערציילונג, וועלכע האָט געהאַט צוויי אויפגאַבן: די ערשטע — דערפילן די
הייליקע פליכט פון יעדן פאַריתומטן צו שטעלן אַ מצבה זיינע מתים, די
צווייטע — איבערלאָזן אונדזערע קינדער און קינדסקינדער אַ באַגלייביקטן
יחוס-בריוו, אַ גרויסן אַלגעמיינעם דאַקומענט וועגן דעם, ווער עס זענען
געווען זייערע זיידעס, וואָס האָבן געוווינט אין שטעטל קאַסעוו און ווי אזוי
די אַבות זייערע זענען געשטאַרבן דעם מות-קדושים.

אויף די ווענט פון אונדזערע שולן אין שטעטל פלעגן הענגן אין גלאַז
איינגעראַמטע יזכורס מיט רשימות פון קדושים פון די גזירות ת"ח—ת"ט,
פון דער בלוטיקער כמיעלניצקי-תקופה און, שטייענדיק און מורמלענדיק
„שמונה עשרה“, פלעגן אונדזערע בליקן וואַנדערן איבער די דאָזיקע
טרויעריקע שורות. צו אונדזער טרויער זענען נישטאָ מער היינט די שולן,
נישטאָ מער די יידן, גאַרנישט איז נישטאָ.

נישטאָ קיין מצבות איבער די גריבער פון אונדזערע ברידער און
שוועסטער, אין די גאַסן און בונקערס דערשלאָגענע און דערשאַסענע, אויף
וועגעלעך אויף דעם בית-הקברות געפירטע, איבער דער אומגעווערער,
שוידערלעכער בלוטיקער מאַסע פון איבער צוויי טויזנט מענטשן אויפן
שטעטישן באַרג וואַקסט גראַז, און קיין שום שטיין אָדער לוח אויפן אָרט
רופט נישט זיך אַפצושטעלן און מתפלל זיין פאַר די נשמות פון די, וואָס
ליגן דאָ אין דער פאַרשאַלטענער ערד.

נישט קאַנענדיק אַנדערש, שטעלן מיר, די ווינציק פאַרבליבענע,
שווער פאַריתומטע, אייך אונדזערע טייערע, אַ מצבה, אַ באַשיידענע, אין
דעם „ספר יזכור“, זי זאָל זיך געפינען אין הויז פון יעדן, וואָס זיין שטאַם
איז פון קאַסעוו, אָדער וועמען דער אַנדענק פון קאַסעוו איז טייער.

אויף פאַרשידענע וועגן האָט דער גורל דעם גרויסן רוב פון דער
שארית-הפליטה געבראַכט קיין ישראל, און אויב עס איז נייטיק געווען
דער אומקום פון זעקס מיליאָן יידן, כדי עס זאָל קאַנען ווידער אויפשטיין,
נאָך צוויי טויזנט יאָר, די יידישע מדינה און עס זאָל מקוים ווערן דער חזון
פונעם נביא וועגן די עצמות יבשות, האָט דאָך אפשר רעכט געהאַט אונדזער
אברהמאָזיק קרייזל וועגן די אומבאַגרייפלעכע וועגן פון דער השגחה.

אויף די אַלע, וואָס האָבן געמאַרדעט אונדזערע קינדער און פאַר-

געהאט. ווייל זיי האבן תמיד געלעבט אין שרעק פאר די אפטע באזוכן פון געסטאפאלייט און ווייל דאס גיין אינטערווענירן ביי דער געסטאפא אדער דער אוקראינישער פאליציי, איז תמיד געווען פארבונדן מיט סכנות-נפשות. אזוי האבן שוין באלד אין אנהייב באצאלט מיט זייער אייגן לעבן פאר אן אינטערווענץ אין געסטאפא עטלעכע פון די בכבודיקסטע מיט-גלידער פון קאמיטעט, און פון גאנצן קאמיטעט זענען בכלל ניצול געווארן נאך געציילטע מענטשן.

וואס האט דער קאמיטעט געטאן? האט ער געטאן שלעכטס יידן? אויף אט דער פראגע האבן אלע אויסגעפרעגטע מיר געענטפערט מיט אן אבסאלוטן ניין, און זיי רופן עס אן א געמיינהייט, ווען עמעצער וואגט אזוי צו באהויפטן.

איז דער קאמיטעט געווען ניצלעך? האט ער געהאלפן יידן? אויף דעם איז די תשובה אויך אן איינהייטלעכע, כאטש זי קומט פון פארשידענע מענטשן מיט פארשידענע טעמפעראמענטן און איינשטעלונגען: זיי האבן געהאלפן, אויף וויפל מען האט בכלל דעמאלט געקאנט העלפן.

זיי האבן, ערשטנס, דורך ענערגישע אינטערווענצן, אפגעראטעוועט פון א זיכערן טויט גרופן יידן, ווי די גרויסע גרופע אין קרימינאל, די קליינע גרופע מיט דער געקוילעטער בהמה (פריינד, אהרן דיסטעלהיים-וואכטעל איז איינער פון דער גרופע), און א סך יחידים.

זיי האבן אריינגעפירט אן ארדענונג אין דער צוואנגס-ארבעט, א ביסל געהאלפן אין דער באשפייזונג פון די ארעמע אין געטא, אין קרימינאל.

האבן געשטרעבט מיט פארשידענע מיטלען צו פארגרעסערן דעם קאנטיגענט „לעגאלע“, צייטווייליק פארשווינטע.

„עס איז געווען אן אדרעס ווהין זיך צו ווענדן“, לויט די ווערטער פון פריינד שלמה האזעלמאן — „מיט אלע פראבלעמען און צרות“.

וואס האט מען דערפון, פרעגט מען נאך, אויב סיי ווי סיי זענען כמעט אלע אומגעקומען?

אויב מען האט מיט עפעס וואס די אומגליקלעכע געבראכט דער-לייכטערונג, אזוי לאנג ווי זיי האבן געלעבט, איז עס אויך כדאי געווען.

און אויב נאך די אלע איבערלעבונגען האט דאך נאך ווער טענות צו קאמיטעט-מילידער פאר פערזענלעכע עוולות, וויל איך דא אבסאלוט

צום קבר, האָט — ווי מען דערציילט — יעדעסמאָל אויסגערופן: „איך זאָל זיין אַ כפרה פאַר כל ישראל“.

אונדזער טייערער אברהמזיע קרייזל, פאַרשטעקט אין בונקער, אויסגעמאַטערט און אויסגעטרוקנט פון הונגער און קרענק, האָט פאַרן סוף (ער איז געשטאַרבן פון אַ געדעריס־קרענק), אויף דער פראַגע, אויב עס קומען דאָך נישט אויף ביי אים עפעס מחשבות־ספקות, צוזעענדיק וואָס עס טוט זיך, געענטפערט, אַז ניין, אַז זיין אמונה אין דער השגחה איז פול און גאַנץ.

★

און אַ פאַר באַמערקונגען צום פראָבלעם „יודענראַט“:

בדרך כלל האָט מען זיך איבערצייגט און אויך געהערט פון מויל פון דעם צורר אייכמאַן אליין, אַז דער יודענראַט איז געשאַפן געוואָרן ווי איינס פון די מיטלען צו פאַרבלענדן, אָפּמאַרן און אַריינצוכאַפן דעם קרבן. עס גייט נישט אַריין אין אונדזער קאַמפּעטענץ צו אורטיילן, צי אין דעם אָדער יענעם יודענראַט זענען אייניקע נישט געבליבן אויף דער מאַראַ-לישער הייך, צי עס איז געווען קאַאָפּעראַציע מיט די דייטשן, צי מען האָט דאָרט געדאַרפט אזוי אָדער אַנדערש האַנדלען. אונדז אינטערעסירט איין זאַך — ווי איז געווען דער קאַמיטעט אין קאַסעוו?

וועלן מיר פון איין זייט אָפּווענדן די טענות פון די יעניקע, וואָס טראַגן מעכאַניש אַריבער די אַלגעמיינע פראַזן וועגן „קאַאָפּעראַציע“ א. א. וו., נישט האַבנדיק קיין פאַקטישע באַווייזן פאַר דעם, נאָר באַגניגנדיק זיך דערמיט, וואָס לויט זיי איז „יודענראַט“ אידענטיש מיט אַקטיווער „קאַאָפּעראַציע“.

זיי צו הילף וועלן קומען די ווינציקע, וואָס זענען אפשר בעוולט געוואָרן, אָדער מיינען, אַז זיי זענען בעוולט געוואָרן דורך וועמען פון קאַמיטעט, און דערפאַר איז פאַר זיי דער קאַמיטעט כולל־חייב.

פון דער אַנדערער זייט ווידער טאָר מען זיך נישט לאָזן אין גאַנצן באַאיינפלוסן פון די יעניקע, וואָס מיטגלידער פון קאַמיטעט האָבן זיי גע-האַלפן, אָדער דאָס לעבן געראַטעוועט, און זיי זענען דעריבער פול מיט לויב פאַרן קאַמיטעט.

וואָס מיר ווייסן איז, אַז די מיטגלידער פון קאַסעווער קאַמיטעט, אַריינגערעכנט זיין פאַרזיצער, זענען געווען אַלע באַקאַנטע עסקנים מיט אַ לאַנגיעריקן סטאַזש אין קאַסעווער געזעלשאַפטלעך-פּאָליטישן לעבן. ס'איז באַווסט אויך, אַז קיין לייכט לעבן אין קאַמיטעט האָבן זיי נישט

אינזש. הוסיאטינסקי, וואסיל און אננא לאפאטינסקי, פעטרא טימקאוו,
ניקאלאי און יוזף טימאק און אפשר נאך עטלעכע.

★

זייענדיק קאנצענטרירט אין דעם קליינעם געטא אן א שטיקל
געווער און אן א מעגלעכקייט אזעלכעס צו באקומען, אין א סביבה פון
לויטער בלוט-שונאים, האט מען נישט געהאט קיין שום מעגלעכקייט פון
אן ארגאניזירטן ווידערשטאנד, אדער מעשי-גבורה פון המונים. געהערט
דעריבער דאפלט כבוד אזעלכע מענטשן ווי זידע פריילעך און ד"ר גאלד-
שטיין פאר זייער מוט, שטייענדיק פנים-אל-פנים מיטן טויט, ווי עס איז
אויבן געווארן באשריבן. כבוד אויך דער יונגער פייגע שפיגל אין זשאביע
פאר איר אומגעוויינלעך מוטיקן פארהאלטן זיך פארן טויט און צוגעבן
מוט די אנדערע.

נאטירלעך נישט אויף געציילטע בלויז באשרענקט זיך עס. א סך
גרעסער איז די צאל פון אונדזערע ברידער און שוועסטער, וואס האבן אין
די שרעקלעכסטע מאמענטן נישט פארלוירן דעם צלם-אלוקים און ארויס-
געוויזן מוט און כאראקטער. און ווען מיר ווילן היינט אורטיילן איבער
זאכן, וואס האבן זיך אפגעטאן אין יענע טראגישע טעג, מוזן מיר זיך
באנוצן מיט באזונדערע קריטעריען.

אויב א מאמע האט אין בונקער דערשטיקט איר וויינענדיק פיצל
קינד, איר אייגן בלוט און פלייש, כדי נישט צו פאראטן דעם בונקער מיט
די מענטשן דרין פארן שונא, און אזעלכעס איז פארגעקומען, ווי וועלן
מיר דאס אנרופן? עס איז דאך די זעלבע מאמע, וואס האט נישט געקאנט
פריער א פליג אויף דער וואנט אומברענגען! אד און וויי איז געווען איר
נשמה, ווען זי האט געמוזט פארשטאפן דאס לעבענדיקע מיילעכל פון
איר קינד! גאט האט איר זיכער מוחל געווען, זייען מיר איר אויך מוחל!
נאר די גאנץ אויסערגעוויינלעכע אומשטענדן און די גאנץ אומ-
געוויינלעכע צייט האבן געקאנט גורם זיין דערצו.

מיט גאנץ קליינע אויסנאמען זענען אונדזערע טייערע ברידער און
שוועסטער געבליבן מענטשן אין בעסטן זין פון ווארט, האבן זיך געטיילט
מיטן לעצטן ביסל מעל, געהאלפן איינער דעם צווייטן באהאלטן און
דורכהאלטן און אזוי געגאנגען אנטקעגן דעם אומפארמיידלעכן טויט מיט
ווירדע, ווער מיט פארביסענע ליפן, ווער מיט א גלויביקן שמעי-ישראל.
אונזער הערשעלע פייער, בשעת מען האט אים געפירט א פארבלוטיקטן

*

ווער זענען געווען די קאסעווער הויפט־מערדער?
 אנגעפירט מיט דער אקציע אין גאנצן קאלאמייער קרייז, אריינגע-
 רעכנט קאסעו און קיטעו, האבן:
 דער שעף פון דער קרייז־געסטאפא, פעטער ליידעריץ און דער
 שעף פון דער שוץ־פאליציי, הערבערט הערטעל.
 (ליידעריץ, שפעטער געכאפט, האט געענדיקט אויף דער תליה
 אין פוילן).

אין קאסעו האבן געווילדעוועט:
 דער אפטיילונג־שעף פון געסטאפא, פראסט, דער געסטאפא גראס,
 דער וואכמייסטער דענק, (דענק איז דער וואס האט אייגנהענטיק דער-
 שאסן די אויבנדערמאנטע דריי יידן אויף דער גאס), דער געסטאפא בייער.
 ווייטער זענען נאך דא צו דערמאנען: דער קרייז־קאמענדאנט
 פאלקמאן און דער ארבעטס־לייטער רעבקאו.
 זאל אויך געזאגט ווערן א „ימח שמם וזכרם“ אויף פאלגנדיקע
 אוקראינער, וואס האבן מיט זיי מיטגעארבעט:
 דער בירגער־מייסטער וויניצקי, וואס האט גרויסע פארדינסטן
 פארן דערפאלג פון דער גרויסער הריגה ביי דער ערשטער אקציע.
 די צוויי פרויען־מאנסטערס, די פרוי פון ד״ר סטעפאראק און די
 אלמנה נאך ד״ר גארדעצקי.

דער קאמענדאנט פון דער אוקראינישער מיליץ — יורקא קאשאק
 (אוקראינישע פאליציאנטן זענען אגב, געווען די ערשטע, וואס האבן
 נאך פאר די דייטשן געשלאגן ביז בלוט גדליהו (טאטקע) שמיט, מאיר
 גלאזבערג, יוסף שערף מיט זיין פרוי א. א., לויט דעם ער־ראיה
 גלאזבערג).

באזונדערס האבן געהאלפן די דייטשן — לויט פריינד גלאזבערג
 — די אוקראינער קיאשטשוק סטעפאן, קיאשטשוק יורקא, מאטיטשאק
 איוואן און אנדערע.

*

אין דעם גרויסן ים פון שנאה פארלירן זיך נאטירלעך, ווי טראפנס,
 די געציילטע גוים, וואס האבן געהאלפן די יידן, איינשטעלנדיק דערביי
 זייער אייגן לעבן. אזעלכע זענען געווען:
 דער לינק ראדיקאלער אדוואקאט בודנאר, דער אינזש. הנאטיק,

דאס גרויזאמע דערנידעריקן די מענטשן — א מינוט פארן טויט — דורך צווינגען זיי עפנטלעך זיך אויסצוטאן נאקעט און דאס מעכאנישע, באנדיטישע אריינטרייבן יעדן א קויל, אויסער די לעבעדיקע אין גרוב אריינגעווארפענע קינדערלעך, — האבן באשריבן די עטלעכע געשאסענע-און-נישט-דערשאסענע, וועלכע האבן זיך צייטווייליק אפגעראטעוועט. פון א מרחק פון א האלבן קילאמעטער בערך האבן זיך דערצו אויך צוגעקוקט מיט פחד און גרויל, צוויי פון אונדזערע פריינד (זלמן גלאזבערג און ברוך ענגלער).

די הילכיקע טאנץ-מוזיק, וואס די מערדער האבן זיך געלאזט שפילן אין מארק אנטקעגן דעם „בארג“, דעם שחיטה-פלאץ, זענען נישט געווען איממשטאנד צו פארהילכן די שיסעריי און די געשרייען פון די געמארדעטע.

דאס גסיסה-כארכלען פון אומשולדיקע, זיך שטיקנדיקע, קינדער-לעך האט געדארפט האבן דעם כוח, ווען שוין נישט די שער-ירחמים אויפצוטרייסלען, איז כאטש א מבול אויף דער מיאוסער וועלט צו ברענגען! אבער נישט דאס און נישט יענץ איז געשען.

אונדזערע ברידער אין קאסעו האבן נאך דער גרויסער הריגה אויפן בארג נאך אלץ נישט געקאנט גלייבן, אז איבער 2000 אומשולדיקע, דערהרגעטע מענטשן געפינען זיך אונטער דער דינער שיכט ערד אין די צוויי גריבער אויפן בארג, ביז זיי האבן נישט מיט זייערע לאפאטעס אליין זיך אנגעשטויסן אויף די נאקעטע טויטע קערפערס.

אין שעפאראויעץ ביי קאלאמיי, ווו עס זענען אויך דערייזיין געווארן יענע קאסעווער יידן, וועלכע זענען נישט אומגעקומען פריער שוין אין קאלאמיער געטא פון הונגער, קעלט, קרענק און שמוץ, האבן די דייטשן באוויזן צו באגראבן אין פינף גריבער — 72.000 יידן! (טוביה פרידמאן — „באריכטן“).

פון בעלזשעץ, ווו ווייטערע הונדערטער קאסעווער יידן זענען אומ-געקומען, פריער פון דערשטיקונג אין די אומבאשרייבלעך איבערפולטע באנען אז א טראפן וואסער, אדער שפעטער אין די גאז-קאמערן, האט זיך קיין איינאיינציקער נישט אפגעראטעוועט, און דאס אש פון אונדזערע ברידער און שוועסטער האט דארט באמיסטיקט די פעלדער פון די גוים.

דעם דייטש אָפגעמאַכט, אַז אַלע יידן אין אַרעסט זענען קאָסעווער. די שמחה פון די פיר און פופציק יידן, וועלכע האָבן שוין געוואָרט אויף זייער אורטייל, איז נישט געווען צו באַשרייבן. אַנשטאָט צום טויט פירט מען זיי אַרויס פריי. אַלע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין געטאָ. דאָרט האָט מען זיי צוגעטיילט דירות און עסן און באַזאָרגט מיט שוואַרצערס, וועלכע האָבן זיי אַריבערגעפירט איבער דער גרענעץ. אַ טייל פון זיי איז אַוועק קיין רומעניע, קיין אונגאַרן, אַ טייל לעבט אין ישראל און אין אַמעריקע. אַ טייל איז שפּעטער אומגעקומען ביי דער לעצטער ליקווידאַציע פון די יידן אין קאָסעוו.

(5) אין אַ בונקער אין הויף פון וואָלף ברונוואַסער האָט די אוקראַיִן נישע פאָליציי געכאַפט צען יידן. אַ מיטגליד פון קאָמיטעט האָט זיי אויס־געקויפט, און איינער פון זיי לעבט אין ווין; די אַנדערע האָט מען שפּעטער דערהרגעט.

(6) אין אַ בונקער אין הויז פון קאָסעווער רבין האָט די אוקראַיִנער פאָליציי געכאַפט פערצן יידן. אַ מיטגליד פון קאָמיטעט האָט זיי אויסגעקויפט און פיר פון זיי לעבן אין ישראל, איינער אין אַרגענטינע און איינער אין דייטשלאַנד.

(7) דעם לעצטן טאָג פאַר דער ליקווידאַציע האָט אַ דייטש געכאַפט צוויי ברידער, וועלכע זענען מיט גרויסע רוקזעק מיט זאַכן געגאַנגען אויף אַ פלאַץ זיך צו ראַטעווען. אַ מיטגליד פון קאָמיטעט האָט זיי אויסגעקויפט פאַר 2000 זלאָטעס. איינער פון זיי לעבט אין נס ציונה, ישראל.

עד כאן דער באַריכט פון דעם עדי־ראיה, ח' ברוך ענגלער.

★

דאָס איז דער קאַשמאַרנער סך־הכל, די „ענדגילטיקע לעזונג“ פונעם גורל פון העכער 4000 לעבעדיקע מענטשן:

בערך 2100 אין צוויי גריבער אויפן באַרג;

ביי 700 — דורך דעם קאַלאַמייער געטאָ — אין די גריבער פון

שעפאַראָויעץ, אָדער מיט די טויטן־באַנען ווייטער;

בערך 600 ביי דער סעפטעמבער־רעגיסטראַציע;

אַרום 200 אין טאָג פון מאַכן קאָסעוו „יודען רייך“.

און דער רעשט, אויב נישט אומגעקומען פון דייטשע און אוקראַיִנישע

מערדער־הענט, האָבן זיך אליין דאָס לעבן גענומען, זענען געשטאַרבן פון הונגער, נויט, קרענק.

יידן זענען געזעסן אין אַרעסט און דער קאָמיטעט האָט זיי געשיקט אַהין עסן. זיי האָבן געוואָרט אויף זייער אורטייל. אין אַ געוויסן טאָג לאָזט דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַינישער פּאָליציי רופן צו זיך אַ מיטגליד פון קאָמיטעט און דערקלערט אים, אַז ער האָט באַקומען פון די דייטשן אַ באַפעל אויף מאַרגן גאַנץ פרי צוצושטעלן די יידן, וואָס געפינען זיך אין אַרעסט און אַז מען וועט זיי ליקווידירן. נאָר אַזוי ווי ער וויל דאָ העלפן, דערציילט ער, אַז עס איז פאַראַן אַ געהיימער באַפעל ביי די דייטשן, אַז אויב יידן פון די אַרעסטן וועלן פרייוויליק גיין אין געטאָ קיין קאַלאַמיי, דאַרף מען זיי באַפרייען. דערביי אונטערשטרייכט ער, אַז די וואָס וועלן זיך ווענדן צו די דייטשן וועגן באַפרייען די יידן, טאָרן נישט דערציילן, אַז דאָס וויסט מען פון אים. וויל דאָן איז זיין קאַפּ און אויך זייערע קעפּ נישט ווערט אַ פּרוּטה... מען זאָגט אים צו צו זיין פאַרזיכטיק. צוויי קאָמייטעט-מיטגלידער האָבן זיך געמאלדן צו גיין אינטערוויערן. דאָס גיין דעמאָלט איז געווען גלייך צו זעלבסטמאָרד! אָבער עמעצער מוז דאָ גיין.

ווען די צוויי האָבן זיך געמאלדן צום דייטשישן פּאָליציי-שעף, און זענען צו אים אַריינגערופן געוואָרן, האָבן ביידע נישט געקאָנט אַ וואָרט אַרויסרעדן. אויף זיין פראַגע: „וואָס וואָלען די יודן?“ איז קיין ענטפער נישט געקומען. ענדלעך האָט איינער זיך געפאַסט און געזאָגט: „הער אָבערשטורעמפירער, עס איז ביי אינעם איין ערלאָס פאַרהאַנדן, דאָס די יודן, די זיך אים אַרעסט בעפינדן אונד פרייוויליק נאָך קאַלאַמיי געהען וואָלען, זאָלען פאַם אַרעסט באַפרייט ווערדן.“ „וואָהער וויסן זי דאָס?“ שרייט ער. „דאָס קאָן איך נישט זאָגן.“ „גלייך ווירסט דו שפּרעכן!“ ער קלינגט אָן, און עס קומען אַריין צוויי דייטשן. „נעמען זי די יודען און ברינגען זי זי צום רעדן!“ די יידן וויסן וואָס דאָס הייסט. מען נעמט זיי אַריין אין אַ צווייטן צימער און ווי נאָר די דייטשן ווילן זיך נעמען צו דער אַרבעט, קומט ער אליין אַריין און פרעגט נאָך אַ מאל „וואָהער וויסן זי פאַן זאָ איינעם ערלאָס?“ זאָגט דער ייד, „דאָס קאָן איך נישט זאָגן, נור אַלס דייטשער אָפיציר ווערדן זי זיכער די באַפעלע דער העהערן מאַכט רעספּעקטירן.“ „ביטע באַפרייען זי די יודען פאַם אַרעסט און די ווערדן פרייוויליק אינס געטאָ קאַלאַמיי געהען.“ אַ שטילקייט הערשט, און פלוצעם רופט ער צו אַ דייטש און זאָגט צו אים: „וואַכמיסטער וויטשוטעק, גייען זי מיט דעם יודען אינס אַרעסט און אַלע יודען, די אויס קאַסאָו זינד, געבן זי פריי.“ די יידן האָבן געדאַנקט און אויפן וועג ביזן אַרעסט האָט מען נאָך מיט

פון קאלאמיי א ייד מיטן נאמען אברהם מאזנער, וועלכער האט דא גע-
זוכט א שווארצער, וואס זאל אים אריבערשטעלן קיין רומעניע. אין
א געוויסן טאג קומט מען צו לויפן און מען דערציילט, אז מ'האט געכאפט
אן אומלעגאלן ייד און צוויי אוקראינישע פאליציאנטן פירן אים אוועק.
ער איז פארלוירן! א מיטגליד פון קאמיטעט לויפט זיי נאך, אבער דערזען
די פאליציאנטן, ווייסט ער שוין, אז מיט די דאזיקע צוויי באנדיטן קאן
מען גארנישט אויפטאן. און דער ייד, א האלב טויטער, גייט און שרייט
דערביי, "מיינע דודלעך, מיינע דודלעך", דאס האט ער געמיינט די דאלארן.
וואס ער האט געהאט ביי זיך זייער א סך. "גייט ווייטער און רעדט נישט
קיין ווארט!", זאגט צו אים שטיל דער מיטגליד פון קאמיטעט. ווען מען
קומט אריין אין דער פאליציי, גיבן זיי איבער א פראטאקאל, אז זיי האבן
געכאפט אן אומלעגאלן ייד. דערויף האט דער מיטגליד פון קאמיטעט
דערקלערט, אז דער ייד איז לעגאל, ער האט אן אויסווייז פון א שמאטע-
זאמלער, נאר האט אים פארגעסן אין דער היים. "ברענג מיר זיין אויס-
ווייז, וועל איך אים באפרייען — זאגט דער קאמענדאנט, — ער וועט דא
בלייבן ביז דו ברענגסט זיינע פאפירן". אבער וויסנדיק, אז אויב ער וועט
דא בלייבן, וועט מען אים רעווידירן, און זיינע דאלארן זענען אין א
סכנה, און חוץ דעם קאן אריינקומען א דייטש און אים דערווייל סתם
דערלאנגען א קויל, בעט ער דעם קאמענדאנט אריינצופירן דעם ייד אין
ארעסט. דער קאמענדאנט האט געהייסן א פאליציאנט אזוי טאן. דער אויפ-
זעער איבער דעם ארעסט, דער "קלוטשניק", א פאליצאק, אן אונטערגע-
קויפטער פון דעם קאמיטעט, פלעגט העלפן מיט וואס נאר מעגלעך די
ארעסטירטע, ער האט דעם יידן אריינגעזעצט אליין אין א צעלע און צוגע-
זאגט, אים צו באשיצן. דער קאמיטעט-מיטגליד איז דעמאלט געלאפן
אין געטא, האט גענומען ביי א צווייטן ייד זיין דאקומענט, (כאטש דער
נאמען און די פאטאגראפיע האט נישט געשטימט), און איז דערמיט גע-
קומען צו דער פאליציי. דער קאמענדאנט, נעמענדיק דאס פאפיר אין האנט,
האט באלד פארשטאנען דעם טריק, געמאכט א צווייטן פראטאקאל, אז דער
ייד איז אין ארדענונג און געשיקט אין ארעסט א פאליציאנט אים צו בא-
פרייען. שפעטער איז אט דער קאלאמייער ייד אנטלאפן קיין רומעניע.
היינט לעבט ער מיט זיין משפחה אין ישראל און מאכט גוטע געשעפטן.

(4) אין די ערשטע טעג פון אקטאבער 1942 האט מען געכאפט א
גרעסערע צאל אומלעגאלע יידן אין געטא און אויך א גרופע יידן פון
טשערנאוויץ, אנטלאפענע, וועלכע מ'האט פון דארט צוריקגעשטעלט. די

(2) נאך דער ערשטער אקציע, אין א דעצעמבער-אָוונט, אין דרויסן פאלט א נאסער שניי, וואָס נעמט דורך די ביינער, אויפן שאַסיי א טיפע בלאַטע, גייען צוויי מיטגלידער פון קאָמיטעט אַהיים. דער זייגער איז געווען 8.45, דאָס הייסט נאך 15 מינוט צו דער פּאָליציי-שעה. (נאך 9 אַזייגער האָט מען יעדן געכאַפּטן יידן אָן אַ משפט געשאַסן). מיט אַ מאָל דערהערט מען פון ווייטנס די באַקאַנטע שווערע טריט פון דייטשע פּאָליציי-שטיוול. ווען די טריט קומען נענטער, זעט מען, כאַטש ס'איז שטאַרק פינצטער, ווי פינף יידן שלעפּן אַ וואָג, און די פּאָליציי גייט זיי נאָך. וואָס אויף דעם וואָגן איז דאָ, ווייסט מען נישט, אפשר מתים? פּלוצעם פאלט פון די יידן אַ וואָרט: "יידן ראַטעוועט!", ווייסן מיר דערפון, אַז זייער לאַגע איז אַ קריטישע. איינער שלאָגט פאַר, מען זאָל זיך אומקערן און פרווון ראַטעווען די יידן, דער צווייטער ווייזט אָן, אַז ס'איז אין גאַנצן געבליבן 10 מינוט ביז 9 אַ זייגער, קאָן מען אפילו נישט באַווייזן ביז צו דער פּאָליציי צוצוקומען. מען דאַרף נישט איינשטעלן זיין אייגן לעבן. דער ערשטער לויפט דאָן אליין צוריק, כאַפּט זיך אַריין צום פאַרזיצער פון קאָמיטעט און דערציילט אים, אויף גיך, וואָס עס האָט פאַסירט. יענער, נישט רעדנדיק קיין וואָרט, נישט קוקנדיק אויפן פּראָטעסטירן פון זיין משפּחה, גייט באלד מיט, און דורך אונטערוועגן קומען זיי ביידע צו דער אוקראַינישער פּאָליציי. גראַד האָט מען געבראַכט אַהין די פינף יידן מיט דעם וואָגן, אויף וועלכן עס איז געלעגן — אַ געקוילעטע קו, דאָס הייסט, אַז מען האָט זיי געכאַפּט ביי שוואַרצער שחיטה און דער אורטייל דערפאַר איז — טויטשטראָף. מען פרווויט זיך צוזאַמענצורעדן מיטן קאָמענדאַנט, אָבער ער האָט מורא פאַר זיינע אייגענע פּאָליציאַנטן. ערשט ווען מען איז מיט די פּאָליציאַנטן דורכגעקומען, האָט ער מסכים געווען עפעס צו טאָן: "אָבער וואָס זאָל איך שרייבן אין פּראָטאָקאָל פאַר די דייטשן?", "שרייב, אַז די פּאָליציי האָט אין אַ ליידיק הויז קאַנפּיסקירט אַ געקוילעטע קו און גענומען די יידן, זיי זאָלן זי אַראָפּשלעפּן". האָט ער אַזוי גע- שרייבן. און "יעצט באַפריי די פינף יידן"! "ווי קאָן איך דאָס טאָן, זיי טאָרן דאָך נישט גיין ביי נאַכט, זאָלן זיי דאָ איבערנעכטיקן אין אַרעסט, און מאָרגן וועל איך זיי באַפרייען". "מאָרגן וועט שוין נישט זיין וועמען צו באַפרייען, זיי וועלן ביי נאַכט פאַרשווינדן, שיק זיי אַהיים מיט פּאָליציי, די זעלבע, וואָס האָבן זיי געבראַכט!" און אַזוי איז טאַקע געשען. איינער פון די יידן לעבט היינט אין ישראל מיט אַ משפּחה.

(3) נאך דער אקציע פון 7טן סעפטעמבער 1942 איז געקומען

לעבן. דער זארינעק, ווו ס'האט תמיד געווינט דער אַרעמסטער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין קאסעוו; איז איצט באזייט מיט די גופים פון קאסעוו, טייערע זין און טעכטער. די וואס זענען נישט אנטלאפן, האט מען אוועקגעפירט אין קרימינאל, דאָרט געלאָזט זיצן אָן עסן און טרינקען ביז מיטוואָך און נאָכהער אוועקגעפירט קיין קאַלאַמיי, ווו מ'האט זיי מיט אַ סך אנדערע יידן אוועקגעשיקט קיין בעלזשעץ.

קאסעוו איז געוואָרן "יודנריין"! דאָס טייערע, לעבעדיקע שטעטלע מיט זיינע טייערע יידן, אַרבעטסזאַמע, אינטעליגענטע יוגנט, ביבליאָטעק, שולן, זיינע קולטורעלע, ווירטשאַפּטלעכע און פאָליטישע אינסטיטוציעס, — נישטאַ מער, אַפּגעמעקט פון דער ערד, נישטאַ אַפילו ווער עס זאָל קדיש זאָגן אויף זייערע קברים! הי"ד!

★

ס'איז כדאי צו פאַרצייענען אין ספר נאָך עטלעכע וויכטיקע פאַקטן פון דער שואַה־צייט.

(1) נאָך דער ערשטער אַקציע, ווען מ'האט אין די צוויי קברים אויפן באָרג באָגראָבן איבער צוויי טויזנט יידן, האָבן זיך די קברים יעדעס מאָל געזעצט, און מען האָט געדאַרפט אויפשיטן יעדעס מאָל ערד אויף די גופים — דאָס האָבן געטאָן אוקראַינער; איין מאָל קומט פון די דייטשן אַ באַפעל, אַז די יידן זאָלן דאָס אַליין טאָן. אַ גרופע פון צוואַנציק יידן האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן צו דער אַרבעט, ווייל מען האָט געוואָלט געבן די גריבער אַ צורת־הקבר. אַרויפגעקומען צו די מאַסן־גריבער, האָט די גרופע געזאָגט קדיש. דערווייל איז ביי אַ טייל אויפגעשוומען דער געדאַנק, מען זאָל אַנשטאָט צודעקן דאָס קבר, אויפדעקן עס אַ ביסל און זיך איבערציגן, אויב דאָרט זענען טאַקע באַמת דאָ מתים, ווייל ווי איז דאָס מעגלעך אין צוויי גריבער אַריינצוברענגען איבער 2000 מענטשלעכע גופים? מען האָט אויסגעשטעלט היטערס אין אַלע זייטן, טאַמער וועט זיך דערנענטערן אַ דייטש, און גענומען גראָבן. נאָך די ערשטע עטלעכע לאַפעטעס ערד האָט מען שוין דערזען דעם ערשטן טויטן קערפער פון אַ פרוי מיטן פנים אַראָפּ, גאַנץ נאַקעט. באַלד דערזען מיר ווי דער היטער ח. ל. מילבויער רעדט דאָרט מיט אַ דייטש אים אויפצוהאַלטן אַ ביסל ביז מיר וועלן צוריק פאַרשיטן. ווען דער דייטש קומט צו צום קבר, איז שוין אַלץ ווידער פאַרדעקט, ער פּרעגט אונדז, אויב מען זעט עפעס דעריין, און מיר אין גרויס שרעק דערקלערן אים, אַז מיר שיטן בלויז ערד אויפן קבר. ער איז אוועק.

מען לויפט ווו די אויגן טראגן, אין דער האפענונג זיך צו ראטעווען.
אבער די אויסזיכטן זענען אזעלכע שוואכע, די שוועריקייטן אזעלכע גרויסע,
אז די יידן דא ווארטן שוין אויף דעם מאמענט, ווען זיי וועלן ענדלעך
אויסגעלייזט ווערן.

אזוי קומט אן דער לעצטער שבת. א דייטש האט זיך אויסגערעדט,
אז מיטוואך דעם 4טן נאוועמבער 1942 וועט מען די לעצטע יידן פון דאנען
אריבערפירן קיין קאלאמיי, און קאסעו וועט ווערן "יידנריין". דעם זעלבן
שבת זענען נאך מערערע אוועק. איין גרופע איז אוועק קיין רומעניע,
א טייל פון איר האט מען געכאפט אויפן וועג, צוריקגעבראכט קיין קאסעו
און פארניכטעט; א צווייטע גרופע פון אכט און צוואנציק מענטשן איז
אוועק אין א בונקער צו אן אוקראינער אין דארף קובאקי; איינצלנע
זענען אוועק אין וואלד. די נאכט אויף זונטיק איז קיינער נישט געשלאפן.
ווי גאר ס'האט אנגעהויבן טאגן, האט מען געקאנט באמערקן מחוץ דעם
געטא א באוועגונג פון אוקראינער, וואס זענען שוין געקומען נעמען
ירושלם. די דייטשן, וועלכע האבן זיך דורך זייערע אוקראינישע שותפים
דערוואסט, אז די יידן אנטלויפן און אז ביז מיטוואך וועלן זיי נישט האבן
וועמען "אויסצוידלען" און קאנען נאך, חלילה, פארלירן א שטיק בלוטיקע
ארבעט, האבן באשלאסן באלד זונטיק דעם 3טן נאוועמבער צו מאכן
קאסעו "יידנריין".

זונטיק, זיגער אכט אין דער פרי, זענען אריין צוויי דייטשן אין
געטא מיטן אויסרייד, אז זיי דארפן ארבעטער. ווען מען האט זיי געענט-
פערט, אז ס'זענען נישטא מער קיין מענטשן צו דער ארבעט, זענען זיי
צוריק ארויס, און מיט א מאל זענען אנגעקומען גאנצע מחנות דייטשן
און אוקראינער, אריין אין די הייזער, האבן אויפגעבראכן די פארשלאג-
סענע טירן און אנגעהויבן ארויסשלעפן יידן, בלאסע, דארע, אפגעריסענע,
אלטע און יונגע. האבן געשלאגן, געוילדעוועט, אויפגעריסן פאדלאגעס,
געזוכט בונקערס און אויך געפונען. עס שטייען שוין אין א ריי בערך הונד-
דערט פופציק — צוויי הונדערט יידן, און מען שלעפט ווייטער.

דא האט פלוצעם די מאסע יידן זיך א ריר געטאן און אנגעהויבן
לויפן צום טייך, לויפן ווי גאר די פיס טראגן נישט אזוי. זיך צו ראטעווען.
ווי כדי שוין דא אויפן ארט צו כאפן א קויל און נישט דארפן פארן
קיין בעלזשעץ. די פאליציי האט אנגעהויבן שיסן און א סך זענען געפאלן
טויט. אנדערע לויפן ווייטער און פאלן טויט. א טייל בלייבט שטיין, אבער
אויך זיי שויןען נישט די קוילן, און זיי ווערן אויסגעלייזט פון דעם עלגנדן

יידן, וועלכע וועלן זיך פרייוויליק מעלדן קיין קאלאמיי אין געטא, וועט קיין שום שלעכטס נישט געשען. איז אוועק א גרופע קיין קאלאמיי פרייוויליק, האַפנדיק, אז פון דאָרט וועלן זיי זיך אפשר מיט געלט העלפן און דערשלאָגן אויף אַ מער זיכערן פלאַץ. אָבער די רוצחים האָבן פריער שוין געזאָרגט דערפאַר אז אַלע יידן אָן אויסנאָם, רייכע און אַרעמע, זאָלן אומקומען, ווער אין געטא פון הונגער און קראַנקהייטן, ווער אין לאַגער, און ווער אין די גאַזקאַמערן.

די צייט ווערט אַלץ שווערער, די קיך איז נאָך טעטיק, און מען טיילט צו אויך פאַר די בונקערס צו ביסלעך עסן, אויף וויפל די אומ-שטענדן דערלויבן דאָס. אָבער די דייטשן שטעלן יעדעס מאָל נייע פאַ-דערונגען, וועלכע מען קאָן נישט נאָכקומען, און יעדעס מאָל ביי אַזאַ באַשטעלונג דערמאָנען זיי, אז פאַר נישט ליפערן וועט מען באַצאָלן מיטן לעבן. אויסער דעם כאַפט מען יעדעס מאָל אומלעגאַלע יידן, ווען עמעצער פאַרלאָזט מחמת הונגער דעם בונקער, עפעס עסן זיך צו פאַר-זאָרגן און גיין צוריק, שפּיאַנירט מען אים נאָך און מען כאַפט אים. די געכאַפטע פירט מען אוועק אין קרימינאַל, מען זאַמלט צונויף אַ גרעסערע גרופע און צוזאַמען מיט די יידן, וועלכע מען שטעלט אַריבער פון רו-מעניע, פירט מען זיי אוועק און מען דערשיסט זיי אין שעפּאַראַווצער וואַלד. מיר באַקומען ידיעות וועגן מיליאָנען יידן, וואָס ווערן פאַרגאַזט אין די גאַזקאַמערן פון אוישוויץ, טרעבלינקע, מיידאַנעק און בעלזשעץ; וועגן יידן, וועלכע ווערן צו הונדערט פופציק פאַרלאָדן אין די פּי-וואַגאָנען, און די מערהייט פון זיי קומען אָן שוין אַהין טויט, אָדער האַלב טויט. גוט איז געווען נאָר יענע, וועלכע מ'האַט אויפן באַרג דערשאָסן ביי דער ערשטער אַקציע! זיי האָבן נישט געוואָסט, ווהיין מען פירט זיי און זענען באַלד געווען טויט. ווען וועט שוין נעמען אַ סוף אויך צו אונדזערע צרות? דאָס רעשט ביסל יידן האָט זיך צוזאַמען אַריינגעצויגן אין די הייזער, כדי וויניקסטנס צו זיין צוזאַמען אין די לעצטע שעהען פון זייער לעבן.

די צאל יידן פאַרקלענערט זיך פון טאָג צו טאָג, און צו דער אַרבעט גייען נאָר עטלעכע אויף יעדן פלאַץ. עס קומט אָן אַ באַשטעלונג פאַר דער סטאַלעריי, אָבער די סטאַלערעס זענען שוין נישטאָ; דאָס זעלבע פאַר שוסטער, שניידער און אַנדערע, אויך זיי זענען מער נישטאָ. מען מאַכט דעריבער די אַרבעט ביי קריסטלעכע באַלמעלאַכעס, אָבער יענע הייסן זיך גוט באַצאָלן.

אייניקע איז אזוי ארום געלונגען זיך צו ראטעווען אונטער א האגל קוילן.
אנדערע זענען געבליבן ליגן טויטע.

אין קאלאמיי האט מען אויסגעוויילט א גרופע שטארקע יונגעלייט
און זיי אוועקגעפירט קיין לעמבערג, אין בארימטן יאנאווסקי-לאגער, ווו
זיי זענען נאך א געוויסער צייט אומגעקומען פון שווערער ארבעט, הונגער,
קראנקהייטן און שוידערלעכער באהאנדלונג.

אויפן וועג קיין בעלזשעץ, זענען א טייל געשפרונגען פון צוג.
צווישן זיי אברהם בערגרין, וועלכער איז געבליבן לעבן און געקומען ביז
ראווא-רוסקא; פון דארט האט ער געשריבן קיין קאסעוו, אז מען פירט
די יידן אין די גאזקאמערן אין בעלזשעץ. שפעטער איז אויך ער דארט
אומגעקומען. איצט האבן שוין אלע, סיי לעגאלע, סיי אומלעגאלע יידן,
געוואוסט, אז דער סוף איז נאענט און אומפארמיידלעך.

מ'האט אנגעהויבן שטארק לויפן, א טייל קיין רומעניע, א טייל
קיין אונגארן. אין איינער א נאכט איז דער פארזיצער פון הילפס-קאמיטעט
ח. ה. שטיינער מיט זיין משפחה און נאך א גרופע יידן אוועק קיין אונגארן.
געפירט איבער דער גרענעץ האבן די אוקראינישע שווארצערס.

דאס לעבן פון די רעשטלעך יידן איז געווארן ממש אומדערטרעג-
לעך. די דייטשן האבן פארלאנגט, מען זאל זיי געבן זאכן, ווי פריער און
ס'איז נישט מער געווען וואס צו געבן. צו די יידן אין די בונקערס איז
געווארן זייער שווער צוצוקומען, ווייל די אוקראינער האבן גאנצעקוקט
און שפעטער אליין געכאפט די יידן, אדער געבראכט צו זיי די דייטשן.
עס זענען אויך געווען אוקראינער, וועלכע האבן גערעדט יידיש, זענען זיי
אדומגעקראכן אין געטא איבער די צעשטערטע הייזער און געשריגן אויף
יידיש, אז זיי האבן געבראכט עסן, און א סך מאל איז זיי געלונגען אזוי
ארום ארויסצונארן די יידן פון די בונקערס. שפעטער האט מען זיך דעריבער
אפגעמאכט ספעציעלע סימנים, פון וועלכע די שונאים זאלן נישט וויסן.
דאס לעבן אין די בונקערס איז מיט יעדן טאג געווארן שווערער;
ווייניק עסן, ווייניק לופט, און עס האט שטארק דערקוטשעט דאס ענגעניש.
דאס געוויין פון די קליינע קינדערלעך האט פיל מאל פאראטן דעם
בונקער. ביטער און פינצטער!

ווידער איז א גרופע אוועק קיין אונגארן מיט די זעלבע שווארצערס.
אבער אין א וואלד האבן די אוקראינער זיי בארויבט און אלע דערמארדעט;
אנדערע זענען געלאפן קיין רומעניע.
דעם 28סטן סעפטעמבער איז ארויס א באפעל, אז אלע אומלעגאלע

פלאץ פון אלע זייטן. מיר פילן אצינד, אז דער סוף איז געקומען. וואס שנעלער, בעטן אלע. באלד שטעלט מען אויס אלע אין א ריי, און דער באנדיט פראסט וויילט אויס זעקס און פופציק מאן צו דער ארבעט; די איבעריקע הייסט ער אוועקפירן אין שטאטישן ארעסט.

אויפן וועג צום ארעסט האט א טייל אנגעהויבן לויפן. די באנדיטן האבן געעפנט א שיסעריי, און מער ווי צוואנציק קרבנות זענען געפאלן אויפן פלאץ. דערמיט אבער האבן די רוצחים זיך נישט באנוגנט. תיכף נאך דעם האט מען ארויסגעשיקט זוכן יידן אין די הייזער און דערשיסן. די מערדער האבן אויסגעפירט דעם באפעל פינקטלעך, זענען אריין אין געטא, אויפגעריסן די טירן און טויערן, געזוכט אין אלע ווינקעלעך, ארויס-געשלעפט אין גאס און דערשאסן. פון אלע עקן שטאט האט מען געהערט שיסן.

די אויסגעוויילטע זעקס און פופציק יידן שטייען דערווייל אויף דעם פלאץ אונטער א שטרענגער וואך. אין עטלעכע שעה ארום פירט מען זיי אוועק צוריק אין געטא, און זיי באקומען א באפעל: ביז צוויי שעה פארנעמען אלע טויטע קערפער פון די גאסן, פון די הויפן, אויב נישט, וועט מען אויך זיי שיסן. אין גאנצן צעבראכן, האבן מיר גענומען האנט-וועגעלעך און געגאנגען צונויפנעמען די טויטע. פיל פון די קרבנות זענען שרעקלעך געפייניקט געווארן פארן טויט, און מיר האבן געטראפן מענטשן אין א גרויליקן צושטאנד.

אין הויף פון אברהם בלאך טרעפן מיר אורצי קרומביין מיט זיין פרוי דבורה זיצן אנגעשפארט צום פארקן, און אויף זייער פנים — א שמייכל, ווי זיי וואלטן געלעבט. מיר זענען שטארק דערשראקן צוגעקומען נענטער. ביידע זענען געווען טויט; האט זיי דער באנדיט אפשר געהייסן לאכן פארן שיסן? אזוי האט מען צונויפגעזאמלט די קערפער און זיי אוועק-געפירט אויף דעם בית-הקברות. אויפן צווייטן טאג האט מען אויסגעגראבן צוויי קברים און די טויטע באהאלטן. צוזאמען זענען געווען הונדערט זיבן און דרייסיק קרבנות, מענער, פרויען און קינדער. די קינדער האבן זיי נישט געשאסן, און זייערע מוחלעך האט מען אפט פון די ווענט צוזאמען-גענומען.

די יידן וואס אין ארעסט האט מען דעם צווייטן טאג אפגעפירט צופוס קיין קאלאמיי, דארט זיי פארלאזן אויף דער באן אין די טרויעריק-בארימטע וואגאנען און אוועקגעפירט אין די גאז-קאמערן אין בעלזשעץ. אויפן וועג קיין קאלאמיי האט א טייל יונגע מענטשן געפרוהט אנטלויפן.

געגעבן אויף די נעמען פון די קאסעווער יידן, וועלכע זענען אין געטא-קאלאמיי, און זיי וועלן קומען צוריק אין קאסעווער. אפגעמאכט, באצאלט די געפאדערטע סומע, און מען נעמט שרייבן. מיט א מאל ווערט אין געטא א בהלה. ס'איז שבת, דעם 5טן סעפטעמבער 1942. געסטאפא פאלט אריין אין געטא, מען כאפט יידן, מען שיסט אין די גאסן, מען שלעפט פון די הייזער, פון די קעלערס, פון די בוידעמער, מען לאדעוועט זיי אויף אויטאס, הונדערטער, טויזנטער, די קולות און געוואלדן גייען עד-לב-השמים, די גאסן זענען באזיט מיט מתים. די צוויי קאסעווער זענען על-פי-נס ניצול-געווארן און האבן פארלאזט דעם געטא-קאלאמיי, ווידער דורכצומאכן צופוס דעם וועג פון קאלאמיי, איבער איספאס-פיסטיק, קיין קאסעווער.

אנגעקומען זענען זיי קיין קאסעווער שבת פאר נאכט און דארט גע-טראפן א שרעקלעכע שטימונג. א טייל זאגט, אז ס'וועט פארקומען א נייע רעגיסטראציע, אנדערע זאגן, אז עס קומט א נייע אקציע. מען לויפט פון איינעם צום צווייטן, איינער קוקט דעם צווייטן אין די אויגן, מיינענדיק, אז יענער ווייסט עפעס און וויל אים נישט דערציילן. אויך די מיטגלידער פון קאמיטעט קאנען גארנישט ענטפערן אויף דער פראגע, וואס וועט זיין מארגן, וויל אויך זיי ווייסן נישט. די נאכט שלאפט נישט קיין איין ייד. מען באראט זיך, מען קלערט אן עצה, א טייל גייט אין די בונקערס, א טייל צו פויערים, א טייל אין די וועלדער.

זונטיק אין דער פרי דעם 6טן סעפטעמבער 1942. דער פחד איז גרויס, אבער קיינער ווייסט נישט וואס עס קומט. דער ארבעטס-לייטער פון קאסעווער איז פלוצעם אוועקגעפארן פון שטאט, פון אים וואלט מען זיך אפשר עפעס דערוואוסט. אויף זיין פלאץ איז דעם זעלבן טאג געקומען דער ארבעטס-לייטער פון האראדענקע. דער קאמיטעט האט באלד אנגעקניפט מיט אים א קאנטאקט. ער האט בארוקט און דערקלערט, אז דאס איז גאר א רעגיסטראציע, ס'איז נישטא וואס זיך צו שרעקן, אלע יידן בלייבן דא און זיי זאלן רויק ארויסגיין אויף דעם פלאץ.

כדי די יידן צו בארוקן, האבן זיי תיכף אנגעהויבן אויפשטעלן אויף דעם „ספארט-פלאץ“ טישן מיט בענק אזוי זיי צו דער פריערדיקער רעגיסטראציע.

מאנטיק דעם 7טן סעפטעמבער גאנץ פרי, זענען די יידן אין דער צאל פון בערך זעקס-זיבן הונדערט געקומען אויף דעם פלאץ, און אין א קורצער צייט נאך דעם זענען ארויס פון אלע זייטן געסטאפא צוזאמען מיט אוקראי-נישע פאליציאנטן, אלע שווער באוואפנט און האבן ארומגערינגלט דעם

★

חודש יולי. דער קאמיטעט באקומט א ידיעה, אז דריי הונדערט פרויען, וועלכע דרייען זיך אַרום אין געטאָ אַן באַשעפטיקונג, וועלן מוזן אוועק אין געטאָ-קאַלאַמיי. ס'איז געוואָרן אַ גרויסער געוואָלד, און מען האָט באַשלאָסן אז מען דאַרף שאַפן אַרבעט פאַר די פרויען.

אַזוי ווי פון דער קראַפעווע, וואָס די יידן זאַמלען, מאַכט מען פאַדעם, וועלן די יידישע פרויען שפינען דעם גאַרן, דערפון וועט מען מאַכן זעק און די זעק ליפערן פאַר די דייטשן. די דייטשן האָבן פאַר אַ גרויסן באַק-שיש דערצו מסכים געווען. מיר האָבן אָנגעהויבן צוזאַמענעמען די קראַ-פעווע און אויך קליאַטשע, וואָס האָט זיך געפונען אין גרויסע מענגעס אין געטאָ, באַזאָרגט שפינרעדלעך און שוין זענען געזעסן פרויען און געשפונען. גלייכצייטיק האָט מען אין „מזרח-שולעכל“ אויפגעשטעלט וואַרשטאַטן, און אונדזערע וועבער האָבן אויסגעאַרבעט גוטע זעק, וועלכע מען האָט גענייט און געליפערט קיין קאַלאַמיי. פאַר דער ערשטער ליפערונג האָט מען באַקומען לעבנסמיטל. אַזוי ווי די יידישע פרויען זענען געווען שוואַכע שפינערינס און מ'האַט געדאַרפט אַ סך רוימאַטעריאַל, האָט מען עס אַוועקגעפירט אין די דערפער און פאַר טייער געלט האָבן די פויערים געשפונען און געברענגט דעם פאַרטיקן גאַרן אין געטאָ. אַזוי אַרום האָט נישט געפעלט קיין גאַרן צו דער אַרבעט, מען האָט יעדעס מאל געליפערט זעק און די גזירה פון די דריי הונדערט פרויען איז דערווייל אַפגעשריגן געוואָרן.

★

איין מאל קומט אַן אַ ידיעה, אז פאַר אַ געוויסער סומע געלט קאָן מען אין קאַלאַמיי באַקומען „אויסווייזע“ (אַרבעטס-קאַרטן) פאַר אַ גרע-סערער צאָל מענטשן. האָבן זיך געמאַלדן צוויי מיטגלידער פון קאמיטעט צו גיין קיין קאַלאַמיי און דאָס דערלעדיקן. מען האָט געקאַנט קומען אַהין נאָר צופוס, קיין שום פורמאן האָט נישט געוואָלט פירן קיין יידן. דער וועג איז געווען זייער געפערלעך, ווייל ער האָט געפירט דורך אוקראַינישע דערפער, וווּ קיין איין ייד איז נישט געבליבן לעבן. די אוקראַינער האָבן גערויבט און געמאַרדעט נאָך ערגער ווי די דייטשן. אָבער עס שטייט דאָך געשריבן „שליחי מצוה אינן נזוקין“, איז זיי פון דעסטוועגן געלונגען אַנצוקומען אַהין. אין קאַלאַמיי האָט מען זיך פאַרבונדן מיט די געהעריקע אינסטאַנצן, און דאָס געשעפט איז געמאַכט געוואָרן.

די אַרבעטס-קאַרטן אין דער צאָל פון צוויי הונדערט ווערן אַרויס-

לייטער, האָט אָפּגעשטעמפּלט אַלע אַרבעטס־קאַרטן און נאָך עטלעכע שעה שטיין דאָרט אין פּחד איז יעדער ווידער אַהיימגעגאַנגען; ווידער אָפּגע־קומען מיט שרעק.

אַזוי שלעפּט זיך די צייט פאַמעלעך, דער פּחד איז גרויס, יעדער דרייט זיך אַרום מיט זיין טויט־אורטייל אין קעשענע. פון אַלע שטעט און שטעטלעך רייסן זיך דורך ביטערע ידיעות וועגן מאַסן־שחיטות אויף יידן. די ידיעות זענען נישט צו קאַנטראָלירן, ווייל קיין צייטונג, קיין ראַדיאָ האָבן מיר נישט, נאָר פויערים דערציילן עס און צום גרויסן טרויער, באַשטעטיקן זיך שפּעטער די ידיעות.

אַ טייל יידן, וועלכע האָבן געלט־מעגלעכקייטן שוואַרצן די גרענעץ קיין רומעניע; דאָרט לעבן זיי אָבער אומלעגאַל און אין שטענדיקן פּחד פאַר רומענישע אַגענטן. ווען מען האָט עמעצן דאָרט געכאַפּט, האָט מען אים צוריקגעשטעלט צו דער פוילישער גרענעץ, איבערגעגעבן דער גע־סטאַפּאַ, און זיי האָבן אים געשאַסן. אַזוי האָט מען געכאַפּט מאַטיע פּיבער מיט זיין פרוי חנצעל (טענענצאַפּף), אייזיק שערף מיט זיין פרוי, מלכה האַזעלמאַן א. א. אייזיק שערף זאָל האָבן, לויט אַ ידיעה, אין קרימינאַל אין סניאַטין באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. הי"ד.

עס זענען אויך געווען במשך דער צייט אין קאַסעו עטלעכע זעלבסטמאָרדן דורך אויפהענגען: עזרא בעדער, מיכאל קליגער, די פרוי פון שוחט לוי געלער און אַ געוויסע דרעזנער, אַ מיידל פון קוסמאַטש.

פאַר די יידן אין די בונקערס האָט מען צוגעשטעלט דאָס ביסל עסן לויט מעגלעכקייט. לעבנסמיטל זענען אַלע מאָל געוואָרן טייערער, די געלט־מיטל קנאַפּער, און דאָס איינקויפּן האָט אויך זיך אָנגעטראָפּן אויף שווע־ריקייטן. מיר האָבן אויך באַקומען עטלעכע מאָל צוגעטיילט אַ ביסל לעבנס־מיטל, וועלכע זענען באַלד פאַרטיילט געוואָרן צווישן דער באַפּעלקערונג.

אין איינעם אַ שבת נאָך מיטאַג דערהערט מען פּלוצעם אין געטאַ שיסן. ס'איז געוואָרן אַ בהלה. ווען ס'איז געוואָרן שטיל און מען איז אַרויס אין גאַס, האָט מען דערזען ליגן אין אַ קאַלזשע בלוט דעם קירזשנער מענדל פּריזל, זיין זון חיים און אַלטער מערפּאום. פאַר וואָס? דער קירזש־נער פּלעגט איבערנייען די פעלצן, וואָס די דייטשן האָבן גערויבט ביי די יידן, און האָט מיט עמעצן וועגן דעם גערעדט. דאָס איז אָנגעקומען צו די דייטשן, און זיי האָבן אים דערפאַר ליקוידירט מיט זיין זון. דעם דריטן ייד האָבן זיי דערשאַסן סתם, ווייל ער איז אַ ייד. באַלד האָבן מיר אויס־געגראָבן אַ קבר און זיי געבראַכט צו קבר ישראל.

לאזט קאסעוון און זענען אוועק, די מיינסטע צו פוס אין געטא-קאלאמיי. יעדער פון זיי האט באקומען פון קאמיטעט א געוויסן סכום געלט און ברויט אויפן וועג; עלטערע מענטשן און קינדער האט מען באזארגט מיט פורן. באלד נאך זייער אוועקגיין האט דער קאמיטעט אנגעהויבן צו פאר-האנדלען מיטן קאלאמייער יודנראט וועגן שאפן דארט א קיך פאר די קאסעווער. אזוי ווי פון די פארהאנדלונגען איז גארנישט געווארן, צוליב די הויכע פרייזן וואס די קאלאמייער האבן פארלאנגט, האט דער קאסעווער קאמיטעט געשאפן א סומע געלט און צוויי קאמיטעט-מייטגלידער זענען אוועק קיין קאלאמיי, האבן דארט צוזאמענגערופן די קאסעווער און זיי פארטיילט דאס מזומענע געלט. אויך האט מען א געוויסע צאל מענטשן ספעציאליסטן פון בויען שטראסן, צוריקגעבראכט פון קאלאמיי לויט א פאדערונג פון ארבעטס-לייטער. אנדערע ווידער האבן זיך דארט אליין באזארגט מיט ארבעטס-קארטן פון שמאטע-זאמלער און זענען צוריק גע-קומען. די צאל יידן אין קאסעוון האט זיך א ביסל פארגרעסערט.

דעם ערשטן מאי 1942 האבן די יידן גענומען זייער ביסל האב און גוטס און זענען אריבער אין געטא. אלץ האט מען געקאנט מיטנעמען, ווי: מעבל, קליידער, בעטגעוואנט, אין געטא איז געווען צוגעטיילט פאר יעדער משפחה, לויט דער צאל נפשות, א דירה, א קלענערע אדער א ביסל א גרעסערע, און פאמעלעך האט מען, בליט-ברירה, אנגעהויבן זיך צוגעוויינען צו דעם נייעם סארט לעבן.

דער געטא איז געווען אין די הייזער פון מענדל שטומער ביז זינדל פיבער, די זייט צום טייך, וועלכער איז אויך געווען די גרענעץ פון געטא. צום שטראס זענען אלע פענצטער און טירן געווארן פארקלאפט מיט ברע-טער. דער אריינגאנג אין די ווינונגען איז געווען פון זארינעק, אויסער דעם געטא איז געווען שטרענג פארבאטן זיך צו באוועגן, און אין געטא גופא — נאר ביז זיבן אונט. אפט פלעגן פארקומען קאנטראלן, דאס נישט אויספירן די באפעלן איז געווען פארבונדן מיט הארבע שטראפן.

זייגער זעקס אין דער פרי פלעגן די איינצלנע גרופן ארויסגיין צו דער ארבעט און זייגער פיר צוריקקומען. יעדער האט זיך מיטגעבראכט עפעס עסן. אויך די קיך האט פונקציאנירט און ארויסגעגעבן א ביסל ווארעמס. דאס רויבן און שלאגן יידן האט נישט אויפגעהערט, אבער קיין הריגות זענען אין דער צייט נישט פארגעקומען.

אין חודש יוני האט מען פלוצלונג געהייסן אלע יידן קומען אויף א פלאץ אין געטא צו א רעגיסטראציע. אהין איז געקומען דער ארבעטס-

דונג, אז אין קאסעו וועלן בלייבן נאָר הונדערט יידן, באלמעלאַכעס, אלע אנדערע וועלן גיין אין געטא-קאלאמיי.

וואָס טוט מען? נאָך אַ לענגערער באַראַטונג האָט דער קאָמיטעט באַשלאָסן מען זאָל תיכף צוטרעטן דורכפירן פיקטיווע חתונות, יעדן באלמעלאַכע אָן פאַמיליע צושרייבן אַ פרוי מיט קינדער, כדי וואָס גרעסערע משפחות צו שאַפן. דער זון פון וואָלף קרומהאַלץ, וועלכער האָט געהאַט אלע מאַטריקל-ביכער פון זיין פאָטער, האָט דאָס אָפּיציעל דורכגעפירט. אזוי זענען אַנטשטאַנען משפחות פון פינף—זעקס מענטשן. איצט האָט מען גענומען פאַרהאַנדלען מיט די רוצחים, אַז נישט „מענטשן“ (יחידים) זאָלן בלייבן, נאָר „משפחות“ און נישט הונדערט נאָר צוויי הונדערט, ווייל אזויפיל פאַכלייט האָבן מיר. מיט אַ סך געלט און ווערטזאַכן האָט מען דאָס דורכגעפירט.

איצט איז מען צוגעטרעטן איינצואַרדענען וואַרשטאַטן, וווּ ס'זאָלן אַרבעטן שניידער, שוסטער, סטאַלערעס, שלאָסער, ווייסעוועש-נייער, בלע-כער, אינסטאַלאַטאָרן. אלע האָבן באַקומען אַרבעטס-קאַרטן און געאַרבעט פאַר די דייטשן, אויך פריוואַטע אַרבעט האָבן זיי געמאַכט און באַקומען באַצאַלט.

עס איז אויך געווען אַ גרעסערע גרופע יידן, וואָס האָט געזאַמלט קראַפּיווע, אַן אנדערע גרופע האָט געזאַמלט שמאַטעס, אלט אייזן. אויך האָט דער קאָמיטעט געזאָרגט דערפאַר, אַז פון פאַרשידענע פלעצער זאָל מען פאָדערן אַרבעטער, צו פאַרריכטן די שטראָזן, צו רעגולירן די וואַסערן, פאַר דער ציגעלניע, פאַר די סעדער פון ד"ר טאַרנאַווסקי, פאַר דעם גמיוע-גאַרטן פון אַגראַדניק אַלשעווסקי, פאַרן פאָסט-אַמט, דייטשע פאָליציי, אוקראַינישע פאָליציי, א. א. אויף טייל פלעצער פלעגן די אַרבעטער באַקור-מען אַ ביסל עסן. צו דער אַרבעט איז יעדע גרופע געגאַנגען אליין אַן אַן עסקאַרטע, נאָר איינער פון דער גרופע האָט אויפגעפאַסט, אַז מען זאָל גיין אין רייען פאַרווייז און צוריקקומען. ביי דער אַרבעט פלעגן די מענטשן אויסבייטן פאַרשידענע זאַכן, אָדער זיי פאַרקויפן פאַר געלט צו די פויערים. די אלע, וואָס האָבן קיין אַרבעטס-קאַרטן נישט באַקומען, זענען נישט געווען קיין פאַכלייט און א. וו. האָבן געהאַט אַ באַפעל דעם 24טן אַפּריל 1942 זיך צוצושטעלן אין געטא-קאלאמיי. האָבן אַ סך זיך באלד אויסגעבויט גוטע, פאַרמאַסקירטע בונקערס און זענען אַהין אַריין מיט די משפחות, אַ טייל איז אַוועק קיין רומעניע אָדער צו באַקאַנטע פויערים. דעם 24טן אַפּריל האָבן זעקס הונדערט ביז זיבן הונדערט מענטשן פאַר-

א פינצטערע ביטערע „חתונה“ פאר די טייערע קיטעווער יידן. דאָרט האָבן די יידן געלעבט אין אַ געטאָ און, וויסנדיק וואָס זיי דערוואַרט, לויט ידיעות פון אַנדערע שטעט, האָבן זיי אויסגעבויט גוטע בונקערס און זיך פאַרשטעקט. ווען די דייטשן זענען אָנגעקומען און נישט געפונען קיין יידן, האָבן זיי אונטערגעצונדן דעם געטאָ, און דער רוב יידן זענען פאַרברענט, אָדער דערשטיקט געוואָרן. די וואָס זענען אַרויס פון די ברענענדיקע הייזער, זענען אין די גאסן צעשאַסן געוואָרן. ווי ווילדע חיות זענען אַרומ-געלאָפן די דייטשע און אוקראַינישע רוצחים, טייל מיט קצבישע העק און געהאַקט קעפ פון אומשולדיקע קרבנות.

אזוי האָט זיך געענדיקט, כמעט פולשטענדיק, דאָס לעבן פון דעם טייערען יידישן שטעטעלע קיטעוו. זייער ווייניק האָבן זיך געראַטעוועט. דעם זעלבן טאָג זענען די באַנדיטן, פאַרנדיק קיין קיטעוו, אָפּגע-טרעטן אין יאַבלאָנאָו און פיסטין און דאָרט געמאַכט שרעקלעכע שחיטות. קאָסעוו איז דאָס מאָל אָפּגעקומען מיט שרעק. ווען די בלוטיקע הינט זענען אויף דער רייזע צוריק פון זייער בלוטיקער אַרבעט דורכ-געפאַרן קאָסעוו, האָבן זיי געמאַכט ביים קאָמיטעט אַ גרעסערע באַשטעלונג, וועלכע זיי האָבן נאָטירלעך תיכף באַקומען. ווען זיי זענען ענדלעך אוועק, האָט מען תיכף צו וויסן געגעבן די יידן, אַז זיי קאָנען אַרויס פון די באַהעלטענישן, און אַלע האָבן אָפּגעאַטעמט.

אַבער מען איז נישט רויק. עס דריקט עפעס אַ שווערע לאַסט אויפן געמיט. תיכף נאָך פסח קומט אַ באַפעל, אַז אַלע יידן דאַרפן קומען אין אַרבעטסאַמט (אין הויז פון זינדל פיבער). דאָרט וועט מען באַקומען אַרבעט-קאַרטן מיט אַ קאָטעגאָריע, א., ב., צ. קיינער ווייסט נישט וועלכער צייכן איז גוט. צי זאָל מען בעטן אויף א. אָדער ב., מען ווייסט נישט וועלכער בוכשטאָב הייסט לעבן און וועלכער, חס-יחלילה, — פאַרקערט. אַלע באַקומען קאַרטן און גייען אַהיים מיט אַ שווער געמיט.

דערווייל דערנענטערט זיך דער טערמין פון שאַפן דעם געטאָ. דער קאָמיטעט פאַרהאַנדלט די גאַנצע צייט מיט דעם באַנדיט פאַלקמאַן, און עס געלונגט צו פאַרגרעסערן דעם שטח פון באַשטימטן געטאָ: אַנשטאָט פון אַלטער וואָגנבערגס הויז ביז זינדל פיבערס, וועט זיך דער געטאָ אָנהייבן פון מענדל שטומערס הויז ביז זינדל פיבערס, דאָס זענען נאָך עטלעכע הונדערט הייזער, און מען וועט נישט דאַרפן וווינען אזוי שרעק-לעך ענג.

אַבער איין גזירה יאָגט די צווייטע. עס קומט אַן אַ טרויעריקע מעל-

באקן מצות. פארשטייט זיך, אז קודם האָט מען גענומען שלאָגן אָן רחמנות
און דערנאָך — שיסן, קיין שום בעטן העלפט נישט! איין פרוי איז גע-
לונגען זיך אַרויסצובאַקומען און איז אַריין אין קאַמיטעט: „ראַטעוועט,
שרייט זי, מ'וועט אלע דערשיסן!“. צוויי מיטגלידער זענען אַהין אַוועק
און נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען האָט מען די דייטשן אונטערגעקויפט און
די יידן באַפֿרייט.

ווידער באַקומען מיר ביטערע ידיעות פון קאַלאַמיי און אַנדערע
שטעט וועגן גרויסע שחיתות אויף יידן. חול-המועד פסח באַקומט מען אַ
ידיעה, אז אין קאַסעוו גרייט זיך עפעס. די גאַנצע פּאָליציי איז שוין אויף
די פיס, און עס קומען אַז מאַסן דייטשע פּאָליציאַנטן און אוקראַינער פון
אַנדערע געגנטן. אלע יידן דערוויסן זיך גלייך, אז עס גרייט זיך עפעס
און מען דאַרף זיך פאַרשטעקן. האָבן זיך אלע באַהאַלטן, ווער אין די
בונקערס, ווער אין די וועלדער, ווער ביי באַקאַנטע פויערים. אויף דעם
צווייטן טאָג האָט מען שוין קיין לעבעדיקן נפש נישט געזען אין שטאָט.
חוץ פיר מיטגלידער פון קאַמיטעט, וועלכע האָבן באַשלאָסן זיך נישט צו
פאַרשטעקן, האַלטנדיק, אז ווען די באַנדיטן וועלן קומען, דאַרף זיין
עמעצער, וואָס זאָל מיט זיי פאַרהאַנדלען, אפשר וועט מען קאַנען עפעס
ראַטעווען? אויב קיינער וועט נישט זיין, וועלן זיי אונטערצינדן די שטאָט
און די מענטשן וועלן פאַרברענט ווערן. די פיר האָבן זיך אָפּגעזעגנט מיט
זייערע משפחות און, טראַכטנדיק, אז די ערשטע קרבנות וועלן זיי זיין,
אָוועקגעזעצט זיך אין קאַמיטעט וואַרטן.

עס קלינגט דער טעלעפאָן. דער פּאָליאַק זבאַראַווסקי, וועלכער
אַרבעט אין אַרבעטססאַמט, מעלדעט, אז די „געסט“ זענען אָנגעקומען. דאָס
מיינט די געסטאַפּאַ. איינער פון די פיר איז שטאַרק בלאַס געוואָרן. האָבן
די אַנדערע דריי דעריבער אים געהייסן ער זאָל גיין זיך באַהאַלטן, ווייל
ער איז צו שוואַך. ער איז אַוועק, און נאָר די דריי זענען געבליבן, צע-
קושט זיך. — יעדער פון זיי ווייסט, וואָס אים דערוואַרט. אַבער אין אַ האַלבער
שעה בערך, קלינגט ווידער דער טעלעפאָן, און דער זעלבער פּאָליאַק
מעלדעט, אז די „געסט“ זענען — אָוועקגעפאַרן מיט דער קיטעווער בריק.
מיר האָבן פאַרשטאַנען, אז ס'איז געקומען די ריי אויף קיטעוו.

וועלכע איז ביז דעמאָלט נאָך אין גאַנצן פאַרשווינט געבליבן.
עס דויערט נישט לאַנג, דער טעלעפאָן קלינגט ווידער. עס רעדט
דוצי שטענגעל פון קיטעוו. ער זאָגט די פּאָלגנדע ווערטער: „די מחתנים
זענען אָנגעקומען, די חתונה האָט זיך אָנגעהויבן, זייט געזונט!“.

פאזע, און האבן געמאכט באשטעלונגען, ווי למשל: „זעץ דרך און שרייב: 5 שטאפן, 6 פאר שטיוול-לעדער, 10 טעפיקער, 3 דאמענפעלצן, 2 הערן-פעלצן און געטרענק“.

געווען איז דאס אין דער פרי.

„אום 5 נאכמיטאג קאמען וויר דאס האלען, מערקט אייך, פינף אור! וועה אייך, ווען וויר דאס ניכט באקומען פינקטליך! דאן ווייסט איר וואס אייך ערווארטעט, דאן גיבט עס היר טאטע“.

ווען זיי זענען זייגער פינף געקומען, איז אלץ געווען צוגעגרייט. אזוי יעדעס מאל. עס פלעגן אויך קומען איינצלע מערדער מיט דעם „טויטנקאפ“ אויפן היטל, ווילדע מערדערישע פנימער, מיטן קאנטישק אין דער האנט און פאדערן און — באקומען. מען פלעגט אזא באנדיט אנטאן א פוקסנפיטער, און ער פלעגט אַוועק. צו די רויבערייען האָט קיין סוף נישט גענומען, אבער מ'האָט דאָס אנגענומען פאר ליב, אבי בלייבן לעבן.

אין דעצעמבער 1941 איז געקומען דער סוף צו דער יידישער קהילה אין זשאביע, ווו עס האבן געלעבט אן אַכט הונדערט יידן. זיי זענען געווען מענטשן גוטע, אַרבעטסזאָמע און טרייע נאַציאָנאַל-איבערגעגעבענע יידן. געווען צווישן זיי ערנסטע עסקנים, ווי: אליעזר גערטנער, לוי דיכטער, חיים פייגער, יצחק שיזל, הירש שפיגל, וועלוול רייך א. א.

די דייטשע מערדער האבן פלוצעם, לויט זייערע מעטאָדן, קאָנצענטרירט אַ 600 זשאביער יידן, זיי אַריינגעפרעסט אין אַזאָן ענגן לאַקאַל, אַז די מערהייט איז דערשטיקט געוואָרן, און די איבערגעבליבענע האָט מען מיט דער הילף פון די אַרטיקע הוצולן, דערשאָסן, אָדער מיט העק דערשלאָגן. דער ווינטער איז געווען אַ שווערער, אַבער די האַפּענונג אויף דער נאַענטער באַפֿרייונג איז געווען גרויס: די רוסן האָבן אָנגעהויבן אַן אַנגריף און — ווי מיר האָבן זיך דערוואַסט דורך די אוקראַינער, וועלכע האָבן אַלע געהאַט די יידישע ראַדיאָס, אַז דער דייטשער פראָנט איז דורכגעבראָכן, און די דייטשן טרעטן אָפּ. דער הונגער האָט נאָך נישט אַזוי שטאַרק געפלאָגט; מ'האַט פאַרקויפט זאַכן, געביטן ביי די פויערים פאַר עסן, און געהאַט דערווייל אַ שטיקל ברויט. פאַרשטייט זיך, אַז אין פיל הייזער איז געווען אַ מאַנגל, אַבער מ'האַט פאַר די דאָזיקע לויט מעגלעכקייט געזאָרגט. אַזוי האָט זיך עס געשלעפּט אַ חודש נאָך אַ חודש, און מיר האָלטן שוין פאַר פסח. טייל יידן האָבן אין די שטובן געבאַקן מצות בגנבה.

האַט פאַסירט איין מאל: צוויי דייטשן זענען אַריין אין הויז פון זיידע יעגערמאַן און האָבן דאָרט געטראָפּן אַ גרעסערע גרופע יידן ביים

דער קאמיטעט האט זיך גענומען צו דער ארבעט. די צוויי וויכ-
טיקסטע לייט, צו וועלכע מען האט געדארפט צוטרעטן, זענען געווען:
דער באצירקהויפטמאן פאלקמאן, וועלכער האט געווינט אין קאלאמבי
און איז נאך יעדן שבת געקומען אין זיין וויליע אין קאסעו צו פארברענגען
דעם זונטיק, און דער צווייטער, דער ארבעטס-לייטער רעבאָו, א בא-
ווסטער רוצח, וועלכער פלעגט זיך מעלדן פרייוויליק צו אלע אקציעס
אין די ארומיקע שטעט צו שיסן יידן.

אחוץ זיי איז געווען נאך א גאנצע ריי קליינע באנדיטן, וואס אלע
האט מען געמוזט אונטערקויפן, און מען האט אויך אונטערגעקויפט, אפילו
דעם רוצח רעבאָו. אבער דעם הויפטמאן איז נישט לייכט געווען איינצו-
בייסן; אפילו דאס צוקומען צו אים איז געווען שווער. נאך אין א געוויסער
צייט ארום און ביי דער מיטהילף פון זיין פרוי, וועלכער עס האבן געלאקט
די טייערע מתנות, האט מען אויך אים איינגעביסן.

טעפליכער, געלט, פעלצן, שטאָפן, לעדער, געטראנקען, האט מען
געטיילט אויף רעכטס און לינקס און פאלקמאן האט דערליידיקט, אז די
יידן בלייבן נאך ביזן ערשטן מאי 1942 וווינען יעדער אין זיין הויז. האפט
מען: אפשר וועט דערווייל געשען א נס.

דערווייל האט דער קאמיטעט ווידער אויפגעמאכט די קיך און אנגע-
הויבן ארויסגעבן א ביסל זופ מיט א שטיקל ברויט די הונגעריקע. די
יידן זענען ווייטער געגאנגען צו דער ארבעט, יעדן טאג אנדערע, לויט
א סדר.

עס האבן אויך במשך פון אַט דער צייט נישט געפעלט קיין צרות.
די דייטשן האבן יעדן טאג באזוכט יידישע הייזער און גערויבט, געשלאגן
מיט נאָהייקעס, און מיר האבן געלעבט אונטער שטענדיקן פחד: וואס וועט
ברענגען דער מאָרגן. ביי נאכט זענען א סך געשלאפן אין די בגדים,
אנדערע ווידער האבן אנגעהויבן מאכן פארמאסקירטע בונקערס אין די
קעלערס, צו קאנען אין א נויט-פאל זיך דאָרט באהאלטן.

אין קאסעו זענען געווען סטאציאנירט דייטשע פאליציי — 15 ביז
20 מאן, קרימינאל-פאליציי (מיינסטנס פאליצקו) — 5 מאן, אוקראינישע
פאליציי — 10 ביז 15 מאן, אחוץ דעם זענען צוויי-דריי מאל אין וואך
אריינגעקומען געסטאפא פון קאלאמבי. זיי פלעגן צופארן מיט א שווארצן
אויטא, וואס דאס אליין איז געווען גענוג אנצווארפן א פחד, אריין אין
קאמיטעט, נישט באגריסנדיק זיך און אפילו נישט באווייליקן צו ענטפערן
אויפן גרוס פון די יידן, וועלכע האבן געמוזט זיך שטעלן אין א מיליטערישער

יעדעס ווארט פון דעם קדיש איז געווען מיט בלוטיקע טרערן פארגאסן.
אבער דער הימל האט זיך נישט געשפאלטן, און קיינער פון די רוצחים
איז נישט געטראפן געווארן פון קיין בליץ. אזעלכע קדישים זענען געזאגט
געווארן אויך אויף אנדערע פלעצער.

דעם זעלבן טאג נאך האבן די אוקראינער ארויסגעשיקט וועגענער
מיט זייערע מענטשן ארויסצונעמען די זאכן פון די ליידיקע הייזער, דע-
מאלט האבן די לעבנגעבליבענע, די איינצלע פון גאנצע משפחות, געמוזט
זיך אומקערן אין זייערע היימען, אפצוראטעווען דאס נאך פארבליבענע
ביסל זאכן און האבן וואס צו פארקויפן, כדי ווייטער ממשיך זיין דאס
עלנדע לעבן.

א טייל מענטשן זענען אריבער צו קרובים, שכנים, באקאנטע, נישט
צו זיך אליין, ווייל א גרויסער פחד איז אנגעפאלן אויף די מענטשן: וואס
וועט זיין ווייטער? דאס איז געווען די איינציקע פראגע, וואס האט גע-
בויערט אין קאפ פון יעדן פון אנדז.

די אוקראינער האבן אנגעהויבן פארשפרייטן קלאנגען, אז דער טייל
לעבן-געבליבענע יידן וועט די טעג איינגעשפארט ווערן אין א געטא,
ארומגערינגלט מיט דראט, פון וואנען מען וועט נישט קאנען ארויסגיין.
דער געטא וועט זיין אין די הייזער אנגעהויבן פון אלטער וואגנבערג ביז
זינדל פיבער, נאך די זייט ביים וואסער. לויט דעם שטח און דער צאל
הייזער וועט אויסקומען אריינצוזעצן צו צען-פופצן מענטשן אין איין צימער
און אפשר נאך מער, ווייל די צאל לעבנגעבליבענע יידן איז בערך איבער
צוויי טויזנט. הייסט עס אז אנדזער גורל איז פיל גרויזאמער ווי דער גורל
פון די שוין-אומגעקומענע, ווייל הונגער, קעלט, מגיפות — דאס דער-
ווארט אנדז.

אזוי ווי מער ווי א העלפט פון יידישן קאמיטעט איז אומגעקומען
איז דער אקציע פון יענער וואך, האבן די יידן זיך פארזאמלט ביים רבין
אין הויז און אויך פארבעטן אנדערע מענטשן צו פארנעמען דעם פלאץ
פון די קדושים.

דער נייער יידישער קאמיטעט האט באשלאסן אנצווענדן אלע מיט-
לען אויף אפצושרייען די נייע גזירה פון גיין אין געטא, ווייל אזוי לאנג ווי
יעדער איז ביי זיך-אין שטוב, קאן ער זיך באזארגן עפעס עסן, קאן אנט-
לויפן איבער דער גרענעץ, אדער צו א באקאנטן פויער, א סך ווידער האבן
געהאפט אזוי ווי עס גייט צו ווינטער, וועלן די רוסן אנהייבן אן אפנסיווע און
די דייטשן ארויסיאגן.

שבת, זיגער 11 בערך, האבן די שטאטישע פאליציאנטן צו וויסן געטאן דורך פויקן אין די גאסן, אז אלע לעבן-געבליבענע יידן, קאנען ארויס פון זייערע באהעלטענישן און זיך פריי באוועגן אין די גאסן, קיינעם וועט מער קיין שלעכטס נישט געשען. האבן זיך תיכף אנגעהויבן באווייזן איינצלע יידן אין גאס. זיי זענען ארויס פון די קעלערס, פון די ביידעמער, פון די וועלדער און פעלדער, מענער, פרויען און קינדער. יעדער זוכט זיין משפחה, אבער געפינט זי נישט. מענער אליין, פרויען אליין, קינדער אן עלטערן, עלטערן אן קינדער, מיט פארבונדענע קעפ, הענט.

אויך מיר האבן אנגעהויבן ארויסצוקריכן פון וואלד. יעדער זוכט זיין משפחה, אבער אומזיסט. איך האב מיין משפחה יא געטראפן. מיין פרוי דערציילט מיר, אז באלד ווי די דייטשן האבן געשריגן מיט ווילדע קולות „יידן העראוס!“, און איך בין נישט געווען, האט זי גענומען די צוויי קינדער, אנגעטאן זיי די בעסטע קליידער און פאר מיר מיטגענומען א מאנטל, ראזירציג, עפעס עסן, געלט, ווייל — מיר וועלן זיך דאך טרעפן אין ארבעטס-לאגער. פלוצעם קומט אריין א געסטאפא-מאן, און היסט זיי גיין, זי גייט מיט די קינדער, און ער נאך זיי. ווען זיי זענען שוין אוועק א שטיק וועג פון דער שטוב, בלייבט ער פלוצעם שטיין און זאגט צו איר: „דער טראנספארט איז וועג, גייט נאך האווע.“ האט זי זיך אומגעקערט מיט די קינדער אהיים, און דער רוצח איז אוועק. אין שטוב האט זי נישט פארשלאסן די טיר, ווייל באלד וועט דאך קומען א צווייטער זיי נעמען. אזוי איז זי געזעסן דאנערשטיק און פרייטיק אנגעטאן און געווארט. אבער מער האט קיינער די טיר נישט געעפנט, ביז איך בין שבת געקומען פון וואלד. ווען עס זענען זיך צוזאמענגעקומען א ביסל יידן, זענען מיר אריינגעגאנגען אין הויז פון משה יוסף פוקס — פון דארט האט מען דעם טאג דערמארדעט אכצן מענטשן — און האבן גענומען זאגן קדיש. אלע האבן געזאגט — מענער, פרויען און אויך קינדער. דאס איז נישט געווען קיין קדיש, נאר א ווילד געשריי פון נישט דערקוילעטע, עס איז געווען א ביטערער פראטעסט קעגן רבוננו של עולם: פאר וואס? פאר וואס קומט אונדז אזא ביטערע שטראף? — פיצעלעך עופהלעך, אומשולדיקע, לעבעדיק באגראבן, פאר וואס? צדיקים, תלמידי-חכמים, רבנים, שוחטים, דיינים, וועלכע האבן אפגעהיט אלע מצוות פון דער תורה, אלע מיטן שמעי-ישראל אויף די ליפן — דערשאסן, פאר וואס? איבער צוויי טויזנט יידן אומשולדיקע — כמעט לעבעדיק באגראבן אין צוויי קברים, פאר וואס? דער קדיש האט זיך געצויגן שעהען לאנג, אן א סוף, אלע האבן געוויינט און געיאמערט.

פון דער ערד אויסגעוואקסן אן אוקראינישער פאליציאנט, האט געכאפט דאס געווער און אים געוואלט דערשיסן, אבער דאס געווער האט פארזאגט. האט ער אים אפגעפירט צוריק אין ארעסט. דארט האט טאו דערציילט די יידן, אז אויפן בארג דערשיסט מען, זענען א סך אויף אים געווארן אין כעס, פאר וואס ער מאכט א פאניק און דערציילט אזעלכע נארישקייטן, אז מען שיסט אומשולדיקע מענטשן. ער האט אנגעהויבן זוכן פאר זיך א פאר-שטעק און, געפונען אין א קעלער פאפירן האט ער זיך מיט זיי צוגעדעקט, איז געלעגן צוויי טעג און שפעטער, ווען אלע יידן זענען שוין געווען טויט, ארויס פון דארטן און האט געלעבט צען חדשים ביז דער צווייטער אקציע. הי"ד.

און נאך צו פארצייענען :

ביים קבר איז געשטאנען ד"ר גאלדשטיין. די דייטשן האבן אים, זוי א ספעציאליסט, געוואלט באפרייען. האט ער פארלאנגט, זיי זאלן באפרייען אויך זיין כלה, חיהלע דרוקער. ווען זיי האבן דערצו נישט מסכים געווען, האט ער גענומען זיין כלה אונטערן ארעם און אויסגעשריגן: "דאס איז דייטשע קולטור? שיסט!" און זיי זענען צוזאמען געפאלן פון די קוילן. הי"ד.

ר' שמשון געלער, דער שוחט, האט שטייענדיק ביים קבר, אויס-געשריגן: "רבנו של עולם, אויב דיר איז רעכט, איז מיר אויך רעכט. שמע ישראל ד' אלוהינו ד' אחד!" הי"ד.

ר' הערשעלע פייער, א רב, א צדיק גדול, וואס איז אין גאנצן געווען פארטאן אין עולם-הבא, איז דעם טאג, ווי יעדן טאג, געווען אין בית-המדרש אויפן מאנאסטיר און געשטאנען אין טלית-און-תפילין, אויסגעדרייט צו דער וואנט און האט געדאוונט. איז אריין אהין א דייטש האט אים מיט דער קאלבע פון געווער געמאכט א לאך אין קאפ און א פארבלוטיקטן געטריבן אין טלית און תפילין דורך דער שטאט. ביים קבר האט ער אויס-געהויכט זיין כשרע נשמה, נאך פארן שיסן. הי"ד.

עס זענען געווען פאלן אז יידן האבן זיך פרייוויליק געמאלדן צום טראנספארט, זעענדיק אז מען פירט אוועק זייערע משפחות, ווי: יוסף דרעזנער דער קצב, הערש שניצלער, וואלף שירן א. א.

די אלע פרטים האבן איבערגעגעבן די אפגעראטעוועטע יידן און אויך פויערים.

*

די דייטשן האָבן ווייטער פאַרזיכערט, אז אַלע יידן לעבן און וועלן קומען צוריק פון דער אַרבעט. דאָנערשטיק אין אָוונט, נאָך דעם ערשטן טאָג מאָרדן, האָט די פרוי פון ד"ר שטעפּוראַק, די דערמאָנטע ווינער שונאָת־ישראל, געמאַכט אַ באַל פאַר די רוצחים. זיי האָבן אַ גאַנצע נאַכט גע־טרונקען און געהוּליעט, ביז זיי זענען פרייטיק אין דער פרי צוריקגעגאַנגען צו זייער „אַרבעט“. פרייטיק אין אָוונט האָט מען פאַרגעזעצט דאָס הוּליען. דאָנערשטיק אין אָוונט האָט מען די טויטע יידן צוגעדעקט מיט אַ ביסל ערד. אין דער זעלבער נאַכט זענען פון קבר פון צווישן די טויטע אַרויסגעקראָכן פיר לעבן־געבליבענע יידן. איינער פון זיי, אַ יונגערמאַן, דוד פויקער, איז אַרויס פונעם קבר אַ גאַנצער, אפילו נישט פאַרווונדעט. ער האָט אַ סך טויטע קערפער פון זיך אַראָפּגעוואָרפן און איז אַרויס אין גאַנצן איינגעטונקען אין בלוט. מורא געהאַט זיך צו ווייזן אין אַזאַ צושטאַנד, איז ער אַוועק אויפן נאָענטן בית־הקברות און דאָרט געלעגן צוויי טעג, דערנאָך צוריקגעגאַנגען צו זיין משפּחה, וועלכע האָט נאָך געלעבט. ווייטער זענען אַרויס פונעם קבר : צפורה שטיינער, די שוחטקע, מיט אַ ווונד אין דער לינקער האַנט ; מרים בירנבוים, די טאַכטער פון מענדל האַק, מיט אַ שטרייפשאַס אין שטערן ; און נאָך אַ מיידל, וועלכע די פויערים האָבן געכאַפט און דערמאָרדעט תיכף ביים קבר. זיי אַלע האָבן באַקומען הילף פון דאָקטוירים און נאָך געלעבט צען חדשים, ביז דער צווייטער אַקציע. די דייטשן האָבן זיך דערוויסט אַז עטלעכע יידן זענען אַרויס פון קבר, און געפאָדערט פון קאָמיטעט, מען זאָל זיי אויסליפערן, אָבער דאָס איז נאָטירלעך נישט געשען.

ווי מ'האַט אונדז איבערגעגעבן, זענען ביים קבר פאַרגעקומען פאַל־גנדע פאַלן :

זיידע פריילעך האָט בשום אופן נישט געוואָלט זיך אויסטאָן נאָקעט. ווען אַ דייטש איז צו אים צוגעקומען נענטער, אים צו צווינגען, האָט ער זיך געוואָרפן אויף אים, אויסגעריסן ביי אים דאָס געווער און אויפגעהויבן עס אים דערמיט. צו דערלאָנגען. זענען צוגעלאָפן אַנדערע דייטשן צו הילף און האָבן פריילעכן ממש צעהאַקט אויף שטיקער און אַריינגעוואָרפן אין קבר. אַנטשל טאָ, אַ קצב, דער זון פון לייב טאָ, איז אַנטלאָפן פון קבר, און ווייט פון דאָרט האָבן אים פויערים געכאַפט און צוריקגעבראַכט. האָט אַ דייטש אים אויסגעשטאַכן די אויגן און נאָכהער דערשאָסן. שמחה שניידער, אַ זון פון אליהו שניידער, צוואַנציק יאָר אַלט, איז אַראָפּגעשפרונגען פון באָרג, אפשר צוואַנציק מעטער הויך. אונטן איז ווי

געשלעפט די יידן פון די קעלערס, פון די בוידעמער און אנדערע באהעל-
טענישן, צו ערשט זיי מערדערלעך געשלאגן און דאן געבראכט צו די
דייטשן. זיי האבן באקומען פון די דייטשן געווער און געהאלפן זיי שיסן.
הונדערטער און טויזנטער פויערים זענען געגאנגען אויפן בארג זען ווי מען
שיסט די יידן. די שול-קינדער זענען די טעג געווארן באפרייט פונעם
לערנען און געשיקט זענען דעם ספעקטאקל.

מ'האט שפעטער דערציילט, אז די דייטשן האבן געהאט א באפעל
צו פארניכטן דאס מאל זיבן הונדערט יידן, אבער אזוי ווי די פויערים
האבן נישט אויפגעהערט צו ברענגען אלץ נייע קרבנות, האבן זיי ווייטער
געשאסן. עס האט אפילו נישט געהאלפן דער באפעל פון די דייטשן, מער
נישט צו ברענגען, ווייל זיי האבן שוין גענוג. אזוי ארום איז אין די צוויי
טעג צעשאסן געווארן מער ווי צוויי טויזנט יידן, כמעט די העלפט פון דער
יידישער באפעלקערונג פון קאסעוו.

ווען עס איז פינצטער געווארן, האט די שיסעריי אויפגעהערט. און
פלוצעם דערזעען מיר א פייער אין שטאט. דאס האט מען אונטערגעצונדן
די „גרויסע שול“, געכאפט צען יידן און זיי לעבעדיקערהייט אריינגעווארפן
אין פייער. די פארברענטע יידן, וועמענס ביינער מיר האבן שפעטער פון
דארטן ארויסגענומען און באהאלטן אויפן בית-הקברות, זענען געווען:
יוסף האזנפראץ, זיין שוואגער בערל ערנסט מיט זיין פרוי און צוויי קינדער,
זלמן שמערץ מיט זיין פרוי, רייזל קעס און מרדכי אבציס מיט זיין פרוי
און קינד, הי"ד.

במשך דער גאנצער צייט פון דער שחיטה האט דער יידישער
קאמיטעט פארהאנדלט מיט די געסטאפא-אפיצירן און געפרווט העלפן און
פארקלענערן דאס אומגליק. די קאמיטעט-לייט האבן קודם אויך נישט
געוואסט אז דאס שיסעריי אויפן בארג איז אויף יידן, אויך זיי האט מען
דערציילט, אז מען נעמט די יידן אויף ארבעט, און דאס שיסעריי זענען
איבונגען פון מיליטער. אבער פויערים זענען געקומען פון בארג און האבן
דערציילט, וואס דארט גייט פאר. דער קאמיטעט האט געגעבן געלט, גאלד,
טעפיכער, פעלצן, און די מערדער האבן אלץ צוגעזאגט די יידן צו באפרייען.
מיטגלידער פון קאמיטעט האבן מיט מסירת-נפש געארבעט, זענען
געלאפן אין די גרעסטע געפארן און געבראכט צו דער געסטאפא אלע גע-
פאדערטע זאכן. זענען אבער באלד דארט געווארן פארהאלטן און צוגלייך
מיט אלע יידן אומגעבראכט דעם זעלבן טאג. צווישן זיי זענען געווען: מאיר
קרעסל, זיסיע שלאסבערג, ד"ר הירש, שוואגער א. א. הי"ד.

די אומגליקלעכע זענען צוגעקומען צום צוגעגרייטן קבר, האָט מען זיי באַפֿוילן זיך אויסטאָן נאָקעט און אַזוי האָט מען זיי צוגעטריבן צום קבר־גרוב און געהייסן אַריינשפּרינגען. אין אַלע פיר זייטן פון קבר איז געשטאַנען אַ דייטש, נעבן אים אַ טיש מיט פלעשער משקה, פון וועלכע ער האָט יעדעס מאָל געטרונקען. נאָך יעדן ייד האָט דער דייטש נאָכגעשיקט אַ קויל, אַ טייל איז געפאלן טויט, אַ טייל איז געוואָרן נאָר פאַרווונדעט און אַ טייל אַפילו נישט פאַרווונדעט, נאָר לעבעדיק באַגראָבן. אונטער דער לאַסט פון די אַנדערע קערפער, וואָס זענען אויף זיי געפאלן.

קינדער האָט מען נישט געשאַסן: „אַ שאַד אַ קויל“, האָבן זיי געזאָגט. די געשרייען פון די נישט־דערשאַסענע זענען געווען שרעקלעך: „מאַמע“, „טאַטע“ — הערט מען ביז אין וואַלד אויף מאַסקאַלובקע, וואָס ליגט קעגנאיבער דעם „באַרג“.

דאָרט אין וואַלד ליגן מער ווי דרייסיק יידן, וואָס האָבן, גייענדיק פֿון דער אַרבעט, שוין נישט געקאַנט צוקומען צו זייערע דירות, ווייל ס'האָבן שוין דאָרט געאַרבעט די רוצחים. זיי זענען דעריבער אַוועק איבערן וואַסער אויף מאַסקאַלובקע און פון דאָרט אין וואַלד אַריין. צווישן די באַהאַלטענע אין וואַלד בין אויך איך געווען. מיר ליגן דאָ און ציילן די שאַסן. מיר ווייסן שוין, אַז יעדער שאַס איז אַ קאַפּ פון אַ ייד. די שיסעריי ווערט אַלץ געדיכטער און הערט נישט אויף. „מען שיסט אויס אַלע יידן אין שטאָט“, — זאָגט איינער צום צווייטן, — „צו וואָס דאָ ליגן? סיי ווי איז אַלץ פאַרלוירן“. אַבער מיר האָבן נישט דעם מוט צו גיין זיך מעלדן.

אַזוי דעם גאַנצן טאָג. מיטן אַוונט האָט דאָס שיסן אויפֿגעהערט. אַ שרעקלעך בילן פון הינט פון אַלע זייטן און אַ פינצטערניש, חושך־מצרים. איינער דעם אַנדערן זעט נישט, און אַרויסצוגיין פון וואַלד איז אַפילו נישט צו דענקען. מיר ליגן־איבער די נאַכט אין וואַלד.

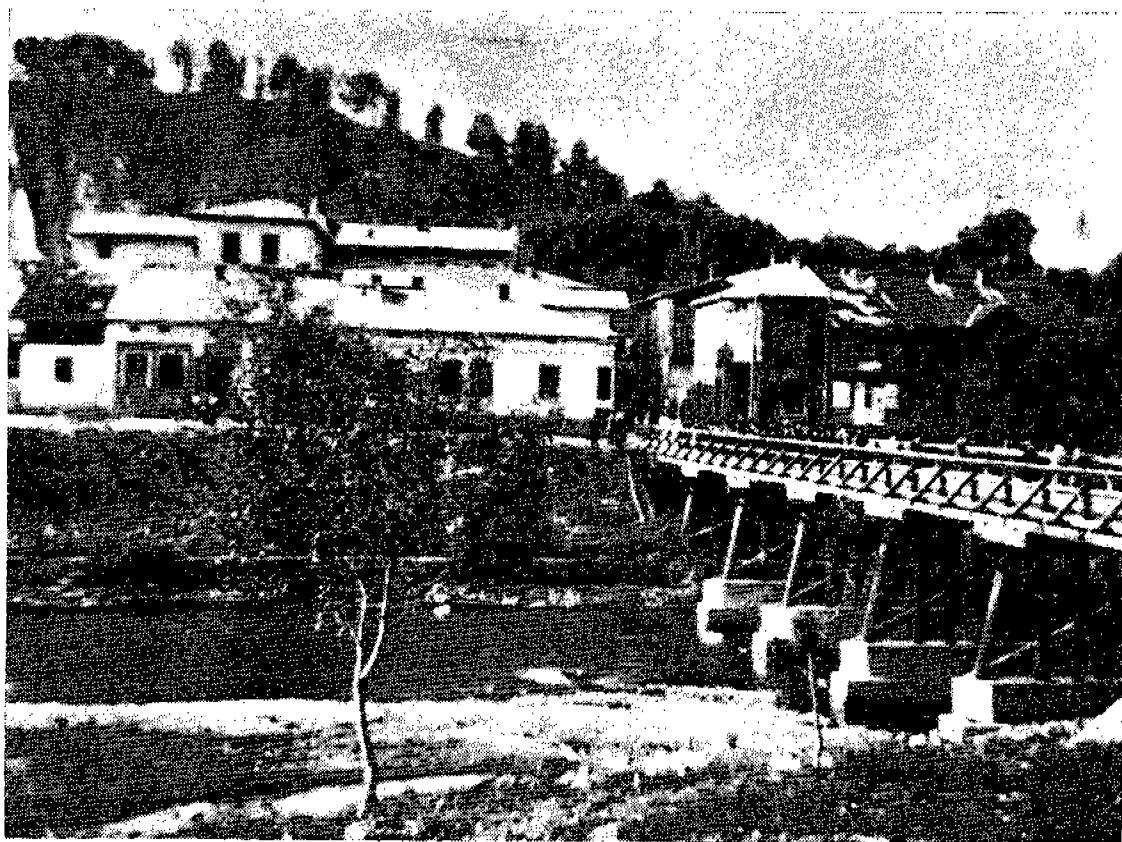
פרייטיק אין דער פרי הייבט זיך אַן די שיסעריי פון דאָס ניי. ווידער די זעלבע קולות פונעם באַרג. ווען די יידן פרעגן אין אַרעסט, ווהין מען פירט זיי? ענטפערן די דייטשן: „איר פאָרט אויף אַרבעט. אין אַוונט קומט איר צוריק“. אויף דער פראַגע וואָס איז דאָס שיסעריי? ענטפערן זיי, אַז דאָס זענען איבונגען פון זייער מיליטער.

דעם גאַנצן פרייטיק הערט נישט אויף דאָס שיסן. אין יענעם טאָג האָבן אַרטיקע אוקראַינער און אויך פּאָליאַקן געבראַכט יידן צו דער שחיטה. די דייטשן האָבן נאָר געשאַסן. די אוקראַינישע פויערים זענען, באַוואַפנטע מיט שטעקנס און געווער, באַפאלן די יידישע הייזער און האָבן אַרויס־

לאסט-אויטאס פול געפאקט מיט געסטאפא, די שטאט ווערט פון אלע זייטן
אפגעשלאסן, מען קאן נישט אריין און נישט ארויס.

פלוצעם באפאלן געסטאפא-לייט די יידישע הייזער. מיט שרעקלעכע
געוואלדן "יודען העראוס!" רייסן זיי אויף ווי ווילדע צעיושעטע חיות.
די טירן און שלעפן ארויס יידן, איבערגעשראקענע, בלאסע, אלטע און
יונגע, מענער, פרויען און קינדער, מאמעס מיט פיצלעך אויף די הענט. אין
דרויסן שטעלן זיי צוזאמען טראנספארטן צו עטלעכע הונדערט, און עטלעכע
דייטשן פירן זיי אוועק אין שטאטישן ארעסט. זיי זאגן די יידן, אז מען נעמט
זיי אויף ארבעט.

ס'איז גענוג געווען ארויפצוגיין אויפן בוידעם, אדער אראפגיין אין
קעלער, כדי צו בלייבן אין דער היים. זיי האבן דאס מאל מער נישט געזוכט.
אבער זייער א סך יידן זענען אליין ארויס אין די גאסן און געגאנגען אין
די טראנספארטן. ביים ארעסט זענען געשטאנען לאסט-אויטאס, דארט
האט מען אויפגעלאדן די מענטשן און אוועקגעפירט אויפן "בארג". איידער

גשר מוסקאלובקה — ההר, עליו נרצחו ונקברו אחינו ואחיותינו.
מאסקאווער בריק — דער בארג, ווו עס זענען דערמארדעט און באגראבן
געווארן טויזנטער קאסעווער יידן.

שטעטלעך. דער יידישער קאמיטעט אין קאסעוו האט זיי איינגעארדנט אין הייזער, באזארגט מיט עסן און תיכף נאך יום-כיפור געשאפן פאר זיי אין דער מזרח-ישוב א קיך, ווו זיי האבן דריי מאל אין טאג באקומען עסן.

סוכות. מיר באקומען זייער טרויעריקע ידיעות פון אלע זייטן: אין סטאניסלאוו האבן די דייטשן אין איינעם א טאג צוזאמענגענומען צוועלף טויזנט יידן, אוועקגעפירט אויפן בית הקברות און דארט מיט מאשין-געווער צעשאסן; אין קאלאמיי האט די געסטאפא ארומגערינגלט די מארקע גאס מיט דעם אויסרייד, אז דארט זענען באהאלטן קאמוניסטן, ארויסגענומען פינף הונדערט יידן, אוועקגעפירט אין דארף שעפאראווע און דארט אין וואלד צעשאסן. צווישן די דערשאסענע איז אויך געווען די קאסעווער רביצין מיט איר טאכטער חוהלע, וועלכע האבן געלעבט אין קאלאמיי. דער רבי, ר' חיימל ז"ל, מיט זיינע פינף קינדער זענען געווען אויף א צווייטן פלאץ באהאלטן, אין קאלאמיי. א סך פון אונדז האבן נישט געגלייבט די ידיעות: ווי איז דאס מעגלעך, מען נעמט הונדערטער אומשולדיקע מענטשן און מען שיסט זיי??!

חול-המועד סוכות איז פון סניאטין געקומען א יידישע פרוי, פאר-קליידעט אלס א פויערטע און איבערגעגעבן, אז דארט האט די געסטאפא צוזאמענגענומען זיבן הונדערט יידן און זיי אוועקגעפירט. די דייטשן האבן געזאגט, אז מ'נעמט זיי אויף ארבעט, אבער אנדערע האבן חושד געווען, אז אויסער דער שטאט האט מען זיי דערשאסן. דער קאמיטעט האט זיך פארשטענדיקט מיט דער פרוי, געגעבן איר געלט זי זאל צופארן קיין סניאט-טין און ברענגען א גענויע ידיעה, וואס מיט די יידן איז געשען. אבער מען האט זי מער נישט געזען.

סוכות איז צו ענדע — דינסטיק איז שמחת-תורה. מיטוואך איז יאריד אין שטאט, מען זעט מער דייטשן זיך ארומדרייען, אין די גאסן, א טייל מיט הינט, אבער עס פאלט קיינעם נישט איין, אז עפעס גרייט זיך. ווי תמיד, גייט מען צו דער ארבעט. די פויערים, וועלכע האבן יא געוואסט, אז אויפן בארג אויסער דער שטאט גראבט מען גריבער, האבן דאס געהאלטן בסוד און אפילו זייערע גאנצע יידישע פריינד נישט דערציילט. א ייד, א געמיינדע פאליציי, מיטן נאמען אלתר בוך, וועלכער האט אויך געגראבן אויפן בארג, האבן זיי באלד אויפן ארט דערשאסן. ער איז געווען דער ערשטער קרבן. דאנערשטיק דעם 16טן אקטאבער 1941, זעקס א זייגער פרי, אלע יידן ווערן פון די ארבעטס-פלעצער אהיימגעשיקט. „היינט ארבעט מען נישט“, זאגט מען זיי. אהיימגייענדיק זעט מען: עס קומען אן

דייטשן וועלן קומען, כדי זיך אפצורעכענען מיט די יידן, נאָר אליין עס געטאָן: ווי ווילדע חיות האָבן זיי, די שכנים פון די יידן, צו וועלכע זיי זענען יעדן טאָג געקומען לייען געלט, מיט וועלכע זיי האָבן געהאנדלט, דערשמעקט, אַז מען מעג יידן מאַרדן, און אין אַ שיינעם העלן טאָג צוזאַמען-געטריבן אלע יידן מיט זייערע משפחות צום טייך (טשערעמאַש), וואָס איז פון די רעגנס געווען אויפגעשוואָלן, זיי צוזאַמענגעבונדן צו צען און צו פופצן מיט שטעכעדיקע דראַט און אַריינגעוואָרפן אין וואַסער אַריין. מער ווי הונדערט יידן זענען אויף אַזאַ שרעקלעכן אופן אומגעבראַכט געוואָרן. איין איינציקע פרוי נאָר, מיטן נאָמען גלאזבערג, איז געבליבן לעבן און זי האָט דאָס דערציילט. אַ טייל פון די קערפערס איז אַראָפּגעשווומען ביז קיין קאָסעוו, און דאָרט האָט מען זיי מקבר געווען.

די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שווערער, אַרבעטן האָט מען געמוזט גיין, עסן איז געוואָרן קנאַפער, מ'האָט שוין באַשטימט שעהען, ווען יידן מעגן אַרויסגיין איינקויפן אין מאַרק, און שלאָגן איז אויף דער טאָג-אַרדענונג. נישט קיין אונטערשיד מענער, פרויען אָדער קינדער. אַ פאָליציאַנט אַ דייטש, מיטן נאָמען פיאָרונאַ, איז אַ גאַנצן טאָג געלאָפן איבער די גאַסן מיט אַ לאַנגער בייטש, וואָס האָט ביים עק אַ בלייערנעם קנאַפ, און האָט געטיילט שמיץ אויף רעכטס און לינקס. אַנדערע דייטשן האָבן געטראָגן קורצע גאַהייקעס און מיט זיי מוכה געווען די יידן. דאָס האָט זיי נישט געשטערט צו קומען אלע מאָל צום יידישן קאַמיטעט און פאָדערן פאַרשידענע מתנות: שטאַפן, לעדער, מאַנטלען, טעפּיכער און דער עיקר משקה: וויין, שנאַפּס, קאַניאַק א. א. מ'האָט געוויינט און געגעבן. מיר זענען אָפּגעריסן פון אַנדערע שטעט: קיין ראַדיאָ-באַריכט, קיין צייטונג, און די פויערים דערציילן אונדז נאָר שלעכטס.

ערב יום-כיפור זענען אָנגעקומען וועגענער מיט 180 אונגאַרישע יידן, מענער פרויען און קינדער. זיי האָבן דערציילט, אַז די אונגאַרישע מאַכט-אַרגאַנען האָבן זיי אַרויסגעשיקט קיין גאַליציע, צו די דייטשן, ווייל זייערע עלטערן זענען געווען פוילישע בירגער. זיי זענען אלע געווען שוין געבוירענע אין אונגאַרן. מאַסן יידן, טויזנטער, האָט מען דאָרט צו-זאַמענגעטריבן און איבערגעגעבן צו די מערדער. די דייטשן האָבן זיי געטריבן ביז צום דניעסטער, זיי אַריינגעיאָגט אין וואַסער און אָנגעהויבן אַ שיסעריי אויף זיי. מאַסן זענען געפאלן טויט. דאָס וואַסער איז געוואָרן רויט פון בלוט. נאָר אַ קליינע צאָל איז געבליבן לעבן, זענען אַריבער גע-שווומען און זיך געראַטעוועט. איצט האָט מען זיי געשיקט אין די שטעט און

פאר דער יידישער באפעלקערונג און אונטערגעקויפט די פאליציאנטן. זיי זאלן ביי דער ארבעט נישט שלאגן. ער האט אויך פארטיילט די ארבעט אזוי, אז אלע זאלן ארבעטן, נישט נאר איין טייל פון דער באפעלקערונג. ס'האט געטראפן, אז די מער פארמעגלעכע פלעגן באצאלן די ארעמע, זיי זאלן פאר זיי ארויסגיין צו דער ארבעט.

אין א געוויסן טאג האט דער קאמיטעט באקומען א באפעל פון ד"ר שטעפוראקס פרוי, א שרעקלעכע אנטיסעמיטקע, די אקטיווסטע אין דעם אוקראינישן קאמיטעט און באזונדערס אקטיוו ביים רודפן יידן, צו רענאוויירן און אויסמעבלירן 5 וויליעס פאר די אנקומענדיקע דייטשע געסטאפא-אפיצירן; צוצוגרייטן און אויסמעבלירן ווינונגען און ביוראען פאר דער דייטשער פאליציי, קרימינאל-פאליציי (וועלכע איז באשטאנען מיינסטנס פון פאליאקן) און אויך פאר דער אוקראינישער פאליציי.

ס'האבן נישט געהאלפן קיין טענות, אז ס'זענען נישטא די מיטלען דערצו. בליט-ברירה האט מען געזאמלט געלט און געדונגען ארבעטער, וועלכע האבן אלץ צו דער באשטימטער צייט אויסגעפערטיקט.

אין חודש סעפטעמבער 1941 האבן זיך באוויזן די ערשטע דייטשן, טייל אויף פערד און טייל אויף אויטאס. זיי האבן פארגומען די צוגעגרייטע ווינונגען, און שוין אויפן צווייטן טאג אנגעהויבן כאפן יידן צו פוצן די פערד. אזוי ווי די יידן האבן נישט באוויזן צו פוצן ווי זיי האבן געוואלט, האט מען געשלאגן, און קריגן געשלאגן ביי דייטשן איז פיל ערגער ווי ביי די אוקראינער; דא ליגט מען אין א קאלוזשע בלוט און מען בעט נאר א קויל; אבער נישט אזוי שנעל טוט דער דייטש די טובה.

דער פחד איז געווען גרויס, די גאסן זענען געווארן ליידיק, און נאר ווען מען האט דרינגנד געמוזט זיין אין גאס, איז מען געגאנגען. צוויי טעג שפעטער האבן די דייטשן געכאפט יידן און מיט שערן אדער מעסערס אנגעהויבן שניידן בערד. פארשטייט זיך, אז צו דער בארד האט מען צוגעשניטן א שטיק פנים. די ערשטע יידן מיט אזעלכע אפגעשניטענע בערד זענען געווען ר' זרח ערליך, אלטער לופט, משה שערף ז"ל און נאך אנדערע. גלייך נאך דעם האבן א סך יידן אליין זיך אפגעשוירן די בערד, א טייל האט זיך ארומגעבונדן די פנימער מיט א טיכל און א טייל האט זיך נישט ארויסגעוויזן אין גאס.

אינצווישן זענען אנגעקומען ביטערע ידיעות פון די דערפער פון קאסעווער באצירק, אין יאבלאניצא, הריניאוו, ריטשקא-דידושקא א. א. האבן די ארטיקע פויערים נישט געהאט קיין צייט צו ווארטן ביז די

געפייניקטע זענען געווען שרעקלעך, זיי האבן געבעטן א קויל, אבי נישט שלאגן. טייל מאל פלעגט געלונגען אויסצוקויפן די פארשפארטע יידן פאר א גרעסערער סומע געלט.

די ברויט־קארטן האט מען ביי די יידן צוגענומען, און אין זייער פיל הייזער איז טאקע נישט געווען וואס צו עסן. די לאגע איז געווארן מיט יעדן טאג ערגער, און ס'איז נישט געווען מיט וועמען צו פארהאנדלען, כאטש דאס זענען געווען די אוקראינער, מיט וועלכע מיר פלעגן זיך פריער טרעפן ביי פארשידענע געלעגנהייטן, און די באציאונגען מיט די נישט־יידן אין קאסעו זענען געווען תמיד גוטע, אבער — ווען שלאגן און רויבן יידן איז נישט קיין פארברעכן, דארף מען מקיים זיין די מצוה.

צו ערשט האבן אונדזער געגנט באזעצט אונגארישע מיליטערישע טרופן. אויך זיי האבן גלייך אנגעהויבן פאדערן, מיר זאלן זיי צושטעלן עסן פאר דער ארמיי. די קוואנטומס זענען געווען אזעלכע, אז ס'איז פשוט אוממעגלעך געווען צו קלערן דערפון, מיר האבן זיי דאך געמוזט ערשט קויפן, און ווי נעמט מען דאס געלט דערצו? נאך לאנגע דינגענישן האבן זיי עפעס אראפגעלאזט, און די יידן האבן געגעבן, אויסער דעם האבן די סאלדאטן אליין באזוכט די יידישע הייזער און גענומען וואס ס'איז זיי נאך אונטער די הענט געקומען. די בהמות וואס יידן האבן פארמאגט האבן זיי צוגענומען, די ראדיאס האט מען אונטער טויט־שטראפן געמוזט אפליפערן. סוף יולי האבן זיי געגעבן א באפעל, אז מענער און פרויען, און אויך קינדער פון 12 יאר אן, מוזן טראגן אויף דעם ארעם א געלן באנד, וועלכער איז שפעטער פארביטן געווארן אויף א ווייסן.

צו דער זעלבער צייט האט זיך צוליב די אלע דערמאנטע געשעענישן ארגאניזירט אין שטאט א יידישער הילפס־קאמיטעט, וועלכער האט ארומ־גענומען אלע געוועזענע עסקנים פון די פארטייען: ווי דעם רבינס פארטיי, אלגעמיינע ציוניסטן, מזרחי, פועלי־ציון. זיין ערשטע אויפגאבע איז געווען צו באזארגן מיט עסן די ארעמע שיכטן, וועלכע האבן דעמאלט געהונגערט. מ'האט געגרינדעט א קיך, וועלכע האט זיי צוגעטיילט ווארעם עסן. דער קאמיטעט פלעגט יעדעס מאל ביי די איבערפאלן אויף יידן, אויסקויפן זיי פון די הענט פון די אוקראינישע רוצחים און אינטערווענירן ביי די אונגארישע מאכט־ארגאנען וועגן די רדיפות פון די אוקראינער. קיין גרויסע טובות האט מען פון זיי באמת נישט געהאט, נאר זיי, די אונגארן אליין, האבן נישט געשלאגן און נישט געמארדעט.

דער קאמיטעט האט אויך געשאפן פארשידענע ארבעטס־פלעצער

די אויבנדערמאנטע פריינד זענען אין דער פארעם פארשידן, אבער אין אינהאלט אין גאנצן אידענטיש. נישטא קיין סתירות צווישן זיי, כאטש די פערזענלעכע איבערלעבענישן פון יעדן באזונדער זענען געווען פארשידענע.

דעריבער גיבן מיר דא דאס ווארט דעם עדות, וואס זיין באריכט איז דער אויספירלעכסטער, ווייל ער אליין איז געווען איינער פון די ווייניקע, וועלכע האבן נישט פארלאזט אויף איין טאג קאטעו אין דער שרעקלעכער תקופה 1941—1942.

אט איז זיין, ברוך ענגלערס, שריפטלעכער באריכט, אן ענדערונגען:

★

ווי נאך די לעצטע רוסן זענען אנטלאפן, האבן אונדזערע ארטיקע אוקראינער אויפגעהויבן די קעפ. נעכטיקע "קאמוניסטן" האבן איבער נאכט באקומען אן אנדערע פעל און האבן זיך תיכף ארגאניזירט און געשאפן א קאמיטעט, וועמענס איינציקע אויפגאבע איז געווען: נעמען נקמה אין די יידן: "די יידן האבן פריינדלעך אויפגענומען די רוסישע טרופן, די יידישע קאמוניסטן האבן געהיליט, מיר וועלן זיי באצאלן!".

רויבן, גולענען, שלאגן יידן, איז געווארן א טאג-טעגלעכע דער-שיינונג, "אין א זעלבסטשטענדיקער אוקראינע איז פאר יידן קיין פלאץ נישטא", האבן זיי געזאגט. אונדזער לאגע איז געווארן זייער שלעכט. קיין איינציקער אוקראינער, פון די אזוי-גערופענע ליבעראלע און סאציאליסטן, האבן נישט אויפגעהויבן זייער שטים קעגן די רדיפות און גולות. די גלחים אין די קלויסטערס, מיט קליינע אויסנאמען נאר, האבן געפרעדיקט מ'זאל די יידן אויסראטן, און די פויערן האבן דאס מקיים געווען. זיי זענען געווען די איינציקע באלעבאטים איבער אונדזער לעבן און פארמעגן. אלע טאג זענען געקומען נייע גזירות, קאנטריבוציעס אין סומעס, וועלכע מיר זענען נישט אימשטאנד געווען צונויפצוזאמלען. אלע יידן, פון 12 ביז 60 יאר, האבן יעדן טאג געמוזט גיין צו דער ארבעט; ארבעט — אומפראג-דוקטיווע, נאר אבי צו דערגיין די יארן... ביי דער ארבעט האבן די אוקראינישע פאליציאנטן, וואס האבן געהאט די השגחה איבער דער ארבעט, געשלאגן אן רחמנות ביז בלוט.

ס'איז ארויס א גזירה, אז מער ווי דריי יידן צוזאמען טארן זיך נישט ווייזן אין גאס, אבער ס'איז אויך גענוג געווען מען זאל טרעפן צוויי יידן גיין צוזאמען, מען זאל זיי באלד אריינזארגן אין א קעלער ביי דער פאליציי, ווו די באנדיטן זאלן זיי שלאגן מיט קאלבעס פון געווער, אדער מיט שטעקנס, ביז זיי הייבן אן צו שפייען מיט בלוט. די קולות פון די

דער אומקום פון קאסעווי

וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין קאָסעווי פון דעם טאָג אָן, ווען די רוסן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, אָנהייב יולי 1941 און ביז קאָסעווי איז געוואָרן "יודען-ריין" אין נאָוועמבער 1942; ווי אַזוי עס האָט זיך אין די גורלדיקע 16 חדשים די קאָסעווער יידן געלעבט און ווי אַזוי זיי זענען אומגעבראַכט געוואָרן, גיבן אונדז איבער די ווינציקע ביים לעבן-געבלי-בענע, וואָס זענען געווען עדות פון די געשעענישן און האָבן אַלץ מיט-געמאַכט אויף זייער אייגענער הויט.

ס'איז נישט לייכט מיט זיי צו רעדן, זעסט בפירוש, אַז גריבלענדיק אין די זכרונות פון יענע טעג, רייסן זיך ביי זיי אויף די אַלטע ווונדן, און זיי לעבן נאָך אַ מאָל איבער דעם פחד, דעם צער פון דעמאָלט, ווייל יעדער פון זיי האָט געזען הונדערט מאָל דעם טויט פאַר די אויגן. יעדער האָט אַליין געליטן שווערע פאַרלוסטן אין זיין משפּחה און ער איז ניצול-געוואָרן נאָר על-פי נס.

אַליין אַ שווער-געטראָפּענער, פאַרלוירן די גאַנצע משפּחה, ביז צום לעצטן, האָב איך, נאַטירלעך, די גאַנצע צייט מיך ערנסט פאַראינטערעסירט מיט די פרטים פון דעם גרויסן אומבאַשרייבליכען אומגליק. פילנדיק אָבער די גרויסע אַחריות פון איבערגעבן דעם פאַרלוירן פון די געשעענישן אין אונדזער ספר "יזכור" און דאָ שטעלן אַ גרויסע מצבה אַלע אונדזערע קדושים, אונדזערע טייערע ברידער און שוועסטער, האָב איך, באַפּול-מעכטיקט דערצו דורך אונדזער קאָסעווער ועד, פאַרבעטן אַ טייל פון די ניצול-קוסוב און אין געשפרעכן מיט זיי געהערט נאָך אַ מאָל באַריכטן און פירושם צו דער גרויסער טראַגעדיע.

איך האָב גערעדט נאָך אַ מאָל מיט די פריינד: זלמן גלאזבערג, פרידע גאַלדשמיד-בלאַטשטיין (בת חיים), אהרן דיסטעלהיים-וואַכטעל, שלמה האַזעלמאַן, ברוך ענגלער, מענדל לייב פייגער און אַנדערע. נאָך אַ מאָל געלייענט די שריפטלעכע פּראָטאָקאָלן פון די פריינד: ד"ר וואַלף מאַנדל און לולא ראַנד-משולם פון זייער עדות-זאָגן אין "יד ושם" און דעם קורצן באַריכט, "על קהילת זשאביה" פון פריינד דוד שפּאַטהיים. דאָס פריער געהערטע פון פיל אַנדערע און דאָס עדות זאָגן פון

דער אומקום פון קאסעווי

חורבן ושואה

חורבן און אומקום

זי האט קיין מאל נישט געוואסט פון קיין מידקייט. און ווען מען האט זי גערופן, גרייט געווען צום גיין. ווען מען האט געדארפט שיקן עמעצן אין שפיטאל קיין קאלאמיי, אדער לעמבערג, האט חיה שרה געשאפן דאס געלט. ווען מען האט געדארפט שיקן א חבר אדער חברה קיין ארץ-ישראל, האט זי געגעבן די ערשטע 50, אדער 100 זלאטעס. זי איז אויך געווען אלע יארן א טרייע און איבערגעגעבענע חברטע אין דער „פועלי-ציון“ פארטיי און א חברה פון קאמיטעט.

פאר דער מלחמה איז מרדכי אוועקגעפארן קיין אמעריקע צו פאר- לענגערן זיינע פאפירן. האט מיטגענומען מיט זיך זייער צוועלף יאריקן זון, און חיה שרה איז געבליבן אין קאסעוו. ווען מען האט געגרינדעט א קיך אין דער צייט פון די דייטשן, צו באשפייזן די בערך צוויי הונדערט אונ- גארישע פליטים, וועלכע האבן זיך צו אונדז געראטעוועט, האט זי זיך באלד געשטעלט אין דינסט, געקאכט און אויסגעטיילט דאס עסן פאר זיי.

ביי דער ערשטער אקציע דעם 16טן אקטאבער 1941 איז זי אומגע- קומען פון די קוילן פון די נאצישע מערדער און ליגט אין דעם ברידער- קבר אויפן קאסעווער בארג.

מרדכי איז אין אמעריקע, און זייער זון איז אן אדוואקאט אין ניו-יארק.

כבוד חיה שרה, דעם באשיידענעם, גוטן און געטרייען מענטש און חבר! הי"ד.

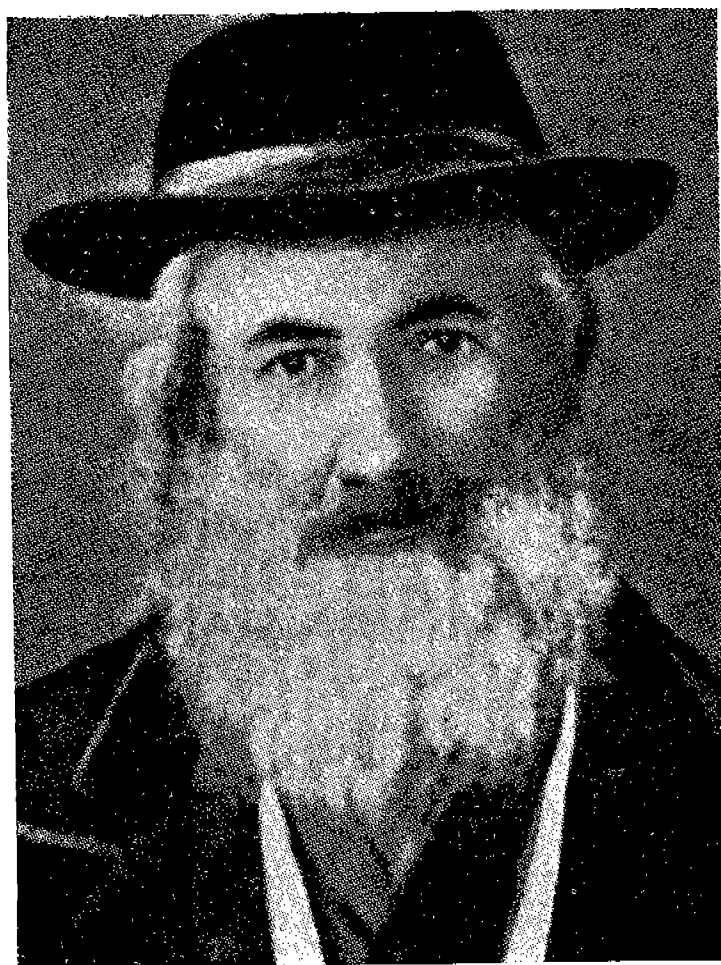
חיה-שרה בארטפעלד

געבוירן און דערצויגן ביי ארעמע עלטערן, האט זי שוין אין די יונגע יארן אנגעהויבן ארבעטן ביי אייזיק שנייבערג אין דער טריקאטאזש-פאבריק, און סיי די באלעבאטיס, סיי די ארבעטער האבן זי זייער ליב געהאט. א שטילע, א גוטע, שטענדיק גרייט צו העלפן יענעם, האט זי זיך דערווארבן א שם-טוב ביי יעדן, וואס איז מיט איר געקומען אין בארירונג. שפעטער, ווען עס איז געקומען פון אמעריקע אונדזער חבר מרדכי בארט-פעלד, און זי האט מיט אים חתונה-געהאט, איז זי געווארן די מאמע פון אלע ארעמעלייט. איר מאן, אליין א קאסעווער, האט אין אמעריקע מצליח געווען, דאס פון דארטן געבראכטע געלט, געשטעלט אין איר רשות, און זי האט געוואוסט, ווי אזוי דערמיט אומצוגיין.

א גאנצן טאג איז איר וווינונג געווען די היים פאר אפענע און פארבארגענע ארעמעלייט. דארט האט מען געגעסן און געטרונקען און באקומען א שיינע נדבה. זי איז געווען פארזיצערין פון פרויען-פאראיין „לב-טוב“, און האט אליין געטיילט מיט א ברייטער האנט גרויסע סומעס.

שרה ברטפלד

מנחם הייזלר

זוכרת אני את ליל הסדר, כשהסבא לבוש הקיטל הלבן הסב אל השולחן, הקידוש החגיגי, אמירת ההגדה בייחוד החלק השני אחרי האוכל. כאן היה קולו הולך וגובר ועמו התלהבות. שירתו נשמעה בכל הרחוב, עד שיצאו השכנים מבתיים ועמדו מאחורי החלון להאזין... אנחנו הנכדים הקטנים, הוקסמנו מסבא ולא רצינו ללכת לישון. לא יכולנו להיפרד מן השולחן, ויושבים היינו עד שעה מאוחרת בלילה, כשעינינו נעצמות...

בשנת 1922, בגיל 75 עלה סבי ארצה ישראל. זמן קצר התגורר אצל בנו הר' מנחם הייזלר בנוה-שלום ביפו, אחר עבר לגור בצפת אצל קרוביו ושם נתמנה לבעל תפילה וראש מתיבתא בישיבת רידב"ז. באיצטלא זו כיהן עד סוף ימיו. הגיע לגבורות ונפטר בשיבה טובה בק"ק צפת.

זכרונות הילדות הקשורים בסבא נחרתו עמוק בלבי. זה היה יהודי, שחי את חייו במילואם, שידע לתת ביטוי לרגשותיו וידע ליצור אווירה של קדושה ויראת כבוד. יהי זכרו ברוך!

לחינוכנו. כאדם בעל השקפות מתקדמות חונך אותנו לחיי עבודה, אהבת הזולת ולשוויון, ועל הכל לאהבת המולדת הרחוקה והקרובה ללבנו. סיפר לנו על יוסף טרומפלדור וחבריו, על אליעזר בן-יהודה, על הזקן שהלך להיות איכר — הלא הוא א. ד. גורדון. לאור האידיאלים האלה התחנכנו. בבית שלטה השפה העברית. אפילו אמא ע"ה הספיקה ללמוד ולדבר עברית.

עקב המכתבים שהגיעו מדודנו מ. היזלר, שעלה ארצה ב-1921, היה קיים קשר חי עם הארץ. כל מכתב היה מאורע חשוב. גם עתונים מן הארץ היה שולח לנו. קראנו-בלענו הכל בחשק רב והשמחה בבית היתה שלמה.

השנים עברו — התכוננו כולנו לעליה. אני הייתי הסנונית הראשונה ואחי ואחיותי קיוו בתור לסרטיפיקט. אך השואה הקדימתם ולא זכו... הי"ד.

סבי ר' פינחס (פיני) הייזלר

את סבי ר' פיני הייזלר ז"ל אני זוכרת מימי ילדותי. הוא היה תלמיד חכם, חסיד וירא שמים.

שנים רבות כיהן בתפקיד בעל תפילה אצל הרבי ר' משה'לה האגר זצ"ל, האדמו"ר מקוסוב. היה מלווה אותו במסעיו ברחבי אוסטריה-הונגריה. יהודי עליון ושמח היה. אוהב לבדח ולהתבדח. בכל שמחה, כגון חתונה וברית מילה, שהשתתף, נהנו הבריות מבדיחותיו ואימרי התורה שלו והעיקר משירתו רבת הרגש והעוז. היה לו קול צלול בוקע שחקים והציבור התמוגג מהנאה.

בקביעות היה מתפלל כשליח ציבור בביה"כ הגדול בכל שבת. שיא הצלחתו היה בימים גוראים. בתפילותיו כבעל שחרית, בעל מוסף ובעל קורא כאחד לא היה שני לו בעירנו.

כיהודי שומר מצוות היה נוהג לקום באשמורת הבוקר לערוך חצות וללכת לבית הכנסת "להגיד" תהילים. פעם קרהו מקרה לא נעים, בלכתו בלילה, ומאז אמר תהילים בבית. היה מדליק את מנורת הנפט הקטנה, יושב במטבח שלא להפריע לאנשי הבית ומקונן על חורבן הבית, על שכינתא בגלותא וקולו כה נוגה, אך גם ערב.

לעתים הייתי מתעוררת בהגיע אלי הקול החרישי והבכיני. האור הקלוש של מנורת הנפט, החושך הניבט מבעד לחלונות — כל אלה יצרו אוירה מיסטורית, אורא דקדושה.

א ב י א ל י ה ו פ י נ ס ט ר

מוקדש לאמי שרה, לאחי ואחיותי:

יעקב, מלכה, הדסה ומאיר הי"ד.

תנועת התחיה של עם ישראל הולידה טיפוסי אדם, אשר קורצו כביכול מחומר אחר. אדם כי דבק ברעיון התחיה האמין בו והתמסר לו בכל נפשו ומאודו.

אבי אליהו פינסטר הי"ד היה אחד מאלה, שדבקו ברעיון הציוני ותחיית השפה העברית, עבד ועשה למענם בכל השטחים. אולם עיקר פעילותו הייתה בהוראה בבית הספר העברי. בחינוך הנוער ובהחייאת הלשון העברית בפי הדור הצעיר ראה שליחות ויעוד חייו. ביאליק מתאר ב"מתמיד" את בחור הישיבה, המקריב את חייו על מזבח התורה, אולם עוד לא קם המשורר, שיתאר כיצד הקנו מורים תורה בעיירה היהודית בימים ההם. באיזו תנאים עבדו ומה היה שכרם ואיך פירנסו את משפחותיהם.

המשכורת הזעומה, חוסר תנאים סוציאליים וריבוי שעות העבודה, כל אלה לא מנעו מאבי מלעבוד במסירות ובהתלהבות והיה מאושר בלכתו ברחוב ושמע את הצליל של השפה העברית, החיה בפי הילדים.

קיים היה ועד בית-הספר, שעליו היה לדאוג לצרכיו, לקבוע את גובה שכר הלימוד, לקבל ילדים וכו'. אולם מי שידו לא השיגה לשלם נתקבל בהסכמת המורה חנם אין כסף, שהעיקר היה לו: להרבות תורה. אבי ע"ה אירגן ספריה ע"י ביה"ס, חילק ספרים לקריאה וכך הרגיל את תלמידיו לקרוא ספר עברי.

זכורות לי ההצגות היפות, שערכו תלמידי ביה"ס העברי. את התלמידות הבוגרות, שכבר עזבו את כותלי ביה"ס, אירגן בחוג שקראו לו "עבריה". שם התאספנו ושוחחנו בעברית. היו שם הרצאות בעברית, ממנו ומאחרים.

ואמנם עמלו נשא פרי. רבים מחניכיו הלכו לתנועות הנוער החלוציות, נכנסו לפלוגות הכשרה, מהם זכו ועלו לארץ ונמצאים בקיבוצים ובמקומות אחרים בארץ.

ובבית, בחוג משפחתו — למרות טירדותיו ודאגותיו הקדיש זמן

עליו? האם אין אלה "עקבתא דמשיחתא"? ונזכר הוא בדברי ר' אליעזר בן אבינא: "אם ראית מלכויות מתגרות אלו באלו — צפה לרגלו של משיח". והרש"לי פייאר ציפה לרגלו של משיח והיה יושב בבית המדרש, כשהוא עטוף בטלית ועטור בתפילין עד שעות מאוחרות של אחה"צ, מבלי שאוכל יבוא אל פיו ועוסק בתורה ועבודה.

באותו יום המר והנמהר, ביום כ"ה בתשרי תש"ב, הלך איש הס.ס. ימ"ש, בלווית שוטרים אוקראינים עוזריו, לחפש אחרי יהודים, שהסתתרו בבתיהם ומצאו את הרש"לה בבית המדרש עטוף בטלית ותפילין. "הנה היהודי שחולל את המלחמה הנוכחית, המכוונת נגד הרייך", קרא איש הס.ס. ובמכת חרב אחת מחץ את ראשו. זרם הדם שפרץ מהפצע, זרם על הטלית והוסיף גוון נורא ואיום לטליתו. כך הובילוהו לאורך כל העיר השוממה והריקה מאנשים והרש"לה משמיע מדי פעם בפעם את קריאתו-צוואתו בקול צרוד וחלוש: "הצילו יהודים!"

היתה שעת בין הערבים, כשהביאו את הרש"לה עם יתר האנשים שנועדו למות, למקום הרצח על ההר. ותבוש ותחפר החמה ופניה הסמיקו וגם העננים בשמים האדימו — האם מבושה? או אולי מהדם האדום הרב שנשפך באותו המקום על לא עוון. והרש"לה פייאר עמד בשורה אחת עם אחיו ואחיותיו לגורל והשמיע בפעם האחרונה את צוואתו: "שמע ישראל"... "הצילו יהודים!!"

וברכסי הקרפטים של מוסקלובקה וסוקלובקה הדהדה צוואתו האחרונה של ר' הרש"לה: "הצילו יהודים! הצילו יהודים!"

מצה בפסח. עוד בראשית הסתיו הסתובב הרש'לה בין איכרי הסביבה. מתוך סכנת נפשות להיתפס ולהיענש קשה כ"ספסר" במצרכי מזון, וקנה בפרוטותיו האחרונות חיטה בכמויות קטנות ובמחיר מופרז, הביאה הביתה ושמר עליה מכל משמר במשך כל החורף. לפני הפסח טחנה בטחנת קפה, שהכשירה לצורך זה ע"י גיעול, ואפה מהקמח מצה שמורה. בערב פסח אפשר היה לראות את הרש'לה מסתובב בעיר, כשפניו נוהרים משמחה וגיל ומבקר בבתי שלומי אמוני ישראל, מוציא מחיקו את המתנה היקרה ביותר שיכול היה להביא באותו זמן, הלא הן שלוש מצות שמורות למשפחה לקיים בהן מצוות אכילת מצה בליל הסדר.

בבוקר-חורף אחד, בזמן ממשל הרוסים בקוסוב, פשטה שמועה בעיר: הרש'לה פייאר הובל ע"י ארבעה חיילים עם רובים מכודנים לקומיסר הרוסי. מה זה ועל מה זה, מה פשעו ומה חטאתו — אין נפש יודעת. ידידיו וקרוביו התחילו להזעיק את פני העיר, שישתדלו לשחררו. בין כה וכה ראו האנשים הניצבים ליד העיריה את הרש'לה יוצא מהקומיסר ופניו זוהרים מגיל. לסובבים אותו סיפר על ה"פשע" הגדול שפשע נגד חוקי המדינה הסוציאליסטית בזה, שטבל במקווה הקרה, אשר מעין מים חיים מפכה בה ביום ובלילה, למרות האיסור החל על יהודי העיר לטבול בה, היות והשלטון החרים את בית המרחץ היחידי אשר בעיר לצרכי הצבא. כיצד הצליח להשתחרר בלי עונש? על כך סיפר בהסברתו שנתן לקומיסר: בעצם הנהו קומוניסט לא פחות מהקומיסר בעצמו. כל החוקים החלים על קומוניסט טוב חלים גם עליו לפי התורה הקדושה. ומנה וספר ר' הרש'לה את כל החוקים הסוציאליים אשר על יהודי לקיים, אלא שההבדל בין קומוניסט טוב לבינו הוא בזה, שהקומוניסט הטוב מסתפק רק בטהרת הנפש ואילו הוא זקוק גם לטהרת הגוף ומשום כך עליו לטבול יום יום במים. אחרי שהקומיסר שמע את הסברו, לא רק שלא העניש אותו, אלא אף נתן לו רשיון קבוע, שמותר לו להתרחץ בבית המרחץ בכל עת שירצה.

התקפתה של גרמניה על בריה"מ ב-21.6.1941 הביאה לכיבוש מהיר של גליציה המזרחית וקוסוב בכללה.

רק מעטים מיהודי קוסוב הצטרפו לצבא בריה"מ הנסוג. רוב הקהילה נשאר בקוסוב, בתקוה, כי בקרוב תעבור ממשלת הזדון מן הארץ. אך לא כן — הרש'לה פייאר. הוא, שחזה מבשרו אכזריותו של הצורר לא קיווה עוד לרחמים ממנו. השאלה, שניקרה כל אותו זמן במוחו היתה: "למה"? במה חטא עם ישראל, שצרות רבות כאלה מתרגשות ובאות

ומעט הלבושים הדרושים לו ביותר, נפרד מאשתו ובתו, שנשארו עוד כדי לחסל את רכושם המעט שהיה להם, ויצא לדרך, לעירו קוסוב. זמן רב היה הרש'לה פייאר נתון במרה שחורה מחמת תחושת האסון העומד בפתח ולא יכול היה להתאושש לשום פעולה.

בימים האלה התחילו להגיע אליו לקוסוב מכתבים מידידיו- מעריציו, שהצליחו בינתיים לברוח ולהגר מאוסטריה ולתקוע יתד בארצות- אירופה אחרות. לכל מכתב צורף גם שק על סכום כסף לשם המשכת פעולתו המברכת — הצלת יהודים. עד מהרה השתחרר הרש'לה מדכאונו והתחיל בפעולה למען תלמידי ה"תלמוד-תורה", שרובם היו יתומים ובני עניים, ודאג לא רק למזונם הרוחני, אלא גם למזונם הגשמי. בדאגה לקיום ה"תלמוד-תורה" שיתף גם רבים מבעלי הבתים, שרחשו אמון והוקרה למפעלו.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ועם השתלטות הרוסים על גליציה המזרחית לפי הסכם ריבנטרופ—מולוטוב, נשבר בבת-אחת ראש מטה לחם של רוב יהודי קוסוב. התעשייה היחידה — אריגת המרבדים (קלימס) והפצתם בכל רחבי פולין, שעליה התקימה כמעט כל העיר, נפסקה כליל, אם בגלל מחסור בחומרי גלם ואם בגלל מחסור בשווקים. המצב הלך ורע מיום ליום. הקשר עם ארצות חוץ נפסק או נשתבש. התרומות שהרש'לה פייאר היה מקבל מחוץ לארץ הלכו ופחתו וקיומו של המוסד הועמד בסכנה. בכדי להציל את ילדי ה"תלמוד-תורה" מחרפת רעב, פנה הרש'לה לבעלי בתים רבים לאמץ ילד מילדי המוסד, לפחות לארוחת יומית אחת. בין אלה שהרש'לה פנה אליהם, היה גם יהודי כפרי מהסביבה, שנשש את רכושו בכפר, מפחד האוקראינים, ובא לגור בעיר. יהודי זה נוהג היה לתרום ביד נדיבה, ל"תלמוד-תורה", כל אימת שנזדמן העירה לרגל עסקיו. אולם עתה, כשפנה אליו הרש'לה לאמץ ילד לארוחת יומית, ענה לו היהודי: כלום אינך יודע, כי הנני עני בין עניים וכל פרנסתי על פרה חולבת אחת שהצלחתי להביאה העירה? ידעתי גם ידעתי את מצבך — ענה לו הרש'לה — אך כלום נעלמה ממך האימרה הידועה: "רק הודות לעניים יכולים הקבצנים להתקיים. אלמלא העניים לא היה לקבצנים קיום בעולם".

חורף קשה עבר על יהודי קוסוב תחת שלטון הרוסים. מי שלא עבד או מי שלא יכול היה לעבוד צפוי היה לחרפת רעב. לא עלה על דעת מישהו לחשוב על מצוות אכילת מצה בפסח, אם אין לחם לשובע בכל ימות השנה. ברם, הרש'לה פייאר היה האיש, שדאג גם לקיום מצוות אכילת

הרגיל באיזור היהודי — להיווכח אם כל החנויות נסגרו כבר. בדרך לבית הכנסת לקבלת השבת, נתקל במעשן סיגריה ופנה אליו, כדרכו בנימוס הב: "יסלח לי אדוני על הטרדתי, שאני מטריד אותך, אך כל כוונתי היא רק לטובתך ולבריאותך. הנה עישנת היום למעלה מ-20 סיגריות ומשוכנע אני שידוע לך הנזק הרב אשר הניקוטין גורם לגופך. האם לא כדאי לך לזרוק את הסיגריה ולהקטין בזה את הנזק לגופך — וביחוד ששבת מלכתא יורדת כבר אלינו ממרומי השמים, ואיך נקבל את פניה בעוד הסיגריה בפין? עשה נא אתי את החסד הזה וזרוק את הסיגריה מפיןך". בלי אומר ודברים השליך האיש את הסיגריה מפיו והמשיך דרכו. אך בפסעו שתיים שלוש פסיעות, חזר האיש לר' צבי ואמר לו: "היודע אדוני הרבי, כי נוצרי הנני?" — "אלף סליחות אבקש מאדוני, על שחשבתוך ליהודי וגרמתי לך אי נעימות" — הצטדק ר' צבי. "אולם יאמר נא לי אדוני למה זרק את הסיגריה חנם?" — "בכדי לגרום לאדוני הרבי נחת רוח על פנייתו הנאה והמשכנעת" — ענה הנוצרי והלך לדרכו.

ג.

עם כניסתם של קלגסי הצורר (ביום 15 במארס 1938) לוויה בירת אוסטריה, כשתושביה, שספגו לתוכם במשך שנים את הארס הנאצי, מקבלים את פני הפולשים בתשואות ובהתלהבות רבה, התחילו יהודי אוסטריה בכלל ויהודי וינה בפרט לחוש את השואה ההולכת ומתקרבת גם אליהם הפרעות ביהודי וינה היו אכזריות בהרבה מן ההתפרצויות, שאירעו בגרמניה, שעל כן נטלה האוכלוסיה המקומית חלק רב בהן.

באחת השבתות, לאחר שבוצע הסיפוח שב הרש'לה פיאר בחברת ידידיו-מעריציו מבית הכנסת הביתה. בדרך הקיפו אותם בני נוער היטלראי, בלוזית מנגנים ונפקות וינאיות, ולקול צלילי הוולס, חטפה כל יצאנית יהודי אחד לרקוד. הנוער ההיטלראי התובע, כביכול, את "עלבון" ה"פרויליינס", על שאין יהודים נענים להזמנתו, התחיל להכות ב"מסרבים" מכות רצח וכל עוד נפשם במ הגיעו היהודים לביתם.

ההשפלות, העלבונות והמכות שספג הרש'לה באותה השבת הביאוהו לידי מחשבות והרהורים אחרי מידותיו של הקב"ה ולידי פשפוש במעשיו. האם לא נפרע על נטישתו את עירו קוסוב על יהודיה התמימים והישרים, לומדי התורה ושומרי המצוות, והשתקע בווינה השקועה במ"ט שערי הטומאה והזימה, רק מתוך יצר הגאווה שגבר בליבו?

במוצאה של אותה שבת, אחד שהבדיל, ארז את טליתו ותפיליו

ר' צבי ניגש תיכף לפעולה בכל להט נפשו והודות לכוח השכנוע שלו, שהיה רב מאוד, הוכתרו על פי רוב, פעולות אלה בהצלחה. מעולם לא הופיע לפני בעלי דבבא, כ"שוטרו של הרבנו של עולם", או כאיש הבא לריב את ריבו של הקדוש ברוך הוא. תמיד ידע להדגיש את התועלת הפרטית שבדבר ולהסתיר ככל שאפשר את הצד הדתי או הלאומי. לא בשמו של צד אחרון זה הוא מדבר, אלא משמו של אהבתו לבריות ודאגתו לזולת.

ליהודי שחנותו פתוחה בשבת, הוכיח באותות ובמופתים שכל עבודתו בשבת היא רק לרעתו — והא ראייה: יהודים פלונים ואלמונים, שחנויותיהם נעולות בשבת — פרנסתם מצויה בשפע רב יותר. אם נתקל ביהודי עקשן וסרבן, שלא שעה לדבריו, ידע ר' צבי ברגע הנכון להציע לו פיצוי כספי חלף הנזק שנגרם לו ע"י סגירת חנותו בשבת, עד שייזכר בעצמו ש"כל שומר שבת כדת מחללו, שכרו הרבה מאוד".

בדרכים אחרות ובשיטות אחרות השתמש ר' צבי לגבי אלה שעמדו להוציא את עצמם מכלל ישראל בשל נשואי תערובת. בעזרת ההורים, שכמעט תמיד היו נגד הנשואים הללו, קבע ר' צבי מועד לשיחה עם המועמד לשמד ובה השתדל לגולל לפניו את היסורים הרבים, שיגרם בצעד פזיו זה להוריו, לו עצמו וביחוד לבחורה, שכל כך אהבה נפשו. הילדים שיוולדו להם יקללו אותם תמיד. בין ילדי ישראל ייחשבו "לגויים" ובין ילדי הגויים ל"יהודים ארורים". חיייהם, שהם רואים בדמיונם בצבעים ורודים כל כך, ייחפכו להם לגיהנום עלי אדמות. אך לא תמיד הביאו דבריו אלה, שנאמרו בלהט ובכוח שכנוע רב, את התוצאות המקוות. אז היה מבקר וחוזר ומבקר בבית הורי הצעיר וקובע על ידם מועד לשיחה שניה. בפגישה השניה היה ר' צבי מפנה את השיחה לכיוון אחר לגמרי. מציע הוא לבחור דגן נסיעה לחו"ל ומוכן היה גם להמציא לו את הויזה הדרושה לארץ המבוקשת לשנה או ליותר, למען יוכל לבדוק את עצמו אם באמת ובתמים הוא אוהב את בחירת לבו, או שמא ויווכח לאחר זמן מה שאין האהבה גדולה כל כך, אם מצידו ואם מצידה, או אולי מצד שניהם גם יחד. ואולי כדאי לו בכלל לראות מה נאה והדור הוא העולם לפני שהוא עומד להתקשר עם מישהי ובינתיים ידחה את החלטתו לשנה או יותר. איזה צעיר יכול היה לעמוד לפני פיתוי כזה? רבים היו המקרים שבהם הצליח להציל "מועמדים" לשמד — ומי ידע עתה למנותם?

על אישיותו המופלאה מלמדת העובדה הבאה:

אירע הדבר בערב שבת בין השמשות. ר' צבי גמר את סיבובו

היה סבי מרותק למיטתו מחמת חליו, היה רב הרש"לה ממלא את מקומו ודואג לנצרכי העיר, כמובן בתיאום עם הסב.

ב.

במלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, התקיפו הרוסים בכוח מחץ רב את הגבול המזרחי של אוסטריה. יהודי מזרח גליציה, שטעמו עוד בשנת 1915 את טעמו המר של השלטון הרוסי על כל מוראותיו, החליטו לא להישאר עם הרוסים גם בפלישתם השניה.

עם נסיגת הצבא האוסטרי, מפני הכוח הפולש, ברחו כמעט כל היהודים להונגריה ומשם נשלחו הפליטים למדינות המונרכיה השונות, עד יעבור זעם. רבים מיהודי גליציה המזרחית מצאו את דרכם לווינה, עיר הבירה, והתיישבו בה. גם ר' הרש"לה, אשר מצא בווינה שדה נרחב לפעולתו והיא: הצלת יהודים, השתקע בבירה.

באותם הימים הופיע מדי חודש בחודשו בעתון הקהילה היהודית בווינה מדור בשם: "יציאה מהקהילה", שהכיל רשימה ארוכה של יהודים שנשטשו את יהדותם. הסיבה לתופעה זו היתה בעיקר, מחמת נשואי התערובת בין אחינו בני ישראל (שגדלו בווינה בזמן מלחמת העולם הראשונה, ללא חינוך דתי ולאומי) ובין בנות ווינה היפות וקלות הדעת. יהדות ווינה היתה זקוקה באותם הימים ליהודי כר' צבי פייאר, היודע לעמוד בפרץ הטמיעה, שפשתה בין הנוער היהודי בווינה ואכלה בו בכל פה, ולשים לה קץ.

ואמנם ר' צבי, אשר חש בסכנה הנשקפת ליהדות מההתבוללות, הוציק את יהודי ווינה, משלומי אמוני ישראל, אשר מצבם החמרי לא היה רע כל עיקר, להתיעצות דחופה, במגמה לשים קץ למגפת-שמד זו. דבריו שהשמיע בחום לבבו מצאו הד בלב הנאספים, שהחליטו לייסד מעין "מיסיון" יהודי ולו תפקידים אלה: א. לפעול בקרב יהודי וינה בכיוון שמירת הדת וביחוד את השבת; ב. לשמור על טהרת המשפחה ולמנוע המרת הדת בין יהודי וינה.

האימון שרחשו לר' צבי יהודי וינה, לאחר שהכירוהו מקרוב, היה ללא גבול וסכומים גדולים הועמדו לרשותו, שבהם יכול היה להשתמש לפי ראות עיניו. חברי האגודה הזאת סיפקו לר' צבי את האינפורמציה הדרושה, היינו, מי הם היהודים שחנאותיהם פתוחות בשבת, מה מצבם החומרי ובאילו אמצעים אפשר לנקוט נגדם. כמו כן הודיעו לו את כתובת היהודים, המתעתדים לנטוש את יהדותם.

ניתנו בעבוט ע"י הסבא להשגת כסף לצרכי שבת בשביל ה"יורדים" והנצרכים של עירנו, המתביישים עדיין לפשוט יד בפרהסיה.

כאשר לא נמצא בידי הסבא הפץ הראוי להינתן במשכון או שלא נמצא מלווה, שיסכים לתת סכום כסף על המשכון, היה הסבא מרוקן את מגירת הפדיון מתוכנה ומחלקה בין הנצרכים.

המריבות בין הזוג הצעיר הלכו וגברו משבוע לשבוע וה"שלום" בית" הופר עד כדי כך, שהסבתא החליטה לשוב לבית הוריה ולחכות לגט. רק אז נוכח סבי לדעת, כי הגדיש את הסאה, וכי לא יתכן, כי אדם אחד ויחיד יכלכל מכספו כמה וכמה משפחות בעלי בתים, שהגיעו עד פת לחם.

בחיפושיו אחר מוצא, צץ במוחו הרעיון: אם "בעלי הבתים" שירדו מנכסיהם מתביישים לפשוט יד ולבקש עזרה מאחרים, יעשה הוא זאת במקומם; הוא יפשוט יד במקום הנצרכים, הלא בו לא יחשדו כי מקבץ הוא את הפרוטות לצרכיו הוא ואם דוקא יחשדו בו, לא איכפת לו — ונמצא זה נהנה וזה לא חסר. מאותו יום ואילך היה ר' שמואל דוד הירש'ס חוזר, בכל יום חמישי, בשעת תפילת מנחה ומעריב, על כל בתי הכנסת אשר בעירנו, ניגש מיהודי אחד למשנהו ומבקש נדבה לנצרכי העיר. מכיון שהתרומה הזאת לא היתה תרומה חד פעמית, אלא מעין תרומה שבועית תמידית, קבע סבי לא לקבל יותר מאשר קרייצר אחד מאיש (מאית הגולדן האוסטרי) ורק מאורחים שנקרו בעיר היה מקבל כל סכום שנתנו.

בעלי הבתים, באי בית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב, ידעו להעריך את פעלו זה של סבי והגישו לו את הקרייצר הנדרש בכבוד וברצון ואף הכינו את התרומה כשסבי עוד על מפתן בית הכנסת, למען לא יצטרך להתעכב זמן רב במקום אחד ויספיק לעבור על כל בתי הכנסת שבעירנו, שמספרם הגיע למנין.

את המפעל הזה, הדאגה לנצרכים, קיים ר' שמואל-דוד הירש'ס עד סוף ימיו. לעת זקנה קשתה עליו ההליכה, וביחוד בימות החורף הקרים והיה מיצר ודואג מי יספק למשפחות האומללות הללו את הפרוטות המעטות אשר עליהן קיומן.

והנה הופיע בימים האלה בבית המדרש דטולמיטש, מקום תפילתו של סבי, הרש"לה פיאר, אשר באהבתו את ה' ובלימוד תורתו קנה את לב כל מתפללי בית מדרשנו לאהבה אותו. גם סבי ז"ל שעקב אחרי הליכותיו הרגיש בו מעין שותף בכוח למפעלו: הצלת יהודים מניוון. בימים שבהם

משקה ודברי מאפה, שאינם חייבים בנטילת ידים; היו שותים לחיים ומקנחים בתרגימא ובסיפורי חסידים על הבעש"ט או על הריז"נאי הקדוש. ככה מבליים היו פשוטי־עם אלה בביתו עד צאת הכוכבים ועם ברכת ה"הבדלה" נפרדו הם ממנו בברכות ובאיחולים עד לשבת הבאה.

הרביעי באחים, ר' חיים פלאך, היה יהודי בר אורין "צורבא דרבנן" בעל עינים חולמות ומוח חריף השקועים תמיד בהויות אבי ורבא, מבלי לדעת מכל הנעשה סביבו. היה מתהלך כביכול בעלמא לא הדין. הרבי מקוסוב, ר' משה האגר זצ"ל, שהעריך מאד את תמימותו ואת ידיעותו היה מזמינו בכל שנה ושנה לראש השנה לתקוע בשופר בבית מדרשו, המלא קהל חסידיו בן כמה מאות איש.

ר' חיים פלאך, בחפשו אחרי חתן הגון לבתו, הכיר את הרש"לי פייאר והשיא לו את בתו היפה והמשכילה לאשה. מאז יכול היה ר' צבי (כך התחילו לכנותו אחרי חתונתו) להקדיש את כל עתותיו לתורה ולהצלת יהודים, כי אשתו, המומחית לתפירת בגדי נשים וילדים, כלכלה את המשפחה החדשה בכבוד וכל מחסורה עליה.

ר' שמואל דוד הירש'ס, האח השני, שהיה, אגב, סבי (אבי אמי), לא היה למדן גדול בתורה. בשעות הפנאי המעטות, ביחוד בערבים, לאחר סגירת חנותו לתוצרת חלב ותוצרת עץ ויער, אשר ממנה פרנסתו, היה בא לביתנו בכדי לפרק מעליו את הנתעב והחולין שבמשאו ומתנו במשך היום עם ה"גויים" וה"גויות", ולשאוף לתוכו מאויר הקודש, אשר מלא את בית אבי ז"ל, מלחש התורה ומדברי אלוהים חיים. המיחם החם, שהיה מלווה בזמזומו העליו את ניגון הגמרא העצוב של אבי ז"ל בשעות היום וסיפק לו גם כמה וכמה כוסות תה חריף ונעים במשך היום, לא מנע מטובו גם מסבי. ורק אחרי שהרווה צמאונגו היה סבי מוציא מארון הספרים אחד מסדרי המשנה ומבקש ממני ללמוד אתו יחד פרק משניות. אך לא תמיד מילאתי את בקשתו ברצון, שכן לימוד משניות נחשב בעיני בחור כמוני, ששמורים היו כבר במוחי כמה עשרות דפי גמרא, לירידה, ולא פעם נאלץ היה לקנות את לבי בכמה "קריצרים".

מספרים היו על הסבא והסבתא, כי בחדשים הראשונים לחתונתם היו פורצות מריבות ביניהם, כמעט בכל ערבי שבתות. הטעם לכך, היה דבר היעלמם של כל מיני כלים וחפצים מהבית. פעם היו אלה פמוטי הכסף של הסבתא ופעם — בגד השבת של הסבא ופעם פדיון החנות של ערב שבת, שנעלם ממגירת השולחן. בסוף נודע לסבתא כי הכלים והבגדים

הערכנו בו את רצונו העז ואת כוח התמדתו לשבת שעות על שעות ליד השולחן, שליד פינת הכותל המערבי-צפוני, וללמוד וללמוד...

יש שמחשבות טרדניות והרהורים רעים הטרידו את מנוחתו בעת לימודו ואז היה מרים, כמעט בשאגה, את קולו, ושעות על שעות נשמע קול-צעקתו בכל הסביבה, עד שנצטרד והפך לצריחה דקה עד כלות כוחותיו...

מאז בואו לבית מדרשנו ללמוד, הציב לו הרש"לה פייאר גם מטרה בחייו והיא: להציל ילדים מניוון רוחני וגופני גם יחד. אשה שנתאלמנה ובניה נתינתו ואין ידה משגת לשלם שכר לימוד ילדיה, יהודי שירד מנכסיו ובניו בטלים מלמוד תורה מחמת אונס, היה הרש"לה אוספם לבית מדרשנו וקובע להם עתים לתורה, לפי כשרם השכלי, אם בפרשת השבוע ואם במשנה או בגמרא.

אך לא רק לנפשם היה דואג, אלא גם לגופם, ולא אחת חילק אתם את ארוחתו הדלה.

והיה הרש"לה פייאר משתף פעולה עם ר' שמואל דוד הרש"ס. מי לא הכיר בקוסוב העיר את ר' שמואל דוד הרש"ס? או מי מתושבי עירנו לא שמע עליו לפחות? בארבעה אחים בלתי רגילים נתברכה עירנו, שגם בימים ההם שמלפני 40—50 שנה בלטו מיתר יהודי העיר בתכונותיהם ובמידותיהם התרומיות.

הבכור שביניהם ר' מרדכי (או מוטיה כפי שכינוהו) פלאך, היה סוחר בתוצרת חלב בסיטונות וביחוד בגבינת-כבשים מלוחה, הידועה בשם "בריונה". היה יהודי אדוק, מדקדק במצוות קלות כבחמורות, ספר התהלים שגור תמיד בפיו ובין עיסקה מסחרית אחת לשניה היו מזמורי "נעים זמירות ישראל" מתחרזים ויוצאים מפיו כפנינים ומרגליות. האח השני היה ר' שמואל דוד הירש"ס, שעליו ארחיב אחר כך את הדבור.

האח השלישי, ר' מנשה פלאך, היה יהודי תמים ואדוק למעלה מהמקובל גם בימים ההם. מלחמה תמידית היתה לו "בסיטרא אחרא" ו"ביצר הרע". היה מגרש את אלה מגופו בקולי קולות, שהיו נשמעים לעוברים ושבים בנוסח זה בערך: כלך לך ממני! אין לך מה לעשות בגופי! וכדומה. פרנסתו — על קהל חסידיו מפשרי העם: עגלונים ובעלי מלאכה, שהיו מתאספים בביתו בשבתות ובחגים אחר הצהרים להאזין לדברי תורה בפרשת השבוע או לאגדה מ"עין יעקב" או לדברי ה"אלשיך" הקדוש. לאחר דברי התורה היתה אשתו הרבנית מגישה לשולחן

הצילו יהודים!

נפש לר' הרש'לה פייאר

א.

בימי ילדותי לא הכרתי את הרש'לה פייאר, (או כפי שכינהו אחר כך ר' צבי) ושתיים היו הסיבות לכך: (א) הוא נולד וגדל בפרבר של קוסוב, מונאסטירסקו, שהיה מעין המשך לעירנו, בעל רחוב אחד ארוך, שרק נחל אכזב מפריד בינו לבין העיר ולא תמיד היה קשר הדוק בין ילדי העיר — והפרבר; (ב) כפי הנראה, הקדיש הרש'לה פייאר, עוד משחר ילדותו, כל רגע לתורה ולתפילה ומקומו לא יחד בין נערי העיר ושובביה. רק בהיותי בן 14 ונמניתי בין חובשי בית המדרש ולומדיו, נפגשתי אתו יום יום במשך שנים מספר.

מבין בתי הכנסת הרבים שבעיר, היה רק בית כנסת אחד, שהיה פתוח בכל שעות היום עד שעה מאוחרת בלילה, לשם לומדי תורה, והוא בית הכנסת דטולמיטש. מכל קצווי העיר התכנסו ובאו לכאן לומדים ובני נוער במטרות שונות: יש שבאו, כדברי ביאליק, "להשכיח את רישם בדף גמרא בלה", יש שראו בבית המדרש מקום פגישה של בני נוער, אשר הוריהם בירכו כבר "ברוך שפטרני מענשו של זה" ומסרו בידי בניהם את עתותיהם לעשות בהן כטוב בעיניהם.

ר' הרש'לה פייאר נמנה בין אלה, שבאו לבית המדרש לשם לימוד תורה, שכן בכך ראו יעוד חייהם.

בגלל המרחק הרב מביתו, שבקצה הפרבר, עד בית המדרש דטולמיטש, נוהג היה להביא אתו לבית המדרש את ארוחותיו לכל היום, כשהן עטופות מפית לבנה. מפית זו היה פורש, טרם ישב לסעוד ארוחתו היבשה, על השולחן, המלא כתמי חלב, פרפין ודונג מנרות הנשמה של יום הכיפור.

אנחנו, בני הנעורים, שבית המדרש שימש לנו למועדון ללמוד תורה, לשיחה, להשתובבות ולקריאת ספרי השכלה, התיחסנו אליו בחיבה ובדרך ארץ. גישתו אלינו היתה גישה אבהית. אף פעם לא גער במפריעים בשעת הלימוד. תמיד מצא את המלה הנכונה, שהשפיעה יותר מגערה.

לרומניה. הוא הואשם ע"י הנ.ק.וו.ד. בהברחת האנשים מעבר לגבול ונאסר.
אך הצליח להשתחרר.

ב־30 ביוני 1941 כשהרוסים עמדו לעזוב את קוסוב, יעצו לד"ר
גרטנר ללכת אתם — ועצת הרוסים היתה פקודה. ברוסיה היה, כפי
שמסופר, מנהל בי"ח בסביבת אודיסה. נאסר ועקבותיו נעלמו. שמועה
אחרת על נסיבות מותו של ד"ר גרטנר: הוא התגייס לצבא הגנרל אנדרס
הפולני, הגיע עם הצבא לטהרן בפרס ועקב הלשנה של פולני בן קוסוב,
שנמצא אז בטהרן, הועמד למשפט צבאי והוצא להורג בעד "בגידה
במולדת הפולנית".

לילה סוער יורק להבות אש; פגזים נופלים על ימין ועל שמאל; מכונות היריה מטרטרות — כנראה הכנה להתקפה. יעקיל נמצא בעמדה הקדמית בחזית, קצין יהודי אחד בין קצינים לא־יהודיים-עויינים. האוירה ספוגה שנאה ולעג לחייל היהודי הפחדן, המשתמט כביכול מן החזית. פקודה: שני קצינים יוצאים לסיור. מסתכל האחד על השני, מחרישים לדעת מי יתנדב לצאת? הרי זה מוות בטוח! — יעקיל מתנדב ראשון. תדהמה... מתוך בושה וכעס עצור מצטרף אליו קצין שני, גוי. יוצאים. יעקיל הולך ישר, זקוף ובצעדים בטוחים. לצידו משתרך חברו לנשק ברגליים כושלות, הולך שחוח ורועד מפחד. יעקיל חוזר לבדו, חברו נפגע... היחס אליו משתנה בבת אחת. מעתה יחס של הערצה מופלגת. היה זה קידוש שם ישראל ממש. כזה היה יעקיל.

יעקיל גרטנר נולד ב־1892 למשפחה אמידה בקוסוב. אביו ר' מרדכי הירש גרטנר ז"ל היה בעל צדקה גדול. אמו, ריסיה, היתה ממשפחת רבנים ידועה, בת הרב במריאמפול. ביתם היה פתוח לכל דיכפין. קיבל חינוך יהודי רגיל, כמו כל הנוער היהודי בעירנו בזמן ההוא. בן 17 נסע ללמוד בווינה ואחרי שנתיים עמד בבחינת הבגרות. למד רפואה ובפרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס ושירת כקצין בצבא האוסטרי. החיילים היהודיים בגדודו סיפרו הרבה על עזרתו הרבה והתעניינותו בהם. לאחר המלחמה גמר לימודיו בווינה כד"ר למדיצינה וחזר לעיר מולדתו והתיישב בה. כרופא התחבב על כל שכבות האוכלוסיה בעיר, היהודית והלא־יהודית. לדלת העם הושיט עזרה רפואית חנם אין כסף. בשעת הצורך אף הוסיף מכיסו לקניית רפואות. בכל מקום הופיע כידיד ועמית. בשנת 1930 נבחר לראש העיר — ראש עיר יהודי יחיד בכל פולין. הוא שימש באיצטלה זו עד 1935. בימי כהונתו התפתחה העיר בשטחים שונים: עודד את הבנייה, שיפר את המצב ההיגייני, עשה לתיקון העוול ביחס לאוכלוסיה היהודית במשך הרבה שנים בחלוקה הבלתי צודקת של עול המיסים בינה ובין האוכלוסיה הלא־יהודית. ע"י מעשיו היה לצנינים בעיני השלטונות הפולניים והם הצרו את צעדיו. בראותו שאיננו יכול לעשות עוד שום דבר של ממש לטובת העיר, התפטר מתפקידו והמשיך לעבוד בהצלחה כרופא. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשהרוסים פלשו לקוסוב, מינו אותו רופא מחוזי. כאחראי לבריאות הציבור במחוז היה עליו לדאוג שיהיו רופאים גם בכפרים. בקוסוב היה בזמן ההוא פליטים יהודים ופולנים וביניהם רופאים. הוא שלח אותם לכפרים. היות והכפרים נמצאים קרוב לגבול הרומני השתמשו הרופאים האלה בהזדמנות זו וברחו

ד"ר יעקב גרטנר

ד"ר יעקב גרטנר קראו לו כשכבר היה רופא. ברם, לפני מרחפת דמותו של יעקיל גרטנר, החבר הנאמן, הבחור הטוב, זקוף הקומה, רחב הכתפים ויפה התואר.

כל אימת שפגשת אותו היה חיוך על שפתיו. תמיד הסביר פנים ואף פעם לא השיב פניך ריקם. היה נכון תמיד לעזור, טוב לב, מוכשר וישר דרך. אדם ויהודי גא היה, עשוי לבלי חת. לא הוא האיש שירכין ראש בפני תקיף ויהיה זה אשר יהיה: פרנס הקהילה, מושל המחוז בעיר מולדתו, או קצין ממונה עליו בצבא. מעולם לא מחל על כבודו כיהודי וכאדם. אך גם יהיר לא היה. אדרבא, התרועע עם כולם והיה חבר טוב ונאמן. והרי עובדה אופיינית, שסיפר לי בשובו מן הצבא האוסטרי בגמר מלחמת העולם הראשונה והיוצאת ללמד על אופיו של האיש:

ד"ר יעקב גרטנר

למרות טרדותיו ועיסוקו המרובים קיבל על עצמו את התפקיד של יושב ראש האירגון של יוצאי קוסוב והקדיש לו מזמנו היקר. השתתף בשיבות ובזכרות ותמיד נחלץ לעזור לחברים, שפנו אליו. בתפקיד זה שימש עד ימיו האחרונים.

ביום י"א בסיון תשי"ג נסתלק הד"ר יוסף מאיר בעודו שופע מרץ ותכניות פעולה.

אביא בכאן בשינוי מה קטע מסוף הקדמתו של מר יצחק קנב לספר „הרפואה והציבור“, לקט מאמרים של ד"ר יוסף מאיר, שיצא בהוצאת קופ"ח בת"א בשנת תשט"ז: „דרך ארוכה רצופה קשיים ואכזבות, אך עשירת מעשים והישגים עבר הד"ר יוסף מאיר מאז מצא את דרכו בחיים — את תכלית חייו הוא. הוא זכה לראות בהתגשמות שתי המטרות שהציב לעצמו אז ביום הגורלי, בו החליט לקיים את הצו הפנימי של „לך לך מעירך מולדתך ומבית אביך“ היינו, הרפואה בשירות העם — ובציון“.

כל שהסתכל בהמונים שעמדו ועברו ליד ארונו נוכח לדעת שהמנוח רכש לו מקום כבוד בליבות העם והעם ידע להעריך את מפעל חייו. לזכרו נקרא על שמו בית החולים בכפר סבא — מבתי החולים הגדולים בארץ.

**טורח ע"ש הרמב"ם
פולני**

ומגדל" ובישובי מישלטים גם בשעת סכנה. כל מחשבותיו ודאגותיו נתונות לשמירה על תנאי הבריאות וההגיינה של הישוב.

לאחר השואה היה אחד הראשונים שביקר בתפקיד של רופא במחנות ההשמדה ותיכנן את ריפויים ועלייתם של השרידים האומללים. כשחזר מסיבובו בארצות ההשמדה פירסם מאמר מזעזע בשם "עם בלי ילדים" (ראה הספר "הרפואה והציבור" עמ. 221) בו הוא קובע "אין למצוא ילדים יהודיים מגיל שנה-שנתיים ועד חמש עשרה—שש עשרה. 14 שנים חסרות לגמרי, אתה יוצא לרחוב ואינך רואה ילד, אין משחקי ילדים, אין פיטפוט ילדים, אינם צועקים, אינם מפריעים — פשוט אין. ונמחקה התפלה, עשה למען תינוקות של בית רבן, אין צורך בה — אין תינוקות של בית רבן — אין..."

מביקורו בגולה של עדות המזרח לפני העליה הגדולה מתימן הוא מביא דו"ח עגום על מצב הבריאות הירוד של היהודים ובמיוחד של הילדים. הוא הביא אתו צילומים של ילדים מזי רעב ובלתי מפותחים, שמשקלם נמוך בהרבה מן המינימום הדרוש.

בביקורו אח"כ בארה"ב העמיד לו למטרה להכיר שיטות חדישות בהקמת מרפאות ובתי-חולים, למען העבר שיטות אלה לקופת-חולים ולישוב.

בפרוץ מלחמת השחרור אנו רואים את ד"ר מאיר בראש אירגון העזרה הרפואית למגיני המולדת לפני קום השירות הרפואי של צה"ל. עם קום המדינה הוטל עליו התפקיד הקשה והאחראי של מנהל משרד הבריאות. הימים — ימי חירום. עליה המונית נהרה ארצה. מוסדות המדינה עדיין רופפים ואמצעיה מעטים, אך ד"ר מאיר, כדרכו מאז ומתמיד, מסתער על תפקידו החדש בכל להט נפשו, יוצר יש מאין ומניח אבני פינה, שעליהן עתיד היה להתנוסס בנין הבריאות של מדינת ישראל. בעבודה זו שבע מרורות ונגרמו לו יסורי נפש מרובים. בשל חילוקי דעות עם גורמים שונים התפטר מכהונתו כעבור שנתיים והוא חוזר לעבודתו האהובה עליו בקופ"ח ומתמסר בכל נפשו למלחמה במחלת השחפת.

השתתף בעניני ציבור ורפואה בעתונות היומית והמקצועית. בשנת 1935 יסד את העתון הרפואי "דפים רפואיים", היה אחד היוזמים של הירחון "איתנים" של קופ"ח והיה עורכו עד סוף ימיו. בעזבונו הספרותי נמצאו רשימות והערות על עירנו ובני עירנו וזכרונות משנות ילדותו, שנכתבו בשביל ספר קוסוב ומתפרסמים כאן.

גילו. אח"כ למד ב"ישיבה" בקולומביה. לימודים כלליים למד אצל ר' שמואל אברהם הייזלר ז"ל.

יוסקי מאיר היה מהבחורים האלה שבזמן ההוא, שביקשו לדעת את סוד תכלית החיים ומן המאושרים המעטים שבהם, שביקשו ואף מצאו — כפי שהודה יום אחד בפני אחד החברים. ומשנוכח לדעת שבעיירת מולדתו ובבית אבא לא יגיע לתכלית זו לעולם, עקר עצמו משם, שלא על דעת הוריו ונדד למקום תורה וחכמה, לוינה הרחוקה, שבה היו מצויים כל התנאים להגיע למטרה הנכספת.

היה זה ב-1908. אחר שנתיים של לימוד אינטנסיבי עמד בהצלחה בבחינת הבגרות. נרשם בפקולטה לרפואה באוניברסיטה בווינה ובשנת 1917 הוסמך כרופא.

במלחמת העולם הראשונה שירת בצבא האוסטרי כקצין רפואי ובתום המלחמה התמחה במשך שנים אחדות במחלת השחפת, זו המחלה הסוציאלית האיומה, בה נלחם עד סוף ימיו.

כשעמדנו על יד קברו הרענן וסקרנו פעליו בימי חייו, ידענו שד"ר מאיר ראה את יעודו ותכלית חייו בעבודה למען הזולת. שתי מטרות נעלות העמיד לעצמו: האחת — הרפואה לשירות הציבור והשניה: הגשמתו של דבר זה בארץ ישראל. בעודו בווינה פירסם בכתב-עת של הרופאים האוסטריים מאמר בו העלה את הרעיון, שהרפואה צריכה לעמוד לשירות העם, על כל שכבותיו, כי רק אז אפשר יהיה לשפר את מצב בריאותו.

ב-1922 עלה ארצה ומאז עמד בשער בריאות העם בארצנו. כרופא קופת חולים משרת הוא בכל מרצו והתלהבותו בנקודות ההתישבות החלוציות בבן שמן, עתלית, כנרת, דגניה ובטבריה, משקיע הרבה כוחות במלחמה במלריה, טיפוס ובמגיפות אחרות שפקדו אז את הישוב. במקומות עבודתו מארגן היה את הטיפול בילדים ובאימהות ומחוסר רופאים מקצועיים בימים ההם הוא עובד כרופא כללי, כמנתח וכמיילד וגם שם לב לשיפור התנאים הסניטריים וההיגייניים בסביבות עבודתו. אף לוקח הוא חלק פעיל בחיים הציבוריים והוא שותף ללבטיהם ודאגותיהם.

ב-1928 נקרא לעמוד בראש ההנהלה המרכזית של קופת חולים. כאן נתגלו כשרונותיו האירגוניים. הרחיב את רשת המוסדות והשירותים של קופ"ח והדריך עשרות ומאות רופאים ועובדי רפואה. בימים כתיקנם ובימי חירום הוא נוסע מנקודת יישוב אחת לשניה, מבקר בנקודות "חומה

ד"ר יוסף מאיר ז"ל

החברים קראו לו יוסקי מאיר ואילו אביו קרא לו יוס'לי — מיין יוס'לי. הוא נולד בקוסוב (ב' 25.1 1890 — ד' שבט תר"ן). אביו ר' שמעון, היה מחשובי חסידי ויז'ניץ בעירנו ; סבו, ר' יחיאל, או ר' ייחל, כמו שנקרא בפי אנשי העיר, היה למדן מופלג ומוהל מומחה, שלא על מנת לקבל פרס. כרוב ילדי העיר בזמן ההוא לא ביקר בבית-ספר ממשלתי. חינוכו היה על טהרת הקודש ב"חדר". למד אצל טובי המלמדים, אצל אברהם בערל המלמד ואצל מרדכי שפיגל. סבו היה לוקח אותו בכל יום, גם בקור של חורף בהשכמה לבית המדרש ללמוד דף גמרא. בחדר יצא לו שם כעילוי ומלמדיו ניבאו לו גדולות ונצורות. זמן מה למד בישיבת הרבי ר' ישראלצ'י זצ"ל בויז'ניץ יחד עם רבי אליעזר'ל זצ"ל, שהיה בן

ד"ר יוסף מאיר

ולכן, אחים! אם באמת איננו צבועים, אם באמת רוצים הננו להחזיק באמונה בתורת היהדות ובדרכי החיים היהודיים, כפי המובן היהודי הישן ולהנחילם גם לבנינו אחרינו, ואם באמת נוכחנו, כי גם לצרכי קיום עמנו בהווה ובעתיד רק דרכינו יתאימו ואם באמת — כמו שנראה לרגל מאורע הורוויץ הנודע — אנחנו רוב מנין ורוב בנין של הלאומיים קוראי עברית בגליציה או לפחות חלק מסויים שלהם, ויש לנו דעה אחרת על אודות מה שמותר או אסור לבוא ברשות ספרותנו הלאומית, שונה מאותה הדעה השוררת על אודות ענינים אלו מעבר לגבול ואם באמת לא די לנו מה ש"השלוח" יאשים את מספרי ארץ ישראל "בהתבוללות ערבית" ו"העולם" מצדו ידבר על אודות "הלניות" ו"זמה" שב"השלוח" ורוצים הננו, כי ב"מקדשינו המעטים" ו"בעולמנו" העברים לא יהיה מקום גם לשלשתן ביחד, אז החובה עלינו להופיע בגלוי בתור מה שהננו ולהשתדל בעד הגשמת דעותינו בחיים. נתאגדה נא בכל מקום לאגודות מזרחיות מיוחדות — על תמיכה מצד הבע"ב היהודים נוכל לחשוב מראש בכל מקום — נשתדלה בחיזוק הסתדרותנו והרבות אמצעיה ואז נקווה, כי פעולתנו תוכל להיות לברכה ליהדות שבארצנו בפרט ולתנועה הלאומית בכלל. ארצנו — שכפי שנוכחנו בעת הבחירות האחרונות למועצת הממלכה, נוטות בה רוב שדרות עמנו לעבודה לאומית עצמית — צריכה בלי שום תנאי להסתדרות לאומית, שתעמוד על בסיס החיים היהודיים האמתים ורק כזו תוכל לאסוף תחת דגלה את כל העם ולהתפתח למוסד לאומי מדיני, תרבותי וכלכלי, שתעודתו תהיה לשנות את מצבנו לטוב בכל הענינים ולמצוא פתרונים לכל שאלותינו הסבוכות, כי המנהיגים הנוכחים, למרות אהבתם את עמם עד לידי מסירות נפש, מוכשרים הם יותר לעבודה כלפי חוץ, כי את העם אינם יודעים באמת ולכן אינם מוכשרים להלוך לפניו בכל הנוגע לעבודה לאומית פנימית.

כאמור, עלינו להסתדר לפי זה לעצמנו. אבל לא חלילה במטרה להילחם במפלגותינו האחרות ולכפות עליהן הר כגיגית לקבל את דעותינו. דיינו להפקיע את עצמנו ואת המונינו מתחת עול אחרים ולהשפיע על הרוחות המנשבות במפלגה הלאומית ובספרות הלאומית עד כמה שיספיקו כוחותינו הגשמיים והרוחניים.

המסורה. וא"כ מי זה מעכב בדבר, כי כל הצעירים האלה, שכמה וכמה מהם — ודוקא שלא מן הגרועים בלאומיים הציונים — אינם שייכים לשום אגודה ציונית מפני שאין הנהגת האגודה מתאמת לרוחם ולא יוכלו להיות אחראים בעד כל מעשיה. ואלה השייכים לאיזו אגודה אין רשומם ניכר בה כלל והיו כלא היו, תחת שעבודתם היתה יכולה להיות לברכה באגודה מזרחית מיוחדת, כי כל אלה יתאחדו לאגודות ציוניות מזרחיות. אמנם יאמרו, כי אין זכות קיום לאגודות כאלה, יען כי יסודם בדבר עובר, כלומר בדתיות של הצעירים העברים הגליציים שמקורה לדעת קצת רק בצרות המבט, בהרגל ובהבטלנות הגליצית. אבל את אפסות דעה זו נוכל להוכיח באמת רק בהיווסד ההסתדרות המזרחית הגליצית הצעירה על בסיס נכון, רק אז אפשר שיוכחו, כי לא מחמת צביעות ולא מחמת בטלנות הננו מה שהננו רק מחמת היותנו בנים נאמנים לעמנו, אשר קלטו אל תוכם את הדעה הלאומית המודרנית עד כמה שהיא מועלת לחיזוק מצבנו בתור יהודים, אבל לעולם לא ירשו כי תגזול המודרניות מהם ביד ימין יותר ממה שנתנה ביד שמאל. מעלתנו היתרה — גם מנקודת הראות הלאומית בלבד — היא כי הגורמים הפנימיים של היהדות ההיסטורית השפיעו על התפתחות הרגשתנו הלאומית במידה המרובה ביותר, ואם זה ודאי, כי בבחינה זו נעלים כל הלאומיים העברים בכלל על הלאומיים היהודים „מגרי האריות“, הנה אנחנו בבחינה זו ה„לאומיים שבלאומיים“, אנחנו לא נצרכנו להרגשה הלאומית היהודית, כדי „לשוב“ אל אותה היהדות, שמעולם לא יצאנו מגבולה ואל אותו העם, שמעולם לא חדלנו מהיות שייכים אליו בכל רמ"ח אברינו ושס"ה גידינו; לא, היא באה לנו כרפואה קודם למכה ותורה אותנו איך לבצר את קיום עמנו ותרבותו בשום לב אל תנאי המציאות שמבפנים ומבחוץ. אנחנו איננו צריכים להשתדל „להגשים את הרגשתנו הלאומית בחיינו המעשיים ולחיות בכל הפרטים חיים לאומיים יהודיים פרטיים, כי כל זה עשינו כבר בטרם הגיעה הדעה הלאומית עדינו, כי כל זה עשינו בתור יהדות מסורה העוברת בירושה מאבות לבנים זה אלפים בשנים. סוף דבר: הלאומיות שלנו היא רק „זרם של חיים חדש“ בתוך צורות היהדות הישנה ומטעם זה הננו יסוד חשוב מאד בבנין הלאומי הכללי, כי התמוגגות אמתית של הישן והחדש — האידיאל של כל לאומי מעמיק — רק בנו היא נמצאת באמת ולהוכיח את כל זה ולהשפיע השפעה חשובה וניכרת על ההסתדרות הלאומית הכללית, זאת נוכל רק בעזרת ההסתדרות המיוחדת, הסתדרות ה„מזרחי“.

ומטעם זה נראה לי קול הקורא הזה, הפונה עוד הפעם אל הרבנים ובעלי בתים החרדים, העומדים עד כה מבחוץ לתנועה הציונית ומשתדל לקרב את הדעה הציונית אל לבם בתור הפתרון האחד לשאלת היהודים החמרית והרוחנית ולהניעם להסתפח על תנועה זו תחת דגל ההסתדרות המזרחית — כקול קורא במדבר; כי באמת מי ומי מבעלי הבתים החרדים מוכשרים לשמוע לקול קורא זה ולהסתפח מחדש על התנועה הציונית? העם הטרוד, שאין זמנו פנוי כלל לעיין היטב מתוך ישוב הדעת במהות איזו תנועה, יכול להסתפח על הציונות רק בעת תקופתה הראשונה, תקופת הרעם והרעש, אז בעת אשר אבן מקיר קראה את הפרוגרמה הבזילית והכל קיוו לישועה קרובה. אבל עתה, בעת שהתנועה מתפתחת באופן טבעי ומתון, היש תקוה, כי יסתפחו עליה פתאום בכוח „קול קורא“ אחד, המונים של יהודים חרדים, עד כדי יצירת הסתדרות חדשה? צריך היה שתיוסד מקודם ההסתדרות „המזרחית“, שיוסדו אגודות ציוניות מזרחיות בכל עיר ועיר ואלו יכולות היו בכוח הנהגתן הטובה ועבודתן הפוריה להיות אחר כך לאמצעי תעמולה טוב בין שדרות היהודים החרדים הבלתי ציונים. אבל ליסד בפעם אחת הסתדרות ציונית חרדית של חברים חדשים הזרים לציונות עד כה וכל זה בכוח קול קורא אחד, זהו דבר שאי אפשר. — ובכן נחוץ היה ליסד מראש הסתדרות ציונית מזרחית, שתכיל את אלו החרדים, שהנם ציונים זה כבר. אבל אלה, מלבד שאינם רבים ביותר, הנה טרודים הם בעניניהם הפרטים ואין ביכולתם להתעסק ביסוד אגודה בסבלנות ובמרץ, ולכן כל עוד לא נצליח למשוך את לב הצעירים אחרי „המזרחי“, אז לעולם יהיה לנו רק „ועד לפי שעה“ של „מזרחי“ ולא „הסתדרות מזרחית“.

וצעירים, שהנם ציונים זה כבר ושעפ"י דעותיהם ודרכי חייהם מוכשרים הם להיכנס לתוך הסתדרות ציונית מזרחית, כמדומה שאינם מעטים כלל בגליציה, כי הלוא ארצנו היתה מאושרה כל כך שלא לסבול מתקופה ארוכה של השכלה בוגדה, ועמנו פה היה על פי רוב שוקט על שמריו הרוחנים עד בוא הדעה הלאומית ותעורר תנועה ברחוב היהודים, ואשר ע"כ הלאומיים העברים הגליציים הצעירים נתחנכו על פי רוב על ברכי היהדות הישנה והספרות העברית החדשה, שבאה להם ביחד עם התנועה הלאומית, הכניסה בהם רק את דעת העולם ואת ההרגשה האנושית הלאומית. אבל בעיקר הדבר נשארו עוד מתערים על אדמת מטענו, היהדות המסורתית ועובדה היא שרוב הצעירים הלאומיים קוראי עברית בארצנו מתנהגים גם בדרכי חייהם הפרטיים על פי חוקי היהדות

כל כך, בשעה שבכל ערי ישראל ועיירות רבים היו בעלי-המלאכה והחנוונים היהודיים, שהיו רעבים ללחם ממש, ורבים היו הסוחרים היהודיים, סוחרים גדולים וישרי-לב, שפשטו רגל לנושיהם, — לא נתעוררה המפלגה הציונית לשום פעולה ממשית, כאילו לא לה נוגע הדבר. ורק כשנשמע הקול, שסדר הבחירות החדש הולך ונגמר, נתעוררו מנהיגינו לעבודה הקלה ביותר, לקרוא לאי-אלו אסיפות-עם ולמחות...

תקופה יפה היתה תקופת העבודה הלאומית המדינית שלנו, והרבה פעלה לחיזוק הרגש הלאומי בשדרות עמנו הרחבות ולטהרת האויר מן העפוש המוסרי, שנתאזרח ברחובנו בסיבת „עושי הבחירה“ הפולנים ו„המושקים“ עבדיהם, ומטעם זה בלבד כדאי היה להמשיך את העבודה הזאת גם להבא, ואולם הדבר אינו עכשיו בגדר האפשרות כלל: אי אפשר למפלגה מדינית, שתתקיים בהעמדת „קנדידטים למנין“ בלבד, ועם רעב ללחם לא על הפוליטיקה יחיה.

1. נותנים אנו מקום למאמר זה, שהרבה יש ללמוד ממנו בדבר מצב הרוחות השורר עכשיו בקרב חלק מן האינטליגנציה הלאומית שלנו בגליציה. מהראוי, שחברינו בגליציה יבואו ויבררו שאלה חשובה זו מצדדיה השונים.

ב

ה„מזרחי“ וחדור הצעיר בגליציה *

ב„המצפה“ גליון ט' וי' נתפרסמו שני המשכי קול הקורא „על המשמר חרדים?“ של הוועד לפי שעה, להסתדרות „המזרחי“ בגליציה. והעובדה, כי אחרי עשר שנות ציונות בארץ כארצנו, שהיא חרדה וציונית כאחת ובלי איזה משבר מקרי יש לנו בקושי „וועד לפי שעה“ של הסתדרות „מזרחית“, מראה כבר למדי על המצב הרעוע של הסתדרות זו, שלא תמצא כלל הלכים בארץ ובאמת כבר נתחקו רבים על שורש דבר זה, מפני מה לא יצליח דבר ההסתדרות בידי החרדים הציונים או האמנם אין כלל חרדים ציונים בנמצא? אבל התשובה על שאלה זו נמצאה עד מהרה: כוח כל עם, מפלגה ומעמד המסתדרים מונח בצעיריהם, כי רק צעירים, שלבם רחב ורוחם עף במרומים, רק הם מוכשרים לעבוד עבודת הכלל. ולמפלגה החרדית הציונית חסר לדאבוננו היסוד הזה החשוב ביותר: הדור הצעיר אינו חונה תחת דגלה.

* „המצפה“, שנה ה', גל' 15, עמ' 1—2, ט' ניסן תרס"ח, — 10.4.1908

מלחמת הבחירות בשנת 1911 היתה לא מלחמת-בחירות פשוטה, אלא מלחמת-דמים ממש, ומפלתנו במלחמה זו היתה לא מפלה פשוטה בבחירות לאיזה רייכסרט, אלא חורבן שלם, "חורבן גליציה". מי שלא ראה את פני גליציה היהודית אחרי עבור הבחירות האלה — לא ראה אבל לאומי מימיו, אבלים וכפפיראש הרגשנו, כמה אנושה המכה אשר הוכינו, כי זוהי מפלה שאין אחריה תקומה... אין לשער את סכומי הכסף, העולים למאות אלפים, ואת סכום האנרגיה, שלא יערך במליונים רבים, שהשקענו במלחמה זו ולא העלינו בידינו יותר מארבעים נפש אדם, שנפלו חללים במטבח הדרוהוביצי... והאם אחר כל זה לא תרפינו ידינו? ואם קרוב היה סדר-הבחירות החדש לסיים להיגמר ובכל אופן נגזר עלינו להבטל בששים בקסטר הפולני, מה נועיל אם גם יתנו לנו מנדטים אחדים יותר? להשתמש בהם הלא לא נוכל בכל אופן, והבחירות לרייכסרט ה"שוות", ה"ישרות והחשאיות" יוכיחו...

אפשר שישבו לי: אין עושים פוליטיקה מתוך יאוש ואין לעם חי לנוס ומן המערכה. הרי סוף סוף אי אפשר למחוק אותנו ממפת הארץ הגליצאית ואין הדבר יוצא מגדר האפשרות, שיבוא בעתיד איזה שינוי בחיים המדיניים הגליצאיים בכלל, ועמו ישתנה גם כוחנו וערכנו המדיני בפרט. ואולם, לצערנו, ברור לנו, ששינוי זה יוכל להיות רק לרעה ולא לטובה כלל, אחרי שרואים אנו בחוש שמצבנו הכלכלי, שנהרס כבר למדי, הולך ומתמוטט לגמרי. הדור הצעיר הולך ומתרחק מאתנו, למרות בתי-ספר עבריים וגני ילדים, האינטליגנציה המתבוללת, מחוסרת כל רגש של בוש, הולכת ונשקעת יותר ויותר במעשי הבגידה שלה, והאינטליגנציה הלאומית שלנו מתיחסת בכל בשטחיות ובקלות דעת מבהילה ומרפאה את שבר העם על נקלה. וכך הולך שטף ההגרה ומתגבר, ומספרנו פה בארץ הולך ופוחת, ואיך אפשר לנו במצב כזה לקוות להטבה?

אילו לפחות ניגשו הציונים "שעליהם גם בגולה להיות הראשונים לכל עבודות העם", לעשות אותה העבודה העממית הנחוצה באמת, — את העבודה הכלכלית, ותחת להשתעשע באילוזיות מדיניות על דבר כ"ה מנדטים לסיים היו משתדלים לבצר את עמדת הסוחר ובעל המלאכה היהודי ע"י יסוד הסתדרות כלכלית-ארצית ראויה לשם זה — אז היינו יכולים לקוות, כי לאט לאט נעמיד לפחות אותו המועט, שיש לו עוד תקנה, על בסיס כלכלי איתן, ואז היינו יכולים לקוות שציבור זה, בעל המעמד הכלכלי הרצוי, יגיע בזמן מן הזמנים גם לאיזה כוח מדיני והשפעה מדינית. אבל הלא עיקר זה חסר לגמרי. בחורף זה, תקופת המשבר הקשה

איפוא, רק מנדט אחד, שהיה שלנו באמת. ואחד במה נחשב הוא? ובראותנו
אחר כך, כי אישר הפרלמנט כל אותם המנדטים, שבגזילה ממש באו לידי
בעליהם ו"מחאותינו" אפילו לא נקראו, ובידענו כי הארי הפולני, אשר
בידו השלטון הגליצאי זה יותר מיובל שנים, לא יוציא את טרפו מפיו
גם בעתיד, וכי בידו אנו מסורים לשבט ולחסד, מה יכולנו לקוות יותר?
ואף-על-פי-כן קוה קוינו...

ואולם המצב עוד הורע: הנציב הגליצאי החדש, בובז'נסקי, אשר
הוקם במקום פוטוצקי, שנהרג ביד הרוטיני הקנאי סיטשינסקי, למד מן
העובדות והבין, כי מסוכן הדבר להלחם גם ברוטינים גם ביהודים, שביחד
הינם רוב תושבי הארץ, וכל מזרח הארץ בידם ניתן. ולפיכך בחר לו
דרך חדשה: לקרב את הרוטינים ולדכא את היהודים, להוסיף כוח לרוטינים
על חשבון היהודים. ובאמת עלה בידו לרכוש את אימון הרוטינים, לנדף
את רוחם האופוזיציוני ולהרחיקם מעל היהודים. וכך בא השינוי ביחסם
של הרוטינים אלינו. תחת אשר בשנת 1907 עמדו בכל מקום לימין
היהודים באמת ובלב שלם, ונמצאו צעירים רוטיניים כסיטשינסקי וחבריו,
שנסעו מעיר לעיר ומכפר לכפר ועבדו בחרף נפש בעד הקנדידטים
הציוניים, — הנה בשנת 1911 בגדו בנו הרוטינים בכל מקום וימסרו
את המנדטים היהודיים ביד האויב. ולא רק בערים, במקום שהמידות
מקולקלות והתושבים נוטים ליקח שוחד, אלא אפילו בכפרים, במקום
החיים הטבעיים והרגש הלאומי הטבעי, ובמחוזות שבנקל אפשר היה
לבחור שני קנדידטים רוטיניים, נבחרו על פי רוב קנדידטים פולנים
בכוח עשרות אלפי דעות רוטיניות טהורות, ואלה המנדטים הכפולים
המעטים, שנשארו בידי הרוטינים, רק בכוחנו נשארו, רק בכוח אלפי הדעות
היהודיות-הרוטיניות, שהכריעו את אלפי הדעות הרוטיניות-הפולניות.
ולמראה שלום כזה בין הרועה והזאב, מה יקוה השה הקרוע בינתיים?

המערכת הנכבדה מאשמת את ציוני גליציה על אשר "בריתם עם
הרוטינים לא היתה שלמה" והם "לא הגינו כראוי על דרישות הרוטינים",
אולם הידעתם, מה הן הדרישות האלה שדרשו הרוטינים מאתנו? הידעתם,
כי דרשו הרוטינים לא פחות ולא יותר, אלא שנחליף את העבדות הפולנית
בעבדות רוטינית, את ה"מה יפית" הפולני ב"מה יפית" רוטיני? הידעתם,
כי דרשו הרוטינים שנתמוך לא רק בדרישותיהם הלאומיות-התרבותיות,
אלא גם בדרישותיהם הכלכליות-האיכריות, המתנגדות ניגוד גמור
להאינטרסים שלנו, אינטרסי הסוחרים העירוניים? ול"ברית" משונה כזו
כלום יכולנו להסכים?

למחות כנגד סדר הבחירות החדש, מצאו גם בעלי החוב שלנו מקום לגבות את חובם.

ואולם, אם היציאה למלחמה בפעם האחרונה לא הביאה ולא יכלה להביא שום תועלת, חוץ מזה שנתנו ענין ליושבי קרנות לענות בו, והעתונים הפולנים עשו מטעמים לקוראיהם בלהעיגם על "השחורים שבכל הלאומים: הבישופים, הדמוקרטים העממים, המוסקאלופילים והציונים, שנתאחדו להפר את סדר הבחירות הדמוקרטי", — הנה השתיקה שקדמה לה ודאי שהיתה צודקת, כפי שברור לכל מי שמתבונן בעין פקוחה על המצב כמו שהוא.

כשנשמעה באביב תרס"ו בפעם הראשונה הקריאה לעבודה לאומית-מדינית, נתלהבנו כולנו לקריאה. כולנו, המעשיים והמדיניים, האחד-העממיים וההרצליים, ששנו לקראת נשק והזדינו למלחמה, אשר בהתלהבותנו הנפרזה אמרנו לראות בה את "המלחמה הלאומית הראשונה מימות בר-כוכבא". כל עיירה, שיש בה רוב יהודים היתה אז בעינינו "מבצר לאומי", וממש ראינו אז את "ארץ-ישראל מתפשטת בכל הארצות". אלה שהתנגדו אז לעבודה זו בשם "הציונות הטהורה" היו בני מערב גליציה, שכולו פולני-טהור, בלי כל תערובות של רותינים, ואשר לזאת היתה המלחמה בעיניהם, לכתחילה, מסוכנה ביותר ורחוקה משכר. "הציונות הטהורה" היתה להם רק אמתלה, כדי לכסות על פקפוקיהם האחרים, שהיו אז בבחינת "לבא לפומא לא גליא", כי גלויים היה מעורר את השאלה הישנה "האחיכם יצאו למלחמה ואתם תשבו פה?" רגש האחדות וחובת המשמעת גברו, איפוא, על כל הפקפוקים וכאיש אחד יצאנו אל המערכה ונלחמנו כמה מלחמות בעזירות ובחרף נפש שאין דוגמתו. ומה הועלנו בכל מלחמותינו הנמרצות, בכל מפלותינו האכזריות והאנושות?

רק כשבע שנים מפרידות אותנו מן התחלת התנועה הלאומית-המדינית שלנו. אולם "שמיטה" זו למדתנו הרבה מאד. היא הספיקה להזקין אותנו לפני זמננו ולפרוש את כנפי היאוש עלינו...

בבחירות הראשונות, בשנת 1907, היה לכאורה הנצחון על צדנו. כלפי פנים נצחנו נצחון גמור, שלא פללנו לו כלל וכלל. העם הלך אחרינו כולה, בוקניו ובנעריה, ובפועל רכשנו שלושה מנדטים, ושם מפלגתנו גדל בארץ, ודומה היה, לכאורה, כי נמצאים אנו בדרך הנכונה. ואולם עין בוחנת היתה יכולה לראות כבר אז, שכל הענין הזה אין לו עתיד. בעיקר הדבר הרי רכשנו אז רק שלשה מנדטים, ושנים מהם היו רותיניים, שרק מטעות, אשר אל הישנותה אי אפשר לקוות, נפלו בחלקנו. נשאר לנו,

יוצאים מן הכלל. נחוץ רק מעט כובד-ראש ומעט רצון טוב לבלי צאת ידי החובה בפוליטיקה ובפטרפוטי מלים בלבד, אלא לנסות לעשות את האפשרי על שדה התרבות המסורתית „ויגעת — מצאת תאמין“, „כי קרוב אליכם הדבר מאד, בפיכם ובלבבכם לעשותו“.

ממאמריו של אברהם קרייזל בעתונות העברית

א

המצב בגליציה*

בכל פעם שמזדמן המקרה לנו, בני גליציה, לקרוא מה שכותבים על אודותנו, וביחוד על אודות „הפוליטיקה הארצית“ שלנו, אחינו אשר ברוסיה, אין אנו יכולים לבלי להניע ראש על חוסר ההבנה במצבנו ותנאי חיינו, המתגלה לרוב בהמאמרים ממין זה. מאמר כזה נדפס זה לא כבר ב„העולם“ („מן הגולה אשר בגליציה“ — על המצפה, נומר יג—יד). במקרה זה חפץ אני להשתמש, כדי לברר פעם אחת לאחינו אשר ברוסיה, מה הוא המצב אצלנו.

במאמרה זה מדברת מערכת „העולם“ משפטים עם ציוני גליציה על אשר שתקו במשך כל הימים, שהפולנים והרוטינים היו עוסקים בשקידה מרובה בתיקון סדר הבחירות אל הסיים, מלמדת זכות על הרוטינים „שלא היו ציוני גליציה בעלי בריתם לכל דבר, ואשר לכן לא היו מחוייבים להגן על דרישות היהודים“, ומסיימת בשאלה, אם סוף סוף יבינו ציוני גליציה, כי גם בגולה עליהם להיות הראשונים לכל עבודות העם. לנו, בני גליציה, העומדים מבפנים לקלעים, נראים כל הדברים האלה, שכוונתם בוודאי רצויה, רחוקים מן האמת המציאותית.

לא להגן על מנהיגי הציונות בגליציה באתי הפעם, אין אני יכול ואין אני חפץ ללמד זכות עליהם, ודאי שמנהיגינו אלה לא נקו משגיאות וחטאים. גם האמתלה שהם נותנים עתה לשתיקתם הארוכה בנוגע לשאלה זו אינה מניחה את הדעת כלל וכלל. הדבר פשוט וברור: שתוק שתקו במשך כל העת באשר ידעו כי קולם יהיה קול קורא במדבר ומאומה לא יועילו בצעקתם, ורק לבסוף, כשנתעוררו גם הדמוקרטים העממיים שבפולנים

* „העולם“, (שנה ד'), נר. (323) 17, עמ' 7—8, אודיסה, י"ג אייר תרע"ג—20.5.1913

סך-הכל

לפנים, כלומר לפני שנת תרפ"ד, מכרנו בכל שנה בקושי משלושים עד חמשים שקלים מזרחיים, אף שמכירת השקלים הלא היתה סוף סוף מעין "מצוה קלה" ולא היה כל הכרח לעשות תעמולה פומבית ולעמוד בקשרי מלחמה וכו'. ועכשיו רכשנו בבחירות האחרונות לקונגרס הי"ז 106 דעות, למרות מלחמת-התנופה שנלחמו בנו דווקא כל הפרקציות הציוניות האחרות, שהשתמשו בכל האמצעים רק כדי "להפיל" את ה"מזרחי"... לפנים לא יכולנו בתור מפלגה לשלם אף את הסכום הפעוט בעד חדר אחד שהשתמשנו בו אחת לשבוע במוצ"ש, ועכשיו אנו מחזיקים כבר ארבעה חדרים, ומלבד זה כבר הספקנו לאסוף אצל החברים במזומן כמאתיים דולרים ובשטרות כחמש מאות דולרים וקנינו מגרש גדול במרכז העיר, שעמד עליו מקום קדוש במשך מאה שנה וכבר הצלחנו להעמיד על המגרש הזה בנין עץ גדול ומפואר בן שתי קומות שיכונה בשם "מרכז רוחני, בית לתורה ולתפילה של המזרחי בקוסוב". עכשיו הבית כבר עומד על תילו ונשאר לנו רק לדאוג בעד שכלולו ודאגה זו אמנם מעיקה עלינו הרבה, בשל המשבר הגדול שנתגלה גם אצלנו, ביחוד בחורף זה, בכל תקפו ומוראו.

מה שלמדים מזה

מזה אנו למדים איפוא: (א) צורת האירגון המתאימה ביותר לחומר האנושי הנוטה למזרחי הוא "מנין". (ב) במנין מוכרח להשליט את השיטה הדמוקרטית וליצור בו אווירה של שוויון ואחוזה. (ג) כל מנין מזרחי מחוייב לייסד בית-חינוך, המוכשר לגדל את הדור הצעיר ליהודים דתיים-לאומיים שלמים. (ד) תכנית הלימודים צריכה להיות כזו, שתמלא את הדרישות העיקריות של ההורים — הברה נהוגה, לימוד התורה ע"פ שיטת התרגום (בזמן האחרון אנו מגסים לעבור גם בלימוד התורה לשיטה עברית בעברית עד כמה שהילדים שולטים כבר בשפה שליטה גמורה) וכו', אבל תמלא בשעה זו גם את הדרישות העיקריות של הפדגוגיה "חינוך לנער על פי דרכו", "טוב מעט בכוונה", "מן הקל אל הכבד", והעיקר הסדר הנכון: לא פרשיות בודדות, לא קפיצה מענין לענין, לא לימוד של "תיקון ליל שבועות". (ה) "צבת בצבת עשויה". כל מוסד המתקיים ומתבצר יוצר את האפשרות ליצירת מוסד חדש הנבנה על הקודם לו כעליה ע"ג הבית. (ו) כדי לעשות את כל זה אין צורך בשום אמנות יתרה, בשום כשרונות

היא, שהגרוע שבתלמידי החדר שלנו עולה בידעותיו התורניות על המעולים שבתלמידי החדרים הישנים, הלומדים בלי הבנה ובלי סדר נכון.

"צעירי מזרחי", "בני עקיבא" וקבוצת "ברוריה"

"מצוה גוררת מצוה". משנפתחה המחלקה השניה של החדר שלנו והיה איפוא ברשותנו עוד חדר אחד, פנוי בשבתות ובשעות ערב המאוחרות, ניתנה האפשרות לאירגון קבוצה קטנה: "צעירי מזרחי", צעירים יודעי ספר עפ"י רוב שברגלם האחת הם עומדים עדיין בבית המדרש ובשניה הם נמצאים כבר בבית החרושת. בהיותם רציניים ובעלי-אמונה והרגשה דתית לא יכלו להסתגל לחיי ההוללות, הריקניות וההפקרות שבאגודות-הנוער השונות המתקיימות בכאן זה כבר. ברצון קיבלו איפוא את ההצעה להתארגן ביחוד בתור "צעירי מזרחי" ותיכף ומיד יסדו ג"כ "מנין" של נערים לתפילה בציבור בשבתות וימים טובים. גם מנין זה התפתח והי כבר למוסד קבוע. הצעירים מתכנסים גם בשבתות אחה"צ ולפעמים גם בערבים, לומדים וקוראים, שומעים הרצאות ומתווכחים ולפעמים הם מוציאים גם עתון משלהם בשם "תורה ועבודה", כמובן בכתב יד ובטופס אחד בלבד.

וקבוצה זו זכות גדולה נתגלגלה על ידה, כי היא שייסדה אצלנו את אגודת "בני עקיבא", העולה עליה בחשיבותה. כי בראות הנערים האלה שילדי המזרחיים וגם אלה הלומדים ב"חדר המזרחי" נמשכים ל"השומר הצעיר" או ל"פועלי ציון" המקבלים גם ילדים בגיל פחות מעשר שנים, כאב להם הדבר מאד וינסו את כוחם בארגון נוער זה "על טהרת הקדש". וב"ה הצליח הדבר בידם וארגון "בני עקיבא" מתקיים עכשיו בעירנו בתור אגודת-הנוער הרך הכי חשובה ופעילה. הילדים מקבלים בו חינוך דתי מוסרי וצופי רציני, לומדים מלאכות יד יפות ומשחקים שונים ושירים וזמירות. ומי שלא ראה את מקהלת "בני עקיבא" שרה במנין המזרחי בשעת הסעודה השלישית את זמירות השבת השונות, לא ראה מחזה נהדר ומרחיב נפש היהודי הדתי בימיו.

בקיץ האחרון נתארגנה גם קבוצת נערות בנות י"ד-ט"ו שנה המתחנכות חינוך דתי-לאומי שיטתי, לומדות עברית, תנ"ך ומוסר היהדות וגם שירה דתית וכו'. קטנה היא הקבוצה אבל נאמנה ואמיצה, אוהבת את אירגונה ומסורה לו בלב ונפש.

שלישית, דרשות בשבתות ויו"ט לפני קריאת התורה, משתאות חברים
בחגים ומועדים, הקראות, הרצאות וויכוחים וכו' — בקיצור פרוגרמה
מלאה של בית מדרש ובית תפלה מסורתי ושל אגודה מפלגתית חדישה
המתאימות יחד בהרמוניה שלמה.

ייסוד ה"חדר"

כמו כל יציר חי ושופע חיים, שיש לו מעט אויר ואמת קרקע
משלו, החל גם המנין שלנו אחר "שהיכה שורש למטה" לעשות גם "פרי
למעלה" ופירותיו כיוצא בו: מוסדות-תרבות יסודיים, פרי הילולים משמח
אלוהים ואנשים.

עוד בחורף תרפ"ה יסדנו גן ילדים עברי, שאנחנו היינו היסוד
העיקרי והמעמיד שלו. אולם אז עדיין חלשים היינו ולא העזנו איפוא
לקרוא על המוסד את שמנו המיוחד וגם בפרוגרמה לא נשתנה כלום
והלימוד היה בהברה ספרדית. בקיצור — לא הספקנו להטביע על
"הגן" את חותמנו המיוחד והסוף היה: רוב הילדים הזכרים עזבו את
"הגן". "הגן" עצמו עבר לידיים פרטיות ויהי כלא-היה. אולם בקיץ תרפ"ה
כבר הרגשנו את עצמנו חזקים למדי וכבר היה לנו מעון פנוי משלנו
ואז ניגשנו בצניעות לייסוד "החדר" שלנו. מצער היה חדר זה בראשיתו:
בקושי הצלחנו לאסוף את תשעת התלמידים הראשונים, כולם מילדי
המתפללים במנין שלנו. בחרנו למורה באחד מחברינו, בעל השכלה עברית
וכללית ידועה, וציוונו עליו ללמד כסדר את כל התורה מבראשית עד
לעיני כל ישראל כמובן מלבד הפרשיות שאי אפשר לתרגמן לילדים בגיל
הרץ, לבאר כל מלה באופן שיבינו הילדים מה הם לומדים, אבל הכל
בשיטת התרגום הנהוגה. מלבד זה בחרנו גם במורה אחת, שתלמד את
הילדים את השפה העברית בתור שפה חיה וגם דקדוק שפת עבר והכל
בשיטת עברית בעברית ע"פ ספרי-לימוד חדשים — אולם דווקא בהברה
האשכנזית-הפולנית הנהוגה אצלנו.

הנסיון הורה שאמנם זו היא הפרוגרמה היחידה האפשרית אצלנו
ושהיא מספיקה גם את דרישות ההורים וגם את דרישות תורת-החינוך
החדשה. "מזמן" "לזמן" הולך חדרנו ומתפרסם לטובה בעיר. עכשיו כבר
יש לנו שלוש מחלקות ובהן כארבעים תלמיד. אולם רבים הם ההורים,
שלמרות הפצרותיהם המרובות איין בניהם מתקבלים לחדר שלנו, מאחר
שחסרים לנו האמצעים הכספיים הנחוצים לייסוד מחלקות חדשות. ועובדה

ייסוד המנין

בשמחת תורה תרפ"ד היה הדבר. אחר התפילה שהתפללנו במנין מיוחד בבית אחד החברים, פנה כותב הטורים האלה לחברים בהלצה, שעלינו כבר להכריז עכשיו מתי ואיפה נעמוד אי"ה להתפלל בשמחת תורה תרפ"ה, כי הלא במשך כל השנה כבר לא נזדמן יחד. בתור תשובה לזה הציע אח"כ אחד החברים, בשעת המשתה של אותו היום, לייסד מנין מזרחי, מיוחד לתפילה בכל שבתות השנה. ההצעה נתקבלה פה אחד והמנין נתייסד. מעון נמצא לנו בחינם, כי ועד ביה"ס העברי שהתקיים אז אצלנו ושאיחדים מחברינו השתתפו בהנהלתו, הרשה לנו ברצון להתפלל במעונו בשבתות וימים טובים, שבהם המעון בין כך ובין כך פנוי הנהו. וכך נמצאה לנו סוף סוף אותה הפינה המיוחדת שבלתה אי אפשר ליצור כלום — בבחינת „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" — והעבודה התחילה. איש מאתנו לא האמין אז שיש עתיד למוסד זה וכי יוכל זה להתקיים גם כשיוכרח להיות „סמוך על שולחן עצמר" ולהספיק בעצמו את כל צרכי המעון. ובכלל לא ידענו בעצמנו „מה יושיענו זה?" ואיזו תועלת תביא לנו התפילה במעון מיוחד? וכי חסרי בתי-תפילה אנחנו? אולם הנסיון הורה שאמנם זו היתה הדרך האחת. המנין הוא שליכד את החברים הישנים — שהיו כבר במובן ידוע רחוקים זה מזה — לגוש אחד ומאוחד; הוא שהוסיף עליהם גם חברים חדשים והוא שפתח לפנינו כר נרחב של עבודה ענפה ופוריה.

במה משך המנין את לבם של חברים ובלתי-חברים? ראשית כל בקונסטיטוציה שלו בחוקת האחווה והשויון: אין גדול ואין קטן אצלנו, אין מזרח ואין מערב, אין ששי ואין חמישי. „כל המתפללים יושבים שורות שורות פניהם כלפי מזרח" — מבואר בשולחן ערוך הלכות ביהכ"נ — ונקראים לתורה עפ"י סדר א"ב לפי הלוח המיוחד התלוי ממעל „לשולחן", בלי שום בחירה וברירה וכך יוצא איפוא שכל המתפללים שווים בזכויותיהם וכל אחד מהם מלומד או בור, עשיר או עני, נדיב או כילי, נכבד או נקלה יוכל להגיע גם ל„ששי" וגם „לעשרת הדברות", גם „לשירת אז ישיר" וגם „למפטיר יונה". ולכן כל החברים מרגישים את עצמם כל כך בטוב אצלנו ולכן הם נותנים תמיד ברצון טוב את תשלום חדשם וכל קרבן לא ייקר להם בשביל המנין שלהם.

וכך יצא איפוא, שהמנין התבצר לאט לאט ויהי לחי נושא את עצמו ולמוסד תרבותי חשוב עם שיעורי שבת לתנ"ך ותלמוד, מסיבות-סעודה

תולדות המנין המזרחי בקוסוב

(פרשת עבודה של שמונה שנים: תרפ"ד—תרצ"ד)

מתוך הקונטרס: "ספר התקנות של המנין המזרחי בקוסוב",
חובר, סודר והוצע ע"י **אברהם קרייזל**, ובסופו — קונטרס
משירי יוסף, מאת יוסף שמחה הייזלר בילגוריי, בדפוס נ. קרונברג,
בהוצאת האגודה: מרכז רוחני בקוסוב אשר בגליציה המזרחית,
תרצ"ב, עמ' 54—60.

קצת פריהיסטוריה

עירנו קוסוב בקצה גליציה הדרומית-מזרחית היא אחת הערים
הציוניות הראשונות ואגודת "ציון" נוסדה אצלנו כבר בשנת תרנ"ח —
לפני הקונגרס השני — וגם הרעיון המזרחי חדר אלינו בראשיתו
וחבורות הירחון "המזרחי" הוזמנו לכאן — כמדומני בשנת תרס"ד —
אצל העורך זאב יעב"ץ ז"ל בכבודו ובעצמו ועמו החליף מכתבים
ה"מזרחי" הראשון שלנו המורה העברי מר זלמן קמיל ע"ה. אח"כ עמדנו
בחבור עם פדנהכט בקולומיה, הוכמן בסטניסלא ופייכטוונגר בפרנקפורט
דמאין, בקיצור — בכל גלגוליו המרובים של המזרחי הגליצאי לא זזה
ידנו מתוך ידו. אבל בכל זאת היינו רק קבוצה קטנה בן מנין מצומצם.
כולנו חניכי בית המדרש, יודעי תורה והשכלה, לומדים בעיון את
"תולדות ישראל" ליעב"ץ ומעמיקים ב"על פרשת דרכים" לאחד העם.
ה"קלוב" הראשון שלנו היה בית המדרש; שם נזדמנו ושם התווכחנו;
שם קראנו בדחילו ורחימו את "על סף בית המדרש" ואת "המתמיד"
ושם עשינו את תכניותינו הראשונות של עבודה תרבותית פומבית: שעורי
ערב לתורה ושפת עבר בעד הנערים הפועלים בבתי החורשת ו"חדר
מתקן" בשביל הילדים; אולם עד מהרה יצאו כולנו מבית המדרש
והתחלנו דואגים לפרנסה וכל תכניותינו כלו בעשן. היינו כולנו חברים
לחברת "ציון" המקומית אולם פינה מיוחדת לעצמנו לא יכולנו למצוא.
פעם אחת — בחורף תר"ע — ניסינו לשכור מעון מיוחד ולארגן אגודה
מזרחית עומדת ברשות עצמה. ניסינו שם להתחיל בעבודה תרבותית,
לערוך הרצאות היסטוריות וספרותיות ברוחנו אנו. אולם הקבוצה הקטנה
לא יכלה לספק את כל הוצאות המעון המיוחד והחבילה נתפרדה עוד
הפעם. היינו מזרחיים כל אחד בחדר משכיתו אולם פעילות מפלגתית
הראינו רק לפרקים ידועים בשנה כמו למשל בעונת ה"שקלים", ביום
שמחת תורה וכדומה.

פלאים...

היום לא הועמו שמי	גם המדרכה שמחה מאוד,
כמו שלשום ואמש,	הכרתי בפניה.
לכבוד שמונה עשרה שנותי	לקראת רגלי הצועדות
זרחה יפה השמש.	הזהיבו אבניה.

חיש חטפתי את המעיל	בחור יפה חיך אלי
יצאתי לרחובות לי	בשחוק חביב, נעים
נוצצו בתים מגיל	ונראה לי שנות חיי
ולחשו ברכות לי.	שמונה עשר פלאים...

1938

אבי

בבוקר, בבוקר אני עוד שוכבת
כבר אבא משכים ויוצא אל העיר
אולי ישיג לחם... ואני כואבת.
זקן אבא, מלבין, והלחם משחיר...

בלחמי השחור כי אנעץ את השן
כבר יפוג רעבון ויאורו עיניים
וכי אל אבי המלבין אתבונן
יגדל כאבי ויגוני שבעתיים.

לא ארצה כבר כל לחם לבן
חלב לא ארצה, לא חמאה
רק שאבא שלי יהיה שוב רענן
כמו אז לפני פרוץ המלחמה.

מבוקר לבוקר הכסף אוזל והלחם משחיר
אך אחת לי הכל
החזירו לי רק את אבי הצעיר
ובאהבה אקבל את העול...

1940

קורצים המה עין לי... הם אותי אוהבים,
תשאל מנין לי? כי אני אותם אוהב —
חברת הכוכבים אח לי כוכב...

1932 — בת 12 שנה.

מדוע?

3	1
ומדוע? הן עמלתי	מדוע, הגידי לי אם
יום ביומו כל השבוע.	בכל גן ניצנים עלו
האם היה הזרע גרוע?	פרחים גדלו
ואולי המעדר ששאלתי?	וגני שומם.

4	2
אותו זרע זרעו גם כן	האם לא חרשתי
בכל הגנים, אבל	וזרעתי כמו אחר?
רק גני הוא מקולל	לי נראה כי עוד יותר
רק בו פרחים אין.	לגורל גני חששתי.

5

והן השקיתי את גני לי
מים זכים, קרים כקרח
ומדוע אין בם פרח?
נא אמא, עני לי.

1934 — בת 14 שנה.

חבל...

לא העזתי הנד עפעף	לא ראית? חבל, חבל
לבי פחד, לבי רחב	משמים כוכב נפל.
ידי, גופי, הכל בסך	טס באויר מבריק וחי
ציפה כל כך, כמה כל כך.	כונן דרכו ישר אלי.

אך הכוכב עדי לא בא
לפני עיני נמס גווע
לפני עיני בתהום צלל
לא הרגשת? חבל, חבל...

1938 — בת 18 שנה.

ובשקוע תהומה המוסר האנושי והיעלמותה מן האופק של התקווה
לגאולה לאומית.

שלומיה היתה משוררת מבטן, שכל כולה כיסופים וגעגועים.
בגיל 7 החלה בכתיבת שירים. לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה עמדה
לעלות ארצה כתלמידה בבית הספר התיכון לבנות תלפיות בת"א. אך
בינתיים פלשו הרוסים לעירנו ושאיפתה לעלות לארץ כיסופיה לא יצאה
לפועל. היא נשארה בחיים עד 1943, בהסתתרה עם עוד נערות בעליית
גג. אך הדבר נודע לאחד השכנים האוקראינים, קישצ'וק, וזה הלשין
עליהן ומסרן לגיסטפו במרס 1943. הי"ד.

נשאר ממנה לפליטה קובץ שירים. והרי קטע שממנו עולה כעין
הד לתחושתה למה שיקרה לה באחריתה. לבה ניבא וידע מה שניבא.
המספר הסידורי של השיר בחוברת הוא י"ד (סמלי) שמו:

כשאשתה כוס תמרורים מר

כשאשתה כוס תמרורים מר
ואזכור את תולדות העבר
נדמה לי כי עיני את כל זאת רואות
ולכן ייראו בהן הדמעות
נדמה לי כאילו אני אחד הקרבנות,
הנופלים מתים בידי המענים,
המכים אותם עד צאת נפשם
וגדל ומתגבר נהר הדם...

נכתב בתרצ"ג, שבע שנים לפני השואה והיא אז רק בת 13.

הסוף והמר — אברהמצ'י מת בערב יום הכיפורים תש"ג, בביהמ"ד
של הרבי, שם הסתתר.

ראשיתו בביהמ"ד, שם חי, למד והתפתח. בבית המדרש רקם את
מיטב חלומותיו ובו נפטר, בקדשו ברגעיו האחרונים את שם שמים
ברבים. הי"ד!

והרי עוד חמישה שירים משלומיה, הי"ד, לפי סדר השנים. בהן
נכתבו.

כוכבי שמים

כוכבי השמים	נוצצים ממעל...
כרבוא רבבות עיניים	ובלילה מהמיטה
כאגלי טל	כאשר אליהם אביטה

א.

נומי בתי שלומיה
ראי השלום הנה כבר בא;
לא עוד יהום ים של דם
לא עוד יריב עם בעם!

ב.

עמך עמי שלומיה
שב אל ארצו ארץ י"ה;
בונה ערים, בונה כפרים
גואל אדמה מידי זרים.

ג.

פה בגולה שלומיה
מה אומלל עמך! גד ונע;
נעזוב על כן את זאת השממה
נמהר נעלה שמה — שמה.

כל ימיו נשא את נפשו לעלות ארצה עם משפחתו. אך מחוסר
אמצעים וחוסר העזה לא זכה הוא ולא זכינו אנחנו.
גדול הצער, ויש בכך משום טרגיות דוויה ביותר, ששלומיה
זו — ובוודאי רבות אחרות כמותה — שנולדה במזל תקווה לשלום
עולמי ולגאולה אנושית ודאומית מצאה את מותה בגבור הפירוד העולמי

שלומיה קרייזל

גרטנר ייבדל לחיים, שעמד ליד מצעו של ר' אברהמצ'י, בביהמ"ד של הרבי מקוסוב, בשעת גסיסה (גווע מרעב), כשבתו היחידה, הטהורה והאומללה, שלומיה צעקה: "אבא, היש כביכול בעולם"? הוא, ר' אברהמצ'י עשה מאמצים על-אנושיים — ראו את זאת בעליל — פקח את עיניו וקרא בכל כוחותיו האחרונים — "כן!"

תולדותיו

ר' אברהמצ'י קרייזל, הי"ד, נולד בקוסוב בשנת 1885. אביו ר' יוסיל קרייזל ע"ה היה יהודי חסיד, בר אוריין ונשוא פנים, בעל קורא ובעל תפילה טוב. היתה לו חנות לעורות וצרכי סנדלרות. אמו מרת גיטל ע"ה, היתה אשה כשרה, יושבת בית. אברהמצ'י היה בן יחיד להוריו. קיבל חינוך יהודי מסורתי רגיל, למד אצל טובי המלמדים ויצא לו שם כשקדן ועילוי. למד אצל הר' מרדכי שפיגל ואחריו אצל הדיין דמתא, שהיה גר בביתם, ובביהמ"ד.

בגיל צעיר התחיל לתת שיעורים פרטיים בעברית וגרמנית. בן 21 נשא אשה, עזר כנגדו ממש, בכל המובנים. לאחר החתונה פתח חנות למכשירי כתיבה, ספרים ועתונים, נולדו להם שלושה בנים, שהצעיר ביניהם אייזיק קרייזל-סדומי עלה ארצה ב-1934 כחלוץ, עבד בקיבוצים תל-יוסף וקדמה וכעת הוא עובד כעתונאי ב"למרחב" וב"קול ישראל". שני אחיו הגדולים: דוד משה, שהיה דומה בכל לאביו, כפי שאחיו הצעיר ממנו נפתלי צבי היה דומה לאמו, ניספו בשואה. דוד משה הוכה באכזריות רצח ומת. נפתלי צבי ניסה להימלט. אולם נתפס ונשלח לבלז'ץ. הי"ד.

במלחמת העולם הראשונה ב-1915, כשיהודי קוסוב נמלטו מחמת הפולש הקוזקי והתפזרו בממלכה האוסטרית-הונגרית נקלע ר' אברהמצ'י לפראג. כאן הורה לימודי היהדות בבי"ס יהודי.

היתה לו גם בת יחידה, שנולדה אחרי המלחמה, עם שובו הביתה. היו אלה ימים גדולים לעמנו. בשל תקוות השלום הבינלאומי — ייסוד חבר (הלאומים) העמים, והתקווה לגאולה לאומית — הצהרת בלפור, שנתעוררו בלבבות, קרא את שם הבת: שלומיה. והרי שיר ערש, שאברהמצ'י שלנו חיבר לרגל המאורע, שממנו בת קול מהימים ההם:

בספר הנ"ל — את "על סף בית המדרש" ואת "המתמיד" של ביאליק ושם נרקמו תכניות ראשונות של עבודה תרבותית פומבית ברוח היהדות המסורתית, כגון שיעורי ערב לנערים עובדים ו"חדר מתוקן" בשביל ילדים, "מניין מתוקן" לחברים לדעה ועוד. אך ביצוע רוב התוכניות האלה נתאחר ורק לאחר הרבה שנים נוסד המניין המזרחי ע"י ר' א. קרייזל, שהשקיע בו הרבה מרץ ושקד כל הזמן על קיומו. נתן שיעורים בפרשת השבוע בשבתות והרצאות מענייני דיומא. יסד גם את ה"חדר המתוקן", בו למדו עברית ודקדוקה עפ"י השיטה עברית בעברית ואת שאר הלימודים לפי מיטב דרישות הפידגוגיה. ברם גולת כותרת בפעלו הציוני-הדתי והלאומי היה "המניין הציוני".

המניין, שהיה מצער בראשיתו, התפתח ועמו התפתחה גם תנועת המזרחי במקום, הודות לסדרים המתוקנים והיחסים החברתיים הנאים ששררו בו: בוטל ה"מזרח", בוטלה העדיפות ב"עליות לתורה", שכולם עולים לפי א' ב'; בוטלו ה"נדרים" בשעת העליה וכו'. המניין הפך איפוא לבית כנסת מרובה מתפללים ונכסים. נרכש מגרש שעליו הוקם בניין יפה, בו התרכזו כל מוסדות ה"מזרחי" במקום.

לשם יצירת מסגרת ארגונית מתאימה לנוער הדתי, שלא ילך שולל אחרי איגודים שמאלניים, הוא מייסד את אגודת הנוער "בני עקיבא" במקום. לאחר מכן הוא מקים את קבוצת "ברוריה" לנערות, בה קיבלו נערות בגות י"ד—ט"ו חינוך דתי לאומי, למדו עברית, תנ"ך ומוסר היהדות.

חובה להזכיר את החברים היקרים, הציונים הנאמנים, שומרי תורה ומצוות, המתפללים הוותיקים במניין המזרחי, שעזרו על ידו באונם והונם, ואלה הם: יוסיל שמחה היזלר, מאיר קרסל, מרכי היצלר, שלום פליקס, משה גרופך, אהרון ריגלר ועוד.

היה ישר בכל דרכיו. ביחסיו עם חבריו לא ידע חונף ונזהר בכבוד כל אדם. פיו ולבו שווים ודובר אמת בלבבו. תכונותיו אלו מצאו את ביטויין בסדרים הדימוקרטיים והשוויון המוחלט, שהיו מצויים בכל המוסדות, בהם היתה ידו של אברהמצי.

היה ירא אלהים — איש שיראת חטאו קודמת לחכמתו, ומדקדק בקלות כבחמורות. ואף שהיה ירא שמים בסתר ובגלוי, ולא סטה מן המסורת כמלוא נימה, ער היה לרוח הזמן והרגיש את דופקו. אמונתו בצור ישראל וגואלו, שעינו פקוחה על כל, היתה כסלע איתן ולא התמוטטה אפילו ברגעים הנוראים ביותר. סיפר לי עד ראייה ושמיעה, חברי היקר יהושע

היה בעל השכלה רחבה, עברית וכללית. היה בן בית בכל חדרי הספרות העברית העתיקה והחדשה. ידע בעל פה את שירי ר' יהודה הלוי ושל רח"ן ביאליק. היה מעורה בספרות הגרמנית שממנה שאב עיקר השכלתו הכללית.

בגיל י"ח החל להדפיס רשימותיו ב"המליץ". היתה זו התחלה נאה ומבטיחה עתיד ספרותי. אח"כ פירסם מאמרים בירחונים ושבוועונים: "העולם", "בדרך" שהופיע בורשה, ב"הצפירה" בעריכתו של הפטמן וב"המצפה". אף היה חבר המערכת של העתון המקומי "די קוסובר שטימע". בין השאר כתב סידרת מאמרים על תורתו של אחד העם. וכן כתב על בעיות חינוך ותרבות עברית מקורית בירחון "עלים".

אך לא רק ספרא היה, אלא גם סייפא. היה מבקר חריף ולא נשא פנים לאיש ותמיד מוכן לעמוד בפרץ. הנה הוא יוצא חוצץ נגד ההפקרות הדתית שפשטה ברחוב היהודי: "היהדות ירדה, בעוונותינו הרבים, עשר מעלות אחרונות... העיירה היהודית, זה הבית הלאומי שלנו בגולה... הולכת ונחרבת. בני הנעורים עוזבים בהמון את הדגל... כלום לא הגיע הזמן לחזק כוחות ההגנה מבפנים ולבצר עמדות?" (ספר התקנות של המנין "המזרח", הופיע בתרצ"ב).

היה ער למתרחש בעם וכאב את כאבו. אף שטרוד היה בפרנסת ביתו — בעל אשה וארבעה ילדים ולא ירש נכסים הרבה — השתתף כמעט בכל עבודה לאומית וציבורית. אף פעם לא התנזר מלמלא את חובתו לעם ולקהילה, שחי בקרבה.

הוא וחברו המורה העברי "המזרחי הראשון" כפי שהוא מכנה אותו בספר התקנות הנ"ל, היקר בבחורים, ספוג תורה וחכמה, ר' זלמן קמיל ע"ה, יסדו את האגודה המזרחית המקומית והיה הרוח החיה בה. כבר בתרס"ד, בראשית היווסדה של תנועת המזרחי ע"י הרב רייניס וז. יעבץ ז"ל, הוזמנו על ידו חוברות הירחון "המזרחי", שהופיע בעריכתו של ז. יעבץ. א. קרייזל וזלמן קמיל קיימו קשרי מכתבים עם יעבץ, שעל כן היה קרייזל מחסידי הנלהבים של יעבץ ואף המליץ על ספריו, במיוחד על "תולדות ישראל". זכורני עוד את היצירה של יעבץ "שיחות מיני קדם", שקראתי בהמלצתו, בעת שהיה מורי בדקדוק וספרות עברית.

כפי שהוא מספר בספר הנ"ל היה ה"קלוב" הראשון של קומץ בחורים חובשי ביהמ"ד, בביהמ"ד עצמו. שם נודמנו ושם התווכחו על בעיות הזמן. שם למדו בעיון את תולדות ישראל והתעמקו ב"על פרשת דרכים" של אחד-העם. שם קראו בדחילו ורחימו — כפי שהוא כותב

אברהם קרייזל

אישיותו ופעלו

איש תם וישר וירא אלוקים — אלו הקווים הכלליים המאפיינים את דמותו של אברהם צבי קרייזל. תום — הכרת פניו ענתה בו. התמימות היתה נסוכה על פניו. בפגישה הראשונה עמו שוכנעת, שאיש תם יושב אוהלים לפניך. היה לך באהלה של תורה. למדן מופלג היה, בקי בש"ס, פוסקים ומדרשים, בהלכה ובאגדה כאחת. אף היה ספרא רבא. פירסם הרבה מאמרים בכתבי עת שונים ויותר ממה שפירסם היה אתו בכתובים. חיבר פירושים פופולריים לתנ"ך ולתלמוד. קיבץ אגדות מהספרות העתיקה: התלמוד, המדרשים, הזוהר וכו' ומילא מהן מחברות רבות. אחת המחברות האלה, שנתן לי לקריאה ולעיון, לפני עיני עתה — ואני רואה את אותיות הפטיט שלו, אך כתב נקי ומפורש. בוודאי קיוה, שיבוא יום ודבריו יראו אור. אך היתה בהם יד הצורר והכל הלך לטמיון.

אברהם קרייזל

ולמופת העמדו
בתבל הכבירה
ב„עולם“ שהופיע
בווינה זו הבירה.

**בשבעה בתים — תיאור המשכת פעולתו הציונית למרות גילו
והברכה.**

בבית ה־32 :

עוד תראה בעיניך
את בנין ארץ אבות
בהיקבץ לה בניה
לאלפים ולרבבות.

ואמנם ברכה זו נתקימה. בשנת ה'תרצ"ד עלה ארצה עם רעיתו
סוסיה, גר אצל בתו פנינה שטין. נפטר בשנת ה'תש"ב ומצא מנוחתו בבית
העלמין נחלת יצחק, שם נטמנה גם רעיתו הנאמנה. על המצבה נחרתו
הדברים האלה :

פ"נ האיש הישר באדם, נקי הכפים,
שעסק בצרכי ציבור באמונה, ציוני נאמן ומסור,
שהירבה לעשות לרעיון הגאולה והתחיה בישראל.

הבית הראשון:

ברוך תהיה לנו
מורנו מנהיגנו
ביום הולדתך השבעים
זה מבחר חגיגנו

אחר שמסופר בחמשה בתים על תכונותיו האישיות מספר הבית

השביעי:

משחר טל ילדותך
לחכמה ודעת פנית
ואת שם הכבוד משכיל
לך בעמל רב קנית.

בחמישה בתים הבאים — מעשיו להפצת השכלה בין בני עמו

ובית שלושה-עשר:

אולם הקנאים
לא הבינו לרעך
ו„אפיקורוס“ לך קראו
לפחות מאחוריך

בשלשה הבתים שלאחר כך — נימוקי המתנגדים להשכלה

וחששותיו הוא עצמו לתוצאותיה.

הבית השמונה עשר:

ותשמח שבעתיים
לקראת הרעיון הציוני
הסוגר בעד הנוער
את שבילו הקיצוני.

התשעה עשר:

הפותח לו שער
לארץ אבות הקדושה
למען יהיה לבנינה
האבן זו הראשה.

ארבעה בתים מספרים על פעולתו הציונית מלאת המרץ ועל

עירנו שהיתה לעיר ציונית למופת.

ובטרם יצאו בעיר להתרים, הכניס ידו לכיס ותרם ראשון, כי אמר: לאחר שאתרום אני אוכל לדרוש מאחרים.

כעסקן ציבורי התרחק מכל תפקיד העשוי לעורר עליו חשד וצילו של חשד. נהג לפי הכלל: "הסר ממך עקשות פה". מעולם לא לקח עמו הביתה כסף ציבורי, משום כך לא היה מעולם גזבר. הוא ניהל אמנם את החשבונות, הפנקסים והקורספונדנציה. לא היה חס על זמנו, אם כי היה עסוק מאד. אך בכסף לא נגע. הקופה היתה תמיד בידי אחרים. והיה מעשה בימי הגוינות, כשרצו לשלוח אליו את המצרכים מאמריקה, דחה את ההצעה. ברם הוא ניהל את החשבונות, הרשימות, ההתכתבות, ועשה לשם כך לילות כימים. אך המצרכים היו בידי אחרים.

נבחר כציר לקונגרס הציוני העשירי בווינה וכל ימיו היה מדבר על הרשמים והחויות מהקונגרס.

את יובלו השבעים חגגו ציוני קוסוב מכל הפלגות ברוב עם והדר. הוגש לו אלבום כשי, בו העלו על נס את תכונותיו האישיות ומעשיו לטובת הכלל. האלבום כתוב עברית.

החרוזים והפרוזה: אברהם קריזל.

הכתב והניקוד: אליהו פינסטר.

עיטור וקישוט האותיות: אברהם פינדר.

האלבום נערך וסודר בטוב טעם. הכריכה היתה מעץ זית והטבלות מקומרות לאורכן. העליונה — משובצת מגן דוד בין שני גרות דולקים והם שני מקלות לשני דגלי ציון. באמצע — שמש עולה עשויה צדף (פערלמוטער), המפיצה אורה מציון על תפוצות ישראל למטה במרובע, מקושט חרוזים וצדף — התאריכים תרכ"ב—תרצ"ב משני צידי המנורה וכתובת: לש. א. היזלר ליום הולדתו השבעים.

והרי מה שכתבו עליו חבריו שעבדו במחיצתו כל הימים:

על השער:

ברכה לראש מורה, לנשיא כבודנו

מר שמואל אברהם הייזלר

ליום הולדתו השבעים כ"ו כסלו תרצ"ב

מוגשת מאת

הועד הציוני המקומי בקוסוב.

ויהודית, תנ"ך, גיאוגרפיה וחשבון. ידע גם צרפתית. בשיחותיו ובנאומיו היה מתבל את דבריו בפסוקים מן התנ"ך ובציטטים מן הקלאסיקאים. תלמידיו אהבוהו והעריצוהו על סגולותיו הרבות ועל ידיעותיו המקיפות והעמוקות.

ר' שמואל אברהם היה אבי ההשכלה בעירנו. הקים דור של משכילים. ללא הגזמה כלשהי ניתן לומר עליו שהיה מורה הדור בעירנו. ד"ר פסלר, מי שהיה לאחר מכן מזכיר ההסתדרות העולמית של "אגודת ישראל" וד"ר יוסף מאיר, מי שהיה מנהל קופת חולים בארץ במשך הרבה שנים ומנהלו הראשון של משרד הבריאות הממשלתית במדינת ישראל, היו תלמידיו. החסידים היו מרגנים אחריו, אם כי לא יכלו להראות על שום חטא ממשי. אמנם, היה חפשי בדעותיו, אך היה נזהר במצוות מעשיות. מקורב היה אצל האדמו"ר ר' משה'לי ז"ל מקוסוב והיה מבקר כפעם בפעם אצל הרבי ביחוד ביוםא דפגרא.

היה ציוני, שציוניותו נעשתה חלק מנשמתו. נואם נלהב, חוצב להבות אש, "העברעאיסט" קנאי ומתנגד חריף לאידישיזם. היה מעשה ור' שמואל אברהם היזלר נשלח כציר לוועידה האידישאית בצ'רנוביץ, כדי להגן על העברית. הוא עלה על הבמה, וכדרכו, נאם בהתלהבות ובקולי קולות ותקף את האידישיזם ואת האידישיסטים. אז קפץ אליו אחד המנהיגים האידישיסטים וסטר לו על לחיו. העובדה הזו נתפרסמה מעל דפי ה"וועלט" של הימים ההם. יחד עם זאת עבד למען אידיש בזמן הקונסרקריפציה באוסטריה של הקיסר פרנץ יוזף. הפולנים היו מעוניינים שיהודי גליציה המזרחית ירשמו כשפתאם את הלשון הפולנית, כדי להרבות את מספר דוברי פולנית כמשקל-נגד לאוקראינים. במגמה זו נעזרו הפולנים ביהודים מתבוללים ואילו הציונים הטיפו לגייטרהליזם בסכסוך שבין הפולנים והאוקראינים. ר' שמואל אברהם כשאר ציוני קוסוב, לא רק רשם בעצמו אידיש כשפת אם, אלא ניהל גם תעמולה רבתי שכל האוכלוסיה היהודית בקהילתנו תרשום ככה. גמול כך נענש ע"י השלטונות הפולנים בקנס כספי. שום פעולה ציונית או לאומית לא נעשתה בעירנו בלי השתתפותו הפעילה — אם בדיבור ואם בכתב או בהתרמות. השתתף בכל פעולה ולא התנזר משום עבודה. על כן השפעתו על כל שיכבות האוכלוסיה, כעשירים כעניים. כולם אהבוהו, שעל כן היה ידיד כולם. לא היתה אסיפה ציונית בלי השתתפותו כנואם וברוב האסיפות היה הוא הנואם הראשי. כשנאם "נעו אמות הסיפים".

ידע פשרות וכעסקן ציבורי לא היו רבים כמוהו לטוהר ולנקיון כפים.
על כן כבדוהו כולם והעריצוהו.

ר' שמואל אברהם הייזלר נולד בקוסוב, בחג האורים בשנת תרכ"ב להורים עניים, פשוטי עם אך ישרי לב, שהתפרנסו בדוחק. אביו היה תופר תכריכים והוא, ש.א., היה הצעיר בין שלושת בניו וחמש בנותיו. בנעוריו ידע פירושה של דחקות מהי. כשאר בני גילו בימים ההם לא ביקר בבית ספר רק למד ב"חדר". את מלאכת הכתיבה למד אצל הר' שמשון ה"שרייבער". את השכלתו הכללית רכש בכוחות עצמו ומתוך קשיים מרובים. ספרי השכלה קשה היה לו להשיג, גם חסרו לו האמצעים לכך. אפילו והשיגם מוכרח היה להסתירם מעינו הבולשת של אביו האדוק, שראה בכל ספר שאיננו עוסק במילי דשמיא טרפה-פסול, שאין לו תקנה אלא בשריפה. ולפי שהיה בעיני אביו כעין יוצא דופן, כי אחיו הגדולים ממנו עסקו רק בלימודי קודש, כן היה נרדף ע"י אביו. רק אמו החכמה היתה מגינה עליו ועזרה לו ככל יכולתה.

בעודו בגיל צעיר נאלץ היה לתת שיעורים כדי לעזור בפרנסת הבית. מלבד זה עזר כ"משורר" לאחיו הגדול ר' פינא, שהיה בעלת-פילה אצל האדמו"רים בקוסוב — אצל הרבי ר' יעקב שמשון ואצל ר' משה'לי ז"ל — והוא לקחו גם למקומות אחרים מחוץ לקוסוב, שם היה נשכר כבעלת-פילה בימים נוראים או בשבת מברכים וכו'. למרות כל הקשיים והטרדות קנה לו השכלה רחבה ע"י שקידה נפלאה והתמדה בלתי נלאית. תשוקתו ל"דעת" היתה כה גדולה שהיה הולך בכל פעם לקולומיה, העיר הגדולה והנמצאת במרחק 30 ק"מ מקוסוב, כדי לשמוע תורה מפי המגיד, שהיה איש משכיל ולשאל ממנו פתרון לבעיות שהיה נתקל בהן בתלמודו. גם תורת הפנקסנות למד בעצמו והיה מנהל פנקסים מעולה. הרבה שנים עבד בבנק השיתופי ("קאמערציעלער-קרעדיט-פעראיינ"), שמנהליו, מיום היווסדו ועד פירוקו בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, היו ר' דוד אלטיס ויידל טננצאָפּף.

בשנת 1915 כשנמלטו מפני הרוסים והר' שמואל אברהם ומשפחתו הגיעו לקניטלפלד שבאֶבערשטייער-מאַרק, באוסטריה, עיר של גרמנים, שגרו בה 5 משפחות של יהודים מתבוללים, נתקבל כפקיד בביהח"ר לכלי אמיל, שמנהליו ועובדיו היו גרמנים אוסטרים. היה כאן העובד היהודי היחיד. כל זה היה עדות לידיעותיו בניהול חשבונות.

היה מורה מעולה ופידגוג מצויין. לימד ביעילות מרובה כמעט את כל המקצועות: לשון, ספרות ודקדוק עברי וגרמני, היסטוריה כללית

ר' שמואל אברהם הייזלר

מי מיהודי קוסוב וסביבתה לא הכיר את ר' שמואל אברהם הייזלר, המורה, הציוני והמשכיל! אין ספק שלא ימצא אדם מיוצאי קהילתנו שלא יבקש לקרוא בספר קוסוב תיאור דמותו של אדם מצויין זה, ששירת במשך שנים רבות את הציבור הקוסובאי באמונה.

ר' שמואל אברהם הייזלר, יהודי קטן קומה וישר גוף, בעל הדרת פנים, שזקן מגודל ונאה משווה להם לוויית חן, הטביע את חותמו על העיר ודעתו היתה מתקבלת על הבריות. אם כי תמיד עסוק וטרוד, היה הוא כולו קשב ומרוכז אם דבר לך אליו, ובפיו מענה רך, קולע למטרה. כציוני לא

הרב
שמואל אברהם הייזלר

שמואל אברהם הייזלר

ד מ ו י ו ת

ג ע ש ט א ל ט ו

דערזנער האָט אַרויסגענומען פון טאָש אַ פאַר מטבעות און אים
דערלאָנגט. נוטע האָט אויף אים ברוגז אַ קוק געטאָן, אַוועקגעשטופט זיין
האַנט און געזאָגט :

„דו, פענדוציע, האָסט שטיבער און האָסט געלט, קאַנסטו נעמען
אַ ייד אַהיים. איך קאָן דאָס נישט טאָן. אַבער איך וויל אויך העלפן. אַז
איך קען מיט מיינע הענט טראָגן רענצלעך, זאָל איך דערפאַר נעמען
געצאָלט? אַ גוטע נאַכט“.

און ער איז אַ באַליידיקטער אַוועק.

נוטע „בלעם“, דער פאַרגרעבטער טרעגער־יונג — כבוד זיין אַנדענק!

הי"ד.

גרויסע סכנות פארבונדן. בעט איך דיר, ניקאליי, זאלסט מיר אפהיטן די קינדער."

איך גיי מיט א שווער געמיט. דער זיגער איז איצט 7 און גיין מעג מען ביז זיגער 9 אין אונט. דער וועג איז א ווייטער. איך מוז גיין מיט אונטערוועגן. ווייל אויפן הויפטשטראז פאטראלירן אוקראינישע און דייטשע פאליציי; דערקענט מיר עמעץ. בין איך פארלוירן. וואס וועט זיין מיט די קינדער? ער וועט זיי דאך קיין איין טאג נישט האלטן. און אפשר איז דאס טאקע זיין כוונה? אבער נישט קיין צייט זיך צו פאר-קלערן. דער הונגער איז שטארקער פאר דער שרעק. און איך מוז גיין. דער וועג, וואס דויערט נארמאל א 40 מינוט, דויערט ערשט צוליב דעם אומוועג וואס איך מאך, גאנצע צוויי שעה. און ערשט זיגער 9 קום איך אריין אין שטוב צו מיין געוועזענעם שכן און פריינד, קרעמעניוק. דער מענטש איז תמיד געווען א גוטער חבר, אן אקטיווער סאציאל-דעמא-קראט און א יידן-פריינד. ער האט מיר דערלויבט באהאלטן ביי אים מיינע סחורות און שטוב-זאכן, קליידער, וועש, בעטציג א. א. ער דערקענט מיר תיכף, טראץ מיין פארקליידונג און מיין בארד. ער און זיין ווייב צלמען זיך איבער און צעקושן זיך מיט מיר. "איך בין געווען זיכער, אז דו לעבסט שוין נישט", זאגט ער צו מיר, "ווייל זונטיק, ביי דער לעצטער אקציע האט מען דיר געשאסן". אזוי האט מען אים דערציילט. "זיי האבן שלעכט געשאסן, זאג איך, און איך בין געבליבן לעבן". "ווי ביסטו בא-האלטן"? "אין וואלד, איך מיט מיינע צוויי קינדער. און איצט, מיין פריינד, קום איך צו דיר, זאלסט מיר העלפן. מיר האבן נישט וואס צו עסן און זענען כמעט נאקעט, וויל איך דיר בעטן, זאלסט מיר עפעס געבן פון מיינע זאכן". "הער", זאגט ער צו מיר, "דיינע זאכן האב איך אוועקגעגעבן אין דארף באבין, צו א פויער מחמת מורא, די דייטשן זאלן נישט אריינקומען און אלץ צונעמען. דא האב איך גארנישט. נאר אויב דו ווילסט, קום גאך א מאל מאנטיק אויף דער נאכט, די צווייטע וואך, וועל איך דיר די סחורה צוגרייטן". "אפשר האסטו א שטיקל ברויט, אדער מאמעליגע? מיר גייען אויס פאר הונגער". "גיין, איך האב גארנישט". איך געזעגן זיך מיט זיי, זאג צו מאנטיק צו קומען און גיי אוועק א צעבראכענער.

גיין אהין מאנטיק טאר איך נישט, ער איז פעיק צו מעלדן דער פאליציי. אזוי איז אויך געוועזן. איך האב געבעטן ניקאלייען, ער זאל מאנטיק גיין אהין, איז דאס הויז טאקע געווען ארומגערינגלט מיט פאליציי. פון דארט בין איך אוועק צו א צווייטן שכן און פריינד, מיטן נאמען

באלאהוראק, ביי וועלכן איך האב אויך געהאט זאכן. ווי אנדערש איז דאָרט געווען די אויפנאָמע. ער, זיין פרוי און איר מוטער האָבן, מיך דער-זענדיק, זיך שטאַרק צעוויינט, זיך מיט מיר צעקושט און נישט געקאָנט אַרויסברענגען קיין וואָרט. ענדלעך פרעגט ער מיך, וווּ די קינדער זענען? איך דערצייל אים, אז מיר געפינען זיך אין אַ וואַלד און הונגערן שטאַרק, ליידן שטאַרק פון קעלט. „דאָס ערשטע זעץ זיך עסן“. און שוין איז דער טיש געגרייט מיט הייסער מילך און מיט מאַמעליגע. נאָך דעם מאַכט ער אויף דעם שראַנק און זאָגט: „דאָ זענען דייןע זאכן, נעם דיר וויפל דו קאָנסט. קאָנסט אויך מיינע זאכן נעמען, אויב נאָר דו קאָנסט זיך דערמיט ראַטעווען“.

ער האָט אין מיין זאק אַריינגעפאַקט קליידער, וועש, מאַנטלען, געגעבן מיר צוויי ברויט פאַר די קינדער און ביים געזעגענען מיך געבעטן נאָך אַ מאָל קומען. מיר האָבן זיך צעקושט, און מיט דעם שווערן זאק אויף די פלייצעס בין איך אַוועק צוריק. איך בין געגאנגען מיט אַ גאַנץ אנדערן וועג און האָב יעדעס מאָל געמוזט זיך פאַרשטעקן הינטער די הייזער, ווייל די פאַטרוילן האָבן מיט זייערע לעמפלעך אומעטום באַלויכטן דעם וועג. אזוי בין איך צוגעקומען צו דער בריק, וואָס אויף דער מאַס-קאַלובקע. אָבער די בריק איז געווען באַוואַכט דורך אוקראַינישע פויערים. האָט מיר איינער אַ לייכט געטאָן מיט אַ לעמפלעך אין די אויגן. דערווע-ענדיק, אז איך בין פאַרלוירן, האָב איך זיך צוריקגעצויגן ביז דעם הויז פון חיים גאַלדשמידט. דאָרט בין איך אַריין דורך דעם איינגאַנג אין דעם פריערדיקן געטאָ. דער פויער איז מיר נאָכגעגאַנגען טריט נאָך טריט, נישט וויסנדיק, אז ער האָט פאַר זיך אַ פאַרקליידעטן ייד. ער האָט געוואַלט צונעמען דעם זאק מיט די זאכן. לויפנדיק צום אויסגאַנג פון געטאָ, בין איך געפאלן איבער אַ קאַסטן און זיך שטאַרק צעקלאַפט. אויך דער פויער איז איבער אים געפאלן. אַ צעבלוטיקטער בין איך ווייטער געלאָפן און האָב זיך מיט דעם פעלץ און זאק פאַרטשעפעט אין שטעכענדיקן דראַט; איך האָב נישט געוואוסט, אז דער געטאָ איז איצט פאַרצוימט מיט דראַטן, כדי די פויערים זאָלן נישט צעטראָגן די הייזער. מיט מיינע לעצטע כוחות דריק איך אַראָפּ די דראַטן, וואָרף אַריבער דעם זאק, שפּרינג אַריבער און לויף ווייטער. ביז איך בין צוגעקומען צום בית-הקברות. דאָרטן בין איך אַריין צווישן די מצבות, האָב זיך אנדער-געלייגט, ליג אַן כוחות און הער זיך צו אויב עמעצער לויפט נישט נאָך. זיך איבערצייגט, אז נישט, האָב איך זיך געלאָזט גיין באַרג-אָרויף, כדי

זיך צוצושטעלן צו מיינע באקאנטע פאליאקן מיטן נאמען ראליעוויטש.
אפשר וועלן זיי מיר לאזן דארטן זיין איבער דעם טאג.

ווען איך בין צוגעקומען צום הויז, האט א הונט אנגעהויבן אזוי
צו בילן, אז באלד וועלן די שכנים ארויס און מיר כאפן אלס א גנב —
איך האב דאך מיט מיר זאכן. בין איך צוריק ארויף אויפן בית-הקברות.
ערשט דערזע איך, עס הייבט שוין אן טאגן. נו, נישטא קיין ברירה. האב
איך זיך געלאזט גיין בארג-אראפ, בין צוגעקומען ביז זונדל פיבערס
הויז, אריבער דאס וואסער, געלאפן מיטן זארינעק ביז צו דער „אכראנקע“
און אריין צו ניקאליען...

א שטיקל צייט האב איך געהאט רו. ניקאלי האט די זאכן פאר-
קויפט און געגעבן בעסער עסן. מיר זענען ווייטער געלעגן אין קבר און
געווארט אויף דער באפרייונג. די הוליאנקעס אין הויז זענען ווייטער
געגאנגען.

דעם 18טן יאנואר, פרייטיק צו נאכטס, דערהערן מיר א שיסעריי.
וועמען שיסט מען איצט, ווען קיין יידן זענען שוין נישטא?

עפעס קומט פאר. דאס הויז איז נישט ווייט פונעם ארעסט און פון
דארט הערט מען עס, דאס שיסעריי. ווען ניקאלי האט ארום זיגער 1
געבראכט דאס עסן, פרעג איך אים. דערציילט ער, אז אין קיטעוו זענען
אין א בונקער געווען באהאלטן פופצן יידן, צווישן זיי די משפחות פון
ד"ר בארטעל, זיידע מאנדעל, ד"ר מנשה מאנדעל. אין איינעם אן אוונט
איז ד"ר מאנדעל ארויס, צו כאפן א ביסל לופט, האט אים א פויער דער-
קענט, אים נאכגעשפיאגירט, און געבראכט פאליציי. מ'האט די יידן ארויס-
גענומען און געבראכט קיין קאסעוו. דארט האבן די דייטשן באשטימט
דורכצופירן די עקזעקוציע פרייטיק צו-נאכטס. זיי האבן דורך פלאקאטן
צו וויסן געטאן די באפעלקערונג, זי זאל קומען זיך צוקוקן צום ספעק-
טאקל. מאסן פויערים האבן זיך פארוואמלט אין הויף פון ארעסט, מען האט
ארויסגעפירט די יידן, נאקעט האט זיך איינער געמוזט לייגן אויפן
צווייטן, און אזוי האט מען זיי צעשאסן. דעם פאליאק, וואס האט זיי
אויסבאהאלטן, האט מען אוועקגעפירט קיין קאלאמיי אין ארעסט, נאך ער
איז פון דארט אנטלאפן און האט זיך אויסבאהאלטן.

ענדע יאנואר. אין הויז פון מענדל מארמאראש ז"ל, איז געווען א
בונקער, א גוט פארמאסקירטער. דארט זענען געלעגן באהאלטן יענקל
ערנסט, זיין זון לייבציע מיט א קינד, זיין טאכטער גוסטא, יהושע בילער
מיט דער פרוי א. א. צוזאמען עלף מענטשן. באזארגט מיט עסן האט זיי

יוזעק גענסיצעצקי, א פאליציאנט, נאך שפעטער האט ער אליין געבראכט פאליציי און זיי איבערגעגעבן. מ'האט זיי אלע געשאסן.

נתן פייגער מיט זיין משפחה זענען געווען באהאלטן ביי זיינעם א באקאנטן פויער, וועמען ער האט אוועקגעגעבן א גרויס פארמעגן. ער האט זיי איבערגעליפערט, און מען האט זיי געשאסן.

נאך א בונקער איז געווען אין געטא. דארט זענען געווען באהאלטן הערש ערנסט מיט זיין פרוי חוה און צוויי קינדער, ישראל העניש מיט משפחה — פיר מענטשן, און אנדערע. דער אריינגאנג איז געווען דורך דעם הויפט-קוימען און האט אריינגעפירט אין א קעלער פון משה האזנ-פראץ. פון דארט איז געווען אן אויסגאנג צו דער שטאטישער קאנאליזאציע. אין בונקער איז געווען ליכט, וואסער און עסן. איין מאל איז דער זון פון ערנסט, יאסל, ארויס פון דארט, א פויער האט אים נאכגעשפיאנירט און געבראכט פאליציי. די פאליציי האט זיך געשראקן אריינצוגיין אין דעם בונ-קער, האבן זיי אריינגעווארפן האנט-גראנאטן. זענען די יידן פון דארט אריין אין די קאנאלן. האט די פאליציי אריינגעווארפן אין די קאנאלן גאז-גרא-נאטן, און אלע יידן זענען דערשטיקט געווארן.

די אלע געשעענישן האט מיר איבערגעגעבן ניקאליי. גענוי ווען דאס איז געשען, ווייס איך נישט, יעדנפאלס אין ווינטער 1942 אויף 1943. נאך א גוטער בונקער איז געווען אין שולעכל פון מזרחי. דארט האט זיך אויסבאהאלטן די משפחה פון איציק שאולס, א. א. פויערים האבן אים אויפגעדעקט, און די יידן האט מען באלד געשאסן. אין פעברואר האט מען געפונען דעם טויטן קערפער פון ישראל פוקס. ער איז געווען באהאלטן ביי א פויער. יענער האט אים ווארשיינלעך אליין דערמארדעט און זיין קערפער אוועקגעשלעפט אין וואלד, ווו פויערים האבן אים געפונען.

ענדע פעברואר. ניקאליי איז ווידער געווען, און ווידער די זעלבע שפיל: ער האט נישט קיין עסן פאר אונדז. איך זאל גיין ברענגען זאכן. ווידער בין איך ארויס פונעם קבר. דאס מאל בין איך געגאנגען צו א שכן, א פאליאק, פעטראוויטש, מיינער א פריינד. ער האט מיר געגעבן זיינע און אירע קליידער, ברויט, עפל און געבעטן נאך א מאל קומען. ווען איך האב דאס ניקאלייען געבראכט, איז געווארן ווידער גוט.

איצט איז געווען שטיל ביז דעם 26טן מערץ 1943. דעם טאג קומט ניקאליי און ברענגט מיר א בשורה, אז אין דארף קובאקי האט מען אנטדעקט א בונקער מיט זעקס און צוואנציק יידן. מ'האט זיי געבראכט

קיין קאסעו. צווישן די יידן זענען געווען אונדזער פריינד מענדל שיינ-
פעלד מיט זיין פרוי און פיר קינדער, מענדל שערף און פרוי, משולם
שאלער און פאמיליע, אקסנבערג א. א.

ווי אזוי איז דער בונקער אנטדעקט געווארן? אין יאר 1938 איז
קיין קאסעו געקומען א יונגער-מאן, וואס האט גערעדט דייטש און אַנ-
געגעבן זיין נאמען לעאן פירטעל. ער האט געשפילט די ראל פון א פרומען
ייד, געגאנגען דאווענען, געלייגט תפילין און פארקערט אין יידישע קרייזן.
אזוי ווי ביי אונדז איז געווען אנטוויקלט די קילים-אינדוסטרי, האט ער
זיך אויסגעלערנט אַרבעטן קילימעס און פארדינט. שפעטער האט ער זיך
פארליבט אין א יידיש מיידל און מיט איר חתונה-געהאט. זיי האבן ביידע
געאַרבעט, פארדינט און געמאַכט א לעבן.

ווען די דייטשן זענען געקומען, איז תיכף געווען צו באמערקן א
פארענדערונג אין זיין אויפפירונג. ער האט אין געהיים אַרויסגעפאדערט
פון ווין זיינע קריסטלעכע פאפירן און אלס קריסט און דייטש זיך גע-
מאלדן ביי די דייטשע מאכט-אַרגאנען. זיי האבן אים פריינדלעך אויפ-
גענומען און געמאַכט פאַר דעם לייטער פון שטאַטישן עלעקטריציטעט-
ווערק. ער האט באלד אוועקגעוואָרפן זיין יידישע פרוי און זיך אַרויס-
געוויזן פאַר א שונא-ישראל.

מיט א צייט שפעטער האט ער אַנגעהויבן נאכגיין דער שיינער
טאכטער פון מענדל שיינפעלד, חיהלע. איר צוגעזאגט, אַז אויב זי וועט
צו אים גיין, וועט ער זי אויסבאהאלטן און ראטעווען. זי איז צו אים נישט
געגאנגען, מען האט נישט צוגעלאזט דערצו, און איז אַוועק מיט אירע
עלטערן אין בונקער. אבער זי האט אים פאַרטרויט ווו דער בונקער
געפינט זיך, און יעדע וואך פלעגט ער אהין קומען און איר ברענגען
מתנות און עסן. אין א צייט אַרום האבן די דייטשן אים נאכגעשפיאָנירט,
און בעת איינעם אַזא באַזוך האט ער זיך פלוצעם דערזען אַרומגערינגלט
פון פאליציי. ער האט געפרווט אַנטלויפן, נאָר אַ קויל פון אַ פאליצייאַנט
האט א סוף געמאַכט צו זיין לעבן. די זעקס און צוואנציק יידן פון דעם
בונקער האט מען מיט שליטנס געבראַכט קיין קאסעו און גלייך געפירט
אויפן בית-הקברות. דעם טאָג איז געווען א שטאַרקער פראָסט, און די
אומגליקלעכע האבן געמוזט אליין פאַר זיך גראָבן א קבר, זיך אויסטאָן
נאָקעט, און אזוי האט מען זיי צעשטאָן.

דאָס בלוט איז די אַדערן פלעגט פאַרקילט ווערן, הערנדיק די
ביטערע בשורות, טראכטנדיק, אַז אויך אונדז דערוואָרט דער זעלבער גורל.

ס'איז אנגעקומען דער זומער, און מיט אים נייע גרויסע צרות.
 דאס עסן איז מיט יעדן טאג געווארן קנאפער, און דער הונגער גרעסער.
 אויך דער דורשט איז געווארן גרעסער, ווייל ניקאליי האט מער ווי דאס
 טעפל וואסער נישט געגעבן. ארויסגיין עפעס ברענגען איז געווען אומ-
 מעגלעך. דאס ליגן אין קבר איז מיט יעדן טאג געווארן אומדערטרעג-
 לעכער. די היץ איז געווען שרעקלעך. מיר זענען געלעגן גאנץ נאקעט און
 אונדזערע קערפערס, די אויסגעטרונקענע, זענען געווען שווארץ פון
 לייו. און פליי. מיר האבן זיי געשארט פון זיך מיט די הענט, נאך זיי זענען
 געווארן אלץ מערער. מיליארדן זענען זיי געווען און אונדז געפרעסן. מיר
 זענען געווען באוואקסן ווי ווילדע חיות. דערצו זענען נאך די באזוכן ביי
 ניקאלייען געווארן אפטערער. פויערים און פאליציי פלעגן קומען און
 טייל פון זיי בלייבן נעכטיקן אין דעם צימער און אין דעם בעט איבער
 אונדזער קבר. דארף מען ליגן און זיך נישט רירן, נישט שלאפן, ווייל דער
 קלענסטער שארף קאן פארראטן. פון באקומען אין אזא נאכט עפעס צו
 עסן איז שוין אפגערעדט.

ס'איז געווען א פאל, אז א פויער, איז געבליבן נעכטיקן און ער
 מיט זיין פרוי זענען געשלאפן אין דעם בעט. אין דער פרי, ווען ער האט
 אנגעטאן די שטיוול, האט ער גענומען מיט זיי קלאפן אין די ברעטער
 אונטערן בעט. ס'קאן זיין, אז ער האט ביינאכט געהערט א שארף אונטערן
 בעט. אין דעם מאמענט איז ניקאליי אריינגעקומען און אים געשמערט.
 א נישט וואלט ער אונדז געווען אנטדעקט און ס'וואלט געווען מיט אונדז
 געענדיקט.

אין מאל ביי נאכט, בשעת ניקאליי האט אונדז געבראכט דאס עסן,
 טוט ער מיר א פרעג: „וויסט עמעצער פון די יידן, וואס זענען ערגעץ
 באהאלטן, אז דו געפינסט זיך ביי מיר?“. איך האב מיך באלד אנגעשטויסן
 זיין מיין, און ענטפער אים, אז קיין שום ייד וויסט נישט וועגן דעם,
 אויסער איינעם, וואס איז אנטלאפן קיין רומעניע. נאך דעם זאגט ער מיר,
 אזוי ווי עס דערנענטערט זיך דער גרויסער יום-טוב זייערער, „איוואנע“,
 ווען טויזנטער פויערים זענען עולה-רגל קיין קאסעוו און אויך ער וועט
 האבן פיל געסט, וויל ער, מיר זאלן איצט ארויסגיין פון קבר און ארויפ-
 גיין אויף עטלעכע טעג אויף דעם בוידעם, ווהיין ער וועט קאנען ברענגען
 אונדז עסן; כאטש די סכנה איז אויפן בוידעם פיל גרעסער, אבער דער
 געדאנק, אז מיר וועלן עטלעכע טעג אטעמען א ביסל לופט און זען א ביסל
 זון, האט אויף מיר אזוי געווינקט, אז איך האב תיכף מסכים געווען.

זענען מיר ארויף אויף דעם בוידעם. איך האב געבעטן ניקאלייען.
ער זאל מיר געבן דריי שטריק. אז טאמער וועל איך זעען, די געפאר איז
גרויס, זאלן מיר אליין קאנען מאכן א סוף צו אונדזער לעבן און נישט
אריינפאלן אין די הענט פון די רוצחים, וואס וועלן אונדז פייניקן. מיר
זאלן דערציילן ווו נאך עס זענען באהאלטן יידן. ניקאליי האט מיר גע-
בראכט די דריי שטריק.

דער וועג אויף דעם בוידעם האט געפירט דורך א קאמער, ווו
ס'איז געשטאנען א לייטער ארויפצוקריכן. די טיר פון דער קאמער איז
געווען פארשלאסן מיט א שליסל. דארט איז געווען א ביסל שטרוי און
איך האב געמאכט א געלעגער. ניקאליי האט געבראכט עסן. ווען עס איז
טאג געווארן, האבן מיר זיך גענומען א ביסל ארומרייניקן פון דעם
אומפלייט.

נאך מיטאג האבן אנגעהויבן אנצוקומען געסט, פויערים מיט זייערע
משפחות, מיט פעק, פארנדיק, רייטנדיק, און צופוס און האבן געמאכט
א גרויסן רעש. גלייך האט מען אנגעהויבן עסן און טרינקען, די פידלען
האבן אנגעהויבן שפילן, די פיס — טאנצן, און ווילדע שיכורע קולות
האבן פארהילכט די גאס. אזוי ביז שפעט אין דער נאכט.

דעם צווייטן טאג, ווען דער עולם איז צוריקגעקומען פון קלויס-
טער, האט די הוליאנקע ווידער זיך אנגעהויבן, נאך מיט מער רעש און
געפילדער. די געמיטער האבן זיך טאקע צעקאכט, און אין מיטן טאנצן
איז פלוצלונג אויסגעבראכן א געקריגעריי צווישן יעלענע און פאראסקא.
ס'איז דארט געווען א יונגער, שיינער, פאליציאנט, און זיי ביידע האבן
געוואלט מיט אים טאנצן. אבער אזוי ווי ביידע מיט א מאל קאן מען
נישט, האט מען זיך אנגעהויבן קריגן, זיך לעצן איינע די אנדערע, און
יעלענע האט פאראסקען אראפגעלאזט א פאטש. האבן אנגעהויבן פליען
פעטש. פלוצעם טוט פאראסקע א זאג צו יעלענען: „ווארט איך וועל דיר
באלד ווייזן“, און לאזט זיך לויפן אין דער ריכטונג פון דער דייטשער
פאליציי. פויערים מיטן זיך אריין, ווילן זי צוריקהאלטן, זיי ווילן נישט.
דייטשן זאלן זיך אריינמישן אין זייערע סכסוכים. דער שיינער פאליציאנט
וויל זי שלאגן, אבער די פויערים לאזן נישט צו, און עס קומט פאר צווישן
אים און זיי א רייסעניש ביי דער טיר, וואס פירט אויפן בוידעם. איך הער
ווי מען רייסט די טיר און מיר קומט פאר, אז ס'איז דאס קול פון א
פאליציאנט, וואס וויל זיך ארויפבאקומען צו אונדז. איך לויף צו און
שלעפ ארויף די לייטער אויפן בוידעם, זאל אים כאטש נישט אזוי לייכט

אָנקומען; איך וויל געווינען אַ ביסל צייט. דורך אַ שפּאַרע אין דער
„פּייער-וואַנט“, געמאַכט פון ברעטער, זע איך ווי פאַראַסקע לויפט אין
דער ריכטונג פון די דייטשן, און ניקאַליי מיט יעלענען אַנטלויפן מיט
פּעקלעך אין די הענט פון דעם הויז. די פידלען שפּילן נישט, די פּויערים
דרייען זיך אַרום פאַרן הויז. איך ווייס, אַז אונדזערע מינוטן זענען גע-
צײלטע. פאַראַסקע וועט ברענגען פּאַליציי.

איך האָב אין קורצע ווערטער דערקלערט די קינדער די לאַגע:
אונדז איז געבליבן צום לעבן נאָך מינוטן. איך וויל נישט, מיר זאָלן אַרייַב-
פאַלן אין די הענט פון די דייטשן. וועל איך מיט אַ שטיק אייזן, וואָס
איך האָב געפונען דאָ, אַפּרייסן צוויי-דריי ברעטער פון דער פּייער-וואַנט,
און מיר וועלן אַראָפּשפּרינגען אין גאַרטן פון פעטראַוויטש, איך — דער
ערשטער, נאָך מיר דער קליינער, גדעון און צולעצט דער גרויסער זון,
אשר. מיר וועלן לויפן, און די דייטשן וועלן אונדז פון הינטן דערשיסן.
זיי זענען מסכים, און איך נעם מיט מיינע שוואַכע כוחות רייסן די ברעטער.
פאַמעלעך האָבן די ברעטער נאָכגעגעבן. איך האָב אַפילו נישט קיין טראַכט
געטאָן, אַז פון שטראָז קאָנען די פּויערים באַמערקן מיין אַרבעט. איך
האָב צוגעשפּאַרט די ברעטער, און מיר וואַרטן. מיט אַ מאָל דערזע איך
דורך אַ שפּאַרע, ווי אַ פּאַליציאַנט, אַ שווער-באַוואַפנטער, פאַרט אויף
אַ ראַווער מיט אַ שנעלן טעמפּאָ גלייך אין דער ריכטונג פון דעם הויז.
ער בלייבט שטיין, שפּרינגט אַראָפּ און לויפט אַריין.

איצט איז פאַר מיר קלאַר, אַז דער פּאַליציאַנט איז געקומען אונדז
נעמען. נעם איך אַ גרויסן נאָגל און קריץ אויס אויף אַ באַנטע (אַ געהילץ
פון בוידעס), פּאַלגנדע ווערטער: „פה נהרגו שלושה יהודים: ברוך,
אשר וגדעון אנגלר“, קלערנדיק אפשר וועט אַ מאָל, נאָך דער מלחמה
פאַרבלאָנדזשען אַהער אַ ייד און וועט באַמערקן די אויפּשריפט, וועט ער
פאַדערן נקמה פאַר אונדז. איך האָב זיך צעקושט מיט די קינדער, אַוועק-
געזעצט און געוואַרט. אָבער עס איז שטיל, און קיינער קומט נישט. קיין
עסן האָבן מיר נישט, קיין טראָפּן וואַסער אויך נישט. די היץ איז שרעק-
לעך, די צונגען קלעפּן זיך צו צום גומען. אונטן הערט מען ווידער
שפּילן און טאַנצן, און עס ווערט נאָכט. שפּעט ביי נאָכט זענען אַ טייל
פּויערים אַוועק, און אַ טייל געבליבן דאָ שלאָפן.

ערשט אויפן דריטן טאָג, נאָך מיטאָג, איז ניקאַליי צוריקגעקומען.
ער מאַכט אויף די טיר און דערזעט די לייטער איז נישטאָ. רופט ער
מיך ביים נאָמען. האָב איך די לייטער אַראָפּגעלאָזט און ער איז אַרויפ-

געקומען. ער איז געווען זיכער, אז אדער מיר זענען פון הונגער און שרעק געשטארבן, אדער מען האט אונדז געכאפט. איז אוועק, געבראכט עסן און דערציילט, אז זיין שוועסטער איז שוין געווען אויפן שוועל פון דער דייטשער פאליציי, אונדז צו מסרן, אבער אויס רחמנות אויף די קינדער האט זי עס נישט געטאן; דער פאליציאנט איז דעמאלט געקומען טרינקען און טאנצן, און אונדזער שרעק איז געווען אן אומזיסטע.

„ס'איז געשען אויך א גרויסער נס“, זאגט ער, „איצט גייט שוין אראפ אין גרוב“.

געפינען מיר זיך ווידער אין קבר. דאס עסן וואס ניקאליי האט איצט געגעבן האט קוים געקלעקט פאר די קינדער. איך אליין האב דערפון כמעט נישט פארזוכט. וואס זשע וועט זיין ווייטער?

כדי נישט צו פארגעסן דאס רעדן, האב איך אנגעהויבן צו די קינדער צו שעפטשען, לערנען זיי אויסנווייניק דאווענען און פארשידענע לידער.

די צייט גייט פאמעלעך, און די לאגע ווערט ערגער. די דייטשן מאכן אפט „ראציעס“ און כאפן פויערים צו דער ארבעט קיין דייטשלאנד. דעמאלט פלעגט יעלענע אריינשפרינגען צו אונדז אין קבר און ליגן אזוי לאנג ביז די „ראציע“ האט זיך געענדיקט. ניקאליי האט זיך מיט כריין געמאכט ווונדן אויף ביידע פיס און אזוי יעדעס מאל אויסגעדרייט זיך פון זייערע הענט.

איין מאל איז געקומען צו פארן יעלענעס א טאכטער פון איר ערשטן מאן, א שיקסע פון א יאר 18, און דא געבליבן וווינען. זיי האבן זיך פאר איר געהיט און נישט דערציילט וועגן אונדז, אבער זי האט באמערקט, אז ביי נאכט טראגט מען עסן צום בעט. זי איז דעמאלט צו געשטאנען צו זיי, זיי האבן איר געמוזט דערציילן וועגן אונדז און אויפֿ געקלערט, אז זי דארף שווייגן, ווייל דאס קאן אלעמען קאסטן דאס לעבן. נאך דעם איז געקומען א שייגעץ פון א יאר 15, ניקאליי א ברודערס א זון, און אויך אים האט מען אויסגעזאגט דעם סוד. די סכנה האט זיך פארגרעסערט.

איין מאל אין א זונטיק, זענען ניקאליי מיט יעלענען אוועק אין קלויסטער, און די שיקסע האט איינגעלאדן אהער חברים און חברטעס. מען האט געזונגען און געטאנצט אין דעם צימער וווּ מיר זענען. די קינדער האבן גראד געכאפט א שלאף, און דער קליינער האט פלוצעם אנגעהויבן שרייען: ער האט געחלומט, אז פאליציי איז געקומען און מען

פירט אונדז שיסן. זייענדיק זיכער אז מ'האט אויבן דערהערט דאס געשריי און באלד וועט מען וועגן דעם צו וויסן טאן, האבן מיר אנגעטאן אונדזערע שמאטעס און געווארט אויף דער פאליציי; אבער אויך דאס מאל איז די זאך אריבער בשלום. זיי האבן פארזיכערט, אז דער רעש ביי זיי איז געווען אזוי גרויס, אז מען האט גדעונס געשריי נישט געהערט. ניקאליי האט ווידער אנגעהויבן ברענגען ידיעות וועגן כאפן יידן אין פארשידענע באהעלטענישן.

אין איינעם א טאג האט מען געבראכט מענדיסיע העלפער. די דייטשן האבן אים שטארק געפייניקט, ער זאל דערציילן וווּ די יידן זענען באהאלטן און אויסגעבן די פויערים וואס האבן אים באהאלטן. ער האט אבער גארנישט דערציילט, האבן זיי אים געשאסן.

אין עטלעכע טעג שפעטער האט מען געכאפט אין כאמטשינער וואלד פיר יידן, צווישן זיי אברהם שטיינער, דעם קצב, מיט זיין פרוי. זיי האבן געמוזט אליין גראבן פאר זיך א קבר, און מען האט זיי דערשאסן. מען האט געכאפט וואלף ברונאוואסער (שלמה הודקעס איידעם). ער איז געווען א שטארקער מאן. די דייטשן האבן אים אנגעטאן א קייט אויפן האלדז, א דייטש האט אים געפירט ביי דער קייט, און ברונאוואסער האט געמוזט לויפן אויף אלע פיר און בילן ווי א הונט, אזוי דורך דער שטאט און צוריק ביז צום בית-עולם. דארט האט ער אויסגעגראבן א קבר פאר זיך, און מען האט אים געשאסן.

צוויי טעג שפעטער האט מען געבראכט צו די דייטשן א יונג, שיין מיידל, אן אייניקל פון רפאל "שעשורער". מען האט זי גלייך ארויסגעפירט ארבעטן אין גארטן. אויפן צווייטן טאג פירט זי א דייטש אריין אין הויז און באפעלט איר אויסוויסן אלע צימערן. ער שטעלט אנדער צוויי בענקלעך, לייגט ארויף אויף זיי א ברעט און הייסט איר ארויפקריכן. זי האט נישט געוואלט ארויפגיין. אויף זיין פראגע, פאר וואס? ענטפערט זי, אז זי קאן צעברעכן א האנט אדער א פוס. "דומעס מיידל, — זאגט ער צו איר — איך דארף דיך דאך באלד דערשיסן, האסטו אנגסט פאר צעברעכן א האנט?" ענטפערט זי, אז שיסן — יא, אבער צעברעכן א האנט אדער פוס — נישט. האט ער אנדערגעשטעלט א טיש, און זי האט גענומען קאלעכן. פלוצלונג דערזעט ער, אז פונעם חזירים-שטאל גייט אויף א פלאם. ער לויפט ארויס, און העלפט ארויסטרייבן די חזירים און קומט אין עטלעכע מינוט ארום צוריק. דאס מיידל איז נישטא. זי האט אויסגענוצט דעם מאמענט וואס ער איז אוועק, אויפגעמאכט דאס פענצטער

און אַרױסגעשפּרונגען. זי איז צוועק צו אַ פּויער און דאַרט געווען ביז נאָך דער מלחמה. זי איז איצט אין ישראל.

ס'זענען געווען שמועות, אז דער שייגעץ וואָס האָט געאַרבעט אין שטאַל ביי די חזירים האָט בכוונה געמאַכט די שריפה, כדי איר צו געבן אַ שאַנס זיך צו ראַטעווען.

איין מאָל האָבן די דייטשן געכאַפט אַ יינגעלע פון אַ יאָר צוועלף פון קוטי, זיי האָבן דאָס קינד געשלאַגן, געפייניקט, צעבראַכן די הענט-לעך און פיסלעך, עס זאָל דערציילן וווּ עס איז געווען. אָבער דאָס קינד האָט נישט אויסגעזאָגט. האָבן זיי עס געשאַסן.

אָקטאָבער 1943. ניקאָליי קומט צום גרוב און דערציילט, אז מ'האָט געבראַכט שמואל ענגלער, מיינס אַ קרוב. ער און זיין ברודער מרדכי זענען געווען באַהאַלטן ביי אַ פּויער אויף מאַסקאָלובקע אין אַ בונקער. ס'איז זיי דאַרט געווען נישט שלעכט, האָבן געהאַט צו עסן. אָבער ס'איז זיי נמאס געוואָרן דאָס ליגן דאַרטן, האָבן זיי באַשלאַסן צו שוואַרצן די גרענעץ קיין רומעניע. אזוי ווי קיין געלט צו באַצאָלן אַ שוואַרצער האָבן זיי נישט געהאַט, זענען זיי אליין געגאַנגען ביז צום טשערעמאַש און געפרוּווט אַריבערגיין דאָס וואַסער. אָנגעטראָפן אויף אַ טיפער שטעלע אין וואַסער, האָבן זיי, ווי גוטע שווימערס זיך געלאָזט שווימען. דער יונגערער, מרדכי, איז אַריבערגעשווומען אויף דער רומענישער זייט. האָבן אים אָבער פּויערים געכאַפט און איבערגעגעבן דער רומענישער פּאָליציי, וועלכע האָט אים געבראַכט קיין טשערנאָוויץ. די יידן האָבן אים אַרױסבאַקומען פון זייערע הענט. ער איז געבליבן לעבן און געפינט זיך היינט אין ישראל. דער עלטערער, שמואל, האָט זיך צוגעשלאַגן צו אַ ברעג לעבן קיטעוו. פּויערים האָבן אים געכאַפט און איבערגעגעבן דער פּאָליציי, וועלכע האָט אים איינגעזעצט אין קרימינאַל. אין דער צעלע האָט ער זיך געפרוּווט אויפהענגען, אָבער אַ פּאָליצייאַנט האָט עס באַ-מערקט און אים אַראָפּגענומען. אויפן צווייטן טאָג האָט מען אים געבראַכט קיין קאַסעוו און איבערגעגעבן די דייטשן. זיי האָבן אים געפייניקט, געשלאַגן מערדערלעך, ער זאָל עפעס דערציילן, אָבער אומזיסט. ער האָט נישט גערעדט. דאָן האָט מען דורך פּלאַקאַטן געגעבן צו וויסן די פּויערים צו קומען דעם און דעם טאָג זעען אַ ספּעקטאַקל. מען האָט אים אַרױס-געפירט און אין קעגנוואָרט פון הונדערטער פּויערים אָנגערייצט אויף אים פיר הינט. די הינט האָבן אים צעריסן ממש אויף שטיקער, און דעם קערפער, וואָס האָט זיך נאָך געלעבט, אַריינגעוואָרפן אין אַ צעלע. אויפן

צווייטן טאג, ווען מען איז געקומען אים נעמען צו באגראבן, האט מען
אים געטראפן הענגען איבערן בעט. דער קדוש ליגט אויפן קאסעווער
בית-עולם. הי"ד.

ענדע אקטאבער האט מען אין דער בעקעריי פון פרוי ריפטיק
געכאפט ישעיהו געלטנער. איר זון, וועלכער האט געווינט אין לעמ-
בערג, איז געקומען צו איר אין גאסט, האט אויפן בוידעם געפונען דעם
ייד און אים באַלד איבערגעגעבן דער פאליציי. מען האט אים געפייניקט,
ער זאל אויסגעבן וווּ נאך יידן ליגן באהאלטן. אבער מען האט פון אים
גארנישט געקאנט ארויסבאקומען. ער האט זיי געגעבן אייניקע אדרעסן,
אויף וועלכע זיי האבן נאטירלעך קיין איין ייד נישט געפונען. דערווייל
האבן זיי אים נישט געשאסן.

אין מיטן נאוועמבער האט מען ביי א פויער געכאפט שמשון פויגל,
זיינע צוויי טעכטער מיט א קינד.

אין מאַל קומט ניקאליי און זאגט, אז מיר מוזן ארויס פון גרוב
און ארויף אויף דעם בוידעם, ווייל ער דארף דעם גרוב צוגרייטן צום
ווינטער. אבער ער האט דערביי געהאט אנדערע כוונות. עסן האט ער
געגעבן איין מאַל אין צוויי טעג און איז שטענדיק ארומגעגאנגען ברוגז.
איך האב פארשטאנען, אז דאָ גייט עס שוין צו אַ סוף, און מיר דארפן זיין
גרייט. מיר ליגן שוין אויף דעם בוידעם. אין דרויסן איז קאלט און עס
רעגנט, מיט איין וואָרט: ווינטער. מיר מאכן אַפט פרווון מיט די שטריק,
כדי אין נייטיקן פאַל צו קאָנען אליין מיט זיך אַ סוף מאַכן. דעם גרויסן
זון מוז איך די גאנצע צייט היטן, ווייל דער הונגער דערגייט אים שטאַרק,
און ער מאַכט אלע מאַל אַ פראָבע מיטן שטריק. דער קליינער קאָן נישט
דערלאנגען, עס איז צו הויך, און איך זאָג אים צו, אז איך וועל אים
העלפן.

דעם 22סטן נאוועמבער קומען אַרויף צו אונדז ניקאליי מיט יעלענען
און זאָגן, אז מיר מוזן תיכף פאַרלאָזן זייער הויז, ווייל מ'איז זיי שוין חושד,
און יעדע מינוט קאָן מען אונדז כאַפן. פרעג איך זיי: ווהיין זאלן מיר איצט
גיין? ווער וועט אונדז אָפגעריסענע און אָפגעשליסענע, נאָקעטע און באַר-
וועסע, הויט און בייך, קוים וואָס מען האַלט זיך אויף די פיס, באַוואַקסן
ווי ווילדע חיות, אָן אַ גראַשן ביי דער נשמה — צונעמען? ענטפערן זיי,
אז זייער אייגן לעבן איז זיי טייערער און אז אין סטאַרן קאָסעו איז דאָ
אַ פויער מיטן נאָמען לולטשוק, וועלכער האט שוין עטלעכע מאַל איבער-
געחזרט, אז ער באַדויערט זייער פאַר וואָס ער האט מיד נישט גערא-

טעוועט, זאל איך צו אים גיין, און ער וועט מיך באשטימט צונעמען.
דער פויער איז טאקע געווען מיינער א גוטער פריינד. ניקאליי זאגט מיר
שוין, ווי אזוי איך זאל גיין צו אים, כדי מען זאל מיך אין וועג נישט
כאפן.

איך האב תיכף פארשטאנען זיין פלאן. ער איז א כיטרער פויער,
ער וויל פון מיר פטור ווערן, וויל אבער נישט, מען זאל מיך כאפן ביי
אים אין שטוב, זאלן מיר אוועקגיין צו לולטשוקן, און אויפן וועג וועט מען
אונדז שוין דערליידיקן.

איך האב אים גענומען בעטן, צוגעזאגט מיין הויז, מיין פעלד,
געלט, וואס ליגט באגראבן ערגעץ אויף א פלאץ, אבער עס העלפט
נישט. דעמאלט בעט איך אים, ער זאל מיך נאך איין טאג לאזן דא זיין.
איך האב גערעכנט, מיר וועלן דא מיט זיך א סוף מאכן. אבער ער האט
זיך עס אנגעשטויסן. צו וואס דארף ער האבן דריי געהאנגענע יידן ביי
זיך? האט ער איינגעווייליקט, נאר מיר זאלן תיכף אראפגיין אין גרוב.

דעם 23סטן נאוועמבער אויף דער נאכט איז ער צוגעקומען און
געזאגט, „איצט מוזט איר גיין.“ מיר זענען ארויס פון גרוב, זיך געזעגנט
און צעקושט מיט זיי. איך האב אים געבעטן, ער זאל מיך נישט באגלייטן, —
וואס ער האט געוואלט טאן — און מיר האבן זיך געלאזט אין וועג אריין.
לויט זיין פלאן האבן מיר געדארפט דורכגיין נעבן שמשון פויגלס מיל,
וועלכע איז שוין געווען ארומגעשטעלט מיט פאליציי. ער האט אונדז
נאכגעקוקט, און מיר זענען טאקע געגאנגען אין דער ריכטונג. אבער
שפעטער בין איך אוועק אויף א צווייטן וועג.

ס'איז פינצטער און קאלט, עס רעגנט א גאנץ דריבנע רעגנדל.
די שמאטעס אין וועלכע ס'זענען איינגעהילט אונדזערע אויסגעטרוקנטע
קערפערס זענען אין עטלעכע מינוט געווען דורכגעווייקט און צוגעפרוירן
צו די ביינער. מיר קאנען קוים א שפאן טאן. דער וועג פירט דורך פעלדער,
וועלדער און וואסערן. די בלאטעס — ביז די קניען. דער גרויסער יינגל
גייט מיט צוויי שטעקנס, און דעם קלענערן, וועלכער פאלט אלע מאל
אוועק, מוז איך נעמען אויף די הענט. אויך מיר פארלאזן די כוחות. אבער
מען מוז ווייטער גיין.

איינצלנע פויערים קומען אונדז אנטקעגן, זעען פאר זיך דריי
ווילדע פארשויןען, אבער טשעפען אונדז נישט. אזוי זענען מיר די גאנצע
נאכט געגאנגען און אנגעקומען אין דארף סאקאלובקא, אכט קילאמעטער
פון קאסעוו. דא האב איך פיל באקאנטע פויערים.

מיין שטימע איז פאר דער צייט פארענדערט געווארן, און פון
מיין האלדז איז ארויס א מין קוויטשען פון א חיה. איך האב זיך אליין
דערשראקן פאר דער שטימע מיינער. דערצו זענען מיר די אויגן רויט,
און איך בין אין גאנצן באוואקסן ווי א ווילדער.

ווען איך בין צוגעקומען צום ערשטן הויז פון מיינעם א באקאנטן
פויער און אנגעקלאפט אין פענצטער: „הריצקי, מאך מיר אויף!“ הער
איך ווי ער זאגט צו זיין פרוי, „ברוך איז דא אין דרויסן“. ער לויפט
ארויס, כאפט מיך ארום און קושט מיך, „דו לעבסט?“, שרייט ער, „אבער
ווי דו זעסט אויס! איך ברענג דיר שוין עסן“, „ניין, הריצקי, נישט עסן
וויל איך פון דיר, אפשר קאנסטו מיך צונעמען און באהאלטן, וויל מיר
האבן נישט ווהיין צו גיין“. „ניין“ זאגט ער, „זיין ביי מיר קאנסטו נישט,
וויל איך האב א פרעמדע דינסט, און זי וועט תיכף מעלדן דער פאליציי“.
זענען מיר באלד אוועק צו א צווייטן הויז — מען לאזט אונדז נישט
אריין. אויך אין א דריטן נישט. און אין דרויסן הייבט אן טאגן. מיר וועלן
פרובירן נאך אויף איין פלאץ, ווען נישט מאכן מיר מיט זיך א סוף!

איך קלאפ אן ביי דעם פויער און רוף: „אנופרי, מאך מיר אויף“,
ווען זיי האבן אונדז דערזען, האבן אלע אויסגעבראכן אין א געוויין,
און מען זאגט מיר „גיי שנעל דורכן גארטן, ביז דו וועסט צוקומען צו א
שטאל. דארט גיי אריין, ס'איז דא שטרוי, לייגט אייך אריין, און באלד
ברענגט מען אייך עסן. דארט קאנט איר זיין וויפל איר ווילט, קיין עסן
וועט אייך נישט פעלן!“

אריינגעקומען אין שטאל, לייגן מיר זיך אריין אין שטרוי, און באלד
ברענגט די פויערטע ברויט מיט הייסע מילך און זאגט נאך א מאל, אז
דא וועלן מיר קאנען זיין ביז נאך דער מלחמה. חוץ אונדז קומט קיינער
נישט אהער, זאגט זי, זי דערציילט אונדז אויך, אז די דייטשן האבן אויף
אלע פראנטן גרויסע מפלות, און אין קורצן וועט זיך דער קריג ענדיקן,
און מיר וועלן זיין פריי. מיר וויינען אלע פאר פרייד.

פינף טעג ליגן מיר דא, און עס איז אונדז גוט. אויפן זעקסטן
טאג, פאר טאג, קומט אריין דער פויער און זאגט, אז מיר מוזן שוין
אוועק. מען האט נאכגעקוקט און מען ווייסט שוין וועגן אונדז. איך נעם
די קינדער און מיר גייען.

מיר גייען צו צו א הויז. איך וועק אויף דעם פויער, און ער זאגט
מיר: „שנעל גייט דא אריבער דאס וואסער. אויף יענער זייט איז דא א
שטאל, גייט אהין אריין. איך וועל קומען אהין, וועלן מיר אפרעדן ווי

אזוי אייך צו באהאלטן. מיר טוען ווי ער האט אונדז געהייסן. א פאר מינוט שפעטער קומט אריין, אַנשטאָט דעם פויער, זיינער א זון, א שייגעץ פון א יאָר 18, וועלכן ער האט געשיקט. ווי נאָר ער דערזעט אונדז, לויפט ער אַרויס אין דרויסן מיט א געשריי: „זשידי! זשידי!“ מיר לאָזן זיך אַנטלויפן. אין דרויסן איז שוין טאָג, און פויערים, דערהערנדיק די קולות, שטעקן אַרויס די קעפּ פון די פאַרפרוירענע פענצטער. א טייל גייט אויך אַרויס פון די הייזער. און מיר לויפן. נאָענט דערזען מיר א וואַלד, לויפן מיר אין אים אריין און פאַרשווינדן אין דער געדיכטעניש פון די ביימער.

איך בין קיין מאָל אין דעם וואַלד נישט געווען. מיר גייען אריין אין אים טיפער און טיפער. נאָר וואָס ווייטער פון דעם דאָרף! דעם גאַנצן טאָג בלאַנדזשען מיר אזוי אַרום אין דעם וואַלד. ווען ס'איז געוואָרן נאָכט, האָבן מיר זיך אַריינגעלייגט צווישן די קשאַקעס און איינגעשלאָפן.

אויפן צווייטן טאָג — דער רעגן הערט נישט אויף. די קינדער בעטן עסן, אָבער איך האָב זיי נישט וואָס צו געבן. הייבן די קינדער אָן צו צושטיין צו מיר: „טאַטע, מיר האָבן דאָך שטריק, פאַר וואָס זאָלן מיר זיך אזוי מוטשען?“ איך באַרויך זיי, בעט זיי נאָך צוואַרטן, אפשר דאָך וועט געשען א נס. מיר גייען נאָך טיפער אריין אין וואַלד. פלוצעם דערזען איך פון ווייטן א הייזל. איך לאָז איבער די קינדער און גיי צו דעם הייזל. איך קום אריין און בעט עפעס עסן פאַר מיר און מיינע קינדער. גיט מיר די פויערטע עסן, און איך ברענג דאָס מיינע קינדער. ווען זיי האָבן שוין אָפגעגעסן, גיי איך באַלד אַוועק פון דעם פלאַץ, ווייל איך ציטער, זי זאָל מיר נישט שיקן פאַליציי. ביי טאָג האָט דער רעגן נאָכ געלאָזט, און מיר האָבן זיך צוגעלייגט א ביסל.

אין דעם וואַלד האָט מיין גרויסער זון אָנגעהויבן שוין צו אָפט צו מאַכן רעפּעטיציעס מיט דעם שטריק, און איך האָב דעריבער געמוזט אויף אים שטאַרק אויפפאַסן. איין מאָל, בשעת אונדזערן א דרימל, האָט ער אָנגעטאָן דעם שטריק, און ווען איך וואָך נישט אויף, ווער ווייסט וואָס עס וואַלט געשען.

אויף צומאָרגנס האָב איך ווידער געבעטן עסן אין א צווייטער הייזקע, און האָב באַקומען.

מיר זענען געלעגן צווישן קשאַקעס. אין שלאָף דערפיל איך, אַז מיין קליינער זון איז נישטאָ נעבן מיר. אויפגעהויבן דעם קאָפּ, דערזען איך ווי ער פליט אַראָפּ פון באַרג. איך האָב מיך א לאָז געטאָן נאָך אים און

אים אנגעכאפט ביי א פיסל. ער קאן נישט רעדן, נאר ווייזט מיר עפעס מיט דער האנט. איך טו א קוק אין דער ריכטונג: דארט שטייט א סאלדאט מיט געווער אין האנט. גדעון האט אים דערזען און איז פאר שרעק אנטלאפן און געפאלן. דאס בלוט גליווערט אין מיינע אדערן. וואס צו פאר-לירן האב איך שוין נישט מער. נעם איך גדעונען ביי דער האנט, גיי מיט אים צו צום סאלדאט און זאג צו אים אויף אוקראיניש: „האב מיטלייד מיט די קינדער. דו האסט דאך אויך קינדער. טו אונדז נישט קיין שלעכטס“.

איך ווייס נישט, צי די ווערטער האבן געוויקט, צי דער אנבליק פון די קינדער, איך ווייס נישט אפילו צי ער האט מיך פארשטאנען, צי דאס איז געווען א דייטש, צי אן אוקראינער. ער טוט זיך א שטעל אוועק אין א זייט און א מאך מיט דער האנט: „גייט אייך!“ ער איז פארשוונדן. אויך איך האב באלד גענומען די קינדער און בין אוועק פון דעם ארט.

מיר גייען אריין נאך טיפער אין וואלד. די לאגע איז האפענונגסלאז. אבער איך פארטרייב דעם געדאנק פון זעלבסטמאָרד. איך וועל נאך פרווון אונדזער מזל, דאס וועלן מיר נישט פארשפעטיקן. אויפן צווייטן טאג, גיי איך זוכן עפעס עסן, און איך האב באקומען אין א פויערישער הייזקע א שטיק קאלטע מאמעליגע. גייענדיק ווייטער האב איך מיך איבערגע-לייגט, אז מען מוז זיך פון דאנען ארויסבאקומען. אפשר, אונטן, אין די דערפער, צווישן אזוי פיל באקאנטע פויערים, וועט זיך דאך געפינען איינער, וואס וועט אונדז וועלן העלפן. עס בלייבט נאר די פראגע, ווי אזוי קומט מען ארויס פון דאנען? דער וואלד איז אויף א בארג, פון די רעגנס איז שטארק גליטשיק, און מען האלט זיך קוים אויף די פיס. איך געפין עפעס א סטעזשקע, און מיר הייבן אן גיין בארג אראפ. ס'איז געווען שווער צו גיין, האט מען זיך אראפגעזעצט און אראפגעגליטשט, נישט צו וויסן וווּ מען איז. אויף אזא אופן זענען מיר אראפגעקומען, שוין אין אונט, נאענט צו א דארף. מען זעט די כאטקעס מיט די קליינע נאפטלעמפלעך. ווען מיר זענען דערגאנגען צום ערשטן הייזל, האבן די הינט אנגעהויבן בילן און נישט געלאזט צוגיין. אזוי אויך ביי דעם צווייטן הייזל. מען מוז פון דאנען וואס שנעלער אנטלויפן, ווייל די פויערים וועלן אונדז כאפן. מיר זענען אוועק און, דורך טיפע בלאטעס, קוים זיך ארויסבאקומען. מיר זענען ארויס אויף א שטראז, און איך ווייס נישט אין דער פינצטער וווּ מיר זענען. מיר קומען צו צו א קירכע. נעבן דער קירכע שטייט א

נייע הייזקע, וועלכע איך דערקען, אז דא האט א מאל געווינט וועלוול קרויטהאמער. מיר געפינען זיך, הייסט עס, אין דארף האראד, נאך פינף קילאמעטער פון קאסעוו. איך בין געווען אזוי שטארק צעטומלט, אז איך בין שיעור נישט אריינגעגאנגען אין דעם הויז, ווו עס האט זיך געפונען די פאליציי.

מיר גייען ווייטער. דער וועג איז זייער געפערלעך, פון איין זייט דער וואלד, פון דער צווייטער א וואסער, וואס איז פון די לעצטע רעגנס שטארק אנגעשוואלן געווארן און האט אפגעשווענקט אלע בריקלעך און קלאדקעס. אריבערגיין אויף יענער זייט איז נישט מעגלעך. גייען מיר ווייטער מיט דעם וועג, ביז מיר קומען אן מיט אומוועגן קיין קאסעוו. ווען איך קום צו צום הויז פון ערשטן פאליצא, מיין פריינד קעמ-פינסקי און קלאפ אן אין פענצטער, קומט ער צו און ווי נאך ער דערזעט מיך, שרייט ער אויס: „אָוועק פון מיין שטוב! שנעל אָוועק!“ א צווייטער פאליצא — דאס זעלבע. א דריטער דראט מיר מיט פאליציי, א פערטער העצט אויף מיר דעם הונט. איך בעט א ביסל וואסער, אבער אויך דאס באקום איך נישט. איך גיי אָוועק צו אוקראינער. אויך דא האב איך דעם זעלבן קבלת-פנים. מען לאזט אונדז נישט צו צו די הייזער, ווי קרעציקע הינט טרייבט מען אונדז. גאנץ פארצווייפלט שטיי איך איצט און באדויער, וואס איך האב נישט געפאלגט די קינדער און נישט געמאכט א סוף צום לעבן.

פון ווייטן גייט א פאטרוול און באלייכט מיט לעמפלעך דעם וועג. מיר פארשטעקן זיך. ווען זיי זענען דורך, זאג איך צו די קינדער, אז מיר מוזן זיך צושלאגן נאך א מאל צו ניקאליען, איך האף, אז ער וועט אונדז צונעמען. מיט שווערער מי און גרויסע יסורים זענען מיר מיט זייטיקע וועגן אנגעקומען, שפעט ביי נאכט, צוריק צו ניקאליס הויז. שוין פון ווייטן דערהערן מיר דאס שפילן די פידעלעך און שיכורע קולות פון פויערים. אלזא, דארט איז איצט א באל, און אונדז איז געבליבן נאך איין וועג — ענדיקן מיטן לעבן! די קינדער לאזן נישט נאך, נאך מיר זאלן עס שוין טאן. מיר גייען אריין אין גארטן. אין דרויסן שנייעט. מיר לייגן זיך אונטער די ביימער און ווארטן. איך הער ווי מען הייבט זיך אן דרינען געזעגענען און עס ווערט שטיל. גיי איך צו צום פענצטער, ניקאלי קומט צו און ער הייסט אונדז אריינגיין אין שטוב. זיי האבן איינגעהייצט דעם אויוון, אראפגעריסן פון אונדז די נאסע שמאטעס און געגעבן הייסע מילך מיט מאמעליגע. ווען מיר זענען א ביסל צו זיך געקומען, זאגט ער:

„דערציילט מיר וואס איז געווען“. איך זאג אים, אז צו לולטשוקן בין איך נישט געגאנגען, ווייל איך בין נישט געווען זיכער צי ער וועט מיך צונעמען. איך בין אוועק אין אן אנדער דארף, נאך קיין איין פויער לאזט נישט אריין צו זיך. אלע ווילן געלט, און איך האב איצט נישט.

„אפשר, ניקאליי, וועסטו מיך צוריק אריינלאזן אין גרוב? איך פארשרייב דיר מיין גאנץ פארמעגן. דער קריג וועט שוין לאנג נישט דויערן. די דייטשן האבן אויף אלע פראנטן גרויסע מפלות.“

„גיין“, — ענטפערט ער, ער וויל אונדז נישט מער, ער האט מורא.

ער האט צום סוף דערלויבט איין טאג צו בלייבן. מיר האבן זיך אנדערגעלייגט אין דעם גרוב, און זענען איינגעשלאפן.

אין אונט איז ניקאליי צוגעקומען: „איצט מוזט איר גיין“. מיר געזעגענען זיך און גייען אוועק.

אויף דער פראגע פון די קינדער, ווהין מיר גייען, ענטפער איך זיי, אז נאך איין פלאץ איז מיר געבליבן, אויב דאָרט וועט מען אונדז נישט צונעמען, וועלן מיר באגיין זעלבסטמאָרד.

מיט זייטיקע וועגן, דורך טיפע בלאַטעס, קומען מיר צו צום הויז פון דעם אינזשיניער לאַפּאַטינסקי, איצט בירגערמייסטער פון קאַסעוו. ער איז מיינער אַ גוטער באַקאַנטער. ער און זיין פרוי זענען עלטערע מענטשן, אַ 70 יעריקע, אַן קינדער, די פרוי פאַרנעמט זיך מיט היילן קראַנקע, עס קומען צו איר אַ סך לונגען-קראַנקע פויערים, וועלכע זי היילט מיט קרייטעכצער. אַרום הויז איז דאָ אַ גאַרטן. מיר גייען אַהין אַריין. איך באַהאַלט די קינדער, צווישן קשאַקעס, און אַליין גיי איך צו דער טיר און קלאַפּ אָן. אין עטלעכע מינוט אַרום קומט אַרויס די פרוי, און מיט איר זייערע צוויי הינט. דערזען פאַר זיך אַ ווילדן פאַרשוין, פּרעגט זי:

„ווער ביסטו?“, „ענגלער“, ענטפער איך.

„ענגלער לעבט נישט“, און זי קלאַפּט צו די טיר.

די הינט בלייבן מיט מיר, און איך קאָן נישט אַוועקגיין, זיי וועלן מיך צערייסן. שטיי איך, און נאָך עטלעכע מינוט קלאַפּ איך ווידער אָן. עס חורט זיך איבער די זעלבע סצענע. ווען איך קלאַפּ אָן צום דריטן מאַל, עפנט זי די טיר, ווייזט מיר אָן אויף אַ שטאַל פון חזירים און זאָגט: „לויף אַהין אַריין“.

איך קריך אַריין און ליג דאָרט. איך הער ווי מען זאָגט, „אַ גוטע

נאכט, אויף אוקראַיניש. עס זענען געווען ביי זיי געסט. איצט קומט זי אַרויס, רופט מיך פון שטאַל און ווען איך שטיי נעבן איר, זאָגט זי: „איך זע, אַז דו ביסט אַ ייד. זאָג מיר דעם אמת, ווער דו ביסט, וועל איך דיך צונעמען.“

„ענגלער“, זאָג איך איר.

„ער לעבט נישט. מ'האַט אים געשאַסן ביי דער לעצטער אַקציע.“
„איר גלייבט מיר נישט, גייט צו דאָרט אונטערן פאַרקן, וועט איר געפינען מיינע קינדער.“

זי גייט שנעל אַהין צו און נעמט אַרויס די קינדער. מיך האָט זי נישט דערקענט, אָבער זיי יא. זי הייבט אָן שטאַרק צו וויינען, לויפט אַריין אין שטוב צו איר מאַן, וועלכער זיצט ביים ראַדיאָ, פירט אים אַרויס צו אונדז אין קאַרידאָר. ער צלמט זיך און זאָגט, צוגייענדיק נאָענט און דערלאַנגענדיק מיר די האַנט:

„רוחות גייען דאָך נישט אַרום אויף דער ערד. דיך האָט מען דאָך געשאַסן דעם 1טן נאָוועמבער 1942. ביזט געלעגן צווישן די טויטע, ווי אזוי קומסטו אַהער?“

„אמת, געלעגן בין איך, אָבער איך בין געבליבן גאַנץ און איצט בעט איך דיך, זאָלסט אונדז ראַטעווען.“

די פרוי איז דערווייל צוגעגאַנגען צו אַ טיר און געגעבן דריי קלעפּ — אַ סיגנאַל אַזא. פון אַ באַהעלטעניש איז אַרויסגעקומען אַ יידישע פרוי און ווען זי האָט איר געזאָגט, אַז ברוך ענגלער מיט זיינע קינדער זענען דאָ, האָט זי גענומען שטאַרק שרייען. צום גליק האָבן דאָס געשריי די שכנים נישט געהערט. די פרוי איז געווען פעסיע ערנסט. זי האָט זיך צעשריגן, ווייל שוין מער ווי אַ יאָר ווי זי איז געווען זיכער, אַז מיר לעבן נישט.

מיט איר צוזאַמען זענען דאָ געווען באַהאַלטן נאָך דריי יידן: אורציע דיסטלהיים, זיין שוועסטער, אסתר לויב, מיט איר מיידעלע, מלכה. פאַמעלעך האָט מען זיי מיטגעטיילט וועגן אונדזער קומען, און מיר זענען אַריין אין דעם פאַרשטעק. דאָס באַגעגעניש איז נישט צום באַשרייבן. מען האָט געוויינט און זיך געקושט, און כסדר דאָס זעלבע. קיין וואָרט אַרויסברענגען האָט מען נישט געקאַנט. זיי האָבן אַ גאַנץ יאָר גערעדט וועגן אונדז ווי וועגן טויטע, און ערשט זענען מיר צוזאַמען!

דרך אַגב, קיין טשערנאָוויץ איז אַנגעקומען אַ ידיעה וועגן מיין טויט, האָט דאָרט מיין ברודער געזאָגט נאָך מיר אַ גאַנץ יאָר קדיש.

אויפן צווייטן טאג האט מען זיך צו אונדז גענומען: אפגעשוירן די האר, די נעגל, אפגעוואשן א ביסל פון דעם שמוץ, אוועקגענומען די שמאטעס און געגעבן אנדערע קליידער. מיר זענען געזעסן, און איך האב זיי דערציילט מיינע איבערלעבענישן.

די פיר יידן זענען געווען אין א צימער, נאָר ווען עס פלעגן קומען געסט, פלעגט מען זיי דורך א סיגנאל צו וויסן טאָן, און זיי פלעגן אריין אין א בונקער, וואָס דער אינזשיניער האט געמאַכט פאַר זיי. זיי האבן דאָרט געהאַט נישט שלעכט.

אויפן דריטן טאָג זאָגט די פרוי, אז זי באַדויערט, וואָס זי האט אונדז צוגענומען. זי וועט אונדז מוזן אוועקשיקן, ווייל זי וועט נישט קאָנען געבן עסן זיבן פאַרשוין. האָבן זיי אַלע געוויינט און געבעטן, זי זאָל אונדז נישט אוועקשיקן, מען וועט דאָס עסן וואָס ביז איצט פאַרטיילן פאַר אַלע. און מיר זענען פאַרבליבן. די שטריק האט מען ביי אונדז צוגענומען און פאַרברענט. די צוויי יידישע פרויען האָבן ביי די באַלעבאַטיים אַלץ געטאָן: געקאַכט, געבאַקן, געוואשן וועש, די פאַדלאָגעס, און אנדערע הויז-אַרבעט. די מענער האָבן געהאַקט האַלץ אין שטוב. די שכנים איז קיין מאָל נישט איינגעפאַלן צו פרעגן, פאַר וואָס מען האַקט ביי זיי דאָס האַלץ אין שטוב; וועמען קאָן עס גאָר אויף דער מחשבה קומען, אז ביים בירגערמייסטער אליין, וועלכער איז אויך באַקאַנט אַלס אַנטיסעמיט, זענען באַהאַלטן זיבן יידן! ער פלעגט אָפט איינלאָדן געסט, און דעמאָלט זענען מיר געלעגן אין בונקער. ווען עס איז געווען רוה, און מיר זענען געווען אין צימער, פלעג איך אויסנוצן די צייט און לערנען די קליינע קינדער שרייבן און ליענען, חשבון אָדער פאַרלייענען פאַר אַלע די ביכער, וואָס דער באַלעבאַס האט מיר צוגעשטעלט.

אזוי איז אונדז די צייט אוועקגעגאַנגען. מ'האַט ווייניק געגעסן, אָבער פיל געשלאָפן. דער ווינטער איז געווען א קאַלטער, איז מען גע- לעגן איינגעוויקלט אין שמאטעס און געוואָרט אויף דער באַפרייונג. יעדן אָונט פלעגט די פרוי אונדז רופן הערן ראַדיאָ, כאַטש דאָס איז געווען פאַרבאָטן אונטער טויט-שטראָף. און מיר האָבן געוואוסט וועגן די גרויסע מפלות פון די דייטשן אויף אַלע פראַנטן.

אין פעבצטער זענען געשטאַנען הייליקע בילדער, אונדז אָפצו- היטן פאַר שלעכטס. זי פלעגט יעדן טאָג אַפריכטן תפילות, פאַלן צו דער ערד און זיך שלאָגן אין האַרצן.

אין יאָנואַר 1944 קומט צו פאַרן צו איר אַ גלח פון לעמבערג, וועל-

כער קומט איין מאל אין צוויי יאר זיך היילן פון זיין לונגען-קרענק. ער איז שוין דא געווען עטלעכע מאל און בלייבט יעדעס מאל א גאנצן חודש. פארשטייט זיך, אז ער איז פול אומעטום, אין די שטובן, אויפן בוידעם, אין קעלער. וואס וועט איצט זיין? ביידע יידישע פרויען זענען אין דער קיך הינטער א פויר האנג. ער קומט אריין, און די באלעבאסטע רופט איין פרוי ביים נאמען, זי זאל אריינקומען. זי שטעלט זי פאר פאר אים: „אסתר, א יידישע פרוי“.

אסתר, בלאס, ציטערט אין גאנצן, שטייט און קאן קיין ווארט נישט ארויסרעדן. דער גלח גייט צו איר צו, גיט איר די האנט, און זאגט: „האב קיין מורא נישט. איך וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאן.“ ער איז אליין אויך שטארק איבערראשט. אויפן צווייטן טאג קומט פאר די זעלבע סצענע מיט דער צווייטער יידישער פרוי. ער בארויפט זי און זאגט צו דער באלעבאסטע:

„מילא, דו ווילסט ראטעווען יידישע פרויען, קאן איך דיר נאך מוחל זיין, אבער ווען דו וואלסט דא געהאט יידישע מענער, וואלט איך זיי מיט מיינע אייגענע הענט דערשאסן.“

זי שווייגט און ענטפערט נישט. אבער אויפן צווייטן טאג דארף מען האקן האלץ, דערציילט זי אים, אז נאך צוויי מענער מיט דריי קינדער זענען דא ביי איר.

„דאס זענען מיינע קינדער, און דו ביסט אויך מיין קינד, ווען דו וועסט אויסגעבן מיינע קינדער, וועל איך מיט זיי צוזאמען גיין צום טויט! ווילסטו, מען זאל דיין מאמען אומברענגען?“ ער איז בלאס געווארן און האט געשוויגן. א גאנצן חודש איז ער דא געווען. ביים אוועקפארן האט ער אונדז געוונטשן, מיר זאלן בלייבן לעבן. ער האט אויך עטלעכע מאל צוגעשיקט לעבנסמיטל-פאקעטן.

די באלעבאסטע איז געווען א נערוועזע פרוי, און אפט פלעגט פאר-קומען סכסוכים צווישן איר מיט איר מאן. נאך יעדן געקריג פלעגט זי אויסלאזן דאס הארץ צו די יידן, אונדז געזידלט, געשאלטן און געשטראפט מיט פארקלענערן די מאלצייטן. נאכהער פלעגט זי חרטה האבן און מיר פלעגן באקומען יעדער צו א שטיקל ברויט, וואס מיר פלעגן באלד אוועק-געבן די קינדער.

דער ווינטער גייט צו ענדע. דער דייטשער פראנט איז דורכגעבראכן, די רוסן גייען פארויס און דערנענטערן זיך מיט יעדן טאג. די באלע-באטים אבער ווייזן ארויס וואס ווייטער אלץ א גרעסערע נערוואזיטעט.

ביידע גייען ארום שטארק אומרוק. די סיבה דערפון האבן זיי שפעטער דערציילט:

אין גאנץ גאליציע האבן זיך לעצטנס געבילדעט באנדעס פון אוקראינישע און דייטשע דעזערטירן און סתם באנדיטן, וואס האבן די גאנצע צייט געדינט היטלערן און קעמפן איצט פאר א „זעלבסטשטענדיקער אוקראינע“. זייער פירער הייסט: „בענדערא“ און זיי רופט מען „בענדע-ראוועס“. זיי רויבן, מאַרדן יידן, פאליאקן און אפילו יענע אוקראינער, וועלכע גייען נישט מיט זיי.

אין א געוויסן טאג קומט דער אינזשיניער אהיים און דערציילט, אז די לעצטע דייטשן האבן פארלאזט די שטאט, און די ערשטע רוסן זענען אריין, אויף טאנקען, אבער זיי פאָרן דורך די שטאט און ציען ווייטער. מען זאגט, אז אויך זיי שרעקן זיך פאר די בענדעראוועס. אויפן צווייטן טאג דערציילט ער, אז פאָריקע נאכט האבן די באנדיטן געקוילעט זיבעציק פאליאקן אין די בעטן און אפגעשניטן זיי די קעפ. א נאכט נאך דעם — נאך פופציק געקוילעט און פארברענט זייערע קערפערס צוזאמען מיט די הייזער. מען זעט שריפות פון אלע זייטן. עס ברענט ביי טאג און ביי נאכט. די שייסערייען הערן גארנישט אויף.

מיר האבן זיך באוואפנט מיט העק און גאנצע נעכט שטייען מיר אויף דער וואך.

אין איינעם א טאג איז דורכגעגאנגען א פאטרול פון רוסישע אפי-צירן מיט סאלדאטן. אונדזער באלעבאסטע גייט ארויס צו זיי, שטעלט זיי אפ און זאגט:

„חברים, ביי מיר זענען דא יידן“.

„האלט דיר די יידן“, — ענטפערט מען איר און מען גייט ווייטער.

א צווייטן מאל אויך אזוי.

איז זי, ווי א ווילדע, אריין צו אונדז און אנגעהויבן שרייען:

„קיינער דארף איך נישט. א שאַד נאָר, וואָס היטלער האָט איך

אלע נישט אויסגעמאָרדעט“.

שטענדיק ווען זי איז געווען נערוועז, פלעג איך זי באַרוקן און איר זאָגן, אז ווען אונדזערע וועלן קומען, וועט מען זי באַלוינען, איר גרויס כבוד אַנטאָן. און איצט זעט זי, אז איך האָב זי גענאָרט. זי קאן מיר דאָס נישט מוחל זיין.

אין מאל קומט דער אינזשיניער און דערציילט, אז אין שטאט

דרייען זיך ארום צוויי יידישע מיידלעך, די טאכטער פון ווילהעלם ראנד
און די טאכטער פון אברהם גאלדשמידט.

נישט געקוקט אויף די פראטעסטן פון מיינע חברים און די קינדער,
גנבע איך מיך ארויס פון מיין באהעלטעניש און גיי אוועק אין שטאט.
פויערס, וואס האבן מיך דערזען, האבן מיך דערקענט און זיך געצלמט.
זענען צוגעקומען, מיך באגריסט און נישט איינער פון זיי זאגט מיר:
"דו לעבסט? צו וואס האסטו זיך געראטעוועט, וועסטו סיי ווי נישט לעבן".
איינער פון מיינע אוקראינישע פריינד זאגט מיר: "דו זעסט די אלע?
דאס זענען בענדערזאנצעס, אין יעדן טאש האבן זיי רעוואלוצער, פון זייערע
הענט וועסטו זיך נישט ארויסדרייען".

נאך עטלעכע שעה ארומזוכן האב איך דערזען די צוויי מיידלעך
געבן שטאטישן קינא. ווי איך בין צוגעקומען צו זיי, און מיר האבן זיך
דערקענט, האבן מיר גענומען וויינען און קושן זיך. נאך א מאל און נאך
א מאל. זיי זאגן מיר באלד, אז זיי ווערן די גאנצע צייט פארפאלגט פון
א באנדיט, און זיי קאנען נישט מער צוריקגיין אין זייער פארשטעק.
הינטער זיי שטייט טאקי א הויכער יונג, די הענט אין די קעשענעס, און
קוקט זיך צו צו אונדזער באגעגעניש. דאס בלוט אין די אדערן ווערט
פארגליווערט. קיין סך צייט צום איבערלייגן זיך איז נישטא. איך נעם
די צוויי מיידלעך מיט מיר און דערקלער זיי אין גאנג, אז ווי נאך מיר
וועלן קומען צום הויז פון רבין, וועל איך דעם באנדיט אפשטעלן און
עפעס פרעגן, און זיי דארפן אט די מינוט אויסנוצן און פארשווינדן אין
א זייטיק געסל. וואס מיט מיר אליין וועט זיין ווייס איך, אבער אפשר
וועלן זיי זיך ראטעווען. אזוי איז אויך געווען. דער באנדיט האט זיך
געכאפט, אבער צו שפעט. די מיידלעך זענען שוין נישט געווען. ער האט
זיך אויף מיר צעשריגן. איך האב זיך אנטשולדיקט און גענומען גיין.

ער גייט מיר נאך. מיין גורל איז געחתמעט. ער האט געקאנט מיך
באלד אוועקלייגן, האט אבער ווארשיינלעך געוואלט וויסן, ווו איך בין
באהאלטן. פלוצעם קומט אן אן אוקראינער, מיינער א שול-קאלעגע און
א חבר. ער טוט א פאל ארויף אויף מיר, הייבט מיך אן קושן און שרייט:
"אך, ענגלער מיין פריינד, קום צו מיר".

ער נעמט מיך אונטערן ארעם און אזוי גייענדיק זאגט ער:
"ווייסט ווער עס גייט דיר נאך? א געפערלעכער מערדער, אבער
אז דו גייסט מיט מיר, וועט דיר גארנישט געשען".

עס קאן זייער זיין, אז ער אליין האט אויך געהערט צו דער חברה.

דער באַנדיט האָט זיך צוריקגעצויגן, און איך בין מיט אים ווייטער גע-
גאַנגען ביז דעם הויז פון שמואל שניידער. דאָרט האָב איך אים געבעטן,
ער זאל מיך שוין לאָזן אליין. די גאַנצע צייט איז ער צו מיר צוגעשטאַנען,
איך זאל אים זאָגן וווּ איך בין באַהאַלטן. אָבער ווען ער האָט געזען, אז
ער וועט גאַרנישט אַרויסבאַקומען פון מיר, האָט ער זיך געזעגנט און איז
אַוועק. איך בין דאָן אַרויף אויפן בית-הקברות און זיך דאָרט באַהאַלטן
צווישן די מצבות. ווען עס איז נאָכט געוואָרן, האָב איך מיך צוגעשלאָגן
צוריק צו מיינע לייט.

דאָרט איז דעם טאָג שוין געווען אַ תשעה-באב. אַלע האָבן שוין
פאַרלוירן די האַפענונג מיך נאָך צו זען. ערשט איז געוואָרן אַ שמחה. איך
האָב זיי אַלץ דערציילט און זיך באַלד ווידער געשטעלט מיט אַ האַק אין
האַנט היטן דעם איינגאַנג.

מיט צוויי טעג שפעטער קומט דער אינזשיניער און זאָגט, אז מרדכי
זינגער דרייט זיך אין גאַס. האָב איך זיך ווידער אַרויסבאַקומען פון דעם
בונקער און אַוועק אים זוכן. אָבער נישט געפונען.

גייענדיק צוריק, בין איך אַריין צום אַגראַדניק אַלשעווסקי, בעטן
עפעס עסן. ער דערציילט מיר, ער האָט געראַטעוועט מרדכי זינגער מיט
זיין משפּחה, איינשטעלנדיק זיין אייגן לעבן, ווייל דער בונקער איז געווען
אין אַ קאַמער, וווּ די דייטשן האָבן געהאַלטן זייערע אַרבעטס-מכשירים.
ער זאָגט מיר, אז זינגער איז אַוועק פון אים נאָך דער באַפֿריונג און
געפינט זיך אין זאַבלאָטאָוו. דער פּאָליאַק אַלשעווסקי האָט אויך פריער
אַ סך געהאַלפן די יידן אין געטאָ מיט עסן און אַרבעט.

איך גיי פון אים צוריק, דערזע איך פאַרן אַן אויטאָ מיט רוסישע
סאַלדאַטן און מיט זיי די צוויי יידישע מיידלעך. די מיידלעך שרייען צו
מיר, מיר זאלן אַוועק קיין קיטעוו. דאָרט איז דער שטאָב פון די רוסן.
פון דאָרט וועט מען אונדז אַוועקשיקן קיין קאַלאַמיי, וווּ עס זענען שוין
דאָ אַ ביסל יידן.

איך האָב דערנאָך מיט שווערער מי זיך צוריק אַריינבאַקומען
אין אונדזער פאַרשטעק און זיי אַלץ איבערגעגעבן. זיי האָבן באַלד מסכים
געווען דערצו. אָבער ווען איך האָב דאָס פאַרגעשלאָגן אונדזערע באַלע-
באַטיים, איז די פרוי מיך באַפּאַלן מיט קללות און באַליידיקונגען. פאַר
וואָס איך וויל ביי איר צונעמען די קינדער. איך אליין קאָן מיר גיין, אָבער
זיי וועט זי נישט לאָזן. דער אינזשיניער אָבער האָט מיר צוגעהאַלפן, און
ענדלעך האָט אויך זי מסכים געווען מיר זאלן גיין. מען האָט אונדז מיט-

געגעבן ברויט, און ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָבן מיר זיך גע-
זעגנט מיט די באַלעבאַטים, געקושט און געוויינט און אַוועקגעגאַנגען.
קוים-קוים וואָס מיר האָבן זיך געשלעפט. די קינדער זענען געגאַנגען
מיט שטעקנס, ווייל די פיס האָבן נישט געדינט. דער וועג איז אַ לאַנגער,
צען קילאָמעטער בערך. אין דעם טאָג איז מאַרק אין קאַסעוו, פויערים
קומען, קויפן און פאַרקויפן זייערע סחורות. אַלע קוקן אויף אונדז ווי אויף
אַ בייז ווונדער, אָבער טשעפען אונדז נישט.

מיר זענען שוין אויף האַלבן וועג, אין דאָרף טשערהאַנובאָ. מיר
קומען צו צום קלויסטער. עס שטייען דאָ פויערים און שמייכלען בייז.
אַ ביסל ווייטער אויף דעם שטראָז, זע איך ליגן צעשאַטן פאַרשידענע זאַכן
און עסנוואַרג, ווייטער — אַ פאַר תפילין. ס'ווערט מיר פינצטער אין
די אויגן, דאָ האָט מען זיכער געכאַפט יידן, ווייל ווי קומען אַהער תפילין,
ווען שוין אַכצן חדשים זענען קיין יידן נישטאָ אין דער געגנט.

באַלד דערזע איך ווייטער אַ ביסל צוויי געהרגעטע יידן אויף איין
זייט פונעם שטראָז, און איינעם אויף דער צווייטער זייט, אַלע דריי מיט
צעהאַקטע קעפּ. דאָס איז אַ מוטער מיט צוויי קינדער, אַ יינגל פון אַ
יאָר פערצן און אַ מיידל פון אַ יאָר צוועלף. זיי זענען געכטן געגאַנגען קיין
קיטעוו און דאָ האָבן זיי די מערדער דערהרגעט. די פרוי האָב איך באַלד
דערקענט, עס איז די משפּחה פון ניסן בעדער. די גאַנצע משפּחה איז
געלעגן אין אַ בונקער אין קאַסעוו. אין ווינטער 1943 איז דער פּאָטער
אַרויס צו באַזאָרגן עפעס עסן, האָט אים אַ פויער דערקענט, פאַרפּאַלגט,
און אַן אָנגעקומענער פּאַליציאַנט האָט אים דערשאָסן. איצט האָבן די
בענדעראַווצעס דערמאַרדעט זיין משפּחה.

אונדזער גורל איז אַלזאָ געחתמעט. מיר גייען איצט דורך אַ
וואַלד, וואָס ציט זיך אַ צוויי קילאָמעטער. דאָ געפינען זיך זיכער די
באַנדיטן. באַלד דערזע איך, ווי פונעם וואַלד גייט אַרויס אַ באַנדיט אין
אַ טונקעלן אַנצוג, די הענט אין די קעשענעס, שפּאַנט אַריבער דעם שטראָז
און שטעלט זיך אָפּ. אַנטקעגן אויף אַ פעלד איז פאַראַן אַ ציגילעניע, ער
גיט אַהין סיגנאַלן, רופט. דאָרט מן הסתם ליגן די באַנדיטן. איך טו אַ זאָג
צו מיינע מיטגייער, אַז איצט איז געבליבן נאָר איין מעגלעכקייט — לויפן
וויפל נאָר אונדזערע כוחות דערלויבן, און דער עיקר — נישט צוזאַמען-
געדערענגט. עס הייבן אַן פליען קוילן פון אַלע זייטן, און מיר לויפן. דאָס
שיסעריי ווערט געדיכטער, איבער די קעפּ און געבן אונדז פאַלן קוילן.
די פרויען און קינדער שרייען, וויינען, אָבער אַלע לויפן.

מיט אַ מאָל דערהער איך שיסן אויך פון אַנטקעגן. איצט איז שוין ביטער. פלוצעם דערזע איך אַנטקעגן אונדז רוסישע סאַלדאַטן. איך שריי צו זיי, זיי זאלן נישט שיסן. זיי ענטפערן: „האַט נישט קיין מורא“. און אַט זענען מיר שוין נעבן זיי. מיר פאַלן זיי צו די פיס, קושן זיי און וויינען פאַר פרייד.

זיי זאָגן אונדז, אַז מיר האָבן מער מזל פון יענע יידן, וואָס ליגן דאָרט טויט. זיי האָבן די באַנדיטן אומגעבראַכט מיט קאַלט געווער, אָבער אויף אונדז האָבן זיי געשאָסן, האָבן זיי, די רוסן, דערהערט און געעפנט אויף די באַנדיטן אַ פייער, וואָס האָט זיי נישט אַרויסגעלאָזט פון דער ציגילעניע. אַזוי אַרום זענען מיר ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. „איצט קאָנט איר רויק גיין קיין קיטעוו“, זאָגן די רוסן, „דאָרט איז דער שטאָב, דאָרט וועט מען אייך העלפן“.

מיר דאַנקען זיי, געזעגענען זיך און גייען קיין קיטעוו. אָנגעקומען אַהין צום שטאָב. האָט אונדז אויפגענומען אַ פולקאָוויק. עס איז מיר אָפגענומען געוואָרן דאָס לשון. ווען ער טוט אַ זאָג הויך: „קאָנסט רעדן צו מיר יידיש“.

ער בעט אונדז דערציילן וועגן די איבערלעבענישן און איך דערצייל אים אין קורצן. ער איז גערירט און הייסט אונדז געבן עסן. ער זאָגט אויך צו אונדז איבערצושיקן מיט אַן אויטאָ קיין קאַלאַמיי, וווּ עס זענען שוין פאַראַן עטלעכע הונדערט יידן. איך דאַנק אים. מיר זענען אין קיטעוו געבליבן איבער שבת.

זונטיק אין דער פרי קומט אַן אַ לאַסט־אויטאָ. עס שפרינגט פון אים אַראָפּ אַ יידישער קאַפיטאַן. אויף דעם אויטאָ זיצן זעכצן געכאַפטע באַנדיטן, וועלכע מען פירט קיין קאַלאַמיי צום משפט. צוויי רויטאַרמייער היטן זיי. דער קאַפיטאַן איז אַריין צום פולקאָוויק און ווען ער איז אַרויס־געקומען, זאָגט ער אַז אויב מיר ווילן פאַרן אַלע צוזאַמען, זאלן מיר אַרויפ־גיין אויפן אויטאָ. מיר האָבן אַזוי געטאָן. די באַנדיטן האָבן גערעדט אויף דייטש, אוקראַיניש, אונגאַריש, און פון אונדז חוּזק געמאַכט.

נאָך מיטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין קאַלאַמיי. דער טאָג איז געווען זייער אַ שיינער. מאַסן פויערים שפאַצירן אין די גאַסן. מיט אַ מאָל פאַרט אַרויס פונעם „הייפלאַץ“ אַ לאַסט־אויטאָ און שטויסט זיך צוזאַמען מיט אַ געוואַלדיקער קראַפט מיט אונדזער אויטאָ. ווען מיר האָבן זיך, צעקלאַפטע און צעבלוטיקטע, אויפגעהויבן און זיך אַלע אָפגעפונען, איז פון די באַנדיטן שוין קיין זכר נישט געווען. וואַרשיינלעך איז דאָס געווען

א צוגעגרייטער פלאן פון די בענדעראוועס, וועלכע האבן באהערשט די גאנצע געגנט.

נישט קאנענדיק גיין ווייטער און אויך נישט וויסנדיק ווהין צו גיין, האבן מיר זיך אוועקגעזעצט אויפן טראטואר נישט ווייט פון קלויסטער און געווארט. מיט א מאל קומט צו צו אונדז א פויער מיט א גרויסן שנור-בארט און זאגט אויף יידיש: „איר זענט יידן. קומט מיט מיר“.

מיר האבן קוים געקאנט זיך באוועגן, אבער זיך אים נאכגעשלעפט ביז צו א הויז, ווו עס זענען געווען מערערע יידן, ארויסגעקומענע פון די וועלדער, פון די בונקערס, גריבער, פון פארשידענע דערפער און שטעטלעך ארום קאלאמיי.

די אלע צעבראכענע יידן זענען געווען קאנצענטרירט אין צוויי הייזער. קיין קאסעווער האבן מיר צווישן זיי נישט געטראפן. ערשט שפעטער איז געקומען אהין צבי שניצער פון ראזשנאוו, וועלכער האט אונדז געבראכט עסן און ידיעות. מיר האבן זיך אוועקגעלייגט אויף דער פאדלאגע, צוקאפנס א ביסל פאפיר. באלד האט אונדז באדעקט א שיכט לייז.

אויף צו מארגנס זענען א טייל פון אונדז אוועק אין דעם געוועזענעם קאלאמייער געטא, וועלכער ליגט איצט אין חורבות, פארברענט. דארט זענען אומגעקומען עטלעכע צענדליק טויזנט יידן, און אויך מיר, קאסעווער, האבן דא א גרויסן חלק. אויסגעוויינט זיך, געזאגט קדיש און געגאנגען זוכן א ביסל קארטאפל, זיך דאס חיות צו דערהאלטן.

אין א געוויסן טאג באקומען מיר א בשורה, אז די דייטשן האבן ווידער דורכגעבראכן דעם רוסישן פראנט און געפינען זיך אכט און צוואנציק קילאמעטער פון קאלאמיי. דארף מען שנעל אנטלויפן, כדי נישט ווידער אריינצופאלן אין זייערע הענט. די זעלבע נאכט זענען אנגעפלוויגן דייטשע פליער און געווארפן באמבעס. ס'זענען געווען קרבנות, אבער אין די הייזער ווו די יידן האבן געוויינט, זענען צום גליק קיין קרבנות נישט געווען. אבער שוין גאנץ פרי זענען מיר אלע אוועק צו דער באן, ווו מיר האבן זיך געווענדעט צום באן-נאטשאלניק, א רוסישער מאיאר, ער זאל אונדז איבערשיקן קיין טשערנאוויץ. איז ער אויף אונדז אנגעפאלן מיט געוואלדן:

„אנטלויפן ווילט איר, אנשטאט קעמפן קעגן די דייטשן? גלייך זאלן אלע מענער נעמען געווער און גיין אויפן פראנט“.

עס האבן נישט געהאלפן קיין שום בקשות און טענות, אז מיר זענען

לעבעדיקע מתיים, ווער פון אונדז האט אפילו כוח אויפצוהייבן א געווער ?
צום סוף איז צוגעפארן א לאקאמאטיוו מיט צוויי וואגאנעס, און מיר פארן.
די נסיעה האט געדויערט, ווייל די שטרעקע איז געווען צעשטערט.

שבת נאך מיטאג זענען מיר אנגעקומען קיין טשערנאוויץ. דער
קהילה-פרעזעס האט אונדז צוגעטיילט א הויז, אן טירן-און-פענצטער,
וואס האט פריער געדינט ווי א שטאל פאר די פערד פון די רוסן. מיר
האבן אויסגערייניקט דאס מיסט, באקומען א ביסל שטרוי, און די טשערנא-
וויצער יידן האבן געבראכט עסן.

שפעטער איז מען געגאנגען זוכן פרנסה. טייל יידן זענען געווארן
האלץ-העקער, אנדערע — טרעגער, און מ'האט פארדינט א שטיקל ברויט.
אין איינער א נאכט אבער זענען אונדז באפאלן רוסישע סאלדאטן
און מאביליזירט אלע מענער און אוועקגעפירט אויף דער זאמלשטעלע.
דער דענטיסט דרעזנער, פון קאסעוו, וועלכער האט געלעבט אין טשער-
נאוויץ און געהאט פארבינדונגען מיט די מאכט-ארגאנען, ווייל ער האט
פאר זיי געארבעט, האט זיך באמיט פאר מיר און נאך עטלעכע יידן און
מ'האט אונדז באפרייט פון דעם זאמל-לאגער. מיר זענען באלד אוועק
צו די רוסן און געבעטן ארבעט. מיר האבן באקומען ארבעט און מיר
האבן געארבעט אכט חדשים אין טשערנאוויץ.

אין יאר 1945 איז אונדז געלונגען זיך אריבערצובאקומען קיין
רומעניע, ווו מיר האבן געלעבט ביזן יאר 1946.

אין חודש מאי 1946 זענען מיר אוועקגעפארן קיין ארץ-ישראל פון
קאנסטאנצא מיט דער אומלעגאלער שיף, "מקס נורדוי", א קליין, אלט
שיפל, וואס האט קוים געקאנט אריינעמען ביז 500 מענטשן און ארייג-
געפאקט האט מען דערין דריי מאל אזוי פיל.

נאך א זייער שווערער נסיעה אויף א שטורמישן ים האבן אונדז
די ענגלענדער געכאפט און אוועקגעפירט קיין עתלית. דארט זענען מיר
געזעסן פארשפארט אונטער דראטן גאנצע צוויי חדשים, ביז דער פול-
שטענדיקער באפרייאונג אין אונדזער אייגענעם, אויסגעבענקטן היימלאנד.

צושריפט נאך 20 יאר

מיין זון, דער קליינער גדעון, איז היינט א דערוואקסענער מענטש,
מיט אקאדעמישער בילדונג, א ישראל-בירגער, טיף פארווארצלט אין
לאנד און האט נישט וואס צו באדויערן דאס נישט אויסנוצן די דריי

שטריק. אָבער אין זיין קינדישן זכרון זענען פאַרבליבן טיף אויסגעקריצט
די קאַשמאַרנע איבערלעבענישן.

אַט זענען עטלעכע פון זיינע געדאַנקען, וועלכע ער האָט לעצטנס
סקיצירט — נאַטירלעך אין עברית — ביים דערמאָנען יענע טעג.

...מבחינה רוחנית ונפשית מה אין עובר על אדם במסיבות כאלה?
אז, כשכל רגע היה קודש להציל ולהנצל, להשיג מזון ולדחות את
גזר הדין לעוה"שעה, לעוד יום — לא היה זמן להרהר, כל הזמן היה נתון
לשלטון הפחד.

...תוך שכיבה במשך חדשים רבים מבודד בבור בחושך עם עצמך,
האם אפשר שתראה עוד את האדם כמות שהוא? שתישאר עם אמונתך
ושאיפותיך? שלא יתמוטט בך משהו? אחרי מראות „אקציות“, מראות
מוחות ילדים מרוחים על קירות, רעב, השפלה וניווך? כיצד תמחיש לעצמך
מות תינוק הנזרק ונתפס על חרב? כיצד תמחיש מיני מיתות שונות שאף
השטן לא העלה כמותם בדעתו?

המוח מסרב להאמין ולתפוס כיצד, נוכח כל זה, חיו ומתו יהודים
ועוד שמרו על צלם אלהים?

...קשה היה להאמין, באותו בור, בכל שהוא טוב ויפה, הכל נראה
שחור ומאוס; הלכה והעמיקה החידה, שהיא הגדולה בחידות שבכל
הזמנים — האדם מהו?

...נותר לנו הכאב הצורב. היגון על אלה שאינם עוד אינו מרפה.
...מה נשאר לנו? לא לשכוח! לא לשכוח ולא לסלוח לעולם!

מפריד ע"ש הרמב"ם
תראב"ט

קוסוב „נקיה מיהודים” (יודענרייז)

החיים בבונקרים ואירועים אחרים, מיום היות קוסוב
„נקיה מיהודים” ועד צאתי מן העיר בתום המלחמה

תורגם מידיש על ידי אברהם צבי שטיין.

האחד בנובמבר 1942 היה יום נאה, בהיר וחמים. קיצי ממש, אחד הימים בו תשוקת החיים גוברת אצל כל יצור עלי אדמות. יום זה הפך שחור שבשחורים לשארית הפליטה בגיטו קוסוב. כבר בהשכמת הבוקר של אותו יום הורגשה תנועה חשודה של אוקראינים מסביב לגיטו. הם הגיעו מצוידים בשקים וכלי-משחת מוכנים לרצוח וגם לירוש. העינים הבזיקו חיצי אש, כחיות טרף האורבות לטרפם, מוכנים כל רגע להתנפל על קרבנם, כשיינתן האות.

בבוקר של אותו יום הופיעו בגיטו שני גרמנים וביקשו אנשים לעבודה. וכשלא מצאו אנשים עזבו בזעם את הגיטו. ברור היה שזאת היתה אמתלא גרידא. הם לא התכוונו כלל לקחת אנשים לעבודה, הם באו לתור את המקום.

כמעט יצאו השנים, הוקפנו לפתע על ידי גסטפו, פוליציה אוקראינית וסתם רוצחים. בצעקות אימים „יודען העראוס” (יהודים החוצה) פרצו אל הבתים, ירדו אל המרתפים, עלו על העליות, חיפשו יהודים ומצאו, היכו בלי רחם וסחבום אל מגרש הכנס, שמאחורי בית הרבי, מול הנהר. רבים ניסו לברוח מפה אך נפלו מכדורי המרצחים. את הנשארים העבירו לכלא ואחרי שני ימי זוועות, בלי אוכל ומים הובילום ברגל לקולומייה, הרחוקה כ-30 ק"מ מקוסוב, ומשם ברכבת לתאי הגזים של בלז'ץ.

גם אני, כותב הטורים האלה, הייתי בין הבורחים. לידי רץ בנו של ירחמיאל בלכר, דודי מז'אביה. הוא אחז בידי ורצנו. אך הוא נפגע מכדור ובנפלו משכני אחריו. אני לא נפגעתי. מבלי לחשוב הרבה קמתי ורצתי הלאה. עברתי את הנהר והמשכתי לרוץ עד שהגעתי לבית היתומים האוקראיני „אוכרונקה”. לא הרחק מפה, מעבר לכביש הראשי, עומד הבית, שהיה שייך פעם לאשר הזלמן. הצועני ניקולאי ירש אותו והתגורר שם עם אשתו ילנה ואחותו פרסקה. אצלו הפקדתי את שני ילדי, האחד בן שש

עשרה והשני בן שש. להיכנס אליו היה מסוכן מאד, כי אצלו היו מתכנסים תדיר אורחים רבים וביניהם גם שוטרים, לחינגא והילולא. מבלי לחשוב עברתי במהירות הבזק את הכביש הראשי וישר אל הפרוודור. והנה אני עומד פנים אל פנים עם ניקולאי שראני דרך החלון ויצא לקראתי הפרוודורה. — הילדים!! היתה שאלתי הראשונה, השלום להם? הוא הרגיעני: שלום, והובילני אליהם אל עליית הגג, שם שכבו על קצת קש, מתייפחים בבכי. בשמעם את היריות הבינו שמחסלים את שארית הפליטה בגיטו ובתוכם בוודאי גם אותי.

ב־10 בנובמבר נפל שלג. החורף וקרתו הגיעו. היה ברור שבעלייה לא נוכל להישאר. פה נקפא מקור. ניקולאי הרים שני נסרים מהרצפה בחדר השינה מתחת למיטה, פתח בור של מטר אחד עומק, 80 ס"מ רוחב ו־1.80 אורך, הכניס קצת קש ושקים אחדים, ודלי בקצהו לצרכים אחרים. וב־12 בנובמבר התבשרנו שהכל מוכן וירדנו שלשתנו אל הבור האפל. בתחילה הרגשנו מחנק איום ומחסור באויר לנשימה. הרימותי נסר וביקשתי מניקולאי שיפתח איזה אשנב לאויר. אך הוא ענני ברוגז, אם לא נוח לכם אתם רשאים ללכת. הורדתי את הקרש ושכבתי. חושך וצלמוות אפפנו ומצרי שאול מצאונו. נוסף לכל זאת אסור היה להוציא הגה מן הפה, כי אל ביתו היו באים אנשים שונים — ובכללם שוטרים גרמניים ואוקראיניים, שאתם קיים בקשרי־עסקים שונים, לשם בידור והוללות וטעימת כוסית. צריך היה להיזהר מאד שלא תפרוץ חס וחלילה אנחה כל שהיא בהקיץ או בחלום. וככה שכבנו קבורים חיים באדמה, מצד אחד אני ובני הקטן ומולנו בני הגדול. פעם אחת ביממה, כשעה אחר חצות הלילה, אחרי שקלטתי את האות המוסכם, הרימותי את אחד הנסרים וניקולאי או ילנה אשתו הגישו לנו את מנת המזון הדלה ליום תמים — ממליגה (מין דיסה מקמח תירס) קרה או חתיכות אחדות לחם קשה עם ספל מים. ולפעמים מעט מרק חם. בחושך חילקתי את המנה כך שיהיה לכל היום. ככה עבר עלינו חודש נובמבר. בדצמבר גבר הקור וניקולאי נעתר להכניס לנו כסת אל הבור. כפעם בפעם נערכו בחדר הזה מסיבות, שאליהן היו באים מלבד השכנים הקרובים והרחוקים עם נשותיהם, בניהם ובנותיהם, גם שוטרים גרמניים ואוקראיניים ואנשי ס. ס. במסיבות אלה היו שותים לשכרה, הוללו ורקדו ושרו לקול כינורו של ניקולאי הצועני. כמובן שבריקודיהם הגיעו עד המיטה, שמתחתה שכבנו קבורים. אי אפשר לתאר במילים את גודל האימה והפחד, שנפלו עלינו, כששמענו שמתחילים להתאסף. בלילה כזה היינו לובשים את בלואי הסחבות, שניקולאי הואיל בחסדו הגדול להשאיר לנו לפליטה, כדי, שאם

נתגלה לא נהיה ערומים. בלילה כזה היינו שומעים הרבה דברי נאצה, קללות וגידופים על היהודים שכבר לא היו. אלה היו שרים שירים אנטי-שמיים ואנחנו שכבנו ממש מתחת לרגליהם, דא לדא נוקשות, רק הודות למהומה והרעש שהקימו במסיבות כאלה, לא הרגישו ברתת שאחזתנו. בלילה כזה לא היינו מקבלים כמובן את מנת המזון שלנו, כי ע"פ רוב נשאר מי מן האורחים השיכורים ללינת לילה ומסוכן היה לגשת אלינו, והיינו נאלצים לחכות ללילה השני. וככה מתוך אימת מוות, רעב וקור עבר עלינו חודש דצמבר.

הגיע חודש ינואר 1943. פתאום בא שינוי ביחסו של ניקולאי אלינו. הרגשתי שפניו אינם כתמול שלשום. מנת המזון צומצמה ונזרקה אל הבור במין רוגזה ולא כתמיד. באחד הימים לבשתי עוז ושאלתיו:

— מה קרה ניקולאי, למה פניך זועפים?

— אין לי מה לתת לכם לאכול, הוא ענה בקיצור.

— מכור את חליפתי החדשה, אני מיתמם...

— כבר מזמן מכרתיה, ענה והוסיף: הרי יש לך חפצים וסחורה אצל שכנים. לך והבא לי חלק מהם ויהיה לי מה למכור ואוכל להחזיק אתכם הלאה. ולא תצטרכו ללכת.

באין ברירה, נפרדתי מן הילדים. יצאתי מבור קברנו. ניקולאי הליבשני פרוות איכרים וכובע-פרווה של איכרים (קוטשמע). ביקשתי בדמעות, שאם לא אחזור, מה שקרוב לוודאי, ישמור על הילדים ולא יזרוק אותם החוצה. יצאתי לדרך. זה היה בערב של 12 בינואר 1943 בשעה שבע. בחוץ חושך ואפלה. הקור גדול. השלג קפא על הארץ. כל צעד נשמע כאנקת גוסס. אך אין ברירה. מוכרחים ללכת. הדרך רחוקה. המטרה בקצה השני של העיר — מהלך ארבעים דקה דרך העיר מניקולאי עד לבית שכני מאז. אך אני נאלצתי לעקוף את הדרך הראשית, כי שם היו משוטטים משמרות שוטרים גרמניים ואוקראיניים. בדרכים עקלקלות, כשאני מסתתר מדי פעם בפעם בשמעי תנועה חשודה, הגעתי בשעה 9 לשכני וידידי מאז, לקרמניוק. היה זה סוציאליסט ודימוקראט פעיל בעבר ונחשב תמיד כידיד היהודים. אצלו הפקדתי רכוש גדול, סחורות, כלי מיטה, בגדים ועוד. הוא ואשתו הכירוני תיכף בהיכנסי לביתם למרות היותי שעיר כחיה ומזוקן ומלוכלך בגדי איכרים.

הרי ראוך שוכב בין ההרוגים, אמרו בתימהון.

נכון. עניתי. אך לא נפגעת.

איפה אתה מסתתר? שאלו?

ביער, אני ושני ילדי. והוספתי: רעבים אנחנו ועירומים, אין לנו
מה לאכול, והקור גדול. אנא תנו לי קצת מחפצי שהשארתי אצלכם!
את חפציך העברנו לאיכר בכפר באבין, מחשש שהגרמנים יכנסו
ויקחו הכל. בוא נא שוב ביום שני בערב, אכין לך את החפצים.
אולי יש לכם חתיכת לחם או דייסת תירס, שאלתי, אנחנו גוועים
ברעב!

לא, אין לנו דבר בבית...

נפרדתי מהם. אמרתי שאשוב ביום שני — ויצאתי בלב שבור.
כמובן שאף לא עלתה על דעתי לחזור הנה. הם עשויים להכין לי מארב
ויתפסוני. אך גם לא הלכתי הביתה — איך אבוא לניקולאי הביתה וכלום
אין בידי?!

מכאן הלכתי בדרך-לא-דרך לשכן שני בשם בלהורק, שגם אצלו
הפקדתי חלק מחפצים וסחורות. פה קיבלוני באמת כידיד. עיניהם זלגו
דמעות כשראוני במצב משונה זה ולא יכלו לדבר דבר. אח"כ שאלוני על
הילדים. אמרתי להם שאנו נמצאים ביער רעבים וקופאים מקור. הם בקשו
ממני לשבת ועד מהרה הביאו חלב חם ודייסת-תירס מהבילה. אח"כ פתח
ידידי בלהורק את הארון ואמר הנה החפצים קח כמה שאתה יכול, קח
גם משלי, אם זה יעזור איך שהוא להצלתכם. ואומר ועושה — הוא מילא
את שקי בגדים ולבנים ושני כיכרות לחם עבור הילדים וביקשני לבוא
שנית. העמסתי את השק הכבד על שכמי ויצאתי לשוב לילדי. היה אז עוצר
לילה מתשע בערב עד עלות השחר. כל אדם הנמצא ברחוב עלול היה להיעצר.
איך אבוא הביתה, אשר בקצה השני של העיר? ... רק ה' לבדו יודע.

לא העזתי לחזור בדרך שהלכתי בה מקודם והלכתי בדרך אחרת.
בכל פעם נאלץ הייתי להסתתר מפני המשמרות שהאירו בפנסיהם ותרו
את הסביבה ואחר שעה ארוכה של טלטולים קשים וביעותי שאול הגעתי
עם השק שעל שכמי לגשר מאַסקאַלובקה — גשר בטבור העיר, המקשר
אותה עם הכפר מאַסקאַלובקה שמעברו השני של הנהר. במרחק מה מן
הגשר הרגשתי במשמר אוקראינים שעמדו לידו. התחלתי תיכף לסגת
ולברוח. אך אחד מהם הרגיש בי וירדוף אחרי. פליאה דעת ממני היום מניין
היה לי הכוח לרוץ עם משא כבד על שכמי; אני הרעב והעיף, שבמשך חדשיים
שהייתי קבור בבור לא יכולתי ליישר את רגלי וכמעט שכחתי את אמנות
ההליכה — ברחתי מפני רוצח בריא-אולם ולא השגני. רק הפחד נשאני —
ואולי, זכר ילדי, שחיהם היו תלויים בהצלחת משימתי זאת, הוא שהפיח
בי כוח על-אנושי זה! רצתי, נכנסתי בין בתי הגיטו הריקים. נתקלתי

באיזה חפץ ונפילתי, נחבלתי קשה, קמתי זב־דם והמשכתי לרוץ מבלי לחשוב לאן. רציתי לצאת מן הגיטו מעברו השני ונתקלתי בגדר תייל שהגרמנים מתחו לאורכו. רבש"ע, מה יהיה על הילדים? אימצתי את שארית כוחותי, הרימותי תייל והעברתי את השק, קפצתי מעל גדר התייל ואחרי ריצה נוספת הגעתי לבית־הקברות. נחבאתי בין המצבות והקשבתי אם אין רודפים אחרי. משנוכחתי לדעת שאמנם שקט שורר מסביב קמתי והתחלתי לעלות על ההר. בית־הקברות נמצא במורד ההר — כדי להגיע לידי פולני רליגיוזיטש, אולי יתן לי לבלות אצלו את היום, כי הרגשתי שהזריחה מתקרבת. כשהגעתי לחצרו, התחיל הכלב נובח. פחדתי שמא יתעוררו השכנים ויחשבוני כגנב ויתפסוני, שהרי אני סוחר שק עם חפצים. באין ברירה חזרתי וירדתי מן ההר ובהגיעי אל הנהר ע"י בית זינדל פיבר כבר האיר היום. למהר, למהר — המטרה לפני. עברתי את הנהר הקפוא ורצתי מעברו השני וליד האוכרונקה — בית היתומים האוקראיני — עברתי את הכביש ומבלי לחשוב הרבה — ישר לבית ניקולאי...

וניקולאי, כשראה את השק מלא, נחה דעתו. נשכבתי שוב בבור וחי הבונקר נמשכו כמקודם. בקוצר רוח חיכינו לגאולה המתמהמה לבוא. למען האמת יש להודות, שמנות האוכל השתפרו עכשו.

מתגלים יהודים שהתחבאו בבונקרים

בליל שבת ב־18 בינואר 1943 נשמעו יריות. הם באו מכיוון בית האסורים, שנמצא לא רחוק מבית משכננו. במי יורים? הרי אין כבר יהודים!

בשעה אחת אחר חצות, כשניקולאי הביא את האוכל שאלתיו לפשר היריות. הוא סיפר שמצאו בקוטי 15 יהודים בבונקר. בין אחרים היו שם המשפחות של ד"ר ברטל, זידי מנדל וד"ר מנשה מנדל. הם הובאו לקוסוב ונורו בבית האסורים בלי משפט. האוכלוסיה הוזמנה במודעות לבוא לחזות בספקטקל והם באו בהמוניהם. המעונים הוצאו עירומים לחצר בית הכלא, נצטוו להסתדר ב־5 טורים עורפיים וככה נורו. הי"ד.

בסוף ינואר 1943 נתגלו אחד עשר יהודים שהיו חבויים בביתו של מנדל מרמורוש, בבונקר משוכלל ומצוייד היטב. שם הסתתרו בין האחרים יענקל ארגסט, בנו ליבצ'י עם ילד ובתו גוסטה, יהושע בילר ואשתו ועוד. השוטר יוזק גנסיצקי, שהיה איש סודם והיה מביא להם מצרכי מזון, מסר אותם. כולם נורו.

נתן פיגער ומשפחתו התחבאו אצל אכר אוקראיני, מכיר וידיד.

בשכר כל הוננו, שהיה רב מאד. האכר הלשין עליהם ומסרם בעצמו בידי הגרמנים.

בגיטו היה בונקר מוסווה היטב. הכניסה אליו היתה דרך ארובת עשן. משם הגיעו למרתף. פה התקינו אור ומים, הכינו צידה לזמן ארוך. כאן הסתתרו הרבה יהודים, ביניהם הירש ארנסט עם אשתו ושני ילדיהם. ישראל הניש ומשפחתו, ארבע נפשות ועוד. פעם יצא משם בנו של ארנסט, יוסל. אוקראיני אחד הכירו, בלש אחריו, גילה את המחבוא והביא לשם את המשטרה. היות ופחדו לרדת לבונקר דרך הארובה, השליכו לשם רימוני יד. מן המרתף היתה יציאה לתיעול העירוני והיהודים התחמקו לשם. המשטרה השליכה לתעלה פצצות גז וכולם נחנקו. הי"ד!

ושוב מעשה בבונקר שהיה בביהכ"נ של המזרחי. שם היתה משפחתו של איציק שאול'ס. הבונקר היה מוסווה היטב. אך עין האוקראינים בלשה בכל הפינות. הם נתגלו ונמסרו לגרמנים. הי"ד!

בפברואר מצאו את גוויית ישראל פוקס ביער. הוא הסתתר אצל אכר, ששילם לו מחיר רב. כנראה שזה רצחו נפש והשליך את גוויתו ביער. הי"ד! כל המאורעות האלה קרו בארבעת החודשים שהייתי בבונקר אצל ניקולאי וממנו שמעתי כל זאת.

סוף פברואר, ניקולאי שוב עצבני ושוב אותה מימרה: אין לי במה לקנות אוכל. שוב הייתי נאלץ לעזוב את הבור. מתוך סכנת נפשות וללכת להביא חפצים. הכרח הוא לפייס את ניקולאי. פחדתי ללכת שוב לשכני הקודם, אם כי קיבלנו אז בסבר פנים יפות. כי מי יודע איך הוא יגיב הפעם? על כן הלכתי לידיד פולני בשם פטרוביטש, שגם אצלו הפקדתי מחפצי. והוא אָמנם נתן לי חפצים, לחם ותפוחים.

סוף מארס, ניקולאי הביא שוב בשורת איוב: בכפר קובק נתגלה בונקר עם עשרים וששה יהודים, ביניהם מנדל שינפלד עם משפחתו, שש נפשות, מנדל שרף ואשתו, משולם שלר ומשפחתו, אוקסנברג ואחרים. כולם הובאו לקוסוב ישר לבית הקברות. הוכרחו לחפור בעצמם את קברם ונורו לתוכו. הלב עמד מדפוק לשמע הדברים האלה יוצאים מפיו של ניקולאי: "מי יודע מה ילד יום"?

יהיה מן העניין לספר איך נתגלה הבונקר ההוא:

ב־1938 הופיע בקוסוב בחור שדיבר גרמנית וקרא את עצמו ליאון פורטל. הוא התנהג כיהודי אדוק, היה הולך להתפלל, הניח תפילין והיה יוצא ונכנס בבתיים יהודיים. למד עד מהרה את מלאכת הקילימים (סוג של מרבדים), שהיתה נפוצה מאד בעירנו, עבד והרויח ונשא בחורה יהודית, שגם היא עבדה במקצוע זה, וחיו חיים תקינים.

עם פלישת הגרמנים לעירנו שינה טעמו. השיג בחשאי את ניירותיו הנוצריים מוינה, שילח את אשתו היהודית, והלך לשלטונות הגרמניים, שקיבלוהו בסבר פנים יפות ומינוהו מנהל מפעל החשמל בעיר. עכשו גילה את טלפיו. הוא נתגלה כשונא ישראל מובהק.

מאוחר יותר התחיל לחזור אחרי בתו היפהפיה של מנדל שינפלד, חי'ה'לי. הבטיח לה להצילה אם תלך אחריו. לא קל היה להניא אותה מלעשות זאת אך מאמצי הוריה וידידים השפיעו והיא ירדה לבונקר בכפר קובק. ומאז היתה אותו גילתה לו את מקום מחבואה וזה עלה בחי 26 יהודים שהיו בבונקר יחד עמה.

בא הקיץ והישועה רחוקה עדיין כשהייתה. מנות המזון, שניקולאי הגיש לנו, פחתו והרעבון גדל ויותר ממנו הצימאון, ויותר מהם המחנק. ניקולאי אמנם לא הפחית את מנת המים, אך גם לא הגדיל. אותה סירית מים כמו בחורף. גם הבור לא הוקטן, אך גם לא הוגדל, הוא נשאר באותם הממדים. כמו מקודם להרים נסר אסור היה ולצאת אף לרגע קט סכנת נפשות. מידי יום גדל החום. מזי רעב ולחומי רשף עם זוחלי עפר שכבנו שם עירומים, הלכלוך דבק בנו. הכינים והפרעושים רחשו עלינו במיליונים ומצצו את דמנו. בידים היינו מגרפים אותם. היינו מגודלי שער-פרא כחיות היער — ביקשנו את נפשנו למות.

נוסף לכל רבו עכשו הביקורים וההילולות בבית ניקולאי. שתו ושיכרו ורקדו עד לשעות המאוחרות בלילה. ויש ששיכורים נשארו ללינת לילה באותו חדר ובמיטה שעל קברנו, ואז אסור היה לנו לישון. כי נחירה או רעש כל שהוא עלול היה לגלות את מחבואנו. ברור שבליילה כזה לא קיבלנו את מנת המזון והמים.

פעם בלילה בהביאו את האוכל שאל אותי ניקולאי: היודע מי מן היהודים הנחבאים שאתה נמצא אצלי? לא, עניתי. והוא המשיך: כידוע מתקרבת החגא הגדולה שלנו "איוואנה" בחגא זה, וכבר ימים מספר לפני כן, יורדים לקוסוב מן הכפרים הקרובים והרחוקים שבהרים מסביב, זה מין "ירידה"-לרגל לקוסוב — המתרגם) ובכן יתארחו אצלי הרבה אנשים, ואי אפשר איפוא שתישארו פה בבונקר. האנשים יישארו פה ימים מספר ולא נוכל להגיש לכם אוכל — כל מלה כמדקרות חרב — ובכן, אני שואל? ובכן, הוא עונה, מכיוון שאין לכם לאן ללכת, תעלו לימים אחדים לעליית הגג. מבלי לחשוב הרבה הסכמתי — הרי נצא לאוויר העולם, נראה שמש, אם כי דרך הסדקים, נוכל להתיישר. אמנם הסכנה גדולה פי כמה מהבונקרים, אך לא השגחנו בזה. הדרך לעלייה הובילה דרך מחסן. ניקולאי הביא אותנו

לשם, הראה לנו את הסולם המוביל לעלייה ואמר: "עלו". עם עלותנו לעלייה בקשתי מניקולאי שלושה חבלים כדי שנוכל לשים קץ לחיינו, בטרם ניפול בידי הגרמנים, במקרה שנתגלה. הוא הביא את החבלים, אוכל ומים לימים מספר, כפי שאמר, יצא ונעל אחריו את דלת המחסן על מנעול.

ואמנם למחרת הגיעו אל ניקולאי הרבה אורחים ברכב וברגל. יומיים התהוללו ושתו לשכרה. לפעמים הגיעו הדברים לידי קטטות עם מהלומות ובלי מהלומות. בקיצור: היה שמח. פעם פרצה מריבה רצינית עם מהלומות בה היו מעורבות אשת ניקולאי, ילנה, מזה ואחותו פרסקה מזה. והנה שמעתי פרסקה מאיימת על ילנה: חכי אני אלמד אותך דרך-ארץ. אלך למשטרה ואספר הכל. דרך סדק ראיתי ממחבואי את פרסקה רצה בכיוון למשטרה הגרמנית וניקולאי ואשתו עוזבים בחיפזון את הבית עם חבילות בידיהם. האורחים שלא רצו כנראה להיפגש עם המשטרה כשהם שתויים התפזרו לכל רוח. אימת מוות נפלה עלינו. במילים מועטות ביררתי לילדים את המצב. התקנתי את החבלים ואמרתי לילדים להיות מוכנים לכל צרה שלא תבוא. אח"כ העליתי את הסולם כדי להקשות על העלייה ולהרויח זמן.

פתאום ראיתי שוטר מזויין הגיע רכוב על אופנוע אל הבית. ירד ונכנס. הקשבתי אם הוא איננו פותח את הדלת של המחסן. היינו מוכנים כל רגע לשים קץ לחיינו. אודה על האמת, שלא הרגשתי כל רתיעה ממעשה כזה. הרי חיים כאלה אינם חיים. הנה אנחנו שוכבים פה באימה ופחד יותר מיומיים, רעבים וצמאים. החום גדול ואין טיפת מים. הלשון נדבקת לחיך. לשם מה חיים עלובים כאלה, מוטב לגמור. ברם השוטר נסע. הכוונה לא היתה איפוא אלינו.

ביום השלישי חזר ניקולאי. הוא פתח את דלת המחסן וכשלא ראה את הסולם קראני בשם. נענית לו והורדתי את הסולם.

"אחרי כל מה שקרה פה בימים האחרונים", אמר אחר שעלה אלינו "חשבתי שנתפשתם או מתם מפחד ומרעב". ירד והביא לנו אוכל ומים וסיפר, שאחותו פרסקה רצה למשטרה להלשין עליהם וכשהיתה כבר ליד המשטרה הגרמנית נכמרו רחמיה על הילדים, לפי דבריה, וחזרה ממחשבתה הנוראה. והוסיף: "נס גדול קרה לכם ולנו. עכשו עליכם לרדת שוב לבונקר". מה לעשות, הרי נתונים אנו לחסדו של ניקולאי! ירדנו.

מנות המזון, שקיבלנו עתה הצטמצמו עוד יותר. גם לא הוגשו בכל יום. האם זה רמז לבאות? ואמנם התרחשו בבית דברים, שעשו את שהותנו פה למסוכנת ביותר. יום אחד באה להתארח אצלם בת גדולה של בעלת הבית מבעלה הראשון. מתחילה לא סיפרו לה דבר עלינו אך במשך הזמן הרגישה

בתעלומה. היא התחילה לשאול ולחקור את בעלי הבתים ולבסוף מוכרחים היו לספר לה. מאוחר יותר בא בן אחיו של ניקולאי וגם לו גילו משום מה את הסוד. כמובן עם אזהרה, שאם ייודע הדבר, יעלה זה בחיי כל אנשי הבית ולא רק באלו של היהודים. לא פעם אחת קרה שסודנו היה קרוב להיגלות ורק בנס ניצלנו. גם בחוץ אירעו דברים שהשפיעו על יחסו של ניקולאי אלינו. בכל פעם גילו מחבואים ותפסו יהודים. יום אחד הביאו את מנדיסי הלפר. הגרמנים עינוהו עינויי תופת כדי להציל מפיו את מקום מחבואו. אך לא הצליחו לדובבו. הוא לא פתח את שפתיו והוצא להורג. הי"ד.

ימים אחדים לאחר מכן תפסו בכפר חומטשין ארבעה יהודים וביניהם את הקצב אברהם שטיינר ואשתו. הם נאלצו לחפור בעצמם את קברם ואחר כך נורו.

תפסו את זולף ברוננוסר, חתנו של שלמה הודקיס. הוא היה גברתן. התעללו בו הרוצחים הגרמניים, שמו שרשרת ברזל על צווארו ואילצוהו לרוץ על ארבע ולנבוח כמו כלב. וככה העבירוהו את העיר שמה וחזרה עד לבית הקברות ושם נפח את נשמתו. הי"ד.

פעם הביאו את נכדתו של רפאל משר, גערה צעירה ויפה. שלחוה לסייד חדרים אצל גרמני אחד. היא עבדה והוא שמר עליה שלא תברח. פתאום ראה דרך החלון, שדיר החזירים עולה בלהבות. הגרמני אץ להציל את החזירים והיא ניצלה את ההזדמנות, פתחה חלון וברחה. היא הצליחה להתחבא ונמצאת כיום בארץ. רגליים, לדבר, כי הפועל שעבד בדיר העלה אותו באש, כדי לתת לה את ההזדמנות לברוח.

פעם תפשו ילד כבן 12. עינוהו עינויים קשים שיגלה את מקום מחבואו ולא הצליחו להציל מפיו דבר. הוא הוצא להורג. הי"ד.

באוקטובר 1943 סיפר ניקולאי שהביאו את הקרוב שלי שמואל אנגלר. הוא ניסה לעבור לרומניה ונתפס בקוטי על יד הטשרמוש הזורם לאורך הגבול. בכלא קוטי הוא ניסה לעשות קץ לחייו בתלייה אך השוטר ששמר עליו הרגיש בזה והורידו מן התלייה. הוא הובא לכלא קוסוב, עינוהו קשות, אך לא הצליחו להוציא מפיו דבר וחצי דבר. הוא לא פתח את שפתיו. אח"כ הזמינו את האוכלוסייה המקומית לבוא לראות מה ייעשה ליהודי שניסה להימלט. כשהתאספו הוציאוהו עירום, שיסו בו ארבעה כלבים והם קרעוהו לגזרים. פצוע קשה זרקוהו כל עוד נשמתו בו לתא הכלא ולמחרת מצאוהו בלי רוח חיים. הוא נטמן בבית הקברות בקוסוב. הי"ד.

אח"כ נודע לי ששמואל אנגלר ומרדכי אחיו, הנמצא כעת בארץ, הסתתרו בבונקר אצל איכר אוקראיני בסביבת קוסוב, וכשנמאסו עליהם החיים בבונקר החליטו לנסות לעבור לרומניה. שניהם הגיעו לטשרמוש וניסו לחצותו בשחייה. מרדכי הצעיר הצליח להגיע לחוף הרומני והבכיר שמואל נאלץ היה לעלות שוב על החוף, שממנו ירד בקיטוב, נתפס ונמסר למשטרה.

בסוף אוקטובר תפסו במאפיה של האשה האוקראינית ריפטיק את ישעיהו גלטנר. בנה של בעלת המאפיה שהתגורר בלבוב בא הביתה, עלה לעלייה ומצא את היהודי ומסרו למשטרה.

בנובמבר תפסו את שמשון פויגל, בנו של שמואלביץ, עם שתי בנותיו וילד. יום אחד אמר ניקולאי, שעלינו לעלות שוב לעליית הגג, כי ברצונו להתקין את הבונקר לקראת החורף הממשמש ובא. דבריו נראו לנו חשודים ובייחוד לאחר שמבחינים היינו, כי יחסו אלינו איננו כתמול שלשום. את מנת המזון הביא רק פעם ביומיים. פניו היו זועפים. אבל לעלות מוכרחים — עלינו לעליית-הגג, חששנו שקיצנו מתקרב. התקנו שוב את החבלים, שנוכל להשתמש בהם בכל רגע שתגבר הסכנה להימסר לגיסטפו. את בני הגדול הייתי צריך לשמור היטב שלא יתאבד, לאחר שעשה כמה נסיונות-התאבדות, כי הרעב הציק לו מאד. לבני הקטן, שדאג שלא יוכל להגיע לחבל, הבטחתי לעזור לעת הצורך.

עד מהרה נתגלו כוונותיו של ניקולאי. ב-22 בנובמבר עלה הוא אלינו עם ילנה אשתו ואמר: "עליכם לעזוב את ביתנו, כי נודע לי שבמשטרה החלו לחשוד בנו ובכל רגע ייתכן חיפוש בבית". שאלתיו, לאן ללכת במצב כזה, עירום וערייה, בלי פרוטה שחוקה בכיס, לבושים בלויי סחבות, מגודלי שערות פרע כחיות הבר, מי יקבל אותנו? — "חיינו חשובים לנו יותר משלכם" היתה תשובתם. בכל אופן, המשיך, ידיך לולטשוק אמר לי כמה פעמים, שהוא מצטער על שלא הציל אותך. נסה להגיע אליו. הוא בוודאי ישמח לקבל אתכם. הוא גם סימן לי את הדרך שלפי דעתו היא הבטוחה ביותר להגיע לשם. התחננתי לפניו בדמעות שליש, שיחוס וירחם עלי, על הילדים. כולנו בכינו בכי רב, נפלנו על פנינו. אך לשוא. הם באחד, אתם מוכרחים ללכת ותיכף. אחרי הפצרות מרובות והבטחות שונות נתרצו להשאירנו לעוד יום אחד. כוונתי היתה בינתיים לשים קץ לחיינו כדי שלא ניפול בידי המענים. אבל ניקולאי, כאילו ניחש את כוונתי, אמר: נרשה לכם להישאר עוד יום

אחד, אך עליכם לרדת תיכף לבונקר ובלילה הבא תלכו לכם. בלית ברירה ירדנו לבונקר.

בלילה השני ב־23 בנובמבר 1943 פתח ניקולאי את הבור ואמר: עכשיו עליכם להסתלק. עלינו מן הבור קרועים ובלויים מבפנים ומבחוץ וברגלים כושלות עזבנו את הבית. בקשתיו שלא ילווינו וכשהרגשתי שהוא עוקב אחרינו התחלתי ללכת בדרך שהתווה לנו. ומשיצאנו מטווח ראייתו שינינו את הדרך. בחוץ חושך ואפלה. אין רואים בריחוק אמה איש את רעהו. גשם טורד חודר דרך הסחבות העוטפות את גופותינו המצומקות ומגביר את הקור. הלכנו דרך שדות ויערות, נמנעים היינו מללכת בכביש או אפילו בשביל כל שהוא. טובעים היינו עד הברכיים בבוץ ובשלוליות מים גדולות. הילד הצעיר נפל וקם עד שכוחותיו עזבוהו ואני לקחתי על זרועותי כשאני רק בקושי שורך את דרכי. אחרי הליכה של הרבה שעות — לא אדע כמה — הגענו לסוקולובקה, כפר מרוחק כ־7 ק"מ מקוסוב. בכפר הזה היו לי הרבה מכרים וידידים בין עם הארץ. צריך לנסות למצוא מחסה כל עוד לא האיר היום. אך מקודם אני מנסה להשמיע לי קולי, דבר שזמן רב לא עשיתי. והנה נבהלתי — מגרוני יצא איזה קול משונה, מלווה שריקה מוזרה. מי יודע? האם ידידי יכירני? בלילה מאחורי החלון? אבל לנסות מוכרחים.

ניגשתי לחלון אחד הידידים לשעבר ודופק בזהירות: הריצקי, פתח לי את הדלת, אני ברוך... שמעתי שהוא אומר לאשתו: ברוך עומד בחוץ. הוא פתח את הדלת ובראותו אותי נפל על צווארי: עודך חי ברוך, איך אתה נראה, בוודאי רעב אתה, אביא לך אוכל. — לא הריצקי, אני מחפש מחבוא בשבילי ובשביל ילדי. התוכל לתת לי מחסה? לא, ענה, עובדת אצלי משרתת זרה, אני חושש שתודיע למשטרה. ניסיתי אצל שני — אך גם לפתוח לא רצה. ובאופק מחויר. אנסה עוד אצל שלישי אם אצליח מה טוב, ולא — נעשה קץ לחיינו.

„נסיון אחרון“. אני מעודד את הילדים, צריך לעשות מאמץ ולהגיע לאנופרי, איש ישר, ידיד אמת היה... אחרי מאמצים הגענו. אני דופק בחלון: „אנופרי, אנא פתח לי, אני, ברוך, פה, אנא תן לי להיכנס...“ הדלת נפתחה והוא ואשתו יצאו וכשראו אותנו פרצו בבכי ואמרו: לא בבית, למען השם לא בבית, רוצו דרך הגן אל הרפת, שם יש קש, שם תוכלו להיות, איש איננו בא שמה. תיכף נביא לכם אוכל. אך שכבנו, הופיעה האשה עם לחם וחלב חם ושוב אמרה: פה תוכלו להיות עד אחרי

המלחמה. אח"כ סיפרה, שהגרמנים הובסו בכל החזיתות וקץ המלחמה נראה באופק.

עברו חמישה ימי גן-עדן. ביום הששי, בהשכמה, לפני עלות השחר הופיע אנופרי ובשורת איוב בפיו: אכן נודע הדבר, עליכם לעזוב את המקום ויפה שעה אחת קודם... ובכן שוב פרשת וילך... אך לאן? מאי נפקא מיניה, כאשר אבדנו, אבדנו.

ניגשתי לבית אכר. דפקתי והוא נענה לנו ואמר: מהרו למחסן מעבר לנחל, אני בא אחריכם. אך במקומו בא בנו, בחור כבן 18. משראה אותנו פרץ בצעקות: ז'ידזי, ז'ידזי! יהודים! יהודים!) ברחנו. בינתיים האיר היום. דלתות הבקתות נפתחו. הסכנה גדולה. לא רחוק נראה היער. היערה, קראתי לילדים. רצנו בכל הכוחות והגענו ליער. אך לנוח אסור. צריך לחדור עמוק יותר ולהתרחק מן הכפר כל כמה שאפשר. כל היום תעינו בין העצים וברדת הלילה שכבנו בין השיחים הרטובים. הגשם לא פסק מלרדת. הקור חודר אל העצמות. הרעב מציק. הילדים בוכים מר ומבקשים את נפשם למות. עד מתי אבא? עד מתי? אי אפשר, אי אפשר להמשיך. נעשה קץ. הרי לקחנו את החבלים! ניסיתי לעודד את הילדים: עוד לא כלו כל הקיצין. צריך להמשיך. הרי שמעתם שקץ המלחמה קרוב! נלחצנו אחד למשנהו ונרדמנו.

למחרת המשכנו לתעות ביער. אי אפשר לשהות במקום אחד. צריך למצוא אוכל. והנה נראתה בקתה מרחוק. הילדים הסתתרו בין שיחים ואנכי נגשתי לבדי. ביקשתי אוכל וקיבלתי. אחרי שאכלנו מיהרנו לעזוב את המקום. מי יודע אם לא יודיעו עלינו למשטרה. חדרנו שוב לעמקי היער. בינתיים פסק הגשם. שכבנו בין השיחים. למחרת ניסיתי את מזלי במקום אחר ושוב קיבלנו מעט אוכל.

בעוד אנו שוכבים בין השיחים הרגשתי שבני הקטן גדעון איננו. הרימותי את הראש וראיתיו בורח. רצתי אחריו וכשהשגתיו הראה לי ביד בכיוון הפוך. פניתי והנה חייל ורובהו בידו. פחד מוות אחזני. לקחתי את הילד ביד והתקרבתי אל החייל. בקול רועד התחננתי באוקראינית שיחוס על הילד. לא אדע מה השפיע עליו. הוא הראה לי ביד ללכת וגם הוא פנה והלך.

ובכן קרה לנו נס וניצלנו. אך להישאר פה אסור. צריך לעקור מכאן. הכרח למצוא איזה מחסה.

היער השתרע על הר. תעינו כל היום ועם רדת הלילה הגענו לקצה היער. למטה, במרחק-מה, נשקף כפר מבין העצים העירומים. הירידה

היתה קשה מאד, כי עקב הגשמים נעשתה האדמה רכה וחלקלקה. בישיבה ושכיבה התחלקנו למטה. בבקתות כבר הועלו עששיות הנפט. התקרבונו לביקתה הראשונה. אך נביחת הכלבים הבריחה אותנו. אותו דבר חזר בשניה. אסור לנסות יותר. צריך לברוח מכאן. נביחת הכלבים עשויה להוציא את האכרים מבתיים ואז אבדנו. סטינו מן הכפר אל השדות הפתוחים ונתקלנו בביצות, וטבענו ביוון מצולה. רק אחרי מאמצים על-אנושיים הצלחנו להיחלץ והגענו לכביש. לא ידעתי את המקום. והנה ראיתי כנסייה וליידה בית חדש, שזיהיתיו בחושך, כביתו של וולוול קרויטהמר, ובכן אנחנו בכפר הורוד כחמישה ק"מ מקוסוב. ידעתי שהבית נתפס ע"י המשטרה וצריכים להסתלק מפה ככל האפשר מהר. המשכנו ללכת. מצד אחד היער ומעבר השני הנהר, שגאה מאד עקב הגשמים שירדו בימים האחרונים. הגענו העירה. מה לעשות? לאן לפנות? בינתיים רואים משמר שוטרים עם פנס בידים — הסתתרנו. אמרתי לילדים: אין ברירה, מוכרחים לחזור לניקולאי, אולי ירחם עלינו. בדרכים עקלקלות מתוך סכנת נפשות הגענו אל הבית. אפשר למלא דפים שלמים בתיאור כברת הדרך עד ניקולאי וכל מה שעבר עלינו. ובכן הגענו. מן הבית בקעו קול כנור וקול זמרה. הסתתרנו בגן. לא עבר זמן מועט והקולות נדמו והמסובים עזבו את הבית. לאחר שהשתרר שקט, התקרבונו אל הבית. דפקתי בזהירות על החלון ובראותי אותנו הרשה לנו להיכנס. הבעירו את האח והגישו לנו חלב חם עם דיסת תירס. לאחר שהתאוששנו שטחתי לפניו את בקשתנו להרשות לנו שוב לרדת אל הבונקר אצלו. הבטחתי לו את כל רכושי, אחרי גמר המלחמה. הרי אין איש מוכן לקבל אותנו במצב זה. אילו היה לנו כסף היינו מוצאים מקום-מפלט כלשהו, אבל בחינם אין איש רוצה בנו. אך ניקולאי מסרב. הוא מפקד. עלינו ללכת. אחרי הפצרות ותחנונים התרצה להרשות לנו להישאר אצלו יום אחד. שכבנו בבור ותיכף נרדמנו.

למחרת בערב דרש מאתנו במפגיע לעזוב תיכף את הבית. הודינו לו על החסד האחרון שעשה עמנו ויצאנו. על שאלת הילדים לאן? עניתי: עוד נסיון אצל ידיד אחד לשעבר...

בדרך-לא-דרך, כשאנחנו טובעים בבוץ ובמים עד הברכיים הגענו לביתו של האינג'ינר לופטינסקי, שהיה אז ראש העיר של קוסוב. הוא ואשתו, שניהם קשישים כבני 70 והולכים ערירים. היא היתה עוסקת בריפוי חולים, בייחוד חולי-ריאות, באמצעים ביתיים וסממנים. נכנסנו לגן שמסביב לבית. החבאתי את הילדים, נגשתי ודפקתי על הדלת. אחרי

רגעים מספר נפתחה הדלת והאשה יצאה ועמה שני כלביה. מי אתה? שאלה בתדהמה. בראותה לפנייה בריה משונה כמוני — אנגלר, עניתי. — „אנגלר מת“, אמרה והגיפה את הדלת. הכלבים נשארו בחוץ. פחדתי לזוז מן המקום, שהכלבים לא יתנפלו עלי. דפקתי שוב ושוב חזרה אותה סצינה: „אנגלר מת“. אנסה בשלישית, אין מה להפסיד, בין כך אין לי לאן ללכת. אני דופק שוב ומדפיקתי על הדלת, חזקה דפיקת לבי בקרבי. היא פותחת ומראה על דיר החזירים ואומרת בלחש: רוצ' אל הדיר. בזחילה נכנסתי לשם, שוכב ומחכה. שמעתי, אנשים יוצאים מן הבית, נפרדים והולכים. אח"כ היא באה אל הדיר וקראה לי. כשיצאתי היא אומרת: אתה, יהודי, הגד את האמת מי אתה? — אנגלר, עניתי שוב ואם אינך מאמינה, הרי שם בין השיחים נמצאים ילדי, תגשי ותיווכחי. היא רצה לשם וחזרה עם הילדים, שהכירה תיכף. ראיתי שהיא בוכה. בלי אומר ודברים הלכנו אחריה ונכנסנו לפרוזדור הבית. חיכינו והיא נכנסה ויצאה עם בעלה. הוא הושיט לי את ידו ואמר: האם רוחות מתהלכות עלי אדמות? הרי ראו אותך שוכב בין הרוגי האקציה האחרונה ב-1 בנובמבר 1942? עניתיו: אמת, שכבתי שם אך לא נפגעת, החטיאו את המטרה. עתה בידכם להצילנו או לשלחנו בין אלה, שביניהם שכבתי אז. הגב' לופטינסקי ניגשה בינתיים לדלת אחת והקישה שלוש דפיקות.

אחרי כמה שניות נפתחה הדלת מבפנים ואשה יהודיה יצאה.

— הנה ברוך אנגלר עם ילדיו, אמרה לה. היתה זו פגישה דרמטית, שקשה לתארה. היתה זאת פסיה ארנסט. עמה היו עוד שלושה יהודים, אורצי דיסטלהיים ואחותו אסתר לאוב וילדתה. כעת היינו במחבוא שבע נפשות. כולם הוכו בתדהמה. איש לא דיבר דבר. כל אחד, בכה בקרן זוית. יותר משנה חיו בידיעה ודאית שאנחנו בעולם האמת.

דרך אגב, הידיעה על מותי הגיעה גם לטשרנוביץ ואחי אמר אחרי קדיש שנה תמימה.

יום המחרת עבר בהסתפרות ונקיון עצמי. קיבלנו גם בגדים אחרים. היה שם בונקר מרווח, אך את רוב הזמן הורשינו להיות בחדר הסמוך. וכשהתקרב משהוא לבית ניתן אות וירדנו לבונקר. ביום השלישי לבואי התאוננה הגב' לופטינסקי שקשה לה לכלכל שבעה אנשים. משפחת אנגלר תצטרך על כן לחפש מחסה אחר. כולם התחילו לבכות ולבקש להשאיר אותנו. אף ביקשו ממנה לא להגדיל את מנות המזון. ברצון יסתפקו במנות אוכל בשיעור שהיה עד בואנו שמה. לאחר שידולים רבים נתרצתה להשאיר אותנו.

הזמן שעשינו בחדר ניצלתי כדי ללמד את הילדים קרוא וכתוב. הורשינו לשמוע מידי פעם לרדיו, אם כי זה היה כרוך בעונש מוות. שמענו על המפללות שסבלו הגרמנים ובקוצר רוח ציפינו לשחרורנו. בחלונות היו מוצגים לראווה תמונות קדושי הכנסייה לשם סגולה. ואמנם עקרת הבית היתה נוצריה אדוקה.

הנשים היהודיות עשו כל עבודה בבית ובמטבח וגם הגברים עשו עבודות ככל שניתן שלא יתגלו.

עבר חורף 1944. הגרמנים הובסו ונסוגו בכל החזיתות. ועזבו גם את עירנו. הרוסים התקדמו והתקרבו לעירנו. בגליציה המזרחית בעלת הרוב האוקראיני, התארגנו כנופיות של עריקים אוקראינים וגרמנים וכל מיני אלמנטים אפלים, שקראו לעצמם "בנדרובצים" על שם מנהיגם בנדירא, כדי להילחם כביכול למען אוקראינה עצמאית. ברם למעשה עסקו בשוד וברצח. הם רצחו ושדדו יהודים — אם נקרו להם כאלה — פולנים וגם אוקראינים. הבעלי בתים שלנו היו שרויים בפחד גדול. אחרי שהגרמנים האחרונים עזבו את העיר, רצחו ה"בנדרובצים" בעירנו לילה אחד שבעה עשר פולנים במיטותיהם וערפו את ראשיהם. בלילה השני חמישים ושרפו את בתיהם. שריפות נראו בכל פינות העיר ביום ובלילה. הצטיידנו בגרזינים ועמדנו כל היום על המשמר.

יום אחד עבר משמר חיילים רוסיים וקציניהם. בעלת הבית שלנו יצאה לקראתם, עיכבה אותם ואמרה: "נמצאים אצלי יהודים". "כלכי לך עם יהודיך" ענו. בפעם השנייה אותה תשובה. היא היתה מאוכזבת מאד. היא התנפלה עלינו בגידופים ואמרה: איש איננו רוצה בכם, הלואי והמתם בידי היטלר. אנחנו לא התרשמנו ביותר מגידופיה, שכן היתה זו אישה עצבנית מאד, וכשהיתה נרגזה, מאיזה סיבה שהיא, היתה שופכת את חמתה על יהודיה. אחר כך חזרה בה ופיסה אותנו בפרוסת לחם.

יום אחד בא לופטינסקי הביתה מן העיר וסיפר שבעיר מסתובבות שתי נערות יהודיות: בתו של וילהלם רנד ובתו של אברהם גולדשמיד. למרות התנגדותם ומחאותיהם של חברי במחבוא יצאתי העירה לפגוש את הנערות. בדרך פגשו בי אוקראינים ממכירי. "אתה חי?" תמהו, איפה הסתתרת? לא תימלט, אמר לי אחד כאילו בידידות. אתה רואה את כל אלה המסתובבים פה אלה הם בנדרובצים. אצל כל אחד מהם תמצא אקדח בכיסו.

את הנערות פגשתי על יד הקולנוע. היתה זו פגישה מאד דרמטית. ידידים שקמו מקבריהם ממש. אחר כך רמזו לי, שבולשים אחריהן ואינן

יכולות לחזור למחבואיהן. ואמנם ראיתי במרחק מה מאתנו עמד בחור חסון בארו עם הבעת פנים של רוצח ומסתכל בנו. מבלי לדבר שילבתי זרועותי בזרועותיהן והלכנו. הבחור הלך אחרינו. אחרי הליכה של כמאתיים מטר בערך כשהגענו לבית הרבי, עזבתי את הבחורות ניגשתי למלוונו וקשרתי אתו שיחה. הן ניצלו את ההזדמנות והסתלקו. ראיתי שהעליתי את חמתו עלי עד להשחית. נפרדתי ממנו והלכתי והוא אחרי. איך אמלט מפניו, רק ה' יודע. והנה קרה נס ממש. אחרי רגעים מספר של הליכה, בא לקראתי מכיר אוקראיני, ידידי מאז. הוא נפל על צוארי, חיבק ונשק אותי. מה טוב שאתה חי, קרא, הצלחת להימלט! אך היודע אתה — הלה ההולך אחריך הוא בנדיט איום. אבל בנוכחותי לא יגע בך לרעה. ואמנם אחרי רגעים מספר נעלם מלווני הבלתי רצוי. חברי רצה להביאני הביתה. אך ביקשתיו שיניח לי ללכת לבדי והוא הלך. פניתי לכיוון בית הקברות הסתתרתי בין המצבות ועם רדת הלילה הצלחתי להגיע לחברי, שכבר דאגו לי מאד.

אחרי יומים סיפר האינג'ינר לופטינסקי, שראה את מרדכי זינגר בעיר. לא יכולתי להתאפק ויצאתי לפגשו. אך לא מצאתיו. בדרך חזרה סרתי לגנן אולשבסקי, לבקש מעט מזון. האדם הזה הושיט עזרה חשובה ליהודי הגיטו במזון ובעבודה, שהמציא להם. הוא סיפר לי שהציל את משפחת מרדכי זינגר והוא נמצא כעת בזבלוטוב. כשיצאתי ממנו ראיתי אוטו עם חיילים רוסיים ועל האוטו שתי הנערות היהודיות רנד וגולדשמיד. הן קראו אלי מן האוטו שאלך לקיטוב, שם נמצא המטה הרוסי והם ישלחוני לקולומיה, בה נמצאים כבר קצת יהודים.

כשהגעתי חזרה לבונקר, אחרי קשיים לא מעטים ובדרכים עקל-קלות, סיפרתי לחברי את דברי הנערות. הוחלט ללכת לקיטוב. כשנודע הדבר לבעלת הבית התרגזה מאד ואמרה שבשום אופן לא תתן לילדים ללכת. אלה הם ילדיה, היא הצילה אותם ואינה רוצה להיפרד מהם. רק בעזרת בעלה האינג'ינר לופטינסקי, עלה בידינו לשכנעה. שסוף סוף יצטרכו גם הילדים להפרד ממנה, במוקדם או במאוחר, והיא הסכימה לתת להם ללכת. מטיבינו אפו לחם טרי ונתנו לנו צידה לדרך.

הבוקר אור והחבורה הקטנה בת שבע הנפשות, אודים מוצלים מאש, יצאה לדרך. היה זה יום רביעי, יום שוק קבוע בקוסוב, יום אביב נאה וחמים. העצים לבלבו וקול הקוקיה בישר חיים חדשים. המוני איכרים עם סחורותיהם, חי ודומם, זרמו העירה והסתכלו בנו בעינים תמהות, כעל יצורים שלא מעלמא הדין ואשר אין להם מקום עלי אדמות.

כשהגענו לכנסיה בטשרהונובקה, כפר בחצי הדרך בין קוסוב לקיטוב, עמדו שם כנופיות איכרים והביטו עלינו במין חיוך מעורב לעג ורשע. אך לא אמרו דבר. במרחק מה מהם היו מפוזרים על הדרך חפצים שונים צידה וגם תפילין. עתה הוברר לי פירוש הלעג המרושע של האיכרים ליד הכנסיה. פה נהרגו יהודים ומקרוב. נפל עלינו פחד גדול. אך מאוחר לחזור. נקלענו לגוב האריות. זה ברור. המשכנו ללכת והנה ראינו בצד הדרך מונחים שתי גוויות של נער ונערה ומעבר השני של הדרך גוויית אשה. ראשיהם היו מנופצים. זיהיתים מיד כאשתו של ניסן בדר. ובכן זאת היא משפחתו, אשתו ושני ילדיה.

הם היו חבויים בבונקר בקוסוב, בחורף 1943 יצא אבי המשפחה, ניסן, לבקש טרף לילדיו ומצא את מותו. ועתה נרצחה משפחתו. רבש"ע נקום נקמת דם צאן קודשים! קרוב לודאי שנרצחו ע"י ה"בנדרובצים".

אימה גדולה אחזתנו, נפלנו בפח יוקשים. לפנינו משתרע היער הנמשך כשני ק"מ. פה בוודאי אורבים הרוצחים. לסגת אי אפשר. הכרח הוא להמשיך וללכת. והנה ראיתי בחור חסון, רחב כתפיים, לבוש חליפה כהה יוצא מן היער עובר את הכביש ומאותת לצד משרפת הלבנים, שארובתה הגבוהה הזדקרה מאמצע השדה. באותו רגע נשמעה יריה. אמרתי למלווי, אין ברירה, יש איפוא לרוץ בכל המהירות ולהתפזר ככל האפשר. אזי רבו היריות גם מצד אחר. אנחנו רצים, הילדים גועים בבכי, הנשים צועקות ופתאום ראינו חיילים רוסיים באים בריצה לקראתנו בעוד הם יורים. קראנו להם לא לירות והם ענו, אל תיראו, התקרבו מהר אלינו, והמשיכו לירות לעבר המשרפה. אחרי רגעים מספר נדמו היריות.

נפלנו אפים ארצה, נשקנו וחיבקנו אותם ובכינו בכי רב, אך אלה היו דמעות של שמחה ותודה — אכן ניצלנו.

עתה, אמרו הרוסים, יכולים אתם ללכם לקיטוב, שם נמצא המטה שלנו והם יעזרו לכם.

במטה הרוסי בקיטוב קיבל אותנו פולקובניק. הוא דיבר אלינו באידיש וביקש לספר לו מה שעבר עלינו. הביא לנו אוכל והוא אמר שיעביר אותנו לקולומייה, שם נמצאים כבר מאות אחדות של יהודים.

פה נשארנו עד יום ראשון, בבוקר הגיע למטה אוטו משא ובו ששה עשר בנדרובצים שבויים, מובלים לקולומייה. שני חיילים רוסיים שמרו עליהם. מן האוטו ירד קפיטן רוסי ונכנס לפולקובניק. כשיצא אמר לנו לעלות על האוטו ולנסוע אתו לקולומייה. בין אנשי הכנופייה שמענו

שיחות באוקראינית, הונגרית וגרמנית. הם השמיעו דברי נאצה כלפינו אך לא נגעו בנו לרעה.

אחה"צ הגענו לקולומייה. היה יום נאה וחם. המוני אכרים הסתובבו ברחובות. כשעברנו על יד ה"היי פלאץ" (כיכר החציר) יצא משם לפתע במהירות אוטו משא והתנגש כאילו בכוונה בכוח רב עם האוטו שלנו. האוטו שלנו התהפך. כשקמנו פצועים וזבי דם לא היה זכר לבנדרובצים השבויים. האם היתה זאת התנגשות מאורגנת? קרוב לוודאי שכך היה. רצוצים ודוויים התיישבו על המדרכה מבלי יכולת ללכת וגם לא ידענו לאן ללכת. אחרי ישיבה וציפיה ממושכת ניגש אלינו אכר משופם ואמר באידיש: הרי אתם יהודים, בואו עמי.

בקושי רב, ממש בלי כח נשתרכנו אחריו. הוא הביאנו לבית, שם היו מרוכזים כמה עשרות יהודים, אודים מוצלים מאש, שיצאו ממחבואים שונים ומשונים, מבורות, שיחין, מערות ומיערות, סחופים וסחוטם כמונו. היהודים היו מרוכזים בשני בתים. שכבנו על הרצפה ותיכף כוסינו במכה השלישית מהעשר המכות. יהודים מעירנו לא מצאנו שם. מאוחר יותר הגיע לשם צבי שניצר מרוזנוב, עיירה לא רחוקה מקוסוב.

למחרת ניגשנו, יהודים אחדים, לחורבות גיטו קולומייה לתפילת אל מלא רחמים... ולהגיד קדיש. שם ניספו עשרות אלפים מיהודי קולומייה וגם חלק מיהודי קוסוב שהוגלו לשם.

אוכל לא ניתן לנו וגם לא היה במה לקנות. אף לא היה מה לקנות. בקושי השגנו קצת תפוחי אדמה.

יום אחד הגיעה בשורת איוב: הגרמנים שטפו את החזית הרוסית ומתקרבים לקולומייה. צריך איפוא לברוח. בלילה ההוא הפציצו הגרמנים את קולומייה, בתים נהרסו והיו קרבות בנפש.

למחרת בהשכמה הלכנו לתחנת הרכבת. ביקשנו מה"נאטשאלניק" מיוזר רוסי, שישלח אותנו לטשרנוביץ. הוא התרגז וגידף אותנו באמרו: רצונכם לברוח מפה, התגייסו לצבא הרוסי והילחמו נגד הגרמנים. אחרי ששוכנע שאין אנו מסוגלים להילחם, שלח אותנו בשני קרונות לטשרנוביץ. ראש הקהילה היהודית בטשרנוביץ קיבלנו בסבר פנים יפות ושיכן אותנו, מחוסר מקום, בבית בלי חלונות ודלתות, ששימש מקודם אורווה לסוסים של הרוסים. אחר שפינינו את הזבל וניקינו את המקום הביאו לנו קש נקי ואוכל והסתדרנו שם איך שהוא. אח"כ יצאנו כל אחד לחפש משען לחם. היינו לחוטבי עצים וסבלים כל אחד לפי כוחו ועשינו כל מיני עבודות — העיקר להרוויח פרוסת לחם.

ברם עדיין לא בא קץ לצרותינו. לילה אחד באו קצינים וחיילים רוסיים וגייסו את כל הגברים לצבא הרוסי. כולנו נלקחנו למחנה ריכוז. אותי ועוד יהודים אחדים הוציא משם ה"דנטיסט" דרזנר מקוסוב, שהתגורר בטשרנוביץ — הוא עבד בשביל הרוסים והיו לו קשרים מצויינים אתם. בטשרנוביץ נשארנו כשמונה חדשים וב־1945 עברנו את הגבול הרומני בתקוה לעלות משם לא"י.

ח ב ל י ג א ו ל ה

שנה תמימה ציפינו לגאולה. במאי 1946 הגיעתנו ידיעה שעלינו לבוא לעיר הנמל הרומני קונסטנצה. שם עלינו כבלתי ליגלים על האניה הקטנה "מקס נורדוי" בעלת תפוסה של 500 איש. אולם הועלו עליה 1500 איש והפלגנו, מוכנים לכל צרה שלא תבוא, לא"י. אחרי נסיעה מלאת תלאות וסכנות, בים סוער, נתפסה האניה על ידי האנגלים. הם הביאו אותנו לעתלית. פה נשארנו כלואים חודשיים ימים מוקפים תיל דוקרני עד שזכינו לשחרור המלא במולדת הנכספת.

הפריה ע"ש הרומנים
חלאביז

י ז ב ו ר

אל מלא רחמים, דיין אלמנות ואבי יתומים, אל נא
תחשה ותתאפק לדם ישראל שנשפך במים. תן
מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים
וטהורים בזהר הרקיע מזהירים, את נשמותיהם
של אלפי קדושי העיר קוסוב.

אנשים ונשים, ילדים וילדות, שנהרגו ונשחטו,
ונשרפו, ונטבעו, ונחנקו, ונקברו חיים, כולם
קדושים וטהורים, וכיניהם גאונים וצדיקים, ארזי
הלבנון ואדירי התורה. כגן עדן תהא מנוחתם,
לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את
נשמותיהם. ה' הוא נחלתם, ויזכור לנו עקידתם,
ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם.

א ר ק א ל ת כ ס י ד מ ם !

בזכותם ישובו נדחי ישראל לאחוזתם, והקדושים
— לזכרון תמיד. ה' צדקתם, יבואו בשלום וינחו
על משכבם — ונאמר אמן.

לזכר עולם

רשימת קדושי קוסוב, חללי השואה, היא פרי עמלם של
שניים מניצולי השואה, הח"ח ב. אנגלר וי. גרמנר, בעת
בישראל, אשר במשך חדשים רבים טרחו ורשמו מזכרונם
את שמות הקרבנות.

מספר שמות הוסיפו גם אחרים מבני עירנו.

למרות רצונם הטוב של אלה והתמסרותם הרבה לעבודת
קודש זו, ייתכן שמספר לא מבוטל מאלפי חללי קדושינו נשמת
מזכרונם וייתכן גם שמלבד ההשמטות נפלו גם טעויות.

על כל אלה אנו מבקשים סליחה מן הקרובים והידידים
הנוגעים בדבר.

תחינה נשמות אלה ואלה צרורות בכלל הנזכרים

ל נ צ ח נ צ ח י ם !

די רשימה פון די קאסעווער קדושים, קרבנות פון דעם
גרויסן אומקום, איז צונויפגעשטעלט געווארן דורך צוויי פון
די אָפּגעראטעוועטע, די ח"ח י. גערמנער און ב. ענגלער,
היינט אין ישראל, וועלכע האָבן במשך פון לאנגע חדשים
מיט גרויס מן צוזאמענגעשטעלט פונעם זכרון די נעמען פון די
אומגעקומענע.

א געוויסע צאל נעמען האָבן צוגעגעבן אנדערע לאנדסלייט.

טראץ זייער בעסטן ווילן און איבערגעגעבענער ארבעט
איז אָבער דאך מעגלעך, אז א געוויסע צאל נעמען איז פאר-
געסן געווארן און אז עס זענען אויך אריינגעפאלן טעותן
אין דער רשימה.

בעטן מיר דעריבער אנטשולדיקונג ביי די באטראפטענע
קרובים און פריינד.

מיר וועלן אלע אנדזערע קדושים אייביק געדענקען !

מצבת קדושי קוסוב במרתף השואה על הר ציון בירושלים

רשימת הקדושים והטהורים,

בני קוסוב והסביבה

א

אדעלסבערג שלום
אדלערשטיין דוד
אדלערשטיין פרידה אשתו
אדעלסמאן איטה
אדעלסמאן העניע בתה
אדעלסמאן חנה
אדעלסמאן שרה-לאה בתה
אדעלסמאן יוסף
אדעלסמאן גיטל אשתו וילדה
אדעלסמאן חיים-מאיר
אדעלסמאן, אשת חיים-מאיר,
2 ילדים
אדעלסמאן פאני אשת ירוחם
אדעלסמאן צילה בתה
אדעלסמאן בערל בנה
אויסטער, ד"ר
אויסטער זעלדע אשתו
אויצרהאהן עזריאל
אויצרהאהן סחנה אשתו, 4 ילדים
אויפזעהער פייוויש
אויפזעהער יעקב
אויפזעהער בערל
אויפזעהער אלטער
אויפזעהער חיים
אויפזעהער פעפי
אויפזעהער פרומה
אורחעבער יצחק
אורחעבער דאליע אשתו וילד
אורמאן הערש
אורמאן פרידה אשתו, 4 ילדים
איוואניער שלמה
איוואניער פערל אשתו
איידעלשטיין אורי

איידעלשטיין, אשת אורי, 4 ילדים
איידעלשטיין פרומע אחותו, 3 ילדים
בעלה של פרומע
איידעלשטיין שבתאי
איידעלשטיין אייזיק
איידעלשטיין, אשתו וילד
איידעלשטיין מאלצ'י אשתו, 4 ילדים
אייזענקראפט יוסף
אייזענקראפט אסתר-רויזע אשתו
אייזענשטיין יצחק
אייזענשטיין סאמי בנו
אייזענקראפט שלמה
אייזענקראפט מלכה אשתו
אייזענקראפט טודרוס בנו
אייכנער יצחק מאיר ואשתו
אייכנער צפורה
אייכנער יעקב
אייכנער דבורה אשתו וילד
אייכנער חיים
אייכנער פייגע אשתו
אלבערג ישראל
אלבערג מרים בתו
אלבערג פייגע בתו
אלבערג זלמן בנו
אלבערג יהודה בנו
אלבערג הערש
אלבערג פריידע אשתו וילד
אלבערג יהושוע
אלבערג געניא אשתו, 2 ילדים
אלבערג שרה
אלבערג אנטשל
אלבערג אשת אנטשל, 2 ילדים
אלטהויז אברהם
אלטהויז מלכה אשתו, 2 ילדים

אסלאנער אברהם
 אסלאנער אסתר לאה אשתו
 אסלאנער רחל בתו וילד
 בעלה של רחל
 אפענצעלער גרשון
 אפענצעלער שרה אשתו
 אקסעלראד שמואל
 אקסעלראד פאני ד"ר אשתו
 אקסענבערג חיים
 אקסענבערג אסתר אשתו וילד
 אקסענבערג ישראל אחיו
 ארענדאר חיים
 ארענדאר טשארנע אשתו
 אפפעלבוים ישראל
 אפפעלבוים שרה אשתו

ב

ברעכער באבצי
 ברעכער גאלדע
 ברעכער חנה
 ברעכער מינה
 באַכנער יוסף
 באַכנער חיה אשתו, 2 ילדים
 באַכנער חיים נחום
 באַכנער רבקה רחל
 באַכנער פסיה
 באַכנער מענדל
 באַכנער חנה
 באבאד רייזל (זשאביע)
 בארטפעלד חיה שרה, אשת מרדכי
 בוימוואל פרומע
 בוימוואל ניסן בנה
 בוימוואל חיים
 בוימוואל אשת חיים, 2 ילדים

בוך אלטער
 בוך לאה אשתו, 3 ילדים
 בולער אנטשל
 בולער איידעל אשתו
 בולער מאיר
 בולער שיינדל אשתו, 3 ילדים
 בולער מרדכי
 בולער שרה אשתו, 5 ילדים
 בולער משה
 בולער רייזל אשתו
 בולער בערל
 בולער אשת בערל וילד
 בולער דוד יוסף
 בולער מינה בתו
 בילדנער יעקב
 בילדנער גיטל אשתו
 בילדנער משה בנו
 בילדנער זאב בנו
 בילער יחושוע
 בילער בלומה אשתו, 2 ילדים
 בילער הערש (יאבלאָנאָוו)
 בילער אסתר אשתו (יאבלאָנאָוו)
 בילער בערל
 בילער מינה אשתו וילד
 ביק אברהם ברונאָ
 בירנבוים ברוך
 בירנבוים מרים אשתו
 בירנבוים יוסף
 בירנבוים פייגע אשתו, 2 ילדים
 בירנבוים מענדל
 בירנבוים בתיה אשתו וילד
 בירנבוים פסיה בתו
 בלאזענשטיין נחום
 בלאזענשטיין באבצי אשתו

בלאזענשטיין נחמן בנו
 בלאך טשארנע
 בלאך אברהם
 בלאך אשת אברהם
 בלאך משולם אחיו
 בלאך איטה
 בלאך רחל
 בלוטשטיין מלכה
 בלוטשטיין רייזל בתה
 בלוטשטיין איידל בתה
 בלוטשטיין משה
 בלוטשטיין שרה אשתו, 2 ילדים
 בלוטשטיין פרומע
 בלוטשטיין משה בנה
 בליי חיים
 בליי חנה אשתו
 בליי בן-ציון בנו
 בלייוויים עטל
 בלייוויים שלמה
 בלייוויים אשת שלמה וילד
 בלעכער דוד בן ירחמיאל
 בעדער ניסן
 בעדער אשת ניסן, 2 ילדים
 בעדער דבורה אשת חיים
 בעדער שמעון
 בעדער אשת שמעון וילד
 בעדער עזרא, 2 ילדים
 בענדער חנה, 2 ילדים
 בענדער מיכאל
 בענדער אשת מיכאל, 4 ילדים
 בענדער מרדכי
 בענדער חיה אשתו
 בענדער פערל בתו
 בענדער פייגע בתו

בענדער בן-ציון
 בענדער שרה אשתו וילד
 בענדער חיים
 בענדער חיה שרה אשתו 2 ילדים
 בעק יעקב
 בעק אשת יעקב, 2 ילדים
 בעקער זלמן
 בעקער מרים אשתו
 בעקער אשת ברוך, 2 ילדים
 בעקער הערש
 בעקער אשת הערש וילד
 בעקער מיכאל
 בעקער אשת מיכאל וילד
 בערגרין ישראל
 בערגרין רויזע אשתו, 3 ילדים
 בערגרין שרה
 בערגרין אברהם
 בערגרין אשת אברהם וילד
 בערגרין דבורה אשת משה וילד
 בערגמאן דוד
 בערגמאן צפורה אשתו
 בערגמאן אהרן בנו
 בערגמאן יוסף
 בערגמאן גיטל אשתו
 בערגמאן נטע
 בערגמאן פרידה אשתו
 בערגמאן שמעון
 בערגמאן גיטל אשתו, 2 ילדים
 בערקאביץ גרשון (זשאביע)
 בערקאביץ רבקה אשתו (זשאביע)
 בערקאביץ שיינדל בתו (זשאביע)
 בערקאביץ הלמן בנו (זשאביע)
 בערקאביץ יוסף בנו (זשאביע)
 בראדער אבא

בראדער מאלצי אשתו, 2 ילדים
 בראדער פייגע אשת יצחק, 2 ילדים
 בראדער שרה אחותה
 בראדער אשת משה
 ברונזאסער אברהם
 ברונזאסער אשת אברהם, 2 ילדים
 ברונזאסער חיים
 ברונזאסער אשת חיים, 2 ילדים
 ברונזאסער וואלף
 ברונזאסער אשת וואלף, 2 ילדים
 בראנד טויבע
 בראנד שרה, 2 ילדים
 ברוקנער מרדכי
 ברוקנער רבקה אשתו, 2 ילדים
 ברימעל אליעזר
 ברימעל רבקה רחל אשתו
 ברימעל מרדכי
 ברימעל שרה אשתו
 ברימעל חנה בתו וילד
 ברימעל אברהם
 ברימעל העניע אשתו וילד
 ברימעל חנה אמו
 ברעכער יונה
 ברעכער ביילצי אשתו, 3 ילדים
 ברעכער חיים
 ברעכער אשת חיים, 2 ילדים
 ברעכער חיה בתו
 ברעכער שמואל
 ברעכער אשת שמואל

ג

גערטנער הערש
 גערטנער אשת הערש וילד
 גאטעספעלד אליעזר

גאטעספעלד צפורה אשתו
 גאטפריד יצחק
 גאטפריד ישראל
 גאטפריד אשת ישראל, 2 ילדים
 גאלדשטיין נחום
 גאלדשטיין טויבע אשתו, 2 ילדים
 גאלדשטיין משה
 גאלדשטיין עטל אשתו
 גאלדשטיין איידל בתו
 גאלדשטיין סימח בתו וילד
 גאלדשטיין בעלה של סימח
 גאלדשטיין ישראל
 גאלדשטיין יהודית אשתו, 3 ילדים
 גאלדשטיין דבורה
 גאלדשטיין רבקה אשת יצחק וילד
 גאלדשטיין טובה, 2 ילדים
 גאלדשטיין חנה
 גאלדשטיין פעפי
 גאלדשטיין ד"ר
 גאלדשמידט חיים
 גאלדשמידט שרה אשתו
 גאלדשמידט אברהם
 גאלדשמידט כלומה אשתו
 גאלדשמידט רחל בתו
 גאלדשמידט רבקה בתו
 גאלדשמידט שרה בתו
 גאלדשמידט חנה וילד
 בעלה של חנה
 גאסטער רייזל
 גאסטער לייבצי
 גאסטער רחל אשתו, 3 ילדים
 גוגיק אברהם
 גוגיק שרה אשתו, 2 ילדים
 גוגיק יחיאל

גוגיק אשת יחיאל, 2 ילדים
גוגיק אמו
גוטהערין שלמה
גוטהערין פייגע אשתו
גוטהערין רחל בתו
גוטהערין יעקב בנו
גוטשטיין יוסף
גוטשטיין רייזל אשתו, 4 ילדים
גלאזבערג נפתלי
גלאזבערג אשת נפתלי
גלאזבערג מאיר
גלאזבערג טויבע אשתו, 2 ילדים
גלאזבערג חנה אשת זלמן, 2 ילדים
גלאזבערג אליעזר
געלער מרדכי
געלער דבורה אשתו, 2 בנות
געלער ישראל אליעזר בנו
געלער לוי
געלער עליזה אשתו
געלער ישראל
געלער אשת ישראל
געלער שמשון
געלער אשת שמשון
געלער חיים משה
געלער יהודית אשתו, 4 ילדים
געלער חותן מרדכי געלער
געלער אשתו וילד
געלטנער ישעיהו
געלטנער אימא אשתו וילד
גערטנער אליעזר (זשאביע)
גערטנער זעלדע אשתו
גערטנער אריה ד"ר בנו
גערטנער שמעון בנו
גערטנער יעקב ד"ר

גערטנער אסתר אשתו וילד
גערטנער מרדכי הערש
גערטנער טייסא
גערטנער שמעון
גערטנער אפרים
גערטנער ראניע בת מאיר
גערטנער ישראל
גערטנער באבע
גערטנער צביה
גערטנער זליג
גערטנער יונה
גערטנער רחל
גערטנער אשת יונה, 2 ילדים
גערטנער מוצי בנה
גערטנער יצחק בנה
גערטנער ישראל בנה
גערטנער הודיע
גערטנער העניע אחותה
גערטנער שרה אחותה
גרנפאך ליפקע
גרנפאך משה בנה
גרנפאך חיים
גרנפאך פערל אשתו
גרנפאך משה
גרנפאך טויבע אשתו, 2 ילדים
גרנפאך מאיר שמואל
גרנפאך אשת מאיר שמואל
גרוי זיידע (זיגמונט)
גרוי אשת זיידע, 2 ילדים
גרוי יוסף
גרוי סאלקע אשתו וילד
גרוי יעקב בנו
גרוי שמואל
גרוי אשת שמואל, 2 ילדים

גריל ישראל

גריל פרידה אשתו, 2 ילדים

גרין קלמן

גרין טויבע אשתו, 2 ילדים

גרינבערג חיים

גרינבערג באבצי אשתו

גריינער מלכה

גריינער יצחק

גריינער דאניע אשתו וילד

גריינער דוד

גריינער אשת דוד, 2 ילדים

גריינער אליק

גריינער אשת אליק

גריינער מאמצי

גרייף רבקה אשת בערל

גלאזער משה

גלאזער דבורה אשתו

גלאזער נתן

גלאזער אשת נתן, 2 ילדים

גלאזער דוד

גלאזער אשת דוד, 2 ילדים

גלאזער ברכה

ד

דויבער יונה

דויבער הינדע אשתו ובת

דויבער זלמן בנו

דויבער וואלף בנו

דויבער שלמה בנו

דויבער פישל

דויבער אשת פישל 2 ילדים

דויבער אפרים

דויבער מרים אשתו

דיסטלהיים הערש

דיסטלהיים אפרים

דיסטלהיים עטל אשתו, 4 ילדים

דיסטלהיים רחל אשת אהרן 3 ילדים

דיסטלהיים הנציע

דיסטלהיים חיים

דיסטלהיים אהרן

דרוקמאן שמעון

דרוקמאן אשת שמעון ובן

דרוקמאן גיטל בתו וילד

בעלה של גיטל

דרוקמאן הערצל

דרוקמאן אשת הערצל

דרוקמאן חיים

דרוקמאן פייגע אשתו 2 ילדים

דרוקער איטא

דרוקער פיוויש

דרוקער אשת פיוויש, 3 ילדים

דרוקער קארפל

דרוקער אשת קארפל וילד

דרוקער אמו של קארפל

דרוקער חיים הערש

דרוקער צפורה אשתו

דרוקער חיה בתה

דרימער מענדל

דרימער מייטע אשתו, 2 ילדים

דרעזנער אנטשל

דרעזנער חיה אשתו ובת

דרעזנער ראזא בתו

דרעזנער מאיר בן יעקב

דרעזנער אסתר אשתו

דרעזנער רייזל בתו

דרעזנער אייזיק בן מאיר וילד

דרעזנער יוסף

דרעזנער ליפשע 4 בנות

דרעזנער מאיר בן מענדל
 דרעזנער קלארע אשתו, 3 ילדים
 דרעזנער שמשון
 דרעזנער רחל אשתו
 דרעזנער נעכע בתו
 דרעזנער משה בנו
 דרעזנער קלארע
 דרעזנער בונם
 דרעזנער מלכה
 דרעזנער יוסף
 דרעזנער גיזה
 דרעזנער משה
 דרעזנער פולי
 דרעזנער חיה
 דרעזנער דוד
 דרעזנער בלומה אשתו
 דרעזנער ליפּע
 דרעזנער מלכה אשתו וילד
 דרעזנער רייזל אשת שמואל
 דרעזנער רחל בתה
 דרעזנער יוסל בנו
 דרעזנער חיים לייב
 דרעזנער אשת חיים לייב
 דרעזנער יוסל בנו
 דרעזנער ישראל (ראַזשנאָב)
 דרעזנער עמל אשתו, 3 ילדים
 דרעזנער אשת משה יוסל

ה

האבער וואָלף
 האבער לאַטי אשתו, 2 ילדים
 האבער מרדכי
 האבער לאה אשתו
 האבער יוסף

האבער אשת יוסף
 האבער אשת אבא
 האבער ברוך
 האבער אשת ברוך
 האבער אליעזר
 האבער אשת אליעזר
 האגער חיים (רבי ר' חיימ'ל)
 האגער העניע אשתו
 האגער חוה בתו
 האגער משה בנו ועוד 4 ילדים
 האגער מאָנץ
 האגער חנצל אשתו וילד
 האזעלמאן שרה אשת שלמה, 2 ילדים
 האזעלמאן אברהם בן יוסף
 האזעלמאן פאני אשתו וילד
 האזעלמאן רחל אחותו
 האזעלמאן מרים אחותו
 האזעלמאן אברהם בן אשר
 האזעלמאן אשת אברהם, 2 ילדים
 האזעלמאן באבצי וילד
 האזעלמאן יהושע אחיה
 האזענפראץ גיטל
 האזענפראץ יוסל בנה
 האזענפראץ משה
 האזענפראץ אשת משה וילד
 האזענפראץ מלכה, 2 בנות
 האזענפראץ שמעון בנה
 האזענפראץ אברהם
 האזענפראץ אשת אברהם, 2 ילדים
 האזענפראץ רחל
 האזענפראץ לאה
 האלבער משה
 האלבער צפורה אשתו, 2 ילדים

האנדעלסמאן מאניא בת ירוחם,
3 ילדים

בעלה של מאניא

האלפערן מלכה ובת

האלפערן מענדל

האלפערן יענטע אשתו, 2 ילדים

האפנבערג באבצי (פערל)

האפנבערג חיים בנה

האפנבערג יהודה

האפנבערג רויזע אשתו וילד

האפנבערג ישראל

האפנבערג אשת ישראל, 2 ילדים

האפנבערג חיה

האפנבערג שלמה בנה

האפנבערג רבקה בתה

האפמאן הערמאן

האפמאן פרידה אשתו וילד

האפלער משה הערש

האפלער אשת משה הערש וילד

האפלער דוד

האפלער אשת דוד, 3 ילדים

האפלער אשת מנשה, 2 ילדים

הארניק אשת ירחמיאל וילדה

הארניק דוד

הארניק אשת דוד

הארניק משה

הארניק אשת משה

הארן הערש

הארן איטא אשתו וילד

הארן מיכל

הארן פרידה אשתו, 3 ילדים

הארקוויץ חיה

הוזען חיים

הוזען אסתר בתו

הוזען לייב בנו
הויזקנעכט הודל (זשאביע)
הורביץ עטל (זשאביע)
הייזלער מחלה
הייזלער דוד
הייזלער אשת דוד, 3 ילדים
הייזלער קאפל
הייזלער שיינדל אשתו, 2 ילדים
הייזלער בן ציון
הייזלער אשת בן ציון, 2 ילדים
הייזלער זיידע
הייזלער אשת זיידע
הייזלער נח
הייזלער אשת נח, 2 ילדים
הייט אורי
הייט מאלצי אשתו, 2 ילדים
הייט מענדל
הייט אשת מענדל, 2 ילדים
הייט חיים
הייט אשת חיים וילד
היימאן אלטער
היימאן אשת אלטער ובן
היימאן חיה וילד
בעלה של חיה
היימאן מרים אחותה
הייזלער מרדכי, 3 ילדים
הילמאן אלטער
הילמאן אסתר אשתו
הילמאן בערנארד
הילמאן בעטי אשתו, 2 ילדים
הילמאן העבראן
הילמאן לאני אשתו
הילמאן הערש
הילמאן יענטע אשתו

הילמאן רייזל בתו
 הילמאן לייב בנו
 הילמאן קאפל
 הילמאן רחל אשתו
 הירשהארן דוד
 הירשהארן חנה אשתו
 הירש ד"ר
 הירש זנדה אשתו וילד
 הירש יוסף (זשאביע)
 הירש משה שמחה (זשאביע)
 העכט יעקב
 העכט פערל אשתו וילד
 העכט ווילהעלם ד"ר
 העכט פוילא אשתו
 העכט מנשה
 העכט אשת מנשה
 העכט בת מנשה
 העלפער מענדל
 העלפער אשת מענדל, 2 ילדים
 העניגסבערג הערצל
 העניגסבערג אשת הערצל וילד
 העניש ישראל
 העניש בת שבע אשתו, 2 ילדים
 הערציג זינדל
 הערציג חיה אשתו
 הערציג משה בנו
 הערציג רויזע בתו
 הערציג חוה בתו
 הערציג שלמה
 הערציג אשת שלמה
 הערשקאוויץ אשת שלמה

7

וואגענבערג אלטער

וואגענבערג רבקה אשתו ובת
 וואגענער חנא
 וואגענער אשת חנא, 2 ילדים
 וואהל יוסף
 וואהל אשת יוסף, 2 ילדים
 וואכטעל בזייע בת יעקב וטויבע
 וואכטעל אפרים
 וואכטעל חוה אשתו, 3 ילדים
 וואכטעל בן ציון
 וואכטעל אשת בן ציון וילד
 וואכטעל גרשון
 וואכטעל אשת גרשון, 4 ילדים
 וואכטעל העניך
 וואכטעל אנה
 וואכטעל רחל
 וואלאך לייב
 וואלאך חיה אשתו
 וואלאך שמואל בנו
 וואלאך זיידע
 וואלאך אשת זיידע, 2 ילדים
 וואלאך יצחק
 וואלאך ליפשע אשתו, 2 ילדים
 וואלאך חיים
 וואלאך איה אשתו, 2 ילדים
 וואלאך רבקה אשת משה
 וואלף יששכר
 וואלף רבקה אשתו
 וואלף חיה בתו
 וואלף גיטל בתו
 וואלף איטה בתו
 וואנדערמאן פנחס
 וואנדערמאן אשת פנחס וילד
 וואנדערמאן אפרים
 וואנדערמאן אשת אפרים, 2 ילדים

וואנדערמאן לייב
וואנדערמאן אשת לייב וילד
וואנדערמאן (יאָוואַראָוו)
וואנדערמאן אשתו, 2 ילדים
וואסערמאן בצלאל
וואסערמאן פערל אשתו
וואסערמאן לייב בנו
וואסערמאן הערש בנו
וואסערמאן יעקב בנו
וויזלמאן שלמה
וויזלמאן פערל אשתו
וויזלמאן ישראל
וויזלמאן ביילצי אשתו, 2 ילדים
וויזלמאן פיוויש
וויזלמאן רחל אשתו, 2 ילדים
וויזלמאן יצחק
וויזלמאן אשת יצחק, 2 ילדים
וויזלמאן רחל
וויזלמאן סאָסיע בתה
וויזלמאן גדליהו
וויזלמאן אשת גדליהו, 2 ילדים
וויזלמאן שלמה
וויזלמאן קריינדל וילד
וויזלמאן יצחק בן
וויזלמאן וואָלף בן
וויזלמאן זיידע
וויזלמאן מלכה אשתו
וויזלמאן רחל בתו
וויזלמאן משה בנו
וויזלמאן שיינדל אשת מענדל וילד
וויזלמאן חיים לייב
וויטשער יעקב
וויטשער פרידה אשתו
וויטשער לייב

וויטשער אשת לייב, 2 ילדים
וויטשער בענאָ
וויטשער אשת בענאָ וילד
וויטשער וואָלף
וויטשער אשת וואָלף, 2 ילדים
וויטשער יהודה אחיו
ווייזער הינדע אשת רפאל
ווייזער שיינדל בתה
ווייזער שרה בתה
ווייזער זעלדע
ווייזער פרידה
ווייטמאן אברהם
ווייטמאן אשת אברהם וילד
וויינער זיידע
וויינער אשת זיידע
וויינער לייב
וויינער חנה אשתו
וויינער יעקב
וויינער אשת יעקב, 4 ילדים
ווייסבלום מאלי
ווייסבלום דוד לייב
ווייסבלום טויבע אשתו
ווייסבלום רחל
ווייסבלום מאַלצ'י
ווילדהארן מלכה
ווילדהארן נחום בנה
ווילדהארן זיידע
ווילדהארן שיינדל אשתו
ווילדהארן אייבער
ווילדהארן אשת אייבער, 3 ילדים
ווילדהארן ישעיהו
ווילדהארן שרה אשתו, 2 ילדים
ווילדהארן חיה
ווילדהארן נתן בנה

ווילנער שמעון
 ווילנער זלמן
 ווילנער ביילע אשתו, 2 ילדים
 ווייסבאָרד יעקב
 ווייסבאָרד אשת יעקב
 ווייסבאָרד דוד
 ווייסבאָרד מאַניע אשתו, 2 ילדים
 ווייסבאָרד גרישע
 ווייסבאָרד פרידה אשתו, 2 ילדים
 ווינטער דוד
 ווינטער רבקה אשתו
 ווינטער גבריאל בנו
 ווינטער ברכה בתו
 ווינטער חיים
 ווינטער אשת חיים וילד
 ווינטער משה
 ווינטער אלטער בנו
 ווינטער רחל בתו
 ווינטער בנימין
 ווינטער גיטל אשתו
 ווינטער ברכה בתו וילד
 ווינטער בעלה של ברכה
 ווינטער יוסף בן בנימין
 ווינטער אשת יוסף וילד
 ווינטער זעלדע
 ווינטער בעלה של זעלדע, 2 ילדים
 ווינקער משה
 ווינקער פייגע אשתו וילד
 ווינקער יוסף
 וויעליטשקער עדמונד, ד"ר
 וויעליטשקער עטל אשתו
 וויעליטשקער דבורה אחותה
 וועבער שלום
 וועבער טויבע אשתו, 2 ילדים

וועקסלער שמחה
 וועקסלער טויבע אשתו
 ווערנער אשת נתן, 2 ילדים
 ווישנער חיה
 ז
 זאלצמאן קלמן לייב
 זאלצמאן אשת קלמן לייב, 2 ילדים
 זאמלער נתן
 זאמלער אשת נתן
 זאמלער בתו
 זאמלער אייזיק
 זאמלער עטל אשתו וילד
 זידערער הערש בן יעקב
 זידערער לאה אשתו, 2 ילדים
 זידערער סענדער
 זידערער אשת סענדער, 2 ילדים
 זידערער הערש
 זידערער עלקא אשתו, 3 ילדים
 זידערער טויבע
 זידערער דוד
 זידערער אשת דוד, 2 ילדים
 זיידל שלמה
 זייפער יוסל
 זייפער איידעל
 זייפער אהרן
 זילבער לייב
 זילבער חנה אשתו
 זילבער מענדל בנו
 זינגער הערש
 זינגער הודל אשתו
 זינגער חיים בנו
 זינגער שיינדל בתו
 זינגער ישראל בן הירש

זינגער חנה אשתו, 2 ילדים
 זינגער דבורה (ווארשאווסקי)
 זינגער העלא
 זינגער שרה
 זינגער לאה
 זינגער מענדל
 זינגער שרה אשתו, 3 ילדים
 זינגער דבורה אשת משה לייב
 זינגער פרידה בתה
 זינגער ישראל בנה
 זינגער בערל בנה
 זינגער שלמה בנה
 זינגער שיינדל בתה
 זינגער זיגי בנה
 זינגער יונה
 זינגער בלומה אשתו, 2 ילדים
 זינגער ישראל בן הודיע
 זינגער אשת שלמה
 זינגער ישראל בן יהודה
 זינגער אשת ישראל, 2 ילדים
 זינגער אנטישל
 זינגער אשת אנטישל, 2 ילדים
 זינגער מאנציע בתו
 זינגער באבצי בתו
 זינגער ישעיהו
 זינגער אשת ישעיהו, 2 ילדים
 זינגער יהודה
 זינגער אשת יהודה, 2 ילדים
 זינגער יואל
 זינגרייך חיים
 זינגרייך פרידה אשתו
 זינגרייך יונה
 זינגרייך ביילע אשתו
 זענענזיב יוסף

זענענזיב מרים אשתו, 3 ילדים
 זעלצער אלטער
 זעלצער אשת אלטער
 זינגער גבריאל
 זינגער אסתר אשתו, 2 ילדים

ח

חוסיד יוסף
 חוסיד רחל אשתו

ט

טאבאק עמיל
 טאבאק רבקה אשתו וילד
 טאקער פרידה
 טוי אברהם
 טוי איידל אשתו וילד
 טוי אלטער
 טוי אשת אלטער, 2 ילדים
 טוי אברהם בן איצי
 טוי רייזל אשתו
 טוי צירל בתו
 טוי חיה רבקה בתו
 טוי יוסף בן אברהם
 טוי אשת יוסף
 טוי פאני אשת זיסע
 טוי זעלמה בתה
 טוי רות בתה
 טוי רייזעל אשת בוני וילד
 טוי חיים
 טוי אשת חיים
 טוי יעקב שמשון
 טוי אשת יעקב שמשון, 2 ילדים
 טוי אברהם
 טוי אשת אברהם ובת

טוי יוסף בן אברהם
 טוי אשת יוסף
 טוי דוד בן אברהם
 טוי לאה אשתו
 טוי לאה אשת לייב (פרינץ)
 טוי אנטשל בנה
 טוי גרשון בנה
 טוי ישעיהו
 טוי משה

טענענצאפף גיטל וכן
 טענענצאפף ליטמאן בנה
 טענענצאפף אנטשל
 טענענצאפף פרידה אשתו, 2 ילדים
 טענענצאפף מאלצי אשת הערמאן
 טענענצאפף יוסף
 טענענצאפף אסתר אשתו
 טענענצאפף זיגמונט בנו
 טענענצאפף פעסיה בתו
 טענענצאפף הערש בנו
 טרוטנער אליעזר
 טרוטנער פייגע בתו
 טרייביטש פיוויש לייב

ר

יעגערמאן יעקב
 יעגערמאן אשת יעקב, 2 ילדים
 יעגערמאן יוסף
 יעגערמאן אשת יוסף וילד
 יעגערמאן מיכאל
 יעגערמאן רחל אשתו וילד
 יעגערמאן מלכה
 יעגערמאן אסתר
 יעגערמאן זשאנעט וילד
 יעגערמאן יוסף

יעגערמאן אשת יוסף וילד
 יעגערמאן חיים
 יעגערמאן סימה
 יעגערמאן לאה
 יעגערמאן גיטל
 יעגערמאן יוסף
 יעגערמאן לייב
 יעגערמאן וואָלף
 יעגערמאן אשת וואָלף, 2 ילדים
 יעגערמאן מיכאל
 יעגערמאן אשת מיכאל, 2 ילדים

ב

כהנא יוסף
 כהנא אשת יוסף, 2 ילדים

ג

לאבע חנה (זשאביע)
 לאנדמאן דוד
 לאנדמאן חוה אשתו
 לאנדמאן בן ציון
 לאנדמאן סאָפיע אשתו, 2 ילדים
 לאנדמאן יצחק בן דוד
 לאנדמאן חוה אשתו
 לאנדמאן בת שבע
 לאנדמאן בעלה של בת שבע
 לאנדמאן זיסל
 בעלה של זיסל
 לאנדמאן יצחק (חסורג)
 לאנדמאן חיה אשתו, 2 ילדים
 לאנדווער זעליג
 לאנדווער פייגע אשתו וילד
 לאקס חיים
 לאקס רחל אשתו, 3 ילדים

לופט אשת ישראל	לאקם יחזקאל
לופט יצחק	לאקם שמשון
לופט אשת יצחק וילד	לאקער משה
לופט אנטשל	לאקער אשת משה
לופט אשת אנטשל וילד	לאקער שלום
לוצקי יוסף מאיר	לאקער חיה אשתו
לוצקי איטא צירל אשתו	לאקער איטא ביילע בתו
לויב גרשון וילד	לאקער (קאסנער) רייזעל
ליבער פייזל	לאקער אברהם
ליבער לוצע אשתו וילד	לאקער איטא ביילע
ליבער רחל אשת יונה	לאקער חיה
ליבער יחזקאל	לאקער טויבע
ליבער דבורה אשתו, 3 ילדים	לאקער משה
ליבמאן באבצי אשת יצחק וילד	לאקער רחל
ליבמאן בנימין	לאריש רייזע אשת אורי, 2 ילדים
ליבמאן שיינע חיה אשתו	לאריש שרה, 2 ילדים
ליבמאן משה לייב	לאריש משה
ליבמאן אשת משה לייב, 3 ילדים	לאריש אשת משה 2 ילדים
ליבמאן שרה, 2 ילדים	לאריש משה הערש
ליבמאן בעלה של שרה	לאריש פרידה אשתו
לינדויער אברהם	לאריש שרה בתו
לינדויער מכלה אשתו, 2 ילדים	לאריש אנטשל בנו
לינדויער משה	לאריש אשת אברהם, 2 ילדים
לינדויער אשת משה, 2 ילדים	לאריש ברכה
לינדויער רחל	לאריש מרדכי וילד
לינדויער רבקה ובעלה, 2 ילדים	לאריש חיה
לינדויער שרה ובעלה, 2 ילדים	לאריש גאלדע (זשאביע)
לינדויער מענדל	לאריש לייב ומשפחתו (זשאביע)
לינדויער אשת מענדל, 4 ילדים	לאריש מאיר ומשפחתו (זשאביע)
לינדויער זוסיע	לאריש שלום ומשפחתו (זשאביע)
לינדויער אשת זוסיע, 2 ילדים	לופט אלטער
לינדויער אחותו	לופט לאה אשתו
לינדויער יצחק	לופט פיצא אחותו
לינדויער אשת יצחק וילד	לופט ישראל

לינדרויער פעסיה

לינדרויער בעלה של פעסיה

לינדרויער יוסף

לינדרויער אשת יוסף

לינדרויער אחותו

לינדרויער בת זוסיע וילד

לינדרויער משה

ליסער קלמן

ליסער ביילע אשתו, 2 ילדים

לעדער טשאַרנע

לעדער יצחק

לעדער אסתר אשתו, 2 ילדים

לעדער שלמה אייזיק

לעדער בריינע אשתו

לעדער משה

לעדער פריידע אשתו

לעדער יהושוע

לעדער דבורה אשתו, 2 ילדים

לעדער זיידע

לעדער קיילע אשתו, 2 ילדים

לעדער אלטער

לעדער אשת אלטער וילד

לעדער משה בנו

לעדער שיינדל וילד

לעדער נתן

לעדער אשת נתן

לעדער משה בנו

לעדער משה (אייבער)

לעדער אשתו

לעדער נתן דוד

לעדער אשתו, 2 ילדים

לעדער מרדכי

לעדער אשתו, 4 ילדים

לעטיך יעקב שמשון

לעטיך רחל אשתו וילד

לעטיך זאניע בנו

לעטיך איטה בתו

לעטיך זיידע

לעטיך אשתו וילד

לעטיך ניני אחיו

לעטיך יהושוע

לעטיך יוסף אחיו

לעסנער אלטער

לעסנער יעקב הערש

לעסנער אשתו, 2 ילדים

לעסנער אחותו

לעסנער ישעיהו

לעסנער אשתו

מ

מאנדעל מנשה, ד"ר

מאנדעל מאיר

מאנדעל כלומה אשתו, 2 ילדים

מאנדעל משה אחיו

מארגענשטערן באַכצי

מארגענשטערן (סך) אנטשל

מארגענשטערן אשת אנטשל, 2 ילדים

מארגענשטערן (סך) דוד

מארגענשטערן חוה אשתו, 2 ילדים

מארמאראש מענדל בן אשר

מארמאראש בריינע אשת אשר

מארמאראש רוצי (רחל) בתה

מארמאראש יעקב

מארמאראש שרה אשתו, 3 ילדים

מאנגער דוב (זשאביע)

מאנגער קלארא אשתו (זשאביע)

מאשקאוויץ שמעון

מאשקאוויץ דרייזי אשתו, 2 ילדים

מילבויער הערש בן אנטשל	מוירער יוסף
מילבויער חנה אשתו, 2 ילדים	מוירער טובע אשתו וילד
מילבויער דינה אשת לייב	מייער שמעון
מילבויער ברכה בתה	מייער ביילה לאה אשתו
מילבויער זאביע בתה	מייער צפורה
מילבויער זעלמא בתה	מייער משה
מילבויער אלטער	מייער דבורה בתו
מילבויער שרה איידל אשתו, 3 ילדים	מייער חיים
מילבויער שמואל	מייער דאניע אשתו, 2 ילדים
מילבויער דבורה אשתו, 2 ילדים	מייער יצחק
מילבויער מרדכי (פאך)	מייער לאה אשתו וילד
מילבויער משה חותן אליעזר	מייער (פינדער) יוסף
גלאזברג	מייער אשת יוסף
מילבויער אשתו	מייער יעקב בנו
4 אחיותיו (זשאביע)	מייער מרדכי
מינצער מענדל	מייער בעטי אשתו, 2 ילדים
מינצער רויזע אשתו	מייער שמואל
מינצער שמואל	מייער חיה אשתו
מינצער מאציע אשתו	מייער זלמן בנו
מינצער שלמה בנו	מייער נחמן בנו ועוד 2 ילדים
מינצער הערש בנו	מייער הערש
מינצער לייב	מייער שרה אשתו
מינצער חיה אשתו וילד	מייער מענדל
מינצער אנטשל	מייער חנה אשתו
מינצער עלקא אשתו, 4 ילדים	מייער דוצי
מינצער יצחק	מייער אשתו, 2 ילדים
מינצער אשת יצחק, 2 ילדים	מייער שיינדל בת דוצי וילד
מינצער חיים	מייער בעלה של שיינדל
מינצער אשת חיים	מייער רבקה (זשאביע)
מינצער יעקב אחיו	מייער יעקב (זשאביע)
מילבויער שמואל (זשאביע)	מייער יחיאל (זשאביע)
מילבויער מרדכי (זשאביע)	מייער אברהם (זשאביע)
מילבויער קריינדל (זשאביע)	מייער רחל (זשאביע)
מילבויער ביילע (זשאביע)	מילבויער משה בן אנטשל

נ

נאגלער מענדל
נאגלער בריינע אשתו, 2 ילדים
נוסבוים זוסיע
נוסבוים שרה אשתו, 2 ילדים
נוימאן ישראל
נוימאן אשתו, 2 ילדים
נוימאן יוסף
נוימאן אשתו, 2 ילדים
נעמעט וואַלף
נעמעט אשתו, 2 ילדים
נעמעט שמואל
נעמעט בלומה אשתו וילד

ס

סאלפעטער רינה
סאלפעטער רבקה
סאלפעטער חנה
סאלפעטער דוד
סאלפעטער אנטשל
סאלפעטער אשת אנטשל
סאלפעטער רבקה בתו
סאלאמאן אייזיק לייב
סאלאמאן רחל אשתו, 2 ילדים
סאלאמאן מענדל
סאלאמאן אשתו, 2 ילדים
סאלפעטער שמואל
סאלפעטער חיה אשתו, 2 ילדים
סאמעט חיים
סאמעט פייגה אשתו וילד
סאמעט אפרים בנו
סאמעט פרומע בתו
סאק בערל
סאק שרה אשתו

מילבויער פריץ (זשאביע)
מילבויער זיסל (זשאביע)
מילבויער טשאַרנע (זשאביע)
מענטשל משה
מענטשל רחל
מער נטע
מער פיניע
מער פאָלח אשתו, 4 ילדים
מעצנער ישראל, ד"ר
מעצנער אשת ישראל וילד
מערבוים יעקל, 2 ילדים
מערבוים דוד
מערבוים אשת דוד וילד
מערבוים לייב
מערבוים עטל אשתו וילד
מערבוים רחל
מערבוים שרה בתה
מערבוים בעלה של שרה
מערבוים גוסטא וילד
מערבוים משה
מערבוים בריינע אשתו
מערבוים יוסף בנו
מערבוים פאָני
מערבוים יוסף
מערבוים עטל אשתו, 2 ילדים
מערבוים יעקב
מערבוים דוד
מערבוים שרה
מערפאָם גרשון
מערפאָם אלטער
מערפאָם אשת אלטער, 3 ילדים
מילבויער פולי (זשאביע)

סאק שמעון
 סאק לאַטי אשתו, 2 ילדים
 סאק חנה
 סאק רחל
 סאק אשת וואַלק, 2 ילדים
 סאק שמעלקע
 סאק אשת שמעלקע, 3 ילדים
 סאק מענדל בנו
 סאק חיים
 סאק אשת חיים, 2 ילדים
 סאק לייצי בתו
 סאק שיינדל בתו
 סאבעל (ריזל) סימה
 סאבעל (ריזל) רייזל
 סאבעל (ריזל) חנה
 סופר שלמה
 סופר שרה אשתו, 2 ילדים
 סופר אברהם
 סופר בתיה אשתו, 3 ילדים
 סופר שרה-גיטל
 סופר רחל וילד
 סיגלער רחל
 סיגלער עטקה בתה
 סיגלער יוסף
 סיגלער רחל אשתו וילד
 סיגלער ליבע בתו
 סיגלער חיים בנו
 סיגלער שמואל בנו
 סיגלער ישראל
 סיגלער פרומע אשתו
 סיגלער העניע בתו
 סיגלער אסתר בתו
 סיגלער יוסף בן לייב
 סיגלער חנה אשתו

סיגלער רחל בתו
 סיגלער בערל בנו
 סיגלער קיילע בתו
 סיגלער בלומה בתו
 סיגלער בערל
 סיגלער בלומה אשתו, 3 ילדים
 סיגלער דבורה בתו
 סיגלער קיילע בתו
 סיגלער פעסיע בתו
 סיגלער יצחק
 סיגלער רייזל אשתו ובת
 סיגלער לייב בנו
 סיגלער שמשון בנו
 סיגלער זיסל
 סיגלער חיים בנה
 סיגלער מיכאל
 סיגלער יוסף
 סיגלער פעסיה
 סענדער דוד
 סענדער מויבע אשתו, 2 ילדים
 סענדער מיכאל
 סענדער אשת מיכאל, 3 ילדים
 ספאסער הערש
 ספאסער שרה אשתו, 2 ילדים
 סקאלקא חיים-יעקב
 סקאלקא אשת חיים-יעקב, 2 ילדים

ע

עהרליך זרח
 עהרליך פייגע אשתו
 עהרליך מויבע בתו
 עהרליך אברהם
 עהרליך אשתו וילד
 עהרליך בנימין

עהרליך דבורה אשתו
 עהרליך אשת שמואל, 2 ילדים
 עלמים שרה
 עלמים יצחק
 עלמים רחל אשתו וילד
 עלמים פערל בתו
 ענגלער חנה אשת אשר
 ענגלער בלומה אשת ברוך
 ענגלער אורי
 ענגלער אסתר אשתו
 ענגלער אשר
 ענגלער פערל אשתו
 ענגלער משה בנו
 ענגלער שמואל
 ענגלער לאני אשתו וילד
 ענגלער דוד (זשאביע)
 ענגלער אשת דוד, 2 ילדים (זשאביע)
 ענגלער זכריהו (זשאביע)
 ענגלער נטע (זשאביע)
 ענגלער הערש (זשאביע)
 ענגלער אשת הערש (זשאביע)
 ענגלער אלקא בתו (זשאביע)
 ענגלער נעמי בתו (זשאביע)
 ענגעל יפה (זשאביע)
 ענגעל מאניא (זשאביע)
 ענגעל פרידה (זשאביע)
 ענגעל גרשון
 ענגעל פייגע אשתו וילד
 ענגעלשטיין חיים
 ענגעלשטיין בעטי אשתו וילד
 ערנסט שמואל בן-יעקב, 2 ילדים
 ערנסט הערש
 ערנסט חוה אשתו ובת
 ערנסט יוסף בנו

ערנסט יעקב
 ערנסט גוסטא בתו
 ערנסט אנטשל בנו
 ערנסט לייב
 ערנסט רבקה אשתו, 3 ילדים
 ערנסט הערש (לייצעם)
 ערנסט אשת הערש
 ערנסט מרדכי בנו
 ערנסט אשת חיים
 ערנסט אשת יעקב ובת
 ערנסט בערל
 ערנסט יענטע אשתו, 2 ילדים
 עקהויז רחל
 עקהויז הינדע אחותו

ב

בונט אפרים (זשאביע)
 בונט חיים (זשאביע)
 בונט יהודית (זשאביע)
 בונט גבריאלי (זשאביע)
 בונט פרידה (זשאביע)
 בונט פנינה (זשאביע)
 בונט שרה (זשאביע)
 בוקס משה-יוסף
 בוקס רויזע אשתו
 בוקס נתן בנו
 בוקס ישראל
 בוקס סאניע אשתו וילד
 בוקס מאיר
 בוקס פערל אשתו וילד
 בוקס דוד
 בוקס חיה אשתו, 3 ילדים
 בוקס זיידע
 בוקס חוה אשתו

פוקם פיני אחיו

פוקם אמתר

פוקם מרים (מונצי)

פוקם יהודית בתה וילד

פוקם ראניע בתה

פוקם יוסף בן איציק

פוקם שרה אשתו, 2 ילדים

פוקם יונה

פוקם רויזע אשתו וילד

פוקם בנימין

פוקם אשתו, 3 ילדים

פוקם איציק

פוקם אשתו, 2 ילדים

פוקם מאיר בן איציק

פוקם אשתו, 2 ילדים

פויגל דוד

פויגל רויזע אשתו

פויגל מרים

פויגל בלומה

פויגל שרה

פויגל שמשון

פויגל אשת שמשון

פויגל מאציע וילד

פויגל בעלה של מאציע

פויגל בלומה בתו

פויגל משה בנו

פויגל רייזל וילד

פויגל בעלה של רייזל

פויגל לייב

פויגל אשת לייב, 2 ילדים

פויגל שמעון

פויגל אשת שמעון

פויגל פייגע

פויגל משה

פויגל עלקא אשתו

פויגל אנשל בנו

פויקער דוד

פויקער קיילע אשתו, 3 ילדים

פויקער רחל בת פינצי

פוש יעקב

פייגער סאָסי

פייגער שלמה בנה

פייגער מענדל

פייגער אשת מענדל

פייגער נתן

פייגער איטא אשתו, 2 ילדים

פייגער משולם

פייגער סאָסי אשתו, 2 ילדים

פייגער אלטער

פייגער צפורה אשתו

פייגער פייגע אשת דוד

פייגער חיים

פייגער אהרון

פייגער מויבעסערקע אשתו, 2 ילדים

פערדער יוסף

פערדער רבקה אשתו, 3 ילדים

פלעכנער משה

פלעכנער מויבע אשתו

פלעכנער שמואל

פלעכנער גיטל אשתו

פלעכנער דינה בתו

פלעכנער פייגע בתו

פלעכנער הערש

פלעכנער סימע אשתו, 3 ילדים

פלעכנער אברהם

פייגער סחנה אשת אלטער

פייגער הערש בנה

פייגער מענדל

פייגער אשת מענדל וילד
 פייגער ראובן
 פייגער פריידע אשתו, 4 ילדים
 פייגער חיים יחושוע
 פייגער אשת חיים יחושוע
 פייגער לאה בת אלטער ובת
 פייגער איידל, 4 ילדים
 בעלה של איידל
 פייגער דוד
 פייגער אשת דוד
 פייגער אשת מענדל לייב, 2 ילדים
 פייגער אשת שלמה וילד
 פייגער גאלדע (זשאביע)
 פייגער אשר (זשאביע)
 פייגער הדסה (זשאביע)
 פייגער חיה-שרה (זשאביע)
 פייגער חיים (זשאביע)
 פייגער מיכאל (זשאביע)
 פייגער טויבע (זשאביע)
 פייגער לייב (זשאביע)
 פיידען סאָסיע
 פיבער חיים-איציק
 פיבער שרה אשתו וילד
 פיבער אברהם בנו
 פיבער מרדכי (מאָטיע)
 פיבער הנצל אשתו
 פייער ר' הרשחלע רב
 פייער רחל אשתו
 פייער בנימין
 פייער רחל אשתו
 פייער לאה אמו
 פייער איציק
 פייער אשת איציק, 3 ילדים
 פייער איידל בתו וילד

פייער יוסף
 פייער פרידה אשתו, 5 ילדים
 פייער יוסל (זשאביע)
 פייער דבורה (זשאביע)
 פייער מנחם (זשאביע)
 פייער אליעזר (זשאביע)
 פייער מאיר (זשאביע)
 פייער צבידוד (זשאביע)
 פינגער פרידה (זשאביע)
 פינגערל מענדל
 פינגערל חנה אשתו, 2 ילדים
 פינגערל יצחק
 פינגערל צעלינא אשתו וילד
 פינגערל יצחק
 פינגערל דאָניע אשתו וילד
 פינדער שרה
 פינדער ברוך
 פינדער אשת ברוך
 פינדער לייב
 פינדער רחל אשתו
 פינדער משה בנו
 פינדער שרה בתו
 פינדער באבע בתו
 פינדער בעלה של באבע
 פינדער אברהם
 פינדער סאלקע אשתו
 פינדער מענדל
 פינדער מינדל אשתו, 4 ילדים
 פינדער מאיר
 פינדער אשת מאיר, 2 ילדים
 פינדער באַבציע
 פינדער מענדל בן שמואל לייב
 פינדער רחל אשתו, 3 ילדים
 פינסטער שרה

פינסטער מילקע בתה

פינסטער הדסה בתה

פינסטער יעקב בנה

פינסטער מאיר בנה

פיש איטא אשת בעריש, 2 ילדים

פישער משה

פישער באבצי אשתו ובת

פישער יענטע

פישער קלמן בנה

פישער גיטל בתה

פישער אנטשל בנה

פירטעל חנה

פלאמער שמשון

פלאמער אשת שמשון, 3 ילדים

פלאמער ישראל

פלאמער אשת ישראל

פלאמער שלמה בנו

פלאך מרדכי

פלאך פייוול

פלאך אשת פייוול, וילד

פלאך דוד

פלאך אשתו

פליישער משה

פליישער רחל אשתו, 4 בנות

פליישער יוסל

פליישער פערל אשתו, 2 ילדים

פליישער פייגע בתו

פליישער יחודה

פליישער דבורה אשתו, 2 ילדים

פליישער אברהם הערש בנו

פלעגל יחושוע

פלעגל משה

פלעגל חיה

פליגלער אליעזר

פליגלער רחל אשתו, 2 ילדים

פעדערינג בן ציון

פעדערינג באבצי אשתו

פעדערינג דוד בנו

פעדערינג אלטער

פעדערינג חיה אשתו, 2 ילדים

פעדערינג פרומה, 2 ילדים

פעדערינג בעלה של פרומה

פעליקס שלום

פעליקס פרומה אשתו וילד

פעליקס יצחק

פעליקס צירל אשתו, 3 ילדים

פעליקס הערש

פעליקס אשת הערש

פעליקס שלמה

פעליקס חנה

פעליקס נטע

פעליקס אשת נטע, 2 ילדים

פעליקס מאנציע

פעליקס טויבע

פעלער גרשון

פעלער בלה אשתו, 2 ילדים

פעסלער קוינע ובת

פעלצעל יעקב

פעלצעל רבקה אשתו, 3 ילדים

פערנבאך משה

פערנבאך אשת משה, 2 ילדים

פערסט שמחה

פערסט אשת שמחה, 2 ילדים

פפוי משה

פפוי אשת משה, 3 ילדים

פפוי סאיקע, 2 ילדים

בעלה של סויקע

פפוי חיים

פכוי אשת חיים, 2 ילדים
 פרידל מענדל
 פרידל בלומה אשתו
 פרידל שלמה
 פרידל אשת שלמה, 3 ילדים
 פרידל מאיר
 פרידל אשת מאיר, 3 ילדים
 פרידל יוסף
 פרידל אשת יוסף
 פרידפערטיג משולם
 פרידפערטיג חיה אשתו וילד
 פריזל יהודה
 פריזל אשת יהודה
 פריזל יעקב בנו
 פריזל סימע בתו
 פריזל דוד
 פריזל שרה אשתו וילדה
 פריזל שמעון
 פריזל אשת שמעון
 פריזל חיים
 פריזל נתן
 פריזל אשת נתן
 פריזל שמשון
 פריזל ביילע אשתו וילד
 פריזל שמואל
 פריזל אשת שמואל
 פריזל מענדל
 פריזל אשת מענדל
 פריזל חיים בנו
 פריזל שמעון
 פריזל אסתר אשתו וילד
 פריזל יוסל
 פריזל אשת יוסף, 2 ילדים
 פריילעך יוסף

פריילעך דוד (זיידע)
 פריילעך עטקה אשתו
 פריילעך בערל בנו
 פריילעך אמו
 פריילעך ישראל
 פריילעך מאנציע אשתו
 פריילעך אלטער
 פריילעך חנצל אשתו, 2 ילדים
 פריילעך מוציע
 פריילעך עמל אשתו וילד
 פריילעך חיים (מאשקעס)
 פריילעך טויבע אשתו
 פריילעך אנמשל
 פריילעך אשת אנמשל
 פריילעך חיים בן אברהם
 פריילעך מענדל
 פריילעך חיה אשתו
 פריילעך רייזל בתו
 פריילעך דאָניע בתו
 פריילעך אשר בן יוסף
 פריילעך בן ציון
 פריילעך אשת בן ציון
 פריילעך פייזל
 פריילעך פייגע אשתו
 פריילעך יצחק
 פריילעך שיינדל אשתו וילד
 פריילעך גדליהו
 פריילעך חנה אשתו וילד
 פריילעך יהושוע
 פריילעך לייב
 פריילעך אשתו
 פריילעך צימא
 פריילעך שמואל בער
 פריילעך אשתו, 2 ילדים

צימערמאן אחותו
צוידערער גיטל (זשאביע)

ק

קאך שמעון
קאך בריינע אשתו, 2 ילדים
קאלמאן אלטער יעקב, 2 ילדים
קאלמאן משה הערצל
קאלמאן הינדע אשתו
קאלמאן יוסל בנו
קאלמאן מענדל בנו
קאלמאן רות בתו
קאמיל משולם
קאמיל יענטע אשתו
קאמיל אלטער
קאמיל בריינע אשתו וילד
קאמיל מוציע
קאמיל צילא אשתו, 2 ילדים
קאמיל דבורה
קאמיל רחל אחותה
קאמיל יחושוע
קאמיל מוני אשתו, 2 ילדים
קאמיל לייב
קאמיל אשתו, 2 ילדים
קאמיל אברהם
קאמיל אשתו
קאמיל טוביה
קאמיל זעלדע אשתו וילד
קאמיל משולם
קאמיל הנצי אשתו
קאמיל זלמן
קאמיל לאה אשתו
קאמיל זימל
קאמיל פריידע אשתו, 2 בנות

פריילעך שמאי
פריילעך אשתו
פריילעך חיים נחמן
פריילעך אשתו
פריילעך מענדל בנו
פריילעך זוסיע
פריילעך חוה אשתו וילד
פריילעך טויבע בתו
פריילעך רחל בתו
פרענקל מרדכי
פרענקל חנה אשתו
פרענקל קיילע בתו
פרענקל בתיה אשת ד"ר פרענקל
פרענקל דיאל בנם
פרענקל יצחק בן חיים
פרענקל אסתר אשתו
פרענקל נתן בן מרדכי
פרענקל אסתר אשתו
פעסלער בן ציון, ד"ר
פעסלער אשתו, 2 ילדים
פרייליך משה זאָלף
פרייליך אסתר אשתו
פרייליך יוסל בנו
פרייליך רחל בתו

צ

צייגער ישראל
צייגער סאלי אשתו וילד
צייגער רבקה אחותו
צייגער שרה אחותו
צייגער דבורה אחותו
צימערמאן מענדל
צימערמאן אמו

קויפמאן אשת הערש
 קויפמאן יששכר
 קויפמאן באבצי אשתו
 קויפמאן מאיר
 קויפמאן אשת מאיר ובת
 קויפמאן שמעון
 קויפמאן אשתו
 קויפמאן יהושוע
 קויפמאן אשתו
 קויפמאן משה
 קויפמאן הינדע אשתו ובן
 קוועטשער שמואל (זיידע)
 קוועטשער שרה אשתו
 קוועטשער פערל וילד
 קוועטשער בעלה של פערל
 קוועטשער אברהם
 קינסטלער פוליע
 קירמייער מלכה
 קירמייער משה בנה
 קירמייער יוסף בנה
 קירמייער חיה בתה
 קלוי אברהם
 קלוי אשת אברהם
 קלוי נעסיע בתו
 קלוי רפאל
 קלוי אשת רפאל
 קלוי יוסף
 קלוי מייטע אשתו
 קלוי אליעזר בנו
 קלוי לייב
 קלוי בלומה אשתו, 2 ילדים
 קלוי אמא של בלומה
 קלוי אליהו
 קלוי חיה אשתו, 4 ילדים

קאמיל ישראל בנו
 קאמיל בערל
 קאמיל אשתו, 2 ילדים
 קאמיל מרדכי
 קאמיל באבצי אשתו
 קאמיל אנטשל
 קאמיל אשתו
 קאמיל שלמה
 קאמיל פאני אשתו וילד
 קאמיל מענדל
 קאמיל מרדכי
 קאמיל מלכה
 קאמיל טוביה
 קאמיל פעסיה
 קאמיל טויבע
 קאמיל משולם בן משה
 קאמיל האלקא אשתו
 קאנטאר שמואל
 קאנטאר אשת שמואל, 2 ילדים
 קארן אשת יהודה וילד
 קארפל מרדכי
 קארפל לאה אשתו, 3 ילדים
 קוגלער אהרן
 קוגלער בינע אשתו
 קוגלער אמו
 קוגלער יעקב
 קוגלער אשת יעקב וילד
 קוגל שמעון
 קוגל חנה אשתו וילד
 קויפמאן וואַלף
 קויפמאן זוזי אשתו וילד
 קויפמאן יוסף
 קויפמאן אשת יוסף וילד
 קויפמאן הערש

קלינגער לאה אשתו (קוטי)
 קלינגער ליאון בנו (קוטי)
 קלינגער אברהם בנו (קוטי)
 קליין מיצי בת יעקב הערש
 קליין חיים
 קליין חיה אשתו, 2 ילדים
 קליין זלמן בנו
 קליין זיידע בנו
 קליין יעקב
 קליין אשת יעקב זבן
 קליין זלמן בנו
 קליין אנששל בן יעקב
 קליין אשתו, 2 ילדים
 קליין אנששל בן זעליג
 קליין אשתו, 8 ילדים
 קליין יוסף
 קליין פרידה אשתו
 קליין דוד
 קליין אשת דוד
 קליין נטע
 קליין אשת נטע
 קנאל שרה
 קנאל אליעזר
 קנאל עטל אשתו, 3 ילדים
 קנאל בערצי
 קנאל טעמע אשתו ובת
 קעגלער יצחק
 קעגלער אשתו, 2 ילדים
 קעס אברהם
 קעס חיה אשתו, 2 ילדים
 קעס מאציע
 קעס מענדל
 קעס יוסף
 קעס אסתר אשתו, 2 ילדים

קלוי רייזל אשת בזניע וילד
 קלוי זאָניע
 קלוי אשת זאָניע, 3 ילדים
 קלוי אברהם
 קלוי אשת אברהם, 2 ילדים
 קלוי אשת איציק, 2 ילדים
 קלוי קלמן
 קלוי אשת קלמן, 2 ילדים
 קלוי אליעזר
 קלוי חיים
 קלוי עטל אשתו
 קלוי פרומה בתו
 קלוי העניע בתו
 קליגער מענדל
 קליגער אשת מענדל, 2 ילדים
 קליגער ישעיהו לייב
 קליגער באבצי אשתו
 קליגער בתו וילד
 קליגער בן ציון
 קליגער אשתו, 2 ילדים
 קליגער יעקב
 קליגער אשתו, 2 ילדים
 קליגער דוד
 קליגער פייגע אשתו, 2 ילדים
 קליגער מרדכי
 קליגער אשתו, 6 ילדים
 קליגער בערל לייב
 קליגער אשתו, 2 ילדים
 קליגער אמו
 קליגער יעקב הערש
 קליגער אשתו
 קליגער יעקב ("דער טעפערונס")
 קליגער אשתו וילד
 קלינגער הערש לייב (קוטי)

קרומביין ישראל בנו	קעס מענדל בן שלמה
קרומביין מלכה בתו	קעס אשתו, 2 ילדים
קרומביין אהרן	קעס מאַטל
קרומביין אשתו, 2 בנות	קעס אשתו
קרומביין יעקב בן אורי	קעס שמואל
קרומביין העניע אשתו	קעס אשתו, 2 ילדים
קרומביין אורי	קעס אליעזר
קרומביין אשתו וילד	קעס אשתו
קרומביין ישראל	קעס ישראל
קרומביין אשתו, 2 ילדים	קעס אשתו
קרומביין איציק אהרן	קעס יעקב ד"ר
קרומביין גולדע אשתו	קעס אשתו
קרומביין אשת מאיר, 2 ילדים	קעסטען הערש
קרומביין שמאי	קעסטען אשתו, 4 ילדים
קרומביין אשתו, 2 ילדים	קרומביין אהרן בן חיים (האַראַד)
קרומביין העניע	קרומביין אשתו וילד
קרומביין לאה	קרומביין קלמן לייב
קעסטען זוסיע (זשאביע)	קרומביין איטא אשתו
קעסטען פוליע (זשאביע)	קרומביין אלטער בנו
קרומהאַלץ הערש	קרומביין ליבע בתו
קרומהאַלץ צביה אשתו, וילד	קרומביין שמואל
קרומהאַלץ וואַלף	קרומביין גיטל אשתו
קרומהאַלץ מינא אשתו, 2 בנות	קרומביין קאַפל בנו
קרומהאַלץ נפתלי בנו	קרומביין אהרן בן שלמה
קרומהאַלץ דוד בנו	קרומביין דבורה אשתו
קרומהאַלץ מרדכי (זשאביע)	קרומביין יעקב בן אהרן
קרויטהאַמער בערל	קרומביין שיינדל אשתו וילד
קרויטהאַמער מייטע אשתו	קרומביין איציק
קרויטהאַמער לייב בנו	קרומביין פריידע אשתו
קרויטהאַמער משה	קרומביין סאַבעל בתו וילד
קרויטהאַמער אשתו, 2 ילדים	קרומביין קריינדל בתו
קרויטהאַמער בלומה בתו וילד	קרומביין נטע
קרויטהאַמער בעלה של בלומה	קרומביין פעסיה אשתו
קרויטהאַמער חיים	קרומביין איטא בתו

קרייזעל אברהם	קרויטהאמער שרה אשתו וילד
קרייזעל שיינדל אשתו	קרויטהאמער הערש
קרייזעל הערש בנו	קרויטהאמער ליבע אשתו
קרייזעל שלומיה בתו	קרויטהאמער אשר בנו
קרייזל משה	קרויטהאמער חיים בנו
קרייזל אשתו	קרויטהאמער ישראל
קרייזל יעקב	קרויטהאמער אשתו, 2 ילדים
קרייזל טויבע אשתו, 4 ילדים	קרויטהאמער אליהו
קרייזל מעכל	קרויטהאמער קריינדל אשתו וילד
קרייזל העניע אשתו וילד	קרויטהאמער אברהם
קרייזל דוד	קרויטהאמער וועלוול
קרייזל אשת דוד, 2 ילדים	קרויטהאמער אשתו, 2 ילדים
קרייזל מלכה	קרויטהאמער נתן
קרייזל העניע בתה	קרויטהאמער טעמע אשתו, 3 ילדים
קרייזל לאה בתה	קרויטהאמער אברהם בן שמשון
קרייזל חוה (זשאביע)	קרויטהאמער לאטי אשתו, 2 ילדים
קריינער משה	קרויטהאמער יוסף
קריינער פעסיה אשתו וילד	קרויטהאמער אשתו
קריינער לייב	קרויטהאמער מוני אחיו
קריינער באבצי אשתו	קרויטהאמער אברהם
קריינער פוליע בתו	קרויטהאמער אשתו, 3 ילדים
קריינער מאיר	קרויטהאמער שלמה
קריינער אשת מאיר	קרויטהאמער העניע אשתו
קריינער ישראל בנו	קרויטהאמער זיידע
קרעמער יצחק	קרויטהאמער אשת זיידע, 3 ילדים
קרעמער פעפי אשתו וילד	קרויטהאמער רייזל ובת
קרעמער יוסף בן זעליג	קרויטהאמער גאלדע, 2 ילדים
קרעמער גיטל אשתו וילד	בעלה נתן
קרעמער זעליג	קרויטהאמער משה
קרעמער מלכה אשתו	קרויטהאמער אשת משה וילד
קרעמער פרידה בתו	קרויטהאמער וואלף
קרעמער אנשיל בנו	קרויטהאמער רויזע אשתו, 2 ילדים
קרעמער יעקב	קרויטהאמער ליפע
קרעמער חוה אשתו וילד	קרויטהאמער הערש (זשאביע)

ראבינאוויטש דבורה אשתו, 2 ילדים
 ראזענבערג שמשון
 ראזענבערג מאנצי אשתו, 3 ילדים
 ראזענבערג פאלי, בתו
 ראזענבערג יעקב
 ראזענבערג חנצי אשתו
 ראזענבערג פריידע אמו
 ראזענבערג חיים
 ראזענבערג אסתר הינדע אשתו,
 3 ילדים

ראזענבערג משה
 ראזענבערג רייזל אשתו, 2 ילדים
 ראזענבערג חיים
 ראזענבערג קריינדל אשתו וילד
 ראזענבערג חיים
 ראזענבערג שרה אשתו, 2 ילדים
 ראזענבוים אברהם, ד"ר
 ראזענהעק לייב
 ראזענהעק שרה אשתו, 2 ילדים
 ראזענרויך אהרן
 ראזענרויך פויקע אשתו
 ראזענרויך ישראל
 ראזענרויך אשתו
 ראזענרויך אחותו
 ראט מעכל
 ראט יצחק
 ראט רחל אשתו וילד
 ראל חיים יהושוע
 ראל מלכה אשתו, 2 ילדים
 ראנד ווילהעלם (וואלף)
 ראנד פערל אשתו
 ראנד עטל
 ראפאפארט משה
 ראפאפארט פרידה אשתו וילד

קרעמער בריינע בתו
 קרעמער חיים
 קרימער אסתר בתו
 קרעמער גיטל
 קרעמער יוסף בן אהרן
 קרעמער אשתו ובת
 קרעמער אהרן בנו
 קרעמער שלמה בנו
 קרעמער מענדל לייב
 קרעמער מאנצי אשתו, 2 ילדים
 קרעמער הערש
 קרעמער אשתו, 2 ילדים
 קרעמער איציק
 קרעמער גיטל אשתו
 קרעמער שמואל
 קרעמער הינדע אשתו
 קרעמער אשת חיים
 קרעמער משה
 קרעמער דבורה
 קרעמער סאלקע
 קרעסל מאיר
 קרעסל רחל אשתו, 2 ילדים
 קרעסל פייזל בנו
 קרעמער אלטער בן יואל
 קרעמער אשת אלטער, 2 ילדים
 קרעמער אברהם בנו
 קאמיל חוה אשת הערש, 2 ילדים
 קאפעלמאן זיידע
 קאפעלמאן חיה אשתו, 2 ילדים

ד

דעלער שמעון
 דעלער גיטל אשתו, 2 ילדים
 ראבינאוויטש אלישע

ראפאפארט אנטשל
 ראפאפארט אשת אנטשל, 2 ילדים
 ראפאפארט 2 אחים שלו
 ראפאפארט דוד
 ראפאפארט בת שבע אשתו, 4 ילדים
 רובינגער חיים
 רובינגער אסתר אשתו
 רובינגער משה בנו
 רובינגער זיידע
 רובינגער אדעלא אשתו, 2 ילדים
 רובינגער אשת יואל וילד
 רובין פערל
 רובין צילה
 ריגלער אהרן
 ריגלער סאפיע אשתו, 3 ילדים
 ריגלער דאניע
 ריגלער חיה אחותה
 ריגלער בערמא
 רייך מענדל
 רייך מאציע אשתו
 רייך אברהם בנו
 רייך מאיר בנו
 רייכמאן אפרים
 רייכמאן העניע, אשתו
 רייכער זינדל
 רייכער פערל, אשתו
 רייכער מינדל בתו
 רייכער ראובן
 רייכער באבצי אשתו
 רייכער רחל בתו
 רייכער רחל בתו
 רייכער רייזל בתו
 רייכער קוינע אשת מענדל וילד
 רייכער גיטל

ריינער הערמאן
 רייפער ליפע-מענדל
 רייפער בריינע אשתו
 רייפער פערל בתו
 רייפער בערל בנו
 רייפער מאיר בנו
 רייפער הערמאן
 רייפער אסתר אשתו וילד
 ריזל יעקב
 ריזל סימה אשתו
 ריזל פייגע בתו
 ריזל איציק בנו
 רידנער פייגע (זשאביע)
 רידנער יוסף (זשאביע)
 רידנער יצחק (זשאביע)
 ריישער אנטשל (זשאביע)
 ריישער שרה אשתו (זשאביע)
 ריישער מוני בנו (זשאביע)
 רעגענשטרייך הערש
 רעגענשטרייך דינה אשתו
 רעגענשטרייך ציטא בתו
 רעלער שמעון
 רעלער גיטל אשתו, 2 ילדים
 רעמער יוסף
 רעמער אשת יוסף ובן
 רעמער משה בן יוסף
 רעמער אשתו
 רעמער אלטער
 רעמער אשתו, 2 ילדים
 רעמער אליעזר אביו
 רעמער משה בן הערש
 רעמער רויזע אשתו, 2 ילדים
 רעמער אליעזר
 רעמער אשתו

רעש שלמה
 רעש טובה אשתו
 רעש יעקב בנו
 רעש אביגדור בן שלמה
 רעש רבקה בתו

ש

שאטנער מרדכי
 שאטנער גיטל אשתו, 2 ילדים
 שאכנער חיה אשת פישל וילד
 שאלער משולם
 שאלער מרים אשתו, 2 ילדים
 שאלער מאיר
 שאלער אשתו, 4 ילדים
 שאלער גיטל וילד
 בעלה של גיטל
 שאר אפרים
 שאר אשתו
 שאר משה בנו
 שאפער רחל וילד
 שאפער (סאק) בלה
 בעלה של בלה
 שויבער משה
 שויבער באבצי אשתו
 שויבער מאטל ד"ר
 שויבער קלארא אשתו
 שויבער אשר (ראזשנאוו)
 שויבער פערל אשתו (ראזשנאוו)
 שויבער קאפל
 שויבער אשתו
 שויבער ישראל
 שויבער שרה אשתו וילד
 שוידער מאצי
 שוידער טויבע בתה

שויער אברהם
 שויער רויזע אשתו וילד
 שויער באבע בתו
 שויער לייב בנו
 שויער שרה־רבקה
 שויער יוסף
 שולמאן אבא
 שולמאן פרידה אשתו, 3 ילדים
 שטומער מענדל
 שטומער פנינה אשתו וילד
 שטומער לאה אמו
 שטומער אחותו
 שטומער פנחס
 שטומער דבורה אשתו, 2 ילדים
 שטייגער מאקסימיליאן, ד"ר
 שטייגער אשתו וילד
 שטיינער סאמי
 שטיינער יאדוויגא אשתו וילד
 שטיינער אמא של יאדוויגא, 2 בנות
 שטיינער לילי אחותו
 שטיינער אליעזר אחיו
 שטיינער דוד אחיו
 שטיינער משה־לייב
 שטיינער פייגע אשתו, 2 ילדים
 שטיינער יהודה
 שטיינער גיטל אשתו, 2 ילדים
 שטיינער עבער
 שטיינער ביילע אשתו וילד
 שטיינער ליבצי
 שטיינער שיינדל אשתו
 שטיינער שרה בתו
 שטיינער סימה בתו
 שטיינער עקיבא בנו
 שטיינער מאיר

שטיינער יוכבד (זשאביע)
 בעלה של יוכבד (זשאביע)
 שטיינער אשתו, 2 ילדים
 שטיינער אליעזר בן מרדכי
 שטיינער אשתו, 2 ילדים
 שטיינער אברהם בנו
 שטיינער אלטער בן אליעזר
 שטיינער אשתו
 שטיינער איידל
 שטיינער בתה
 שטיינער אלטער בן איידל
 שטיינער אשתו
 שטיינער צפורה
 שטיין אברהם
 שטיין רחל אשתו, 2 ילדים
 שטיין אברהם
 שטיין לאה אשתו
 שטיין רחל בתו
 שטיין סאלקע בתו
 שטיין מאיר
 שטיין טעמע אשתו
 שוואגער שמעון
 שוואגער גיטל אשתו
 שוואגער טובע וילד
 שטייגמאן דוד
 שטייגמאן אסתר אשתו
 שטייגמאן זיידע
 שטייגמאן אשתו, 2 ילדים
 שטייגמאן עטל בתו
 שטייגמאן ישראל בנו
 שטעטנער לייב
 שטעטנער הינדע אשתו, 2 ילדים
 שטעטנער בלהה בתו
 שטערנטאל ברוך איציק

שטיינער פעסיל אשתו
 שטיינער פעסיה ובן
 שטיינער העניע בתה
 שטיינער מרים בתה וילד
 שטיינער דוד
 שטיינער אשתו וילד
 שטיינער משה
 שטיינער אשתו, 2 ילדים
 שטיינער פערל אשת דוד
 שטיינער אברהם בנה
 שטיינער שלמה בן דוד
 שטיינער אדעלא אשתו
 שטיינער אברהם בן שלמה
 שטיינער אשתו, 2 ילדים
 שטיינער מענדל
 שטיינער פייגע
 שטיינער סאלקי
 שטיינער יעקב יחודה ("פידל")
 שטיינער יוכבד אשתו ובת
 שטיינער שרה בתו
 שטיינער משה בנו
 שטיינער צפורה אשת אברהם
 שטיינער בן-ציון בנה
 שטיינער שלמה בן מאיר
 שטיינער אשתו, 2 ילדים
 שטיינער חיים הערש
 שטיינער חנה בתו
 שטיינער פייוול בנו
 שטיינער אלטער (זשאביע)
 שטיינער אשתו (זשאביע)
 שטיינער חיה בתו (זשאביע)
 שטיינער בלומה בתו (זשאביע)
 שטיינער עקיבא בנו (זשאביע)
 שטיינער אליעזר בן יצחק

שטערנמאל אשתו, 4 ילדים
 שטרום ישראל
 שטרום שרה אשתו וילד
 שטרום יוסל
 שטרום אשתו
 שטערנבערג הערש
 שטערנבערג אשתו, 4 ילדים
 שטערנבערג חנה
 שטערנבערג ישעיהו בנה
 שיבער שלמה
 שיבער אשתו, 2 ילדים
 שיבער מרים, 2 ילדים
 שיבער יוסף
 שיבער יצחק
 שיבער פנחס
 שיבער ישראל
 שיבער מומע
 שיבער חנה
 שיבער רחל
 שיבער מרדכי
 שיבער אברהם
 שיבער יוסף בן אברהם
 שיבער אשת יוסף
 שיבער אהרון
 שיבער חיה אשתו וילד
 שיבער בן-ציון, רב
 שיבער אשתו וילד
 שיבער אחותו
 שיזל הערש
 שיזל לאה אשתו
 שיזל יצחק בנו
 שיזל מנשה
 שיזל שרה אשתו
 שיזל זוסיע

שיזל פאני אשתו, 2 ילדים
 שיזל דוד-לייב
 שיזל מעכל
 שיזל אשת מעכל, 3 ילדים
 שיזל אחותו
 שיזל רחל בתו
 שיזל מויבע בתו
 שיזל וואַלף
 שיזל עטל אשתו וילד
 שיזל יואל
 שיזל אשתו
 שיזל בלומה אחותו
 שיזל משה, דיין
 שיזל אשתו
 שיזל בערל-לייב
 שיזל סילקע אשתו
 שיזל בלומה בתו
 שיזל מעכל
 שיזל חיה אשתו, 2 ילדים
 שיזל משה
 שיזל אשתו, 2 ילדים
 שיזל לייב (זשאביע)
 שיזל פרידה אשתו (זשאביע)
 שיזל חיה אמו (זשאביע)
 שיזל יעקב (זשאביע)
 שיזל אשתו (זשאביע), 2 ילדים
 שיזל איציק (זשאביע)
 שיזל עלקע אשתו (זשאביע) וילד
 שיזל שלמה (זשאביע)
 שיזל אליהו (זשאביע)
 שיזל גאלדע (זשאביע), 2 ילדים
 שיזל העני (זשאביע), 3 ילדים
 שיזל רחל (זשאביע)
 שיזל הערש (זשאביע)

שיזל שרה (זשאביע)
 שיזל שרה (זשאביע)
 שיזל מנחם (זשאביע)
 שיינער נחמן
 שיינער פרידה אשתו
 שיינער משולם
 שיינער אשתו
 שיינער אחותו
 שיינער בן-ציון
 שיינער אשתו וילד
 שיינפעלד מענדל
 שיינפעלד אסתר אשתו, 2 ילדים
 שיינפעלד חיה בתו
 שיינפעלד נתן בנו
 שיינפעלד יעקב בנו
 שיינפעלד ברוך
 שיינפעלד אשתו
 שיינפעלד שרה בתו
 שיינפעלד מענדל בנו
 שיפער צביה
 שיפער יוסף
 שיפער אשתו
 שיפער אשת אנטשל וילד
 שיפער יוסל (קארצל)
 שיפער אשתו
 שיפער לייב בנו
 שירדינג חיים
 שירדינג אשתו, 2 ילדים
 שירדינג פסח
 שירן ישראל
 שירן אשתו וילד
 שירן וואַלף
 שירן לאה אשתו ובן
 שירן דבורה בתו

שירן יצחק בנו
 שירן שלימה בתו
 שירן ברוך
 שירן אשתו ובת
 שירן גבריאֵל
 שירן אשתו, 2 ילדים
 שירן אסתר (זשאביע)
 שיינבוים פייע
 שיינבוים באבע בתה
 שיינבוים העניע בתה
 שלאָסבערג זוסיע
 שלאָסבערג עטי אשתו, 3 ילדים
 שמחה פישל
 שמחה צירל אשתו
 שמחה זלמן בנו
 שמחה בלומה אשת משולם
 שמחה חוה בתה
 שמידט גדליהו
 שמידט גאָלדע אשתו, 2 ילדים
 שמידט שמואל
 שמידט דבורה אשתו, 2 ילדים
 שמידט משה-לייב
 שמידט גאָלדע אשתו, 3 ילדים
 שנייבערג יצחק
 שנייבערג אסתר אשתו
 שנייבערג משה ד"ר
 שנייבערג רויזע אשתו וילד
 שנייבערג אַנטשל
 שנייבערג מאַלצי אשתו וילד
 שנייבערג מנשה
 שנייבערג איטא אשתו וילד
 שנייבערג לייב, 2 ילדים
 שנייבערג חיים
 שנייבערג אידה אשתו וילד

שניידער חיים (צוקער)	שנייבערג פעסיה
שניידער שיינדל אשתו	שנייבערג ישראל
שניידער שמואל בן חיים	שנייבערג אשתו
שניידער אשתו	שנייבערג יודל
שניידער מענדל	שנייבערג שרה אשתו, 3 ילדים
שניידער אשתו	שנייבערג יחזקאל
שניידער שרה	שנייבערג מרים אשתו, 3 ילדים
שניידער הינדע בתה	שנייבערג אשת מרדכי
שניידער בעלה של הינדע	שנייבערג שרה אשת אייזיק
שניידער שלמה	שמערץ זלמן
שניידער אשתו, 3 ילדים	שמערץ רייזל אשתו
שניידער שמואל	שמעטערער וואָלף-איציק
שניידער לאה אשתו	שמעטערער אשתו, 2 ילדים
שניידער יוסף-הערש בנו	שמעטערער ראובן
שניידער גיטל בתו	שמעטערער אשתו
שנייבויס אליהו	שניצלער הערש
שנייבויס שרה אשתו, 2 ילדים	שניצלער יומה אשתו, 4 ילדים
שעך דוד	שניצער יונה (ראָזשנאָו)
שעך גיטל אשתו, 2 ילדים	שניצער מינא אשתו (ראָזשנאָו) וילד
שעך דבורה	שניצער לייב (ראָזשנאָו)
שעך ראובן	שניצער אשתו (ראָזשנאָו), 2 ילדים
שעך יהושוע	שניצער אלטער
שעך צבי	שניצער שרה אשתו
שעכטער שלמה	שנאפ פייגע
שעכטער פערל אשתו וילד	שנאפ אלטער
שעפלער דבורה (זשאביע)	שנאפ חיים
שעפלער דוד (זשאביע)	שנאפ לאַנע אשתו
שעפלער שרה (זשאביע)	שנאפ ד"ר, 2 ילדים
שער יוסף	שניידער שלמה-הערש
שער אשתו, 2 ילדים	שניידערה דבורה אשתו, 2 ילדים
שערל משה	שניידער אליהו
שערל יענטע אשתו	שניידער ריווע-לאה אשתו
שערל אבא	שניידער שמחה בנו
שערל מומע אשתו וילד	שניידער בריינע בתו

שערל שיינע-הענטע- (זשאביע)

שערל יעקב (זשאביע)

שערל דוד (זשאביע)

שערל חנה (זשאביע)

שערל משה (זשאביע)

שערל זרח (ראזשנאוו)

שערל אסתר אשתו (ראזשנאוו),

4 ילדים

שערל גבריאל (ראזשנאוו)

שערל סימה אשתו (ראזשנאוו)

10 ילדים

שערל משה (ראזשנאוו)

שערל אשתו (ראזשנאוו), 3 ילדים

שערל מענדל

שערל רחל אשתו

שערל אייזיק

שערל מלכה אשתו

שערל פישל

שערל פסיה אשתו

שערל בתו

שערל אברהם-חיים בנו

שערל משה

שערל לאה אשתו

שערל ישראל

שערל אשתו, 2 ילדים

שערל מנשה (ראזשנאוו)

שערל אשתו (ראזשנאוו) וילד

שערל מענדל (ראזשנאוו)

שערל אשתו (ראזשנאוו) וילד

שפאטהיים יענטע (זשאביע)

שפאטהיים אהרן (זשאביע)

שפאטהיים פנינה (זשאביע)

שפאטהיים בלה (זשאביע)

שפאטהיים פנחס (זשאביע)

שפאטהיים אהרן (זשאביע)

שפאטהיים פאנצי (זשאביע)

שפאטהיים יצחק (זשאביע)

שפאטהיים ירוחם (זשאביע)

שפאטהיים טויבע (זשאביע)

שפונד אברהם (פרידל)

שפונד אשתו

שפונד שרה בתו

שפונד פייגע בתו

שפונד יוסל

שפונד אשתו, 4 ילדים

שפונד אברהם

שפונד אשתו

שפיגל חיים

שפיגל חנצי אשתו, 3 ילדים

שפיגל לאה אשת ישראל

שפייכער זיידע

שפייכער מלכה אשתו וילד

שפייכער חיים

שפייכער רחל אשתו

שפייכער פריידע

שפייכער סאלקע

שפייכער אסתר

שפייכער מענדל

שפייכער באבע אשתו, 4 ילדים

שפייכער שלמה

שפייכער רעגילה אשתו, 2 ילדים

שפייכער דוד

שפייכער אשתו, 2 ילדים

שפייכער אלטער בן חיים הערש

שפייכער אשתו

שפייכער פערל אמו

שפייכער יוסף

שפייכער פאני אשתו וילד

שפייכער לייב
 שפייכער רחל אשתו, 2 ילדים
 שפייכער מאנציע
 שפייכער הערצל בנה
 שפייכער אברהם בנה
 שפייכער ציפע
 בעלה של ציפע
 שפייכער מלכה
 בעלה של מלכה וילד
 שפייכער זיידע
 שפייכער באבע אשתו, 2 ילדים
 שפייכער אלטער בן יוסף
 שפייכער פעסיע אשתו, 2 ילדים
 שפייכער יהודית
 שפייכער מענדל
 שפייכער אלטע
 שפילפויגל שמאי
 שפילפויגל אשתו, 3 ילדים
 שפילפויגל יעקב בנו
 שפילפויגל אברהם
 שפילפויגל אשתו, 3 בנים

שפערבער דינה
 שפערבער אביגדור
 שפערבער רייזל אשתו וילד
 שפערבער יוסף
 שפערלינג אהרן יהודה (זשאביע)
 שפערלינג רייזל (זשאביע)
 שפערלינג משה (זשאביע)
 שפערלינג העניע (זשאביע)
 שפערלינג יוסף (זשאביע)
 שפערלינג חיה (זשאביע)
 שפערלינג וואל (זשאביע)
 שפערלינג אירענא (זשאביע)
 שפערלינג פראניא (זשאביע)
 שפערלינג בערמא (זשאביע)
 שפאטהיים חוה (זשאביע)
 שקאלניק חיים
 שקאלניק אשתו
 שקאלניק אליעזר אחיו
 שיזל מרים (זשאביע)
 שנייבערג חנה אשת מרדכי

תנצב"ה

יט"ו חשוון תש"ח
 תל אביב

